

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 15

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 15

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
BDU
ilhame.haciyeva1964@mail.ru

TERMINOLOJİ FONDUN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, alınma sözlər, leksika, dildaxili və dilxarici faktorlar, fond, konkretlik, termin, ictimai, dil faktoru

Ключевые слова: пресса, заимствованные слова, лексика, экстралингвистический фактор, интерлингвистический фактор, общественной, термины, языковые факторы

Key words: press, borrowed words, vocabulary, extrolanguage factor, interlanguage, terms, language factors

Kütləvi informasiya vasitələrindən biri kimi mətbuat mühüm informasiya mənbəyidir. Dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsində də kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) müstəsna rolu vardır. KİV dilin mətbuatla əlaqəsinin bütün mərhələlərində özünün çevik informasiya vəzifəsini yerinə yetirir və ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinə aid söz və terminlər sərbəst şəkildə işlədilə bilər. Bu söz və terminlər dilin müəyyən ümumi dil normalarına riayət olunmasını təmin edir. Bu mənada, mətbuat dili söz və terminlərin başa düşülməsinin, anlaşılmasının kütləvililiyinə də xidmət edir. Mətbuat özünün müstəqillik hüququndan istifadə etməklə ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrini sərbəst şəkildə işıqlandıra bilər. Ona görə də mətbuat dilində cəmiyyətin sosial, siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni həyatından tutmuş elm-istehsal və digər sahələrə dair terminlər işlədilir. Buna görə də KİV dili hər bir xalqın ictimai həyat güzgüsü olduğu kimi, dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsində də ən mühüm vasitə rolunda çıxış edir. Çağdaş dövrün ən səciyyəvi əlaməti odur ki, artıq bu dövrdə ana dilimiz müstəqil dövlətin dili kimi təhlil olunur və araşdırılır. Kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai, mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır.

Qeyd etdik ki, kütləvi informasiya vasitələrindən biri kimi mətbuat çox mühüm informasiya mənbəyidir. Onun səhifələrində ictimai məsələlər- tarixi, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. hərtərəfli şəkildə əks etdirməsi

ilə aktualdır. Mətbuat vasitəsilə ölkə həyatında baş verən hadisələr, konkret olaraq -iqtisadi, siyasi, ideoloji, mədəni və s. faktlarla təhlil süzgəcindən keçirir, sosial problemlərin həllinə yönəldilir. Müstəqil mətbuatda bütün informasiyalar bugünkü gerçəklikləri ən sadə, dolğun bir şəkildə, daxili və xalqlararası həyatı, baş verən olayları asan və sadə bir dildə təqdim edir.

Müstəqillik dövrünün Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində ümumişlək sözlər əsas olmaqla, nitqə müxtəlif istiqamətlərdə yeni dil vahidləri daxil olur. Bunların içərisində alınma, milli və ya özləşmiş sözlər paralel olaraq işlədilir. Alınma sözlərə milli dildə qarşılığı olduğu və ya tapmaq mümkün olduğu halda üstünlük verilir. Məsələn, *intelligent-ziyalı-aydın, jurnal-məcmuə-toplu, element-ünsür, iclas-toplantı-yığıncaq, ümum-xalq səsverməsi-referendum, siyasi tədbir-aksiya, gizli kəşfiyyat rəisi-rezident, rezonans-əks-sədə, aktiv-fəal, blokada-mühasirə* və s. Nümunədə göstərdiyimiz söz və söz birləşmələrinin bəzən paralel olaraq da işləndiyinin şahidi olur. Bəzən mətbuatda jurnalistlər alınma sözlərə üslubi dəqiqlik, konkretlik, yığcamlıq kimi şərtlərlə əməl etmək xatirinə də müraciət edirlər.

Çağdaş dövrdə yeni sözlərin bir hissəsini terminlər təşkil edir. «Azərbaycan dilində terminoloji leksiya özünün həqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Bu leksika indi həm müxtəlifliyi, həm də kəmiyyəti etibarilə çox zəngin bir sahəni əhatə edir».(3.s.75)

Hələ vaxtilə M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və S.Ə.Şirvani əsərlərində ictimai-siyasi və əkinçilik sahəsində müəyyən terminlər işlətməmiş, onlara münasibət bildirmişlər. Görkəmli bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun 1907-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş «Rusca-tatarca, tatarca-rusca lüğət»i Azərbaycanda ilk terminoloji lüğətdir.

Mütaliə etdiyimiz sovet dövr ədəbiyyatından bəlii olur ki, Rusiyanın Azərbaycana təsiri mövcud olmuşdur. «1920-1930-cu illər rus mənşəli alınma terminlərin dilimizə daxil olmasında mövcud olmuş tarixi dövrlərdən biridir»(6.s.112).

Rus dili elmdə, təhsildə, rəsmi üslubda, idarə və müəssisələrdə tətbiqini tapırdı. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində baş verən dəyişmələr, beynəlxalq həyatdakı yeniləşmə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə əsaslı təsir göstərmişdir. Dövlətçiliyin yaranması, əvvəlki sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni əsaslarda baş verən dəyişmələr dilin lüğət tərkibinin inkişafının yeni mərhələsini açdı. Dilə gətirilən yeni sözlərin, dildə olan sözlərin yeni mənalarnın yaranması, eləcə də başqa dillərdən yeni sözlərin alınması prosesi sürətləndi.

Alınma dil vahidləri dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və bu sözlər ilk dəfə mətbuat səhifələrində yer alır. Bu proses dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni və s. dəyişiklikləri ilə yeniləşir, köhnəlmiş alınmalar

dildən çıxmağa başlayır, yeni anlayış və məfhumlar yeni neologizmləri başqa dildən alır. Belə ki, son illərdə *özəlləşdirmə, yetərsay, düzən, iş adamı, anayasa* kimi söz və terminlərin dilimizə gətirdiyi kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi sənədlərdə uğurla işlədildiyinin şahidi oluruq. Bundan başqa mətbuatda Türkiyə türkcəsinə məxsus sözlər bir sıra ərəb-fars mənşəli vahidlərin də sıxışdırıldığını görmək olar. Məsələn *önəm-əhəmiyyətli, öncə-qabaq, özəl-xüsusi, başqan-başçı, andlaşma-müqavilə, kutsal-müqəddəs, sorumlu-məsuliyyətli, çevirən-tərcüməçi yayımlanın-çap edən, olay-hadisə, uçak-təyyarə* və s.

«Dilimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyatımız uzun bir yol keçərək ənənəvi forma və məzmun vəhdətini yaratmışdır. Bu forma və məzmun vəhdətində hər şeydən əvvəl, ədəbi dilimizin öz yeri var. Ədəbi dilimiz forma və məzmun vəhdətinə hazırlıqlı bir dildir. Hazırlığın səviyyəsi isə dilimizin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun özündədir».(5.s.107-115)

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə dil əlaqələrinin ümumi mənzərəsində yenidən dəyişiklik baş vermişdir. Bu dəfə ərəb-fars dil əlaqələrinin yenidən ortaya çıxması üçün real şərait yox idi. Azərbaycan ədəbi dili normalaşdığına görə onun normalarına sığmayan yeni ərəb-fars sözlərinin dilə gətirilməsinə də ehtiyac olmamışdır.

Dilçilikdə geniş mübahisə obyektinə olmuş termin və söz məsələsi, ayrı-ayrı tədqiqatçılar-S.Sadıqova, M.Qasimov, N.Məmmədli və b. tərəfindən bu məsələyə münasibət bildirmişlər. Hazırda milli mənşəli sözlərlə əvəzlənməsi də bir təşəbbüs olaraq inkişaf edir. Ümumən bu sahədə dəyişikliklər özünü tez-tez büruzə verir. Məsələn, artıq mətbuat səhifələrində *vəziyyət-durum, konversiya-çevrilmə, konsepsiya-anlam, polk-alıy, separat-ayırıcı, genosid-soyqırım, nömrə-say* və s.

Bu dövrdə də ictimai-siyasi terminlər publisitikanın nüvəsini təşkil edir. Ən adi sözlər ictimai-siyasi məzmun daşıyır və bəziləri söz birləşməsi şəkildə də özünü göstərir. Məsələn *müxalif fiqurlar, müxalifət düşərgəsi, ictimai maraqlar, təmsilçilər* və s. Müasir dövrdə ictimai-iqtisadi şəraitin dəyişməsi leksik sistemin intensivliyini artırır. Köhnəlmiş sözlər istifadədən çıxır, əvəzində yeni ictimai, iqtisadi və siyasi münasibətlə bağlı sözlər lüğət fonduna daxil olur. Bu prosesdə əvvəlki dövr üçün arxaik sayılan bir sıra sözlər yəndən dilə qayıdırıq işləklilik qazanmağa başlayır. Məsələn, *sahibkar, sahibkarlıq, xüsusi mülkiyyət, mülk* və s. Sovet dövrünə məxsus böyük miqdarda sözlər məsələn, pioner, komsomol, *sovxoz, partkom, sovet, raykom, kolxozçu, staxanovçu* və s. dildə istifadədən çıxmışdır.

M.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, «Məlumdur ki, yeni terminlərin çoxu mətbuat vasitəsilə dilimizə gətirilir və bəzisi də düzgün, yerində işlədilir. Təəssüf ki, həmişə belə olmur» (4.s.150-161).

Mətbuat dilində ən çox narahət doğuran məsələlərdən biri alınma sözlərin işlədilməsinə daha çox yer verilməsidir.. «Heç bir ehtiyac olmadan dilimizə

çoxlu xarici sözlər gətirilir. Məsələn, *imicmeyker, elektoral, provayder, koordinator, funksionar, post, kontekst, aktiv, adminstrasiya, detal, indi-vid, diskerditasiya, propoqanda, intervü, reyester, element, kritik, riçaq, komfort, baryer, kopirovka* və s. Bəzi sözlərin heç hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur»(1.s.34-40).

«Azərbaycan mətbuatında işlədilən *brifinq, investisiya, stereotip, unitar, totalitar, legitim, fenomen, spiker* kimi sözlərin anlayış cəhətdən ümumdil həddində mənimsənilməsi fikrini irəli sürmək və onları alınmalar sırasına daxil etmək mümkün deyildir. Çünki belə sözlərin mənası çox az ünsiyyət dairəsində anlaşılır... Onlara Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində demək olar ki, təsadüf edilmir»(2. s. 289).

M.Məmmədov haqlı olaraq yazır: «Biz zərərli meyllərə qapanıb hər hansı dilin sözlərini, terminlərini yerli-yersiz işlətməyə aludə olmamalıyıq, süni sözlər qondarmamalıyıq. Dil sünilik sevmir, onun öz təbii axarı var. Dilin təmizliyinin, saflığının keşiyində xalq ruhu dayanır. Buna görə də hər sözü, ifadəni seçib işlədəndə ətraflı götür-qoy etmək, ona xalq təfəkkürünün təcrübəsinin meyarı ilə yanaşmaq lazımdır» (4.150-161)

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, dövlət dili haqqında qanunun qəbul olunması ölkədə dil siyasətinə münasibətdə hər bir vətəndaşın məsuliyyətini artırır. Dil siyasətinin praktik olaraq həyata keçirilməsində sərbəstliyə, ifratçılığa varmaq mənfi meyldir. Azərbaycan dilini bu cür ifratçılıq meyllərindən qorumaq, onun özünün formalaşmış norma sisteminin tələblərinə uyğun şəkildə inkişafına çalışmaq zəruridir. Mətbuat dilin həm də yayıcısıdır. Dildə baş verən dəyişmələr ilk növbədə mətbuatda üzə çıxdığından mətbuat orqanlarında işləyənlər, jurnalistlər həmişə dilimizin saflığını qorumalıdır. Bəzən dildə uğur qazanmayan, məqsədəuyğun olmayan sözlərə də rast gəlirik. Məsələn- *narahətçilik, dəqiqsizlik, aidsizlik, müxalifətçi, salamatçılıq, mitinqçi, sorumlu* və s. Ələbttə, qondarma bir üsulla söz düzəltmək heç də yaxşı nəticə vermir. ç14 şəkilçisinin hara gəldi, uyğun oldu olmadı işlətmək doğru deyil. Belə sözlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesinə tamamilə yaddır. Belə sözlərə hər hansı bir şəkilçi artırında ədəbi dil norma çərçivəsində olmalıdır. Bizcə, belə sözyaratma və ya sözalma heç də uğurlu işlənmir hətta bəzi hallarda anlaşmazlıq yaradır. Və ya rus dili vasitəsilə dilimizə elə sözlər keçmişdir ki, bu sözlərin qarşılığı olduğu halda, onlarla mübarizə apara bilmirik. *Zato, kak raz, uje, pasiyent, kliyent, daje, neujeli, pol, patalok, marojna, lyustr, rubaşka* və s.nin Azərbaycan dilində uğurlu ekvivalenti olduğu halda, dil daşıyıcılarının dilində geniş şəkildə işlənir. Bu proses özünü, əsasən, danışıq üslubunda göstərsə də, bəzən publisistikaya da yol açır.

Beləliklə, yeni mərhələ həm dilxarici, həm də dildaxili amillərin təsiri ilə leksik sistemdə dəyişmələrin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin leksik sisteminə dəyişmələrin aparılmasında rus, ərəb-

fars və digər dillərdən əvvəlki alınma sözlərin dilin öz sözləri, dilin daxili imkanları hesabına yaradılan sözlərlə əvəzlənməsi, türk dilindən sözlərin alınması kimi meyllər üzə çıxmışdır. Yeni sözlərin formalaşmasında, işlədilməsində və norma kimi sabitləşməsində mətbuatın rolu artmışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin tətbiq sahələri genişlənməmişdir. Dilin yeni sahələrdə tətbiqi həmin sahələrə aid anlayışların adlandırılması və bununla bağlı söz yaradıcılığı prosesinin sürətlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Eyni zamanda, dilin lüğət tərkibində dəyişmələrdə ifratçılıq meylləri, dilin norma sisteminin tələblərinə cavab verməyən söz və ifadələrin işlənməsi halları da müşahidə olunmaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Axundov A. A. Dilimizə dövlət qayğısı. // «Dirçəliş - XXI əsr» jurnalı, Bakı: 2001, №41
2. Quliyev T. Z. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə. Bakı: Nurlan, 2005, 289
3. Müasir Azərbaycan dili. leksika. ikinci hissə üçüncü nəşr. Şərq-Qərb, 2007
4. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri // «Dirçəliş - XXI əsr» jurnalı 2001, Bakı: №45
5. Xəlilov B. Azərbaycan dilli milli varlığımızdır. III məqalə // «Dirçəliş - XXI əsr» jurnalı, Bakı: 2001, №46
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan nəşri. 412s.

И.Гаджиева

Роль средств массовой информации в обогащении терминологического фонда

Резюме

Язык прессы, будучи зеркалом общественной жизни любого народа, является в то же время одним из средств обогащения терминологической системы языка. В период независимости язык средств массовой информации пополнился новыми языковыми единицами различного характера. Наряду с заимствованиями, в языке параллельно употребляются исконно азербайджанские или адаптированные слова.

Заимствованные слова обогащают словарный состав и эти слова впервые появляются на страницах прессы. Этот процесс возобновляе-

тся социально-политических, экономических, культурных и других изменений в различные эпохи. Постепенно устаревшие заимствования выходят из употребления. Для новых понятий язык получает неологизмы из другого языка. Новый этап является причиной ускорения изменений в лексической системе под влиянием как экстралингвистических, так и интерлингвистических факторов.

İ.Qaciyeva

The role of the media in enriching the terminological fund

Summary

The language of the press, being a mirror of the social life of any nation, is at the same time one of the means of enriching the terminological system of the language. In the period of independence, the language of the media has been replenished with new language units of a different nature. Along with borrowing, native Azerbaijani words or adapted words are used in parallel in the language.

Borrowing words enrich the vocabulary and these words first appear on the pages of the press. This process is resumed by socio-political, economic, cultural and other changes in different eras. Gradually outdated borrowing to go out of use. For new concepts, the language gets neologisms from another language. The new stage is the reason for the acceleration of changes in the lexical system under the influence of both extralinguistic and interlanguage languages.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
ZAHİDƏ İSMAYILOVA
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ XƏBƏRİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: sadə cümlə, cütləribli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qrammatik məna, fars dilində xəbər.

Ключевые слова: простое предложения, двусоставные предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке.

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language.

Xəbər cümlədə əsas vəzifəsi mübtədada ifadə olunmuş əşyanın əlamətini açmaqdan ibarətdir. Xəbər icraçının nə kimi hərəkətə və vəziyyətə, xüsusiyyətə və keyfiyyətə malik olduğunu göstərir. Xəbər qrammatik cəhətdən mübtədaya tabedir. Yəni o, mübtədanın tələbinə görə müəyyən əlamət qəbul edir. Bu cür asılılıq isə mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşmada öz ifadəsini tapa bilir. Xəbər və mübtədə cümlənin ona görə baş üzvləri hesab olunur ki, bunlarsız cümlənin mövcudlu

ğu qeyri- mümkündür. Mübtədə ilə xəbər cümlənin təşkilində həllədiçi rol oynayır. Çünki onlar başqa üzvləri öz ətrafında toplaya bilir.

Bəzi dilçilər mübtədanın rolunu olduqca azaltmış, xəbər vəzifəsini isə şişirtmişlər. Xəbər də mübtədə kimi cümlənin baş üzvlərindən biridir. Xəbər cümlədə mübtədaya aid işi, halı, hərəkəti, xüsusiyyəti, kəmiyyəti, başqa sözlə desək, mübtədanın ifadə etdiyi əşyanın əlamətini bildirir. Xəbər qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olur və onunla şəxsə görə, bəzən də kəmiyyətə görə uzlaşır. Xəbər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin xəbər rolunda ən çox çıxış edən nitq hissəsi feldir. Bundan başqa xəbər məsdər, isim, sifət, say, əvəzlik, zərf kimi nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə olunur. Xəbərləri ifadə vasitələrinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) feli xəbər, 2) ismi xəbər.

Məsdərdən başqa bütün fel formaları ilə ifadə olunmuş xəbər feli xəbər adlanır. İsim, əvəzlik, sifət, say, zərflə, felin məsdər forması ilə, habelə isim mənası verə bilən başqa söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunan xəbərlər ismi xəbər adlanır.

İsmi xəbərlər sadələdiyimiz nitq vahidlərinin xəbər şəkildələri

(م، ی، است، یم، ید، ند) ilə və ya xəbər şəkilçisi rolunu oynayan köməkçi fellərlə بودن، گزیدن، گشتن، شدن işlədilməsi yolu ilə düzəlidir.

میدان جنگ از خون جنگ جویان سرخ بود.

(meydan-e cəng əz xun-e cəngcuyan sorx bud)

Döyüş meydanı döyüşçülərin qanından qırmızı idi.

آرش تیرانداز ماهری است.

(Arəş tirəndaz-e maherist)

Arəş mahir oxatandır.

İsmi xəbərlərin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmasına aid misallar.

1. İsim vasitəsilə ifadə olunan xəbərlər:

یکی از مشهورترین قهرمانان ایران آرش است.

(yeki əz məşhürtərin ğəhrəmanan-e- İrən Arəş əst)

İrənin məşhur qəhrəmanlarından biri Arəşdir.

2. Əvəzliliklə ifadə olunan xəbərlər. İsmi xəbər vəzifəsində ən çox şəxs, sual və işarə əvəzlilikləri işlədilir.

مردی که در این تابلو نقاشی شده شماست.

(mərđi ke dər in tablu nəğğəşi şode şomaid)

Bu tabloda rəsmi verilmiş kişi sizsiniz.

این مرد قهرمان کیست؟

(in mərđ-e ğəhrəman kist?)

Bu qəhrəman kimdir?

آرش گفت: مرز ایران و توران این است.

(Arəş dedi: mərz-e İrən o Turan in əst)

Arəş dedi: İrən və Turanın sərhəddi budur.

3. Sifət vasitəsilə ifadə olunan xəbərlər:

اما پیروزی برآنان بسیار مشکل بود.

(əmma pıruzi bər anan besyar moşkel bud)

Amma onlar üzərində qələbə çalmaq çox çətin idi.

Sifətlər xəbər vəzifəsində dərəcə əlaməti də qəbul edə bilər:

او عاقل تر از عارف بود.

(u ağeltər əz Aref bud)

O, Arıfdən ağıllı idi.

خود تو از او بدتری.

(xod-e to əz u bədtəri)

Sən özün ondan da püssən.

باد خفیف تر می شد.

(bad xəfiftər mişod)

Külək getdikcə zəifləyirdi.

4. Fəli sifətlər də cümlədə ismi xəbər rolunda çıxış edə bilər.

Məsələn:

تمام راه ها برای ایرانیان بسته بود.

(təmam-e rahha bəra-ye iraniyan bəste bud)

İranlılar üçün bütün yollar bağlı idi.

Xəbər vəzifəsində həm indiki, həm keçmiş, həm də gələcək zaman feli sifətləri işlədilir. Feli sifətlərlə ifadə olunmuş xəbərin zamanı xəbər şəkilçiləri və köməkçi fellər vasitəsilə ifadə olunur:

من روی تخت دراز کشیده بودم ولی چشم هایم بسته بود.

(mən ru-ye təxt deraz keşide budəm vəli çeşmhayəm bəste bud)

Mən taxtın üstündə uzanmışdım, lakin gözlərim bağlı idi.

سخنان او باور شدنی نبود.

(soxənan-e u bavər şodəni nəbud)

Onun sözləri inandırıcı deyildi.

5.Sayla ifadə olunan xəbərlər. İsmi xəbər rolundakı saylar çox vaxt numerativlərlə işlədilir. Məsələn:

اولین بار بود که در چنین مجلسی حضور یافته بودم.

(əvvəlin bar bud ke dər çenin məcles həzur yafte budəm)

İlk dəfə idi ki, belə bir məclisdə iştirak edirdim.

بهترین قیمت پنج است.

(behtərin ğeymət pənc əst)

Ən yaxşı qiymət beşdir.

6.Zərflə ifadə olunan xəbərlər:

قهرمانان ایران مثل آرش زیاد است.

(ğəhrəmanan-e İran mesl-e Arəş ziyad əst)

İranın Arəş kimi qəhrəmanları çoxdur.

7.Məsdərlə ifadə olunan xəbərlər:

آماج ما مغلوب شدن نیست.

(amac – e ma məğlub şodən nist)

Amacımız məğlub olmaq deyil.

8. Müxtəlif növ söz birləşmələri ilə ifadə olunan xəbərlər:

آرش پهلوانی ایرانی است.

(Arəş pəhləvani iranist)

Arəş iranlı pəhləvandır.

همه کوشش های من برای سربلندی ایران است.

(həme kuşəşha-ye mən bəraye sərboləndi-ye İran əst)

Mənim bütün səylərim İranın başucalığı üçündür.

خانه ی ما در یکی از محلات جنوبی شهر بود.

(xane-ye ma dər yeki əz məhəllat-e cənubi-ye şəhr bud)

Bizim evimiz şəhərin cənub məhəllələrindən birində idi.

Feli xəbərlər yalnız fellə ifadə olunur.

Feli xəbər feilin xəbər, əmr və iltizam şəkilləri ilə ifadə olunur. Xəbər vəzifəsində həm sadə, həm düzəltmə, həm mürəkkəb, həm məlum, həm məchul, həm şəxsi, həm də şəxssiz fellər çıxış edir.

Feli xəbəri qrammatik quruluşuna görə iki yerə bölmək olar:

1) sadə feli xəbər, 2) mürəkkəb feli xəbər.

Sadə feli xəbər sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb fellərlə, həmçinin frazeoloji fellərlə ifadə olunan xəbərdir:

دست و پایش از ترس می لرزد.

(dəst o payəş əz tərs milərzəd)

Əl-ayağı qorxudan əsir.

او از دانشگاه برگشت.

(u əz daneşqah bərgəşt)

O, universitetdən qayıtdı.

من اتاقم را خیلی دوست دارم.

(mən otağəm ra xeyli dust darəm)

Mən otağımı çox sevirəm.

با دمش گردو می شکست.

(ba doməş gerdu mişekəst)

Quyruğu ilə qoz sındırırdı.

تمام امید های او نقش بر آب می شد.

(təmam-e omidha-ye u nəğş bər ab mişod)

Onun bütün ümidləri boşa çıxmışdı.

Mürəkkəb feli xəbər dedikdə, iki felin birləşməsi ilə əmələ gələn xəbərlər nəzərdə tutulur. Bu xəbərləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Ədəbiyyat

- 1.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
- 2.Budaqova Z. İ. Cümlənin həmcins üzvləri. Bakı., 1981.
3. Budaqova Z. İ. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Bakı., 1981
- 4.Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
- 3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 4.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
- 5.Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
- 6.Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
- 7.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
- 8.بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323
- 9.خانلری پرویز ناتل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351

Л.Махмудова

Способы выражения сказуемого в современном персидском языке

Резюме

Статья посвящена особенностям сказуемого в современном персидском языке.

В частности, указывается, члены также имеют тот же синтаксис, что и предложение, принадлежат к одному члену или соединяются с паузой, сериализованной интонацией или коннекторами.

Идентичность грамматики и логическое совпадение совпадают. члены того же предложения, которые находятся в одинаковых синтаксических отношениях со словами, на которые они ссылаются, не всегда являются членами одной и той же группы.

Многие из повторений на языке похожи на членов на первый взгляд, потому что они являются членами того же предложения, что и те же члены. Дублирование того же слова, которое указывает на повторение, долговечность дела, количественный характер человека, силу его знака, не может рассматриваться как член. Поскольку у членов также есть разные предметы, знаки, качества или задания.

L.Mahmudova

The means of expression in modern Persian language

Summary

This article is dedicated semantic features of the sentences in modern Persian language. Membership members also have the same syntax as the sentence, belongs to the same member, or connects with a pause, serialized intonation or connectors.

Grammar identity and logical identity coincide. the members of the same sentence who are in the same syntactic relationship with the words they refer to are not always members of the same group.

Many of the repetitions in the language are similar to the members at first glance because they are members of the same sentence as the same members. Duplication of the same word, which indicates the repetition, durability of the case, the person's quantitative character, the strength of his sign, can not be regarded as a member. Because members also have different items, signs, qualities or jobs.

Rəyçi: N.Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

FƏRİDƏ HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADNSU-nun "Xarici Dillər kafedrası"nin"
ferida@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA YAZILAN XARİCİ DİL DƏRSLİKLƏRİNİN TARİXİ VƏ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər; tədris, dərslik, vəsait, metodika, prinsip, öyrənmək, mətn, çalışma, nitq fəaliyyəti, dinləməklə-anlama, tərcümə, məqsəd, bilik, elmi-tədqiqat işi, tərcümə, lüğət, elm, müəllif.

Ключевые слова: обучение, учебник, учебное пособие, методика, развитие, процесс, принцип, изучение, текст, задание, навыки речи, прослушивание-понимание перевод, цель знание, научно-исследовательская работа, перевод, словарь, наука, черта, автор

Key words: teaching, textbook, methods, principles, learning, text, exercise, oral speech, listening-understanding, translation, literature, research work, translation, property, author

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyanı öz nefti ilə çəlb edən Azərbaycan kimi bir ölkənin mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş verməyə başlamışdı. Bu dəyişikliklərdən ən mühümü Azərbaycanda təhsilə həmişə böyük önəm verilməsi və respublikamızda ali məktəb ocaqlarının açılması idi. Məsələn Politexnik İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması ilk dövrlərindən başlayaraq ölkədə milli kadrların hazırlanması vəzifəsini həll etməli idi və bu iş daim müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilirdi. Həmin dövrdə müxtəlif çətinliklərə baxmayaraq ali məktəblərimizdə xarici dillər müvəffəqiyyətlə tədris edilməyə başlanmış, və hətta xarici dillərin mükəmməl tədris edilməsində böyük əhəmiyyəti olan dərsliklər dərc olunmağa başlanmışdır. Kafedrada çalışan xarici dil müəllimləri yerli şəraitin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədris planının seçilməsi, xarici dil fənninin ideya səviyyəsinin yüksəldilməsi, dərslər və dərslərdən kənar işlərin təşkili və s. sahələr üzrə geniş işlər aparmış, dilin tədrisi məsələlərinə xüsusi fikir vermişlər. Bu da hələ keçən əsrin əvvəllərində xarici dillərin tədrisi işinin yaxşılaşdırılmasına xeyli kömək etmişdir. O dövrdə xarici dillərin tədrisində istifadə edilən dərslik və vəsaitlərin təhlili Azərbaycanda xarici dil metodikasının inkişafını, metodik fikrin yaranması prosesini, metodik prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi xarici dillərin öyrənilməsi yollarını aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu isə müasir dövrdə pedaqoji prosesin səmərələşdirilməsi və intensivləşdirilməsi üçün daha faydalıdır.

Ümumiyyətlə XX əsrin əvvəllərindən respublikamızın ali məktəblərində, ingilis, fransız, alman, ərəb, fars, latın, yunan, italyan dilləri tədris edilmişdir. S.M. Kirov adına ADU-nun tarix-filoloji fakültəsində oxuyan hər bir tələbə dörd xarici dil bilməli idi. Tələbələr alman, fransız, ingilis və italyan dillərindən ikisini öz arzusu ilə seçib məcburi öyrənməli, latın və yunan dillərindən birini isə elementar kursu məcburi keçməli idilər.

Bu məqalədə apardığımız tədqiqatların nəticəsi olaraq biz ingilis, alman və fransız dillərində istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin qurulması prinsiplərindən bəhs edəcəyik. Respublikamızda ali məktəblərin yarandığı ilk illərdə, o dövrün tələblərinə cavab verə biləcək dərsliklər lazım olduğundan ali məktəblərimizdə nəşr edilmiş dərslik və dərs vəsaitləri geniş yayılmağa başladı. Ölkəmizdə nəşr olunan ilk xarici dil dərsliklərimizdən biri 1913-cü ildə Bakıda İncizadə Zeynalabıdının nəşr etdirdiyi “Dil Rəhbəri” dərsliyi idi¹. (Dil rəhbəri.Ruscadan türkcəyə və fransızcaya müxtəsər sərf). Həmin dərslik üç hissədən ibarət idi. Birinci hissə 66 səhifədən ibarət olaraq Azərbaycan, rus və fransız dillərinin leksik-qrammatik müqayisəsi əsasında qurulmuşdu. Dərslik Azərbaycan ,rus və fransız dillərinin ən çox çətinlik törədən hallanmalarına, sözlərinə, əvəzliyə, sual və inkar cümlələrinə aid və s. xüsusi dərslərə həsr edilmişdi. Dərsliyin ikinci hissəsində Azərbaycan dili şəkilçilərinin rus və fransız dillərində ifadə formalarının izahı və onlara aid misallar göstərilirdi. Üçüncü hissədə isə mətnlər verilmişdi. Mətnlər qrammatik və leksik materialın öyrənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirməyə doğru yönəldilmişdir.Ümumiyyətlə dərslik “təcrübədən nəzəriyyəyə, oradan da təcrübəyə” prinsipinə əsaslanmışdı. “Dil Rəhbəri” dərsliyində sözlər, isim, fel, əvəzlik, sifət, say və s. nitq hissələrinin ardıcıl izahında Azərbaycan, rus və fransız dillərinin müqayisəsi dillərin praktik məqsədlə öyrənilməsi üsulu ilə aparılmışdır, xarici dil qrammatikasının praktik məqsədlə öyrənilməsinə isə böyük əhəmiyyət verilmişdir.Dərslikdə rus və fransız dillərində sözlər, onların Azərbaycan dilində ifadə formaları aydın şəkildə izah edilmişdir. Burada Azərbaycan dili ilə müqayisəsi olunmayan dil hadisələrinin izahı da verilmişdir. Dillərin şüurlu öyrənilməsinə yönəldilmiş və belə müqayisənin iki dil deyil, üç dil arasında aparılması müəllifə böyük hörmət qazandırdı. “Dil Rəhbəri” dərsliyi K.D.Uşinskinin “ Hörümçəyin ən incə tellər üzrə heyrətə gətirəcək dərəcədə düzgün yüyürməsinin səbəbi odur ki, bir caynağı ilə deyil çoxlu caynaqları ilə tellərdən yapışır biri qoparsa o biri onu saxlayır” fikrinə əsaslanmışdır.

Burdan belə nəticə çıxır ki dilləri yaxşı öyrənmək üçün müqayisə dayağı çox olmalıdır.Daha sonralar respublikamızda üç dilli müqayisə aparılmasına daha çox fikir verilməyə başlanılmışdı, məlum səbəblərdən milyonlarla azərbaycanlı rus dilini ana dilindən daha yaxşı bilirdi. Həm də vaxt baxımından da üç dilli Azərbaycan, xarici dil, rus dilinin müqayisəsi

faydalı nəticə verirdi. Dərslərdə hər nitq hissəsinin izahından sonra üç dilli lüğət verilmişdir. Məsələn əvəzliliklərin üç dil üzrə lüğətinə sonra onlar sadə cümlə nümunələrində möhkəmləndirilirdi. Belə ki mənim ..... var”, ”Mənim .... var idi”, ”mənim .... olacaq” nümunələri bütün şəxslər üzrə öyrədilir. Sözdən cümləyə ardıcılığını göstərən, müəllif analizdən sintezə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula prinsiplərinə ciddi riayət etmişdir. Oxumaq feili ilə başlayan 13-cü dərş şəxslər üzrə indiki keçmiş və gələcək zamanda təsnif olunurdu. Sonrakı dərşlərdən də qrammatik formaların izahında ”oxumaq” feilindən geniş istifadə olunur. Belə hal sübut edir ki, müəllif yeni qrammatik hal və vəziyyəti təsvir edərkən leksik çətinliyə fikir verməmişdir. ”Dil Rəhbəri” dərşliyində müəllif ”təlimdə yalnız bir çətinlik olmalıdır” prinsipinə əsaslanmışdır.

”Türkcə-ingilizcə lüğət” həcm etibarını ilə kiçik, lakin ingilis dilində öyrənənlərə ilk bilik, bacarıq və vərdiş aşılamaqdan ötrü olan bir vəsaitdir. Bu o dövürün, şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasından ötrü olan əvəzedilməz kitablarından biri idi. Bu kitab ”Birbaşa metodun ”prinsiplərinə əsaslanaraq hazırlansada, ana dilinə istinad edilmişdir. Müəllif nitq qabiliyyətini inkişafına şifahi nitqin köməyi ilə mənimsənilməsinə üstünlük vermişdir. 1930-cu illərdə xarici dillərin öyrənilməsi və tədrisi qarşısında yeni vəzifələr dururdu. Artıq xarici dillərin tədrisi Mərkəzi Komitənin qərar və göstərişlərinə əsasən həyata keçirilməyə başladı. Artıq xarici dil müəllimləri öz işini o dövürün tələblərinə cavab verən səviyyədə qurmağa çalışmağa başladılar. İlk beşilliklər dövüründə ixtisasa aid ədəbiyyatdan məlumat almaq bacarığı xarici dil fənninin tədris qarşısında əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Müəllif tələffüz, oxu, qrammatik və leksik materialı ayrı-ayrılıqda izah etsədə, onları kompleks metoddan istifadə etməklə cəmləşdirir. Vəsaitin məqsədi tələblərə ixtisasa aid ədəbiyyatı lüğətin vasitəsilə oxuyub başa düşməyi və şifahi nitq üzrə ilk bacarığa yiyələnməyi aşılamaqdır. Müəllif tələffüz,oxu (səssiz ”oxu, ucadan oxu”) tərcümə məsələsini mətnlər üzrə aparır. Bu məqsədlə də qrammatik materiala əsaslanmağı ön plana çəkir. 1933-cü ildə Bakıda İ. Rax (Deutschen Sprache) ”Alman dili kursu”nu kiril əlifbası ilə nəşr etdirir. Dərşlik aşağıdakı hissələrdən ibarətdir. 1. Fonetika. 2. Bütün fakültələr üzrə öyrənilməsi məcburi olan leksik-qrammatik material. 3. Öyrənilmiş qrammatik material əsasında inşaat və energetika fakültələri üçün terminalogiya. 4. İxtisasa aid ədəbiyyatın lüğət vasitəsilə oxunub tərcümə olunması. 5. Xarici dildə nəşr edilmiş jurnallardan tərcümələr. Müəllif təklif edir ki, bütün çalışmalar səslə yerinə yetirilməlidir. Hətta yazılı çalışmalarda tələffüz edilə-edilə (ucadan) yazılmasına əməl olunur. Müəllif mətn və çalışma sistemini hazırlayarkən tələbənin xarici dili şüurlu surətdə öyrənmək münasibətinə istinad etmişdir. Müəllif dərşliyin birinci hissəsini xarici dili ali məktəbə daxil olanlar üçün- öyrənməyə başlayanlar üçün

nəzərdə tutmuşdur. Dərslərdən həm də qiyabi təhsil alanlar və dil öyrənənlər də istifadə edə bilmişlər. Çalışma sistemi elə qurulmuşdur ki, alman dilini sərbəst öyrənmək istəyənlər də ondan istifadə edə bilərlər. Müəllif yarımçıq və bir təhər alman dilində danışmaq dilinin öyrədilməsi əleyhinə çıxır və tələbənin öyrəniləcək dildə kifayət qədər dərin və lüzumlu biliklə silahlandırmaq lazım bilir. Bu cəhəti nəzərə alan müəllif dərslərdə elm və praktik əhəmiyyətli çoxlu söz, termin və ifadə vermişdir. İ. Rax yazır : "Köhnə dərslər tam mənimsədikdən sonra yeni paragrafa keçmək olar. Dil materialının mümkün qədər tez-tez təkrar edin". İ. Rax "Alman dili" dərslərinin 1934-cü ildə Bakıda yenidən nəşr edilən 1-ci hissəsində bir sıra dəyişikliklər etmişdir. Həmin dəyişikliklər dərslərin ümumi quruluşuna az təsir etmişdir. Dərslər aşağıdakı ardıcılıqla verilmişdir: Mətn, mətnin tələffüzü, mətnin tərcüməsi, mətn üzrə sual-cavab, qrammatik izahlar və çalışma sistemi. Çalışmaların cavabını yoxlamaq məqsədi ilə cavablar da verilmişdir ki, buda proqramlaşdırılmış təlimin ünsürləri kimi qiymətləndirilə bilər. Dərslərin lüğəti dərslərdəki bütün sözləri əhatə edir və onlar əlifba sırası ilə verilmişdir. 1944-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan ali məktəbində müxtəlif həcmli, 50-yə yaxın dərslər və dərslər vəsaiti nəşr edilmişdir. Biz bu məqalədə yalnız ilk dərslər və vəsaitlərdən bəhs etdik.

Aparılan təhlildən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. 1. Çap, qrafik, mətnlər və onlara aid çalışmalar dərslər və dərslər vəsaitlərinin əsasını təşkil edir. Nitq fəaliyyətinin bütün növləri şifahi nitq (dinləməklə anlama, fikri ifadə etmə), "səssiz"-ucadan oxu, yazı, iş növləri, tərcümə növləri və s. paralel öyrədilir. Azərbaycanca nəşr edilən xarici dil dərsləri və dərslər vəsaitlərində ana dilinə əsaslanmaq, şüurluluq, əyanilik, sadədən-mürəkkəbə, məlumdan-məchula, yaşa uyğunluq, müvafiqlik, ixtisasın nəzərə alınması, yerli materiallardan istifadə, dil materialının seçilməsində tez-tez və materialın bölünməsinə psixoloji tələblərin nəzərə alınması, ideya-siyasi tərbiyə prinsipləri bu və ya başqa şəkildə gözlənilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. İncizadə Zeynalabidin. Dil rəhbəri. Ruscadan türkcəyə və fransızcaya müxtəsər sərf, Bakı. 1913.
2. Azərbaycan SSR MDOİA. fond 1640, siyahı 1, iş 22, vərəq 1.
3. İ. Rax (Deutschen Sprache), Bakı, 1933
4. Azərbaycan SSR MDOİA. fond 1640, siyahı 1, iş 22, vərəq 4
5. Azərbaycan SSR MDOİA. fond 1640, siyahı 1, iş 22, vərəq 1.
6. Azərbaycan SSR MDOİ Arxiv, fond 1658, siyahı 2, iş 1169, vərəq 17

F.A.Huseynova

The history and main principles of the Foreign Language teaching textbooks in Azerbaijan at the beginning of XX century

Summary

The investigation of the history of the textbooks written in Azerbaijan at the beginning of XX century gives us a chance to analyze the main principles and methods of teaching of foreign languages at that period. And it is useful to see the development process of ways and methods in teaching languages and pedagogical thought at that time.

It's necessary to learn the history of teaching process for making effective the training process and intensifying of the process in the modern time. The first textbook of foreign language teaching "Russian- Turkish-French" was published in 1913 in Baku. The textbook's structure is based on lexical and grammatical comparison of the Azerbaijan, Russian and French languages. The article deals with the structure principles of textbooks and teaching aids used in English, German and French.

Ф.А.Гусейнова

История и основные принципы учебников по иностранному языку, написанных в начале

XX века

Резюме

Исследование истории учебников, написанных в Азербайджане в начале XX века дает нам возможность проанализировать основные принципы и методы преподавания иностранных языков в этот период. И это полезно, для того чтобы увидеть процесс разработки способов и методов в преподавании языков и педагогической мысли в то время.

Необходимо изучить историю учебного процесса для создания эффективного учебно-тренировочного процесса и активизации процесса в современном времени. Первый учебник преподавания иностранного языка "Русско-Турецко-Французский" был опубликован в 1913 году в Баку. Структура учебника основана на лексическом и грамматическом сравнении на азербайджанском, русском и французском языках. В статье рассматриваются структурные принципы учебников и учебных пособий, используемых на английском, немецком и французском языках.

Rəyçi

Хоşqəдəm Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DÜRDANƏ NAĞIYEVA

ATU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ ƏLİYEVƏ

emal:d_nagiyeva@mail.ru

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: nitq, etiket, ünsiyyət, mədəniyyət, manera, dil, davranış, münasibət, etika

Ключевые слова: речь, этикет, общение, культура, манера, этическое поведение, язык, отношение, этика.

Keywords: speech, etiquette, intercourse, culture, manner, ethic behavior.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafı, xüsusilə onun cəmiyyət üzvləri tərəfindən düzgün tətbiqi məsələsi ön plana keçmiş, bununla əlaqədar dilin tətbiqi sahələrindən biri olan ünsiyyət prosesində nitq etiketlərinin yerində işlənməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. İnkişaf etmiş cəmiyyətə savadlı, eyni zamanda, yüksək davranış və nitq mədəniyyətinə malik, ailədə və ictimai yerlərdə özünü cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş etik qaydalara uyğun apara bilən insanlar lazımdır. Əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan ünsiyyət etikasını insanlarda formalaşdırmaq, nitq etiketi normalarını onlara aşılamaq isə valideynlərin, tərbiyəçilərin, müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bu vəzifəni həyata keçirənlərə, eyni zamanda, orta məktəb və universitetlərdə təhsil alanlara kömək məqsədilə nitq etiketlərinin tətbiqi sahələri ilə bağlı dərs vəsaitləri hazırlamaq, lüğətlər tərtib etmək lazımdır.

“Ünsiyyət etikasını cəmiyyət tərəfindən onun inkişafının müəyyən mərhələsində “əxlaqi” və “yaxşı”, təqlid etməyə layiq, cəmiyyətin əxlaq idealına uyğun kimi qəbul edilən ünsiyyət qaydalarıdır”. Burada da etika elminə xas cəhət özünü göstərir. Ünsiyyət etikasını (yəni ünsiyyət qaydalarını) da cəmiyyətə xas olan ümumi əxlaq və mənəviyyət qaydalarının bir hissəsidir. Nitq etiketinə gəldikdə isə, o, ünsiyyət etikasını maddi olaraq ifadə edən, onu dil formasında təcəssüm etdirən dil vahidləri sistemidir. Dilin bütün səviyyələrini (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) əhatə edən bu sistem ünsiyyət iştirakçıları arasında nəzakətli münasibətləri yaradır və saxlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dil vahidləri performativ (latın dilindəki “performa” “hərəkət edirəm” sözüdür) ifadələrdir, yəni yalnız birbaşa ünsiyyət vaxtı nitq etiketi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: “*Səni (sizi) Yeni il münasibətilə təbrik edirəm*” təbrik etiketində onun səslənməsi ilə həm də hərəkət yerinə yetirilir. Bu tipli sözlərdə danışanın “mən”i,

adresatın “sən”i, nitq aktı situasiyasına uyğun real modallıq, nitq momenti (indi), nitq ünsiyyətinin yeri (burada) əks olunur. Eynilə *salam, xudahafiz, üzr istəyirəm* etiketləri də mən – sən – indi – burada sistemi üzrə işlədilir. Onlar keçmiş, yaxud gələcək zamana köçürüldükdə nitq etiketi funksiyasını itirir. Müqayisə et: *Dünən mənə salam vermədin, yaxud Sabah görüşəndə üzr istəyirəm*. Ağıl isə insanın hərəkətləri, davranışı və nitqi, dediyi sözlərlə ölçülür. Burada davranış və nitq etiketləri mühüm rol oynayır. Davranış etiketi insanların cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər situasiyalar üçün nümunəvi hesab edilən hərəkətlərinin məcmusudur. Bu etikətlər insanların cəmiyyətdə davranışını müəyyənləşdirir. Nitq etiketi cəmiyyət tərəfindən müvafiq nitq mühiti və situasiyası üçün qəbul olunmuş, insanlar arasında ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən “yaxşı ton” qaydalarından ibarətdir.

Ünsiyyət formulları adı altında insanlar arasında salamlaşmadan vidalaşmaya qədər olan danışığın başlanğıcı, əsas hissəsi və sonunda tətbiq olunan söz, ifadə və frazalar nəzərdə tutulur. Bunlara insanlar arasında salamlama, vidalaşma, xahiş, üzrxahlıq, sual-cavab və s. məqamlarda işlədilən ifadələr, müxtəlif situasiyalar üçün qəbul edilmiş müraciət formaları, nitqin nəzakətliyini səciyyələndirən intonasiya xüsusiyyətləri və s. aiddir. İnsanlar arasında nitq davranışının qayda və prinsipləri cəmiyyətdə çox qədimdən, bəşəriyyət mövcud olandan hazırlanmağa başlanmışdır. Bu qayda və prinsiplər ailə üzvləri, qonşular və dostlar, işdə həmkarlar, rəislə tabeliyindəki işçilər, az, çox, yaxud heç tanış olmayan insanlar, böyüklə kiçik, yaxın qohumlar arasında ünsiyyət zamanı onların arasındakı qarşılıqlı münasibəti müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, “Etiket danışanın həmsöhbətə münasibətini, həmsöhbətin qiymətləndirilməsini, eyni zamanda, digər insanın özünə verdiyi qiyməti, həmsöhbətə nisbətdə öz vəziyyətini göstərən mürəkkəb material (fiziki, nitq), işarələr sistemindən ibarətdir”. Bu sistem isə öz mahiyyəti etibarilə milli olsa da (hər bir xalqın özünəməxsus nitq və davranış etiketləri sistemi, məsələn, salamlama, vidalaşma, böyüyə hörmətlə müraciət və s. formulları var), nitq etiketləri bir sıra universal cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlər konkret milli nitq etiketinin əsasını təşkil edən nəzakətlik, hisslərinə sahib olmaq, həmsöhbətə hörmətlə yanaşma, standart ünsiyyət vəziyyətlərində standart nitq formullarından istifadədən və s. ibarətdir. Onların arasında əsas yeri nəzakətlik tutur. Etiket qaydalarını, bir növ, nəzakət qaydaları da hesab etmək olar. Çünki nitq etiketi insanlar arasında nəzakətli münasibətləri əks etdirən nitq davranışlarından ibarətdir. Nitq etiketi və nəzakət kateqoriyası bir-biri ilə kəşişir. Belə ki, gözlənilən yerdə nitq etiketinin işlənməməsi və nitq etiketlərinin situasiyaya uyğun gəlməyən vahidlərinin seçilməsi nəzakətsizlikdir. Nitq etiketi normalarına düzgün riayət edən adam ictimaiyyət tərəfindən nəzakətli insan kimi qəbul edilir.

Şəxsin adını əvəz edən “sən” və “siz” formaları müraciət etiketində xüsusi yerə malikdir.” ”Siz” və “sən” müraciət formalarının düzgün seçilməsi müraciət nitq etiketinin birinci, baza səviyyəsidir” [5, s. 30]. Onlar nitq etiketinin digər növlərinə də təsir göstərir (məs., salamlama etiketi: *sabahın xeyir // sabahınız xeyir*; vidalaşma etiketi: *salamat qal // salamat qalın* və s.). *Siz* forması, əsasən, rəsmi ünsiyyət şəraitində, işdə, idarədə, ictimai yerlərdə işlədilir. Danışan ondan tanış olmadığı, yaxud az tanıdığı, eyni zamanda, rəsmi münasibətdə olduğu tanış həmsöhbətə (məsələn, iş yoldaşına, müəllimə, elmi rəhbərə, tələbəyə, doktoranta, müdirə və s.) müraciət edərkən istifadə edir. *Siz* forması ilə müraciət olunan adresatlara bunlar aiddir: yaşca böyük, vəzifə sahibləri (müdir, rəis), onların tabeliyində olanlar, müəllimlər, idarə, mağaza və restoranlarda rəsmi şəxslər, eləcə də bu müəssisələrdə xidmət edən personallar və s. İctimai yerlərdə, idarələrdə *siz* müraciət forması üstünlük təşkil edir. *Sən* müraciət forması isə, əsasən, qeyri-rəsmi ünsiyyət şəraitində: evdə, ailə ilə birgə dincələndə, işdə bir-biri ilə qeyri-rəsmi münasibətdə olan həmkarlar və dostlar arasında ünsiyyət zamanı tətbiq olunur. Bu müraciət forması, göründüyü kimi, əsasən, çoxdan tanış olan insanlar arasında işlədilir. Ondən yaşlılar özündən yaşca çox kiçik tanış olmayan insanlara (uşaq, yeniyetmələr və gənclərə) müraciət edərkən də istifadə edə bilirlər. Uşaqlar və gənclər arasında tanış olmayanda da bir-birinə “*sən*” deyərək müraciət edirlər, hətta onlar bir çox hallarda tanışlığa da “*sən*”lə başlayırlar. Emosional, dostcasına ünsiyyət zamanı da “*sən*”lə müraciət üstünlük təşkil edir. Kiçiklərin böyüklərə (ailə üzvləri buraya daxil deyil), eləcə də tanış olmayan böyüklərin bir-birinə “*sən*” forması ilə müraciət etməsi həmsöhbətə hörmətsizlikdir və nitq etiketinin kobud şəkildə pozulmasıdır. Belə müraciət həmsöhbətə çox pis təsir edir, ictimaiyyət tərəfindən də mənfi qiymətləndirilir. “*Sən*” və “*siz*” müraciət formaları haqqında fikrimizin yekununda bu ünsiyyət sferasında nitq etiketinin ən kobud şəkildə pozulması hesab edilən halları nəzərə çatdırırıq: çox tez həmsöhbətə “*sən*” formasında müraciətə keçməyə cəhd göstərmək; tanış olmayan orta yaşlı, yaxud yaşlı həmsöhbətə müraciəti birbaşa “*sən*”lə başlamaq; münasibəti “*siz*” müraciət forması səviyyəsində saxlayan həmsöhbətə “*sən*”lə müraciət etmək. Nitq ünsiyyəti zamanı çox diqqətli olmaq, nitq etiketinin bu cür pozulması hallarından qaçmaq lazımdır.

Danışan qarşıdakı şəxsə müraciət zamanı müraciət funksiyasını yerinə yetirən xüsusi söz və ifadələrdən də istifadə edir. Bunlar standart situasiyalarda bu və ya digər etiket xarakterli məlumatı ifadə etmək üçün istifadə olunan nitq etiketi formullarıdır. Məsələn, “Üzr istəyirəm, saat neçədir?”, “Bağışlayın, iclas saat neçədə başlayır?”, “Üzr istəyirəm, sizdən bir söz soruşmaq olar?”, “Bağışlayın, bu ünvanı necə tapmaq olar?” və s. Nəzərdən keçirdiyimiz bu nəzakətli ünsiyyət formulları, əsasən, neytral mahiyyətə

malikdir. Çünki onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda işlədilir və danışanın həmsöhbətə hörmətini nümayiş etdirir. Onlardan istifadədə heç bir məhdudiyət yoxdur. Bəzən nəzakətin xüsusi vurğulanması hallarına da rast gəlinir. Məsələn, “Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm, deyə bilməzsünüz,...” “Sizdən çox-çox üzr istəyirəm, deyə bilməzsünüz,...” “Bağışlayın ki, sizi narahat edirəm, deməzsünüz,...”, “Sizi narahat etdiyim üçün sizdən hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz...”, “Bağışlayın, üzr istəyirəm, deyə bilməzsünüz...” və s. Belə formulların işlədilməsində danışanın öz nəzakətliyini həddən artıq qabardaraq, bir növ, diqqəti xüsusi olaraq özünə cəlb etmək istəyi hiss olunur. Onlardan gündəlik istifadə etmək düzgün deyil. Birincisi, cümlələrin uzunluğu müraciət olunan şəxsi yorur, ikincisi, vaxt aparır. Digər tərəfdən, bu cür nitq davranışı ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır, bir çox hallarda yersiz hesab olunur. Müqayisə et: *Sizi narahat etdiyim üçün hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz, bu avtobus hara gedir?* Bu cür müraciət formullarının işlənməsi hallarına rəsmi situasiyalarda rast gəlinir və əsasən, orta yaşlı və yaşlı, tanış olmayan insanlara, rəsmi şəxslərə ünvanlanır. Həm də belə ifadələrdən istifadə edərkən şərait də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ünsiyyət üçün, az da olsa, müəyyən qədər vaxtın olması (həmsöhbət tələsmir, heç kim ona mane olmur, onun diqqətini yayındırmırlar, yəni başqaları ilə söhbət etmir və s.) mühüm amildir. Əks təqdirdə daha qısa neytral nəzakət formullarını işlətmək lazımdır.

Nitq ünsiyyətinin şəraiti, yeri, müraciət olunan şəxsin cəmiyyətdəki rolu, yaşı, cinsi, həmsöhbətlər arasında münasibətin xarakterindən asılı olaraq, müraciət etiketlərinin sayını artırmaq mümkündür. Lakin yuxarıda verilənlər də nitq etiketinin bu növünü ifadə edən formulların nə vaxt norma, nə vaxt normadan kənar hesab edilməsi haqqında tam təsəvvür yaradır. Nitq ünsiyyəti prosesinin tərkib hissəsini müraciətdən sonra **salamlaşma (görüşmə)** və **vidalaşma** təşkil edir. Onların da özünəməxsus nitq formulları var. Bu ifadə və söz birləşmələri “ünsiyyət imperativləri”, yaxud “nitq imperativləri” adlanır. Ünsiyyət, yaxud nitq imperativləri deyərək müəyyən nitq situasiyasında mütləq işlədilməli söz və ifadələr nəzərdə tutulur. Onların işlədilməməsi nitq etiketinin pozulması hesab edilir. Belə ki, tanış adamlarla salamlaşmaq lazımdır. Tanışına rast gələn insan görüş üçün qəbul edilmiş nitq imperativlərindən ünsiyyət situasiyasına uyğun gələn formulların hər hansı birini işlətməlidir. Məsələn: salam, sabahın (sabahınız) xeyir, axşamın (axşamınız) xeyir, gün aydın və s. Onlar mütləq şəkildə tələb olunan imperativlərdir. Bunlardan əlavə tematik imperativlər də var. Onlar salamlaşmadan sonra hal-əhval tutmaq üçün işlənən ifadələr, cümlələrdir. Belə formullar, əsasən, çoxdan görüşməyən tanışlar görüşərkən işlədilir. İmperativlərin birinci növü etiket normasını, ikincisi isə etiket ənənəsini

özündə əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, salamlamaq üçün dildə mövcud olan standart nitq formullarından istifadə etmək lazımdır, bu formullardan fərqli ifadələr işlətmək cəhdi normanın pozulması deməkdir (məs.: *privet*). Bu xüsusiyyət vidalaşma formullarına da aiddir. Dilimizdə bu proses üçün qəbul olunmuş standart nitq formulları mövcuddur (*sağ ol (olun), xudahafis, salamat qal (qalın), əlvida, gecən (gecəniz) xeyrə qalsın, görüşənədək, görüşərik, sabaha qədər* və s.) və onlardan kənara çıxma etiket normasının pozulması hesab olunur (məs.: *poka*). Salamlama ilə vidalaşma arasında situasiyadan asılı olaraq müxtəlif nitq etiketi formullarından istifadə olunur. Məsələn, **xahiş, üzrxahlıq, arzu (alqış)** və s.

Nitq ünsiyyəti etiketlərinin sayını istənilən qədər artırmaq olar. İstənilən cəmiyyətdə insanlar gün ərzində müxtəlif yerlərdə bir-biri ilə nitq ünsiyyətinə girirlər və hər bir ünsiyyət situasiyasında müvafiq nitq etiketlərinə riayət etmək lazım gəlir. Bu etiketlərə yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə, dinləmə, sual və suala cavab vermə, söhbətəqoşulma, şad və bəd xəbəri çatdırma, rəy söyləmək, münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək, məsləhət verməklə və s. bağlı nitq formulları aiddir. Həmin formullar, qeyd etdiyimiz kimi, milli xüsusiyyətə malikdir. Hər bir xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə, mentalitetinə uyğun nitq etiketi normaları var. Düzdür, cəmiyyət inkişaf etdikcə bu qaydalarda bəzi dəyişikliklər baş verir, xüsusilə də ifadə vasitələrində. Lakin etiket normalalarının məğzini təşkil edən etik qaydalar, demək olar ki, dəyişmir. Müasir əxlaq normaları insanlar arasında uzun sürən qarşılıqlı münasibətlər prosesi nəticəsində yaranmışdır. Bu normalara riayət etmədən siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər qurmaq mümkün deyil. Çünki cəmiyyət daxilində bir-birinə

hörmət etmədən, özünə və sözünə hansısa məhdudiyətlər, sərhəd qoymadan şəxsiyyət kimi mövcud olmaq mümkün deyildir.

İnsanların həyat şəraitinin dəyişməsi, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq bir davranış qaydası başqası ilə əvəz olunur. Əvvəllər düzgün sayılmayan bir şey artıq ümumi qəbul olunana çevrilir və ya əksinə. Ancaq etiketin tələbləri mütləq deyil: onlara əməl olunması yeri, vaxtı və şəraitindən asılıdır. Müəyyən bir yerdə və şəraitdə yol verilməyən davranış başqa bir yerdə və şəraitdə yerinə düşə bilər. Təəssüf ki, davranışında ikili standart olan insana da rast gəlinir: biri – ictimai yerlərdə, digəri - evdə. İşdə yoldaşlara, məişətdə tanışlara, dostlara qarşı münasibətlərdə onlar nəzakətli və diqqətli idirlər, evdə isə doğmalarına qarşı kobud və nəzakətsiz olurlar. Bu həmin insanın aşağı səviyyəli mədəniyyəti və pis tərbiyəsindən xəbər verir.

Müasir nəzakət ifadələri insanları məişətdə, xidmətdə, ictimai yerlərdə, küçədə, qonaqlıq və müxtəlif tipli rəsmi tədbirlərdə, qəbullarda, ziyafətlərdə, danışıqlarda və s. yerlərdə davranışlarda reqlamentləşdirir. Beləliklə, etiket ümumbəşəri mədəniyyətin, mənəviyyətin, əsrlər boyu bütün xalqlar

tərəfindən işlənib qəbul olunmuş insani dəyərlərin, maddi və mənəvi sahələrə aid qaydaların böyük və vacib hissəsini özündə birləşdirir. Manera - özünüaparma üsulu, davranışın xarici forması, digər insanlarla münasibət, nitqində istifadə etdiyi ifadələr, ton, intonasiya, insan üçün xarakterik olan yerləş, əl-qol hərəkəti və hətta mimikadır. Cəmiyyətdə təmkinlilik və sadəlik, öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilmək bacarığı yaxşı maneralar hesab olunur. Pis maneralar isə yüksəkdən danışmaq vərdişi, ifadələrdə utanmamazlıq, geyimdə pintilik, davranış və əl-qol hərəkətlərindəki zəhlətökənlik, kobudluq, başaqlarının işinə qarışmaq, yersiz müdaxilə və sorğu-sual, başqalarını öz istəklərinə tabe etmək, nəzakətsizlik, başqalarına alçaldıcı adlar qoşmaq və s. hesab olunur. Manera insanın davranış mədəniyyətinə aiddir və etiket ilə tənzimlənir. Etikət elə anlayış və ünsiyyət formasıdır ki, vəzifə və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün insanlara qarşı hörmət, müraciət və salamlama formaları, söhbət aparmaq qaydası, stol arxasında davranış və s. buraya daxildir. Bütövlükdə, etikət sivil cəmiyyətin humanizm prinsiplərinin əsasını təşkil edən nəzakətliyin ümumi tələbidir. Elə buna görə də, nitq etiketi ifadəsinin «nəzakət ifadələri» adlandırılması daha düzgün olardı. Ünsiyyətin ən ümumi ərti nəzakətlikdir. Nəzakətlik həddini aşmamaqdır. Bu ifadələr hamıya məlumdur: «soyuq nəzakətlik», «buz kimi nəzakət», «nifrətli nəzakət». Bu zaman ən gözəl insani keyfiyyətlərin mahiyyəti nəinki ölür, hətta tamamilə əksinə çevrilir. Vereşaqin E.M. nəzakəti bu və ya digər həyati münasibətlərə girdiyimiz insanlar üçün etdiyimiz «kiçik məbləqli qurbanlar» kimi müəyyən edir. Nəzakətliyin əsas elementlərindən biri adları yadda saxlamaq hesab olunur. Bu barədə A.Leontyev belə deyir: «İnsanların əksəriyyəti adları ona görə yadda saxlamırlar ki, onlar adları yaddaşlarına həkk etməkdən ötrü vaxt və enerji sərf etmək istəmirlər. Onlar həddindən artıq məşğul olmaları ilə özlərinə haqq qazandırmağa çalışırlar. Lakin onlar çətin ki, Franklin Ruzveltdən daha çox məşğul olsunlar, o hətta rastlaşdığı mexaniklərin belə, adlarını yadda saxlamağa vaxt tapırdı... F.Ruzvelt bilirdi ki, ətrafdakıların hörmətini qazanmaq üçün ən sadə, ən səmərəli və ən fəal üsullardan biri insanların adlarını yadda saxlamaq və öz əhəmiyyətliyini onların şüuruna yeritməkdir»

Ədəblilik və həssaslıq - bunlar ali insani keyfiyyətlərin tərkibinə diqqət, ünsiyyətdə olduğu insanların daxili aləminə dərin hörmət etmək, onları anlamağa istək və bacarıq, onlara nəyin zövq və sevinc verəcəyini hiss etmək və əksinə, nəyin onları əsəbiləşdirəcəyini və incidəcəyini bilməkdir. Ədəblilik və həssaslıq söhbətlərdə, şəxsi və xidməti münasibətlərdə riayət olunmalı meyarlardır, sərhədi gözləmək bacarığıdır. Çünki bizim sözüümüz və ya hərəkətimiz nəticəsində nahaq yerə insanda inciklik, məyusluq, bəzən də ağrı əmələ gələ bilər. Ədəbli insan həmişə konkret şərtləri nəzərə alır: yaş, cins, ictimai mövqə fərqi, söhbətin yerini, kənar şəxslərin olub-olmadığını

və s. Ədəbillik və həssaslıq dedikdə bizim sözumüzə və davranışımıza həmsöhbətlərimizin göstərdikləri reaksiyanı səhvsiz təyin etmək bacarığı, lazım olan hallarda buraxdığı səhvlərə görə yalandan utancaqlıq göstərmədən üzr istəmək, özünə tənqidi yanaşmaq qabiliyyətləri də başa düşülür. Bu, insanın ləyaqətini alçaltmır, əksinə, bu, əsl insani keyfiyyəti - təvazökarlığı göstərir və onun haqqında insanlarda yüksək fikir yaradır. Nitq etiketi nitq prosesində iştirak edənlərin mədəni səviyyəsi, adət-ənənəsi, sosial vəziyyəti, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, onun ümumi dünyagörüşü ilə sıx sürətdə bağlıdır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də nitq etiketinin müəyyən semantik-funksional xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər kommunikativ situasiyalardan asılı olaraq müəyyənləşir.

Dil və nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnən hər bir kəs ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Nitq mədəniyyəti düzgün danışmaq, kamil nitqə malik olmaq deməkdir. “Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət müraciətlə başlanır. Salam vermək, kef-əhval tutmaq müraciətin ilkin təzahürüdür. Tarixən insanlar öz istək və niyyətlərini, hiss-həyəcanlarını başqalarına çatdırmaq üçün məhz müraciət formalarından istifadə etmişlər. Müraciət formaları cəmiyyətdə müəyyən ictimai birliklərin, insanların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvistik vasitələrdir. İnsanlar arasında mövcud münasibətlərdən asılı olaraq müxtəlif müraciət formaları yaranmışdır. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması, onların paralel işləkliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Gündəlik məişətimizdə, rəsmi ünsiyyətdə zəruri, müvafiq müraciət formasının seçilməsi müraciət edən şəxs üçün çox zaman çətinlik yaradır”.

Ünsiyyət prosesində müraciət formaları tarixən formalaşaraq müəyyən etnokulturoloji məkanda normalaşır. Nitq etiketi hazırda öz hüdudlarından kənara çıxaraq fərqli mədəniyyət sahələrinə də nüfuz edir. Nitq etiketinin onun təşkilçilərinə hazır nitq konstruksiyalarının tətbiqinə kommunikativ məram və məqsədə, eləcə də bir sıra digər aspektlərə görə şərhinə dair elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılması və digər amillərin təsiri altında nitq etiketində baş verən dəyişmələr, həmin dəyişmələrin Azərbaycan dilində ifadəsi ilə əlaqədar araşdırmalara ehtiyac böyükdür. Nitq etiketinə müəyyən mədəniyyət sahəsində fikrin ifadə forması, məzmunu, deyim qaydası və norması, şəraitdən asılı olaraq yerinə düşüb-düşməməsi baxımından müəyyən tələblər qoyulur. Ünsiyyət müxtəlif şəraitlərdə baş verdiyi üçün şərait müvafiq nitq etiketi vasitələrinə təsir göstərir, onları qismən dəyişir. Nitq etiketi sistemi elementləri dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə reallaşır. Leksik səviyyədə xüsusi sözlər, sabit

birləşmələr, xüsusi müraciət formaları, qrammatik səviyyədə hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi, düzgün tələffüz, nitqin kommunikativ təşkilində tərəf-müqabilin sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq və s. məsələlər üzə çıxır ki, bütün bunları Azərbaycan dili materialı üzrə öyrənilməmişdir. «Ünsiyyətin hazır qəlibləri müsahiblərin ünsiyyət əlaqəsini yaratması, bu əlaqəni davam etdirməsi, nitq prosesində formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması kimi məsələlərə xidmət etdiyi kimi, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılmasını da özündə cəmləşdirir. Bu onu göstərir ki, nitq etiketi qəlibləri müəyyən funksional-semantik sahə təşkil edən vahidlərin toplusu olmayıb, həm də etiketin sosial anlayışları ilə bağlıdır. Dilçilikdə nitq etiketinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Həmin təriflər, bir qayda olaraq, kəskin fərqlənir, anlayışa daha az və ya daha çox əhatə etmək baxımından seçilir. «Nitq etiketi nitq davranışının tənzimlənen, cəmiyyət tərəfindən müsahibələrin müəyyən tonallıqda dil-nitq təması yaratmaq, onu davam etdirmək üçün qəbul edilmiş milli özünəməxsusluğu ilə seçilən dayanıqlı nitq konstruksiyalarıdır» .

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013. – 241 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1978. -252 s.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановед. теория слова. М. 1980. - 430 с.
4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965. - 245 с.
5. Стернин И.А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996.
6. Eminli B.İ. Azərbaycan danışiq dilində müraciət formaları. Nam.diss. Bakı, 2013. -135 s.
7. Cəfərov N.Q. Danışiq dili: “Mən” müraciət mədəniyyəti // “Ədəbiyyat” qəzeti, 2000, 8 dekabr, səh.4.

**Дурдана
Нагиева, Ирада Алиева**

Культура общения Резюме

В этой статье говорится о проблемах своеместного использования речевых этикетов в процессе общения. Этикет общения является правилами общения принятые обществом в определенном этапе общества в связи с моральными идеалами общества. В процессе общения формы призыва нормализуются в определенном этнокультурном месте. Язык и культура речи является составной частью национальной

культуры. Культура речи в широком смысле слова является культурой мышления. Каждый удостоившийся высокой культуре речи более активно и плодотворно имеет возможность принять участие в общественно-политической, экономической и культурной жизни. Культура речи означает иметь правильную и совершенную речь. Исторически сложилось так, что люди придумали форму заявки, чтобы передать свои пожелания и намерения другим. Форма обращения - это языковые средства, отражающие взаимодействие определенных общественных объединений и людей в обществе. В зависимости от различных форм обращения в существующих отношениях между людьми возникли различные формы обращения.

**Durdana Nagiyeva
Irada Aliyeva**

**Intercourse culture
Summury**

The problems of using the speech etiquettes in their place in the process of intercourse are dealt with in this article. The intercourse ethics is the intercourse rules being accepted by the society in the certain stages of the society in accordance with the moral ideal of the society. The intercourse ethics is a part of the national and moral rules belonging to the society. In the process of the intercourse the forms of appeal are getting normal in the certain ethocultural location. Language and culture of speech is an integral part of the national culture. The culture of speech in the broad sense of the word is a culture of thinking. Everyone who has been honored with a high culture of speech has the more active and fruitful opportunity to take part in the socio-political, economic and cultural life. The culture of speech means to have the correct and perfect speech. Historically, people came up with an application form to convey their wishes and intentions to others. The form of appeal is language means reflecting the interaction of certain public associations and people in society. Depending on the various forms of circulation in the existing relations between people, various forms of circulation have arisen.

**Rəyçi: Dürdanə Rəhimzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

RƏFİQ CƏFƏROV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AzTU
rəfiq.@mail.ru

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV METODLARIN TƏTBİQİ

Açar sözlər: qrammatika, ənənəvi, birbaşa, audiolinqual, audiovizual, çalışma

Ключевые слова: грамматика, традиционный, прямой, аудиоязычный, аудиовизуальный, упражнение

Keys words: grammar, traditional, direct, audiolinqual, audiovisual, exercises

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində və öyrədilməsində qrammatika anlayışı istər tədris materiallarının, istərsə də, öyrənmə prosesinin bütün mövzularının mənimsənilməsi, öyrədilməsi ilə sıx bağlıdır. Qrammatika anlayışı kifayət qədər qədim anlayışdır. Jermen və Sogen yunan yazısının kəşfini bu anlayışla əlaqələndirirlər və qrammatikanın tədqiqini yunan yazısına bağlayırlar. Bütün dövrlər ərzində, müxtəlif metodların meydana gəlməsi, formalaşması və bu metodların təkmilləşməsi, həmçinin müxtəlif metodlara marağın artması (orta əsr qrammatik-tərcümə dövründən aktual kommunikativ metoda qədər) daha yaxşı metodların müxtəlif dövrlərdə yaranmasına, inkişaf etməsinə, qrammatikanın daha mükəmməl əhatə edilməsinə gətirib çıxarıb. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində diaxroniya didaktika ilə birgə, bütöv bir sistem kimi inkişaf etsədə, qrammatika ilə əlaqəli tərzdə bizə təqdim edilir. Burada biz qrammatikanın xarici dilin tədrisindəki və öyrənilməsindəki vacibliyini və yerini iki nöqtəyi-nəzərdən şərh edə bilərik. Bir tərəfdən müxtəlif metodoloji cərəyanlar vasitəsilə, digər tərəfdən isə öyrənmə prosesinin birbaşa iştirakçıları, xüsusilə, müəllimlər və öyrənənlər tərəfindən qrammatikanın tamamilə qavranılmasının təhlilini əks etdiririk. Bundan başqa, qrammatikanı təkcə linqvistika ilə birgə, onun komponenti kimi deyil, həm də didaktikanın məzmunu, obyekt olaraq da təhlil etmək mümkündür. Xarici dilin öyrədilməsi ilə bağlı illər ərzində coxlu fikirlər irəli sürülmüşdü. Bununla bağlı alimlərin fikirləri müxtəlifdir və bu da bu sahədə qərarlılığa səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə kimi xarici dilin öyrəməni metodologiyası ilə bağlı iki yanaşma mövcud olmuşdur. Birinci yanaşmaya əsasən, xarici dili yalnız dildən istifadə etmək (danışmaq və anlamaqla) yolu ilə öyrənmək olar. İkinci yanaşmaya əsasən isə, xarici dili öyrənmək onu təhlil etməklə, yəni qrammatik qaydalarını, daxili strukturunu öyrənməklə əlaqəli idi. Ənənəvi

nöqtəyi-nəzərdən, xarici dilin sinif mühitində tədrisində qrammatika, təlim fəaliyyətlərinin və təlim prosesinin mərkəzində dayanır. Qeyd etmək lazımdır ki, düzgün yazı qaydalarının öyrədilməsində, yazı normalarının mənimsənilməsində qrammatika mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qədim Yunan və orta əsr latın dövrləri üçün dildən istifadə edərək dili öyrənmək xarakterik idi. Yunan, daha sonralar isə latın dili qədim dövr üçün ticarət dili hesab edilirdi. 1940-ci illərdə Birləşmiş Ştatlarda əsas metod olmuşdu. Xarici dillərin öyrədilməsinə marağın artması Audiolingual metodun yaranması ilə nəticələndi. Müasir dillərin öyrədilməsi və təhlili, tədris materiallarının inkişafı və müəllimlərin təlimi üçün sərmayə təmin edildi. Müəllimlər xarici dil biliklərini inkişaf etdirmək, dilçiyin prinsiplərini və yeni öyrətmə metodları üçün müxtəlif, elmi əsaslı təlimlərə cəlb olundular. Dilçilər tərəfindən yeni lingvistik strukturlar və quruluşlar üçün fonetika, morfoloqiya və sintaksisə yeni maraq oyandı. Bu metod üçün bir çox xüsusiyyətlər irəli sürülmüşdür. Dialoqlar və çalışmalar audiolingual sinif təcrübələrinin əsasını təşkil edir. Düzgün tələffüz, intonasiya, vurğu və ritm vurğulanır. Müxtəlif növ çalışma və tapşırıqlardan istifadə olunurdu. Audiolingual metod Amerika Birləşmiş Ştatlar ordusunun ikinci dünya müharibəsində (1941-1945-ci illərdə) iştirak etməsindən sonra əsas rol oynamağa başladı. Qrammatika dialoqları dinləyib, daha sonra qeyd etməyin yolu ilə tədris edilirdi. Müxtəlif dialoqlar modellərinin struktur və quruluşu seçilir, həmin dialoqlar qrammatika ilə bərabər öyrənmələrə təqdim edilir. Tapşırıq və çalışmalarda dialoqlar vasitəsilə onların strukturları qeyd olunmaqla inkişafa və öyrənmələr tərəfindən dil bacarıqlarının mənimsədilməsinə xidmət edir. Tapşırıq və fəaliyyətlər intensiv surətdə təkrarlanır və yaddaşda strukturların mənimsənilib, möhkəmləndirilməsində müsbət rol oynayır. Müxtəlif struktura malik çalışma və tapşırıq tipləri id. Bunlar aşağıdakılardır.

1) Təkrarlama: tələbə ifadəni eşidən kimi onu ucadan təkrarlayır. O, bunu çap olunmuş mətnə baxmadan edir. İfade onu yadda saxlamaq üçün kifayət qədər qısa olmalıdır. Məsələn: Bu yeddinci aydır- Bu yeddinci aydır.

2) Fleksiya: bir söz təkrar olunduqda tələffüzdə başqa formada təzahür edir. Məsələn: Mən bilet aldım- Mən biletləri aldım.

3) Əvəzetmə: bir söz tələffüzdə başqa sözlə əvəz olunur. Məsələn: O, bu evi ucuz alıb- O, bunu ucuz alıb.

4) Məsələni başqa cür qoyma: Tələbə ifadəni başqa sözlərlə ifadə edir və başqasına ünvanlayır. Məsələn: Onlara de ki, səni gözləsinlər-Məni gözləyin.

5) Genişləmə: Söz əlavə olunduqda onu ardıcılıqda (söz sırasında) müəyyən bir yeri olur. Məsələn: Mən onu tanıyırdım-Mən onu yaxşı tanıyırdım.

6) Qısalma : Bir söz bir cümlə və ya ifadəni əvəz edir. Məsələn: Əlini stolun üstünə qoy-Əlini bura qoy.

7) Transformasiya: Bir cümlə eyni zamanda, felin şəklində və növündə dəyişikliklər edərək inkar və ya sual cümləsinə çevrilir. Məsələn: O, mənim ünvanımı bilir- O, mənim ünvanımı bilmir- O, mənim ünvanımı bilirdi.

8) Birləşmə: İki ayrı ifadəni bir ifadədə birləşdirir. Məsələn: Onlar vicdanlı olmalıdırlar. Bu vacibdir- Onların vicdanlı olmağı vacibdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə, Fransa öz koloniyalarında öz gücünü möhkəmləndirmək, artırmaq məqsədilə siyasi səbəblərə görə bu metodun inkişafına imkan yaratdı. O, ingilislərlə nisbətə özünü istila etmə siyasini möhkəmlətməyə can atırdı. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində onun öyrədilməsində stimulyerən, inkişafa imkan verən “elementar (ibtidai) fransız dili” və ya “fundamental (əsaslı) fransız dili” bir-birilə əlaqəli anlayışlar meydana gəldi. Əvvəlki adı sadələşdirilmiş metodlarda olduğu kimi, struktur-qlobal metodda da qrammatik qaydaları sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdirirdi. Öyrənin ana dili ilə fransız dili arasındakı müqayisəli təhlil mühüm rol oynayır. Qrammatika həm induktiv, həm də implisit formadan uzaqlaşır, yeni formada özünü əks etdirirdi. Struktur çalışmaları və tapşırıqlar bünövrə strukturlarının möhkəmləndirmə üsullarına xidmət edirdi. Kommunikativ yanaşmada əsasən, dilin tədrisində və öyrədilməsində kommunikasiya (ünsiyyət) bacarıqları əsas mövqə tuturdu. 1960-cı illərin sonundan məşhur amerikalı dilçi Noam Xomski “sintaktik strukturlar” kitabında struktur dilçiliyin nəzəriyyəsini göstərmişdi. Dilin kommunikativ yanaşma ilə tədris olunması dilin ünsiyyət nəzəriyyəsi ilə başlayır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi ünsiyyət sərəştəliyinin inkişaf etdirilməsidir. Amma ona zidd olaraq, Xomski bildirmişdi ki, linqvistik nəzəriyyənin mərkəzi danışanın abstrakt qabiliyyətini xarakterizə edir və bu proses dildəki cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması ilə əlaqədardır. Pedaqoji cəhətdən ünsiyyət sərəştəliyinin təsirli analizi Kanal və Sveyn tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dilçilik və dilin sosiolinqvistik ölçülərini birləşdirmək lazımdır. Dildən istifadə zamanı qrammatik qaydaları işlənmə, istifadə etmə strukturlarına, forma və mənaları uyğunlaşdırmaq lazımdır. Qrammatika kommunikativ yanaşma meydana gəldikdən sonra, nitq fəaliyyətinə və nitqin fəallığına əsaslanmağa başladı. Qrammatika yalnız cümlənin təhlili ilə kifayətlənmirdi, kommunikativ yanaşma zamanı əsas məqsəd öyrənin ehtiyaclarına uyğun müəyyənləşdirilmiş funksiyaları tədris etməkdir. Öyrənmə məqsədləri və ehtiyacları məktub, ictimai, yaxud professional səviyyədə olmaqla fərqləndirilir. Əvvəlki metodlar kimi dilin öyrədilməsində inkişaf müəyyənləşdirilmiş xətt üzrə getmir, bununla belə, öyrətmə prinsipləri ardıcılığını qoruyub saxlayır. Qrammatik bilik, bacarıq və

səriştələr anlama, ifadə etmə bacarıqlarının mənimsənilməsinə imkan verir. Və bu bilik və bacarıqlar qarşılıqlı fəaliyyət və ünsiyyət zamanı qrammatikanın öyrədilməsinə xidmət edir. Çoxsaylı fəaliyyət növlərindən istifadə edilir. Kommunikativ yanaşmada fəaliyyət növləri limitsizdir. Bu tip fəaliyyətlər öyrənənləri ünsiyyət məqsədlərinə istiqamətləndirir, kommunikasiya proseslərini, qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirir. Tapşırıqlar daha çox informasiya bölüşdürülməsi və müzakirə üzərində cəmləşmişdir. Funksional fəaliyyət növlərinə şəkillərin müqayisəsi, onlar arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tapmaq, şəkillərdəki hadisələri uyğunlaşdırmaq, itmiş hissələri müəyyənləşdirmək və s. Sosial fəaliyyət növlərinə isə, söhbətlər və müzakirələr, dialoq və səhnəciklərin hazırlanması, debatlar nəzərdə tutulur. Kommunikativ yanaşma inqilabi deyil, təkamül xarakter daşıyır. Müəlliflərin çoxları və müxtəlif anket sorğularının nəticələri onu deməyə imkan verir ki, öyrənənlərin çoxları özləri qrammatikanı tələb edirlər. tədris nəzəriyyəsi ilə tanışlıqdan biz öyrənirik ki, insanlar xarici dili öyrənmək və mənimsəmək üçün müxtəlif öyrənmə strategiyalarına müraciət edirlər. “Qlobalistlər” dili ümumi üsulda, tərzdə öyrənirlər, “analitiklər” isə bütün təfəsilatı ilə, ətraflı şəkildə dilə yiyələnirlər. Sadəcə mürəkkəbə doğru qaydaları tədqiq edirlər. Onu biz bilir ki, öyrənənlər hamısı eyni öyrənmə, mənimsəmə bacarığına malik deyillər. “yaxşı öyrənənlər” kifayət qədər müstəqil olurlar, “zəif öyrənənlər” isə müəllimdən dayaq rolu oynamasını tələb edirlər. Xarici dilin tədrisində məktəbin ənənəsinə, əsasən, dilin qrammatik formaları eyni mədəniyyətlər daxilində üstünlük təşkil edir. Belə ki, bəzi mədəniyyətlər üçün dilin qrammatikası onun normasına, düzgün istifadə üsuluna bağlıdır. Aşağıda göstərdiyimiz alimlər (Jermen və Sogen, Küg, Vayner) öz əsərlərində mütəmadi olaraq bu aspekti irəli çəkərək fransız, yapon, rus və çin dillərini istinad mənbələri kimi göstərirlər. Məqalədə qeyd edildiyi kimi, bu günümüz üçün xarici dilin tədrisində bir neçə metodlardan istifadə edilir. Əlbəttə ki, hər bir metod həm mənfi, həm də müsbət metod cəhətlərə malik olduğundan, xarici dili öyrənmək üçün əlverişli metod haqqında hər hansı bir rəy vermək, fikir söyləmək çətindir. Buna görə də, bu metodların üstünlükləri yalnız bir münasibətdə qeyd olunur və müasir dövrdə xarici dilin tədrisində kommunikativ münasibət daha çox üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Beacco J.-C., La didactique de la grammaire dans l'enseignement du français et des langues, Paris, Didier, 2010
2. Besse. H., Pourquier, R., Grammaire et didactique des langues, Paris, Didier, 1991
3. Cuq J.-R, Une traduction a la didactique de la grammaire en français langue etrangere, Paris, Didier/Hatier, 1996

4.Germain, C., Seguin, H., Lepoint sur la grammaire, Paris, CLE, 1998

Р.Джафаров

**Преподавании французского языка интерактивным методом
Резюме**

Как упомянуто в статье на сегодняшний день используется несколько методов обучения иностранных языков. Так как у каждого метода есть свои плюсы и минусы, поэтому трудно сказать какой из этих методов более эффективный. Вот почему недостатки одного метода отмечаются только при одном подходе и в эти дни в обучении иностранных языков больше всего предпочитается коммуникативный подход. Это набор методов, которые можно использовать в сочетании с использованием мыши, предназначенной для использования в сочетании с коммуникативным грибом. Коммуникативный метод или коммуникативный подход это метод который упрощает обучение иностранного языка как для учителям, так же и для ученикам. Цель коммуникативного метода построит реальные оригинальные ситуации и отношения. Как говорится в статье коммуникативный метод создает возможность учит язык в совершенстве.

R.Djafarov

**The dynamics of development of grammar in teaching French as a
foreign language
Summary**

As mentioned in the article several methods have been used in teaching foreign language for the present day. Of course, because of having both positive and negative points of each methods, it is difficult to serve any opinion about the more suitable method of learning foreign language. Is a collection of methods that can be used in conjunction with the use of a mouse that is intended to be used in conjunction with the communication of a communicative mushroom. Therefore, the advantages of these methods are mentioned only in one attitude and communicative attitude is preferred more in teaching foreign language in modern times. Communicative method or communicative attitude is one of the methods which facilitates the activity of teachers and students in learning foreign language. times.

**Rəyçi: Rauf İsmayılov
Filologiya elmləri doktoru**

ALİYƏ HACIYƏVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri
Qapalı Səhmdər cəmiyyəti
aliya@mail.ru

RADİO DİLİNDƏKİ BƏZİ QÜSURLAR
(Üçüncü məqalə)

Açar sözlər: norma, nitq fəaliyyəti, dil, nitq, təfəkkür, dilin ifadə imkanları, radioda nitq mədəniyyəti, rümunəvi danışmaq, ədəbi dil normalarından yayınmalar, efir dilindəki qüsurlar, radioda dilin saflığı uğrunda

Ключевые слова: норма, речевая деятельность, язык, речь, мышление, возможности языка, культура речи в радио, образцовый разговор, избегание норм литературного языке, в эфирном языке, за чистоту языка в радио

Key words: norm, speech activity, language, speech, intellection, expression opportunities of the language, speech culture in radio, a model speech, evades from the norms of the literary language, errors in radio speech, for the purity of the language in the radio

Müəllif fikrini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu fikrin dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər. Burada dörd hal müşahidə olunur:

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, amma onun təsviri- söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə əksi qüsurludur. Forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Müəllif qatığın “ağ” olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətndə “ağ” əvəzinə deyək ki, şəffaf, yaxud “bəyaz” sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beynində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikri dəqiq ifadə edib (müəllif ağ qatığı qara kimi görüb).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və qara sözü əvəzinə tutaq ki, tünd sözünü işlədib. Bu son dərəcə nadir situasiyadır).

4. Ideal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və ağ sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika peşəsinə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmaq bacarmayanlara yazmaq öyrədə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür.

Dördüncü variantda nail olmaq üçün tələbələrlə iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikrin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikrin sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevrilməsi mərhələsi üzərində iş.

Bu dediklərimizlə əlaqəli bir daha radioda bir neçə jurnalist qüsurlarını araşdırmaq:

“Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın mərkəzindədir” (14.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) əvəzinə demək lazımdı: “Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın diqqət mərkəzindədir”.

“Bax beləcə, əziz dinləyicilər sizə son xəbərləri çatdırdıq” (01.05.15 Speys “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında “beləcə” kimi əzizləmə mənasında olan sözləri işlətmək yaxşı alınmır. Onun əvəzinə, “belə” sözü işlənsə yaxşıdır.

Hava haqqında olan məlumatı oxuyub bitirən aparıcı deyir: “Bunu mən demirəm, burada yazılıb, babalı hidrometrologiya komitəsinin boynuna” (05.05.15 Araz FM “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında belə yarızarafat, yarı ciddi cümlələr işlətmək yersizdir, böyük quruma nəzakətsizlikdir.

“Saatın tamamına 10 dəqiqə qalır, yox e 15 dəqiqə” (20.07.15 İctimai “Səhər”), “İndi isə saatın tamamına 36 dəqiqə qalır, yox e ... 40 dəqiqə qalır” (28.4.15 ANS “Xəbərlər”). Bu cür çəşqinliqlər dinləyicini də çaşdırır. Bəlkə, saati olmayan bir şəxs radiodan saati öyrənmək istəyir.

“Saat düz səkkiz tamamdı, belə desək, Azad Azərbaycanın səhər xəbəri efirdədi” (06.05.15). Yenə həmin radioda, həmin proqramda aparıcı deyir: “Bax, elə o, belə desək qanunvericiliklə qəbul edildi”. Burada “belə desək” artıq kəlmədi və aparıcı özü sanki bu sözlə verdiyi xəbərə şübhə gətirir, şərt qoyur. Söz xatirinə belə ifadələr işlətmək düzgün deyil.

“Saatın tamamında görüşənədək”, “Saatın tamamında xəbərlər olacaq”, “Saatın tamamında musiqilər səslənəcək” və s. Saatın özünü dəqiq deyil, “saatın tamamı” ifadələri ilə informasiyalarını vermək bütün radiolarda demək olar ki, hazırda dəb halını alıb. Saatın özünün “saat 8-di”,

“saat 10-du” və s. kimi səslənməsinə kimlərinə ehtiyacı ola bilər. Bir də ki, saat özü də dəqiqlik sevir. Saati idarə edən, bildirən söz yox, rəqəmdi. Xəbər, informasiya da vaxtın dəqiq deyilməsini sevir. Saatin və xəbərin dəqiqliyini gözləyənlər var. Elə dəqiqliyi gözləmədiklərinə görə, bəzən dinləyicilərə, aparıcılara irad tuturlar. Məsələn, birbaşa telefon əlaqəsində olan aparıcıya dinləyici deyir: “Qardaş, Bakı 2015 Olimpiada oyunları demək düz deyil. Bu, Avropa oyunlarıdır” (06.05.15 Azad Azərbaycan “Səhər”).

“Prezidentimizin məqsədyönlü siyasəti sayəsində müvəffəqiyyətlər qazanırıq” (23.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) cümləsində xüsusi intonasiya ilə “məqsədyönlü” sözü bölünür.

Azərbaycan radiosunun “İdman” proqramının (23.05.15) aparıcısı pıncılı ilə danışdı. Belələrini müşahidə etdikcə, Azərbaycanın dəyərli diktorları və aparıcıları yada düşür. Məsələn, Roza Tağıyevanın nitqində “Dünən, bu gün, sabah bizimlə- Azərbaycan radiosu ilə, mənim radiomla” anonsunu dinlədikcə insan sanki sehrə düşür. Səs, tələffüz çəkir insanı, onu eşitmək istəyirsən, unutmursan. Şəfəq Əlixanlı, Rəfael Hüseynovun apardığı verilişləri dinlədikcə dinləmək istəyirsən.

Çaşqınlıqlarla, baş-ayaq, şit sözlərlə dolu “salamlaşmanı, sağollaşmanı” eşitmək istəmirsən. Bəzi proqram aparıcılarının verilişi başlayarkən salamlaşması, verilişi bitirərkən sağollaşması adama xoş gəlir. Məsələn, “Axşamınız xeyir olsun. Aranlı-dağlı ellərimiz, obalarımız, el içi durnaboğaz qız-gəlinlərimiz, yurda dayaq, el-obaya gərək cavan-comrullarımız, qotaz yaxalı, qonovuz çuxalı ağsaqqal bəy babalarımız. On iki taxta tumanlı, dili-ağzı dualı, köklü imanlı, pək bikə-bəyim nənələrimiz, belə hamılıqnan çox gördük sizləri. Əliniz işdə, könlünüz xoşluqda olsun, istəklilər. Yüz il ömür sürün, bir gün uf deməyin. Tanrı hər birinizin bucağını dolu, ocağını isti eləsin” (Azərbaycan “Bulaq”).

“Vaxtın necə keçməsinə bilmədik, bizə ayrılan efir vaxtı başa çatır. Sonda sizə arzularımız: Güllü gülənə ver, qəlbi sevənə, Aşiq olmaq gözəl şeydir, qiymətini bilənə ver. Bunu arzulayırdıq sizə. Elə özümüzdə də. Uğurlu gün qiymətiniz olsun. Bir daha sabahınız xeyir” (Azərbaycan “Gəl səhərim”).

Radio televiziya ilə çiyin-çiyinə addımlayır. Böyük qardaş kimi dilimizin saflığını qoruyur, təbliğ edir. Radio efirlərinə dəvət olunan hər bir ziyalı, ali təhsilli şəxs Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını yaxşı bilməlidir. Başqa cür desək, radioda çıxış edən ziyalılar Azərbaycan ziyalılığını tərənnüm etməlidir. Efir iştirakçısı olan hər bir ziyalı elə danışmalıdır ki, dinləyici ondan nəşə götürsün, öyrənsin. Ziyalı olan dinləyici onu-radionu qiymətləndirsin. Bir ziyalının dediyi kimi: (26.07.15 İctimai “Könüldən könülə”) “Radio insanlara yaxşı təsir edir. Söhbətlər, musiqilər insanın

əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir. Radio bədbin bir ananı bədbinlikdən ayırır, vaxtını səmərəli keçirmək istəyənlərə yardımçı olur”.

Azərbaycan radiosunda çalışmış şair Dəmir Gədəbəyli isə deyir: “30 il radioda çalışdım, efir bizə çox şey öyrətdi, bizə çox dərslər keçdi” (28.06.15 “Köhnə, yeni Bakı”).

Tələffüzlə bağlı jurnalist peşəkarlığı aşağıdakı qaydalarda özünü göstərməlidir:

1. Sözlər orfoepiya qaydalarına uyğun tələffüz olunmalıdır. Şifahi ədəbi tələffüzlə orfoqrafik tələffüzü qarşdırmaq olmaz.

2. Sözlərdəki heca vurğusu yerində deyilməlidir.

3. Sintaqların yanlış bölünməsinə yol vermək olmaz.

4. Cümlədə məntiqi vurğu düzgün təyin olunmalıdır.

5. Dialekt tələffüzünə yol vermək olmaz.

6. Intonasiyanın bütün tələblərinə cavab verilməlidir.

Radio diktorlarının da tələffüzləri çox vaxt qaydasında olmur. “Diktorluq- həm məsul, həm də sərfəli işdir. Diktorlarda təbii sağlam dil, yazını artist kimi canlı oxumaq qabiliyyəti və oxuduğunu başa düşmək üçün bilik başlıca şərtidir. Diktorlarımız Azərbaycan xalqının dilini və tələffüzünü təmsil edirlər...”

Hər bir diktor Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına əməl etməli və bu qayda-qanunları qorumaq, təbliğ etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən ədəblər haqqında .Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı -1999
3. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri Bakı -1988
4. Q.Məhərrəmli Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı-2011
5. Q.Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. BDU Nəşriyyatı. Bakı-2005
6. Q.Məhərrəmli. Kütləvi Kommunikasiya və dil. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004
7. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyəti Bakı-2005

Гаджиева Алия

Некоторые недостатки в языке радио

Резюме

Люди получают информацию по радио и слушают различные развлекательные программы, музыку и т.д. Слушатели не хотят

слышать не правильную речь и при этом они теряют интерес к эфиру. Слушателю нужна более профессиональная и точная программа вещания, которая может помочь ему больше узнать. Слушателям нужны такие программы, которые продемонстрировали бы высокий уровень журналисткой работы. Передача, построенная на основе высокого знания родного языка, слушателю даст возможность правильно осмыслить и понять сюжет программы. Каждая работа журналиста должна способствовать и помогать людям стремиться к лучшему и хорошему в жизни. Эта идея должна стать главной целью радиожурналиста. Статье говорится о требованиях культуре речи Азербайджанского языка. Описываются дефекты языка радио. Перечисляются причины недостатков происходящих в эфирном и ищутся пути устранения этих причин. Отмечается что, радио является примерной трибуной речи. Его надо беречь. Языка во все времена. В статье говорится о проделанной работе в данной сфере деятельности различными учеными. А также освещаются многие качества языка радио. Радио - это говорящая коробка. Радио - это голосовая трибуна для идею. Радио - это друг и товарищ. Эфир не использует языковой материал, а также польский язык.

Hajieva Alia

Some errors in the radio speech

Summary

People get information, listen entertaining broadcasts, music etc. by radio. They don't want to hear any defective speech. At the same time people's belief, interest in broadcasts are running out. They are interested in broadcasts that are wise, honest, teaches them something, make them love something, make them wait. Such broadcasts that touches their hearts by its high language ability, intelligence ability, position, skill.

The article is about the demands of speech culture and errors in radio language of Azerbaijan. The causes of errors in the radio language are listed in the article. Ways of eliminating these causes are being investigated. It is mentioned that, radio is a model speech tribune. It should be protected. Radio is a speaking box. Radio is a noisy word tribune. Radio is a friend and a companion. The ether doesn't only use language material, but also polish the language. It promotes the literary language, its norms and rules.

Rəyçi: İmayıl Kazımov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ
BDU
selalealiyeva

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: əlifba məsələsi, ədəbi dil, latın əlifbası, orfoqrafiya

Key words: Period of independence, alphabet issue, our language, latin alphabet, orthography

Ключевые слова: Период независимости, Проблема с алфавитом, наш язык, латинский алфавит, орфография

Azərbaycan xalqı öz milli-mənəvi dəyərlərini təşkil edən əsas atributlarını qoruyub saxlamağa, nəsildən-nəsilə ötürməyə çalışmışdır. Azərbaycan xalqının bütövlüyü onun dilinin, əlifbasının ərazisinin, və bir çox maddi - mənəvi dəyərlərinin dəyişikliklərə məruz qalması heç də təsadüfi olmamışdır. Dil və əlifba hər bir xalqın varlığını, mövcudluğunu təsdiq edən faktorlardandır. Prof. Ə.Dəmirçizadə əlifbaya belə bir tərif verir: “Dilin fonetik tərkibini təşkil edən fonemlərin yazıda ifadəsi üçün istifadə olunan qrafik işarələrin, yəni hərflərin müəyyən sıra üzrə tərtib olunmuş cictemi əlifba adlanır” (1. 214)

Azərbaycanın mədəni inkişafına, tərəqqisinə, eləcə də ədəbi dilin inkişafına maneçilik törədən əlifbalar da olmuşdur. Belə əlifbalardan biri ərəb əlifbasıdır. 1929-cu il tarixinə kimi azərbaycanlılar tərəfindən istifadə edilmiş bu əlifba dilimizin fonetik quruluşuna yad olduğundan orfoqrafiyamızda müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Azərbaycanın bir çox ziyalıları dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirmək iqtidarında olmayan bu əlifbanın yeni əlifba ilə əvəz olunması uğrunda illərlə mübarizə aparmışlar. Əski əlifbanın dəyişdirilməsi prosesi 1922-ci ildən başlanmış, 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bir əsrdə 4 əlifba dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Qədim dövrlərdən VII əsrə qədər-uygur əlifbası işlənmişdir. VII əsrin II yarısından 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbası mövcud olmuşdur. 1929-1939-cu illər latın əlifbasından istifadə edilmişdir. 1940-1991-ci illər kiril qrafikalı əlifbadan istifadə olunmuşdur. 1991-ci ildən latın qrafikalı əlifbaya keçid baş vermişdir. (bu dövrdə paralel olaraq həm kiril, həm latın əlifbalarından istifadə olunduguna görə, pərakəndə dövr sayılır).

Azərbaycanda latın qrafikasına keçid üçün ötən əsrin 21-ci ilində müəyyən tədbirlər görülmüşdü. 1924-cü ildə bu iş başa çatdırılır. Lakin imperiya siyasəti yenidən - 1939-cu ildə latını kirillə əvəz etdi. Beləliklə də,

xalqımızın mənəvi sərvətlərinə xəyanət əli uzadıldı. Yaradılmış minlərlə mənəvi sərvət xəzinəsi istifadəsiz qaldı. Bu, həm də xalqımızın psixologiyasına, mənəviyyatına vurulan böyük zərbə idi. Dilimiz və əlifbamıza qarşı vaxtilə edilmiş haqsızlıq, təzyiq və təhriflərin nəticələri bu gün aradan qaldırılır. Yeni əlifba müstəqil Azərbaycan dövlətinin mühüm atributlarından biridir. Latın əlifbasına keçid xalqımızın keçmişini bir daha özünə qaytardı. Dilimizin türk dilləri arasında onun qədim bir tarixə malik olmasını bir daha sübut etdi. Xalqın bəziləri bundan qürur duyur, bəziləri isə həyəcan və təlaş hissi keçirir. Əvvəlki illərdə əlifba dəyişiklikləri Azərbaycan xalqının iradəsindən asılı olmayıb. Yeni əlifbaya keçid isə xalqın seçimi və arzusudur. Orfoqrafiya dil normalarının sabitliyini təmin edən qaydalar sistemidir. Orfoqrafiya dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyir, yazılı nitq normalarını qanuniləşdirir. Orfoqrafiya da əlifba kimi sosial problemlərdəndir. Hər bir ölkənin, o cümlədən müstəqilliyini qazanmış Azərbaycanın iqtisadi-mədəni yüksəlişində təkmilləşmiş orfoqrafiyanın və yeniləşdirilmiş milli əlifbanın rolu inkaredilməzdir. Orfoqrafiyaların tarixi əlifbaların tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Əlifbaların tətbiqi zamanı müxtəlif prinsiplər, qanunauyğunluqlar hər dövrün özünəməxsus orfoqrafiyasında aparıcı sayılmışdır. Məsələn, türk xalqlarının tarixində bir zamanlar ərəb əlifbasından istifadə müəyyən orfoqrafik çətinliklər yaratmışdır. Bu əlifbadan istifadə güclü psixoloji manelər törətmiş, ondan istifadə edənlərin əsəb sistemini demək olar ki, pozmuşdur. Məlumdur ki, hər hansı bir nöqtə işarəsi əlifbanın qüsuru hesab olunur. Ərəb əlifbasındakı saysız-hesabsız nöqtələr də onu oxuyana psixi təsir göstərmiş, müəyyən uyğunsuzluqlar yaratmışdır. Xeyli sayda faktlar vardır ki, nöqtələrin yerini dəyişik salmaqla və qarışdırmaqla bağışlanmaz anlaşıqlıqlar meydana gəlmişdir. Ərəb əlifbasında və orfoqrafiyamızda bu çətinliyə qarşı tərəqqipərvər ziyalılarımız, məsələn, M.F.Axundov ciddi mübarizə aparmışdır. O, Azərbaycan yazısındakı uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün hələ keçən əsrin ortalarında ərəb əlifbasını dəyişmək ideyasını irəli sürmüşdür. M.F.Axundov digər təkliflər də irəli sürmüşdür ki, bunların arasında dilimizin orfoqrafiyasını sadələşdirmək, onu canlı xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və ərəb-fars sözlərini dilimizdə deyildiyi formada yazmaq və s. 1929-cu ildən başlayaraq Ümumittifaq MK-nın rəhbərliyi altında digər türk xalqları da yeni əlifbaya - latına keçirlər. Həmin ildə qazax, tatar, özbək dillərində standart orfoqrafiyalar yaradılır və istifadəyə buraxılır. 30-cu illərdən türkmən, başqırd, qaraqalpaq dillərinin əlifbası və orfoqrafiyası formalaşır. Beləliklə, türk ədəbi dillərinin orfoqrafiya bazaları yaradılır.

Dil millətin varlığının əsas şərtlərindən, göstəricilərindən biridir. Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli, mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Ona görə də

ana dili hər bir xalqın qürur mənbəyidir. Tarix boyu başı min cür bələlər çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da öz ana dilini qoruyub saxlaya bildi. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, reallığının, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvətimizi qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən təkmil, mükəmməl dil səviyyəsinə qaldıra bildi.

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşuna görə zəngin, fonetik ahənginə görə qeyri-adi gözəlliyə malik bir dildir. Əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi bayatılarımızdan, laylalarımızdan, nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, bizə gəlib çatan qədim abidələrimizdən başlayaraq İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli. M.R.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun kimi dühaların zəngin irsi ilə bizə gəlib çıxan bu misilsiz sərvət müstəqillik qazandıqdan sonra əsas milli atributdan biri kimi inkişaf etdirilir. Zaman-zaman Azərbaycanın düşünən beyinləri dili xalqın yaşaması üçün ən mühüm atribut hesab etmiş, özünün bu dəyərli milli sərvətini kənar dillərin təsirindən qoruya bilmişdir.

Ana dili problemi bu gün yenə də aktual problem olaraq qalır, buna görə də dövlət tərəfindən bu problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitutsiyanın 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir" (2.55).

Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanması, onun zənginləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər gördü. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət yaranması ana dilimizin tətbiq sahəsini genişləndirməyi bir zərurətə çevirdi. Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanın imzalanması olmuşdur. (3.34) Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, əvvəlki on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır.

Prezident sərəncamında qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın

qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayından bütövlükdə təmin edilmişdir. Yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərdə tutularaq hər il “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü” kimi qeyd edilməsi Prezident tərəfindən verilmiş fərmanda qərara alınmışdır.(4. 58) Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid hələ 1991-ci ildən nəzərdə tutulsa da, bu prosesi normal səviyyədə başa çatdırmağın mümkünsüzlüyü açıq-aşkar görünürdü.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 256 s.
2. Babayev A. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı, “Təhsil”, 2008, 621 s.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 288 s.
4. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, “Mütərcim”, 2011, 180 s.

SH.Aliyeva

Alphabet issue during independence Summary

After the collapse of the Soviet Union in the 90s of the twentieth century, the necessity of restoration of the Latin alphabet appeared after independence of our Republic. In December 1991, by the decision of the National Council of the Supreme Soviet, the transition to a new Latin-script alphabet was approved. And not casually that the Azerbaijani nationalists wishing in due time to replace the Arabian alphabet by Latin letters, during Soviet time have refused the itself idea. In actually the nationalists were excited with not so much transition to the. The alphabet commission was created. Linguists, historians, orientalist, poets and writers, teachers, publishers and other intellectuals participated in the preparation of the new alphabet project. Finally, on August 1, 2001, by the decree of the National Leader Heydar Aliyev, the

Azerbaijani alphabet with Latin graphics was unanimously adopted in the country.

Ш.Алиева

Проблема алфавита в период независимости

Резюме

После распада Советского Союза в 90-х годах XX века возникла необходимость восстановления латинского алфавита после обретения независимости нашей республики.

В декабре 1991 года решением Высшего совета Верховного Совета был утвержден переход на новый латинский алфавит.

Не случайно и то, что азербайджанские националисты, желавшие в свое время заменить арабский алфавит латинскими буквами, в советское время отказались от своей идеи. Была создана комиссия алфавита. Лингвисты, историки, востоковеды, поэты и писатели, учителя, издатели и другие интеллектуалы участвовали в подготовке нового проекта алфавита. Наконец, 1 августа 2001 года указом Национального лидера Гейдара Алиева Азербайджанский алфавит с латинской графикой был принят единогласно.

Rəyçi: Sultan Seyidova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İNGİLİS DİLİNİN İKİNCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LEKSİK PROBLEMLƏR

Açar sözlər: dil, dil daşıyıcıları, dil öyrənənlər, leksik materiallar, ünsiyyət, frazeoloji vahid.

Key words: language, native speakers (language carriers), language learners, lexical materials, communication, phraseological unit.

Ключевые слова: язык, носители языка, изучающие язык, лексические материалы, коммуникация, фразеологическая единица.

Dil elə bir sahədir ki, o həmişə yenilik tələb edir. Yeni texnologiyalar kəşf olunduqca, söz ehtiyatı artdıqca təbii ki, dildə müəyyən dəyişiklər baş verir. Müasir dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. Bu gün ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən insanların əksəriyyəti heç də tələffüz normalarına dil daşıyıcıları səviyyəsində yiyələnmək məqsədini qarşıya qoyub, qoyulan məqsədə çatmağa cəhd göstərmirlər. Dünyanın müxtəlif yerlərində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şəxslər əksər hallarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməyi başlıca vəzifə hesab etmirlər. Dil öyrənən insanların əksəriyyəti üçün əsas məqsəd dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən və fərqli mədəniyyətlərin təmsilçiləri olan, ingilis dilindən mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən insanlarla ünsiyyətə girmək bacarığına yiyələnməkdir. Dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də ingilis dilinə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Dil öyrənən şəxs oxuduğu mətni başa düşməli, onun məzmunu şifahi və yazılı şəkildə digərinə çatdırma bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan ingilis dilini öyrətmək və öyrənmək məsələsi normal hesab edilə bilməz. Dil öyrənən hər bir şəxs ingilis dilini öyrənməyə başlayarkən onlar öyrəndikləri hər bir materialı, qaydanı öz ana dilləri ilə müqayisə etməyə, öyrənilən materiallardan nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Bununla yanaşı dil öyrənənlər öyrəndikləri məsələləri analiz edir, bu məsələlərlə bağlı konkret fikirlər söyləyir, müqayisələr aparır və müəyyən nəticələr çıxarırlar. İngilis dilini öyrənənlər artıq keçilən materialları təsnif etməyi, onları müqayisə edərək fikir söyləməyi, cümlədə olan söz və söz birləşmələrini, sözlərdə olan səsləri ayırmağı, onların hər birinə aid qayda söyləməyi və hər bir qaydaya uyğun müxtəlif nümunələr göstərməyi bacarırlar.

Bütün bunlar təqdim olunan materialların yaxşı mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir. Söz dilin bazasıdır, fikrin ifadə vasitəsidir, söz vasitəsilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdişləri aşılır. İngilis dilini öyrənərkən dilin leksik materialları düzgün şəkildə öyrənilməlidir, yəni həm şifahi nitq, həm də söz ehiyatı bərabər şəkildə öyrənilməlidir. Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların biri digərini tamamlayır. Ona görə də dilin leksik materiallarının öyrənilməsi dilin digər aspektlərindən ayrı götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir, öyrənci məhz leksik materiallar əsasında öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edir və digərlərinə çatdırır. İngilis dilinin öyrənilməsinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır, yəni öyrənci sözləri öyrənərkən onların çoxmənalılığına fikir verməlidir. Məsələn: “hand” sözünü götürək. “Hand” sözü müxtəlif mənalar da a) əl mənasında; b) saat əqrəbi mənasında işlənir. “Match” sözü həm yarış mənasında, həm də kibrit mənasında işlənir. “Apple” sözü həm alma kimi, həm də göz bəbəyi kimi işlənir. “Iron” sözü həm dəmir mənasında (bu zaman sayılmayan isim), həm də ütü (bu zaman isə sayılan isim) mənasında işlənir. “Spring” sözü həm yaz fəslə mənasında, həm də bulaq mənasında işlənir və s. İngilis dilinin öyrənilməsində leksikanın bu spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmalı və dil öyrənciləri sözləri öyrənərkən onların bütün mənalarını öyrənməli və belə sözlərin müxtəlif situasiyalarda işlənmələrinə diqqət yetirməlidirlər. İngilis dilinin öyrənilməsində digər çətinlik ingilis dilində olan bəzi feillərin müxtəlif sözləri ilə işlənərək müxtəlif mənalar kəsb etməsindədir. İngilis dilində belə feillərə phrasal verbs deyilir. Belə feillər müxtəlif sözləri ilə işlənərək müxtəlif mənalar bildirir. Məsələn: “Go” feili əsas feil kimi getmək mənasını bildirdiyi halda müxtəlif sözlərlə ilə, yəni phrasal verb kimi işləndikdə tam gərqli mənalar ifadə edir. go on – davam etmək; go off – korlanmaq. xarab olmaq; go over – ötüb keçmək, vurub keçmək; go with – müşayiət eləmək; go up – qalxmaq, artmaq və s. “Take” feili ayrılıqda götürmək mənasında işlənir, amma sözlərlə ilə birlikdə tam fərqli mənalar kəsb edir. take off – a) soyunmaq, çıxarmaq, b) av. uçmaq, hacaya qalxmaq; take after – kiməsə bənzəmək, oxşamaq (xasiyyət baxımından); take on – işə başlamaq, girişmək; take to – bağlanmaq, vurulmaq, hörmət etmək və s. “Keep” feilinin lüğəvi mənası tutmaq, saxlamaq, sözünə əməl etmək kimidir. Amma sözlərlə ilə işləndikdə müxtəlif mənalar bildirir. keep on – davam etdirmək; keep away – uzaqda, aralıda durmaq; keep back – faktları gizlətmək; keep up – müdafiə eləmək və s. İngilis dilində elə sözlər vardır ki, onları asanlıqla qarışıq salmaq olur. İngilis dilini ikinci dil kimi öyrənənlər üçün bu bir sıra çətinliklər törədir. Məsələn:

1. Rise – raise

Rise – qalxmaq; çıxmaq; həmç, ölçü baxımından artmaq, çoxalmaq. Raise – qaldırmaq; çoxaltmaq. Examples: My income will rise in the next few years. The sun will rise at 7:21 a.m. He likes to rise with the sun. My boss raised my salary. Please give me a raise.

2. Adapt – Adopt

Adapt – adaptə etmək, uyğunlaşdırmaq, düzəltmək, tətbiq etmək. Adopt – övladlığa götürmək, mənimsəmək, (dilç.) qəbul etmək. Examples: He adapted our native cuisine to the available food resources of the new country. He adopted a five-year-old boy who lost his parents.

3. Cell - sell

Cell (isim) – hüceyrə (orqanizmdə), həbsxana kamerası, hücrə (kilsədə). Sell

(feil) - satmaq; (isim) – satış Examples: The authorities locked all remaining inmates in their cells. They had sold the family business. Every other television commercial is a sell for Australian lager.

4. Advice – advise

Advice (isim) - məsləhət deməkdir, [ədvaɪs] kimi tələffüz olunur. Advise (feil) – məsləhət vermək mənasını verir, [ədvaɪz] kimi tələffüz olunur. Examples: She always gives me good advice. What do you advise me to do?

5. Aisle – isle

Hər ikisi isimdir. Aisle – cərgə (sıralar arasında). Isle – ada deməkdir. Examples: You'll find the children in the toy aisle. Robinson Crusoe was stranded on a desert isle.

6. Appraise – apprise

Appraise – qiymət qoymaq mənasını bildirir. Apprise isə məlumatlandırmaq, məlumat vermək deməkdir. Examples: A new Audemars-Piquet limited-edition women's pocket watch with Swiss movement appraised at \$13,500. As stated in Marby, "only when it develops that the defendant was not fairly apprised of its consequences can his plea be challenged under the Due Process Clause."

7. Desert – dessert

Hər iki söz isimdir. Desert [dɪ'zɜ:t] kimi tələffüz olunur və səhra mənasını bildirir. Dessert sözü də [dɪ'zɜ:t] kimi tələffüz edilir, amma desert (III yemək) mənasını ifadə edir. Examples: The girl stood in the middle of the desert and looked around. The servant served the dessert but nobody ate it.

8. Affect – effect

Affect (feil) – təsir etmək, təsir göstərmək mənasını ifadə edir. Effect (isim) – müsbət təsir deməkdir. Examples: He waited for the medicine to have an effect. They were directly affected by the flooding

İngilis dilinin leksik materiallarını öyrənərkən hər bir leksik frazanın özünü də leksik, fonetik və qrammatik cəhətdən izah etmək faydalıdır. Hər bir dildə frazeoloji vahid olduğu kimi ingilis dilində də belə vahidlər vardır. Məsələn: “I have a thin time” ifadəsinin Azərbaycan dilində qarşılığı “özünü çıxılmaz vəziyyətdə hiss etmək, iynə üstündə oturmaq” deməkdir. “It rains cats and dogs” ifadəsinin Azərbaycan dilində ekvivalenti “ güclü yağış yağır” deməkdir. Əgər bu frazaları hərfi tərcümə etsək mənə aydın başa düşülməyəcək və qarışıqlıq yaranacaq. Ona görə də ingilis dilini öyrənənlər ingilis dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə öyrənsələr daha yaxşı nəticə əldə edə bilirlər. Hər iki dilin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri vaxtında izah edilməlidir. Əks halda ingilis dilini öyrənmək bir sıra çətinliklər törədəcək. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün həm ingilis dilinin, həm də Azərbaycan dilinin leksik materiallarını müqayisəli şəkildə öyrənmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Babayev S. M., Qarayeva M. English Phonetics. Bakı Maarif, 2005.
3. Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.
4. Kazımov N. Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı 1972.
5. Барсук Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам. М. «Просвещение» 1965.
6. Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman, 1989.
7. Kelly G. How to teach pronunciation. Pearson: Longman, 2008.
8. Thornbury S. How to teach grammar, London: Pearson ESL. 2000.
9. <https://www.teach-this.com/ideas/problems-learning-english>
10. <https://www.education.com/reference/article/problems-instruction-english-learners>
11. oxfordenglishglobal.com/the-difficulties-of-learning-english-as-a-second-language/
12. <https://owlcation.com/academia/Teaching-ESL-10-Common-Classroom-Problems-and-Solutions>

N.Pashazadeh

Lexical Problems in Learning English as a Second Language Summary

This article focuses on the lexical problems in the process of learning English as a second language. Different students can have different

difficulties and problems in learning English. They can make different mistakes in English pronunciation, grammar, orthography and vocabulary usage. As we know words are the building blocks of language. They provide a link between a phonological (or orthographic) form and a referent, resulting in a unit of meaning that can be understood and shared between people. Lexical skills are a crucial component of language comprehension and production. Judging by the experience we can assume that problems are mainly caused by the lack of substantial knowledge of lexical and grammatical structures and aspects of the target language. This paper reviews lexical difficulties in language learners while learning English as a second language. Observations and clear understanding of the problem enables us to speak about the differences between acquisition and learning and makes it possible to investigate their interrelationship. The author provides different examples and tries to explain all these examples.

Н.Пашазаде

**Лексические проблемы в изучении английского
как второго языка
Резюме**

В этой статье основное внимание уделяется лексическим проблемам в процессе изучения английского как второго языка. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка. Они могут делать разные ошибки в произношении английского языка, грамматике, орфографии и использовании лексики. Как мы знаем, слова являются строительными блоками языка. Они обеспечивают связь между фонологической (или орфографической) формой и референтом, что приводит к единице смысла, которая может быть понята и разделена между людьми. Лексические навыки являются важнейшим компонентом понимания и производства языка. Судя по опыту, мы можем предположить, что проблемы в основном вызваны отсутствием значительного знания лексических и грамматических структур и аспектов целевого языка. В этом документе рассматриваются лексические трудности в изучении языка, в то время как изучение английского языка как второго. Наблюдения и четкое понимание проблемы позволяют говорить о различиях между приобретением и обучением и позволяют исследовать их взаимосвязь. Автор предлагает различные примеры и пытается объяснить все эти примеры.

Rəyçi: Vusalə Ağabəyli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLKIN ƏSGƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilkin-esger@mail.ru

MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞINDA
–S ÜNSÜRLÜ (–SAN,–SƏN,–SAT,–SƏT) ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU

Açar sözlər: Şəkilçi, semantika, söz yaradıcılığı, qeyri-məhsuldar şəkilçilər, etimologiya, qədim yazılı abidələr

Ключевые слова: суффикс, семантика, слово творчество, непроизводственные суффиксы, этимология, древние письменные памятники

Keywords: suffix, semantics, word creativity, non-productive suffixes, etymology, ancient written monuments

Məlumdur ki, türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də söz yaratma prosesində morfoloji yol həmişə aparıcı mövqedə olmuşdur. Lakin dildə olan bütün sözdüzəldici şəkilçilər söz yaradıcılığında eyni dərəcədə iştirak edə bilmir. Onların bir hissəsi məhsuldar keyfiyyətə malik olub, dildə onlarla yeni söz əmələ gətirdiyi halda, bir hissəsi tamamilə qeyri-məhsuldar səciyyə daşıyır və cəmi bir neçə söz düzəldə bilir. Bununla belə, həmin qeyri-məhsuldar şəkilçilər dildə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, öz funksional xüsusiyyətləri ilə digərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə şəkilçilər qeyri-məhsuldar olsa da, onların böyük əksəriyyətinin dilimizdə işlənməsinin azı minillik tarixi vardır. Onlardan biri də –s ünsürlü şəkilçilərdir. Əslində, biz –s ünsürlü şəkilçi dedikdə –sa,–sə şəkilçisi və onun,–sı,–si,–su,–sü,–msın,–msin,–msun,–msün,–imsa,–imsə,–umsa,–ümsə,–sın,–sin,–sun,–sün,–san,–sən,–sat,–sət kimi derivatlarını, fonovariantlarını nəzərdə tuturuq. Lakin burada –san,–sən,–sat,–sət şəkilçilərinin işlənmə cəhətlərini verməklə kifayətlənirik.

–san,–sən,–sat,–sət şəkilçiləri Azərbaycan dilində daşlaşmış vəziyyətdə olan iki müxtəlif şəkilçinin sintezindən ibarət qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçilərdir. Dil faktları göstərir ki, bu şəkilçilər mütləq şəkildə –sa,–sə şəkilçisi əsasında yaranmışdır. –sa,–sə şəkilçisi də qeyri-məhsuldar olsa da, demək olar ki, dil tarixinin bütün dövrlərində söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmişdir. Lakin şəkilçinin sözdüzəldicilik funksiyası bütün dövrlərdə eyni dərəcədə olmamışdır. Bu mənada –sa,–sə şəkilçisinin diaxronik və sinxronik aspektdə işlənməsində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Hətta orta əsrlərə aid mətnlərdə feil düzəldən –sa,–sə şəkilçisinin işlənmə tezliyi daha intensiv olmuş və morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində oldukça məhsuldar iştirak etmişdir. Eyni zamanda –sat,–sət formaları da tarixən daha işlək olmuşdur. Müasir dilimizdə şəkilçi

tamamilə qeyri-məhsuldardır. Şəkilçiyə müasir Azərbaycan ədəbi dilində daşlaşmış şəkildə olsa da, “**görsətmək**” sözündə təsadüf edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əslində, burada iki müxtəlif şəkilçi var: -sə və -t şəkilçisi. Lakin müasir ədəbi dilimizdə **görsəmək** sözü olmadığı üçün şəkilçi birlikdə -sət formasında birlikdə götürülür. Təsəvvür tamlığı naminə qeyd edək ki, M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində -sa,-sə şəkilçisi adlardan feil düzəldən şəkilçi kimi işlənməklə yanaşı, eyni zamanda feillərdən də feil düzəldən şəkilçi kimi işlənmişdir. Məsələn:

Ol atmək yeysədi=o, çörək yemək istədi.

Ər tuzak yapsadı=adam tələ qurmaq istədi.

Ər yatsadı=adam yatmaq istədi.

Ol məni yetsədi=o az qala mənə yetişdi.[6,s .272—273]

Onu da vurğulayaq ki, “Divan”da onlarla bu modeldə olan nümunəyə rast gəlmək mümkündür. **Görsətmək** sözündəki -sət morfemində feildən feil düzəldən -t şəkilçisi isə daşlaşmış vəziyyətdədir. Bir məqamı da qeyd edək ki, “Divan”dan sonra, -sa,-sə şəkilçisinin sözdüzəldici şəkilçi kimi feillərdən feil yaratması dilimizdə yox səviyyəsindədir. Bu cəhətdən yalnız **görsətmək** feili fəal işlənmə tezliyində malikdir. Bu sözə “Divani-hikmət”də, Nəsimin, Xətayinin, müasir dövrdə İ.Şıxlı və s. kimi şair və yazıçıların dilində rast gəlinir:

Tört yaşında hak Mustafa birdi xurma,

Yol körsəttim, yolğa girdi niçə gumrah...

Otuz altı yaşda boldum sahib-kəmal,

Hak Mustafa körsətilər manqa cəmal...

Şəm körsətip pərvanə dik ahkər kılğıl,

Hər nə kılсанq aşık kılğıl, Pərvərdigar. (Ə.Yəsəvi)

Uşağı güllü xanıma görsətdi. (İ.Şıxlı)

Əlavə edək ki, bədii mətnlərin linqvistik dili üzərində aparılan müşahidələrdə **görsətmək** sözünün iki müxtəlif şəkildə işlənməsi nəzərə çarpır. Belə ki, bu söz gah **görsətmək**, gah da metateza hadisəsi nəticəsində **göstərmək** şəklində işlənmişdir. Qırğız dilində isə müəyyən fonetik fərqlə söz **körsöt** şəklindədir. **Görsətmək** sözünün **göstərmək** şəklində işlənməsinin tarixi də qədim olub, ən azı min il bundan əvvəl təşəkkül tapmışdır. Hətta “Oğuznamə”də bu söz **göstərmək** şəklində verilmişdir: *Eş eşi göstərər. Tavşan tutan it dişin göstərməz.* A.Qurbanov da “göstərmək” sözünün etimologiyasını metateza hadisəsi kontekstində izah edir: “Bu söz (*görsətmək* sözü nəzərdə tutulur—İ.Ə.) vaxtı ilə, daha doğrusu, keçmiş dövrlərdə *görsət* formasında işlənmişdir; məsələn:

Çox nəstə sifətdə zahir olmaz,

Görsət üzünü biza nəhani. (Xətai)

Görsət sözü sonralar metateza hadisəsinə uğramışdır. Müasir *göstər* sözünün tarixində metateza hadisəsi baş vermiş olduğunu müəyyən etdikdən sonra, həmin sözün kökünü *gör* sözü təşkil etdiyini söyləmək olur". [1,s.87]

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində də sözün hər iki forması paralel olaraq işlənir. Hətta Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin VI nəşrində *görsətmək* sözü ilə bağlı "*görsədilmə*", "*görsədilmək*", "*görsətmə*", "*görsətmək*" lüğəvi vahidləri, *göstərmək* sözü ilə əlaqədar isə "*göstərən*, *göstərmə*, *göstərgə*, *göstərici*, *göstəricili*, *göstəricisiz*, *göstərilmiş*, *göstərilmə*, *göstərilmək*, *göstəriş*, *göstərişli*, *göstərişsiz*, *göstərmə*, *göstərmək* sözləri əksini tapmışdır. Lakin canlı danışıq dilində ***göstərmək*** forması daha işləkdir. -sən şəkilçisinin də yaranması –sət şəkilçisində olduğu kimidir. Lakin burada şəkilçi daxilində daşlaşmış –n ünsürü qayıdış növ şəkilçisinin qalığı kimi çıxış etdiyi üçün şəkilçi qoşulduğu sözdə qayıdış növ çaları yaradır. –sən şəkilçisində də -sət şəkilçisində olduğu kimi, –sə şəkilçisi müasir dil baxımından *görmək* feilinə qoşulub işlənə bilmir, daha dəqiq desək, asemantik səciyyə daşıyır. Buna görə də *görsətmək* və *görsənmək* feillərinin tərkibindəki –sət və -sən şəkilçiləri tarixən iki müstəqil şəkilçi olsa da, müasir ədəbi dil baxımından bir leksik—sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında çıxış edir. –sət şəkilçisinin iki müstəqil şəkilçi kimi işlənməsinə "Divani-lüğət-it türk" əsərində M.Kaşğari bir neçə nümunə vermişdir:

Ətsətti—ol məni ətsətti—o məni ətə tamahlandırdı.

Axsətti—ol anı axsətti—o onu axsətdi.

Aşsətti—ol anı aşsətti—o onu yeməyə tamahlandırdı.

Əwsətti—oğlum məni əwsətti—oğlum məni ev üçün darıxdırdı.

Bu sözlərlə yanaşı, "Divan"da "ətsədi"(ürəyi ət istəmək), "axsədi"(axsədi), "əwsədi) və s. kimi leksik vahidlər də işlənmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında da bu sözlərin quruluşuna münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn, *görsənmək* və *görsətmək* sözlərini S.Cəfərov sadə söz kimi qəbul edir. O, bu münasibətlə yazmışdır: " Bununla belə dilimizdə bu gün sadə kimi görünən bir sıra sözlərdə bu şəkilçinin izini tapmaq mümkündür; məsələn, *görsət(mək)*, *görsən(mək)* feillərinin kökü *gör(mək)* olduğu aydındır. Əgər *gör* feilinin əsli *göz* olduğunu nəzərə alsaq, o zaman buradakı –sə şəkilçisinin isimdən feil düzəldən bir şəkilçi olduğu meydana çıxır".[10, s. 165] "Divan"da bu gün üçün xarakterik olmayan "*görsə*" feili də var. Bundan əlavə, -san,-sən şəkilçisi vasitəsilə yaranmış söz kimi ***səksənmək*** sözünü də götürmək olar.

Sözün kökü "sək" bu gün az da olsa, işlənir. Bu söz lüğətdə daha çox "bir və ya hər iki ayaq üstündə sıçrayaraq yerimək və ya uçmaq, sıçramaq, tullanmaq, hoppanmaq" şəklində mənalandırılır. Məsələn: *Kəhər at səkərək qonşu evin həyatində göründü və*

bir göz qurpımında Cəmilin qarşısında dayandı.(M.Hüseyn), Çayın o tayındakı düzəngahda kəhər ürkə **səkməyə** başladı.(Ə.Vəliyev), Qayalarda kəklik **səkir**; Bulud qalxır, yağış tökür.(A.Şəmşir), Nə qədər ki Ataş sağdır, Qönçənin həndəvərinə quş da **səkə bilməz**.(Ə.Vəliyev), On il bundan əvvəl quşlar belə qorxusundan **səkə bilmədiyi** meşələr indi necə azaddır.(Ə.Vəliyev) və yaxud da

Otuzunda kəklik kimi **səkərsən**,
İgidlik eyləyib qanlar **tökərsən**,
Qırxında sən əl haramdan **çəkərsən**,
Sonası ovlanmış gölə **bənzərsən**.

Səksəmək sözü də ədəbi dilimizdə artıq işlənmədiyindən –sən birgə şəkilçi kimi götürülür. **Səksənmək** sözü təxminən “dixsinmək” sözünün leksik mənasına yaxın bir məna ifadə edir. Məs.: *Sultan bəy səksənib dayanır*.(Ü.Hacıbəyov), *Üzü o tərəfə dayanmış katib səksənib, çiyini üzərindən geri boylandı*.(M.Hüseyn)

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985
2. Abdullayeva G. Azərbaycan dilində -sa,-sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2000
3. İ.Əsgər. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk.(tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk.(tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, II c., Bakı: Ozan, 2006, 400s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk.(tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
7. M.Ergin. Türk dil bilgisi. Sofiya,1967
8. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III c., Bakı, 2007
9. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk dilinde yapı bakımından fiiller. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016, 320 s.
10. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II c. Bakı,2007

И.Аскеров

Роль суффиксов с компонентами -s (-san, -sən, -sat, -sət) в создании слов морфологическим способом

Резюме

В статье представлены особенности суффиксов -san,-sən,-sat,-sət в Азербайджанском языке. В то же время подчеркнута отношение к этимологической структуре и объяснено на основе примеров. В то же время отмечено некоторые идеи об этимологической структуре суффикса -san,-sən,-sat,-sət. Кроме того, показан уровень производительности суффикса в процессе словотворчестве. Также прокомментирован путь развития суффикса, семантика созданное присоединении словом на отобранных примерах из языка семантических памятников. В статье также говорится о функциональных особенностях суффиксов –sat,sət,-san,-sən в процессе словотворчестве основываясь на лингвистических материалах древних и современных письменных памятников. В то же время для объяснения некоторых суффиксов были ссылки на различные источники. В некоторых случаях была сделана ссылка на историю языка, и она была истолкована с точки зрения исторического аспекта.

I.Asgarov

The role of suffixes with –s elements (-san, -sən, -sat, -sət) by the morphological way in the word creath

Summary

The article presents the features of the suffixes -san,-sən,-sat,-sət in the Azerbaijani language. At the same time, the attitude towards the etymological structure is emphasized and explained on the basis of examples. At the same time, some ideas about the etymological structure of the suffix -san,-sən,-sat,-sət have been noted. In addition, the performance level of the suffix in the process of word creation is shown. Also commented on the development path of the suffix, semantics created by joining a word on selected examples from the language of semantic monuments. The article also discusses the functional characteristics of the –sat,-sət, -san, -sən suffixes in the process of word-making based on the linguistic materials of ancient and modern written monuments. In order to explain some of the suffixes, there are references to various sources. In some cases, the reference is made to the history of the language, and it is interpreted from the historical point of view.

Rəyçi:

Fikrət Xalıqov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İRADƏ İMANOVA
ATU
irade@mail.ru

AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tarixi şərait, dövlətçilik, regional mövqe, dil quruculuğu, H.Əliyev mərhələsi.

Ключевые слова: азербайджанский язык, исторические условия, государственность, региональная позиция, лингвистическая структура, сцена Х.Алиева.

Key words: Azerbaijani language, historical conditions, statehood, regional position, linguistic construction, H.Aliyev stage.

Ana dili xalqın varlığının ən başlıca göstəricisi, ən böyük milli-mənəvi sərvətidir. Milli dil hər bir xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişini və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin sözləri ilə desək;

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi

Qiyətli xəzinədir...onu gözlərimiz tək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə, ənənəyə, rəngarəng dil faktlarına, inkişaf etmiş fonetik, leksik və qrammatik sistemə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Bu dil bizə məlum olan konkret ərazidə - Böyük Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərində oğuz-səlcuq dilləri zəminində formalaşmış, qəbilə-tayfa dili səviyyəsindən 50 milyondan çox azərbaycanlının istifadə etdiyi müasir, ümummillil dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Çağdaş dünyanın xəritəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin yayılma arealı çox genişlənmişdir. Xüsusilə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra – müstəqillik illərində bu proses daha da sürətlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dili I minilliyin əvvəllərində, daha dəqiq desək, V əsrdə uzun bir tarixi inkişaf prosesinin gedişində formalaşmışdır. Dilimizin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları onları gücləndirmişdir (6, s.8). XI əsrdə Səlcuq oğuzları Odlar Yurduna gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili var

idi və onların bu dilin təşəkkülündə elə ciddi bir rolu olmamışdır. Əksinə, Azərbaycan dili uzun müddət ədəbi dil kimi ətraf-ələmə, o cümlədən səlcuqlara da xidmət etmişdir. Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XVI əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi də işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər Osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün demək olar ki, ilkin örnək olmuşdur (6, s.8).

Ana dilimiz tarixin müxtəlif dövrlərində aparıcı regional mövqeyə malik olmuş, lakin onun dövlət müstəvisində taleyi kölgədə qalmışdır. Azərbaycan dilinin aparıcı regional mövqeyə malik olması onun Qafqazda yaşayan müxtəlif etnosların ünsiyyət və ədəbi-mədəni faktoruna çevrilməsinə qədər yüksəlmişdir. Dilimizin bu səviyyəyə çatmasında tarixən xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və təkmilləşməsi, elmi, bədii və məntiqi tərəkürünün formalaşması mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yüksək zirvəyə qalxmasında, beynəlxalq nüfuz qazanmasında aşağıdakı amillər əhəmiyyət kəsb etmişdir:

1. Dilimizin şirinliyi, sadəliyi, ahəngdar səslənməsi və dil faktları ilə zəngin olması;
2. Bu dili yayan, təbliğ edən çox güclü bədii, fəlsəfi və siyasi əsərlərin yaranması;
3. Bütün dövrlərdə dilimizin canlı təbliğatçısı olan istedadların olması;
4. Dilimizin yayıldığı, işləndiyi tarixi-coğrafi mühit;
5. Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin ana dili olması ilə yanaşı, bu regionda yaşayan digər xalqların da ünsiyyət dili kimi çıxış etmişdir;
6. Siyasi-iqtisadi və ictimai amillərdən irəli gələrək Azərbaycan dili həmişə öz mövqeyini qoruya bilmişdir;
7. Dövlət dili kimi öz statusunu heç vaxt itirməmiş və bu gün daha da möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin regional nüfuzunu göstərən mühüm tarixi faktlar vardır. Bu maraqlı faktlardan biri XIII əsrdə erməni şairi Hovanes Yezinkat-sinin Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdən bizə gəlib çatan nümunələrdir. Məsələnin məğzi ilə bağlı olan digər bir qiymətli fakt isə VII əsrdə Bərdə yaxınlığındakı Kaqankaykut qəsəbəsində anadan olan M.Kaqankatvatsinin “Alban tarixi” əsəri ilə bağlıdır. Akademik T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, soyaddakı kaqan hissəsinin türkcədə xaqan, kaykut parçasındakı kay hissəsinin köy sözü ilə əlaqəli olması, eləcə də ayrı-ayrı mütəxəssislərin əsərdə rast gəldikləri türk sözləri bu dilin mövqeyinin o dövrdə hakim səviyyədə olduğunu bir daha təsdiqləyir: “Və bugünkü tədqiqatlar alban adlı türk tayfalarını aşkar etdikdən sonra aydınlaşır ki, “Alban tarixi”nin orjinal dili məhz türkcədir – alban türkcəsidir” (4, s.51).

Eyni zamanda XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum qeyd edirdi ki, “sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıığı Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir” (1, s.148).

XIX əsrdə Yaxın Şərqlə siyasi-diplomatik və yerli-milli əlaqələrində Azərbaycan dili mühüm rol oynamışdır. A.A.Bestujev-Marlinski yazırdı: “Avropada fransızca ilə olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının dili ilə də bütün Asiyanı tamam dolaşmaq olar”. Eynilə həmin sözləri böyük rus şairi M.Y.Lermontova və alman iqtisadçısı, səyyah Avqust fon Haksthauzenə də demişlər.

Ana dilimizin yayılma arealının geniş olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri kimi M.Lermontovun Azərbaycan dili barəsində tarixi əhəmiyyətli qeydləridir. Çıxışlarının birində ümummilli liderimiz bu vacib faktı belə dəyərləndirir: “Mənim xatirimdədir, keçmiş zamanda ədəbiyyat tarixini öyrənərkən fəxr edirdik ki, vaxtilə Lermontov bir müddət Azərbaycanda olmuş, Quba zonasında yaşamışdır. O, öz dostuna məktub yazmışdı ki, mən burada Azərbaycan dilini öyrənirəm. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Hətta Lermontovun belə bir yazısı da var. Biz bunu böyük iftixar hissi ilə qeyd edirik... Bunun özü tarixdə nadir bir hadisədir. İndinin özündə də bizim dili öyrənməyə çalışırlar” (5, s.135).

M.Y.Lermontovun dostu S.A.Rayevskiyə məktubundakı aşağıdakı sətirlər də xüsusilə maraqlıdır: “Tatarca (azərbaycanca) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda) və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər zəruridir” (9, s.523).

Azərbaycanın Şərqdə ümumünsiyyət vasitəsi olması aşağıdakı çıxarışda daha əyani şəkildə görünür:

“Bütün Qərbi Asiyanı dolaşan bu müğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (azərbaycanlılardır). Ermənilər öz dilində yox, tatar danışığı dilində mahnı yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə gələr. Bir də ki, o daha çox poeziya dilidir; çox güman, ermənicə şeirlərin az yazılması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar” (8, s.152). Yaxud yüksək rütbəli rus dövlət məmurunu V.Leqkobitov həmin məzmununda, ancaq başqa təfərrüatla yazır: “Şirvanda hakim olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adətən tatar dili adlandırılır; o, türk dili (Türkiyə türkcəsi) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilər. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... O, ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələ, avazlı bir dil kimi seçilir. Buraya onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun burada fransız dilinin Avro-

padakı kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir”. Və maraqlıdır ki, məmur Azərbaycan türkcəsinin Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili kimi işlənməsini söyləyir. Əvvələn, maraqlıdır ki, hər üç müəllif (həmçinin başqaları) Azərbaycan dilinin Şərqdəki ünsiyyət mövqeyini fransızcanın Avropadakı yeri ilə müqayisə edir. İkincisi, Haksthauzen bu dilin ticarətdəki rolunu xüsusi qeyd edir və deməli, iqtisadçı alim bunu əsassız demir.

“Ticarət dili” kimi geniş işlənməyin nəticəsidir ki, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət-alver sənədlərinin və fərmanlarının imperiyadakı türkdilli xalqların istifadəsi üçün türkcə tərcüməsində Azərbaycan dili materialına üstünlük verilmişdir. Tarif-sənəddə (“Tarif po aziatskoy torqovli”) Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi bunu bir daha aydınlaşdırır ki, Azərbaycan dilinin Qafqaz, Orta Asiya və Volqaboyu türkdilli xalqlarına kütləvi anlaşıma dili olması ayrı-ayrı ziyalı səyyahlara, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərə deyil, dövlət səviyyəsində də məlum olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə çar dövlət idarələri xüsusi diqqət yetirmişlər. Rusiyada Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dövlət məsullarına təkliflərində böyük şərqşünas Mirzə Kazımbəy yazmışdır: “...Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin Qazan Universitetində tədrisi zəruridir” (10, s.134). Bu, səyyahların sözü deyil, bunu Şərqi yaxşı tanıyan, Şərq dillərinin çoxunun bilicisi və bu dillərin Rusiyada tədrisinə kadrlar hazırlayan böyük şərqşünas deyir, “Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili” ifadəsini rəsmi sənəddə yazır. Tarixi mənbələrdən də aydın görünür ki, vaxtilə Azərbaycanda gedən siyasi və etnolinqvistik proseslər ana dilimizin nüfuz zəncirini qıra bilməmiş, o, həmişə öz əzəmətini qoruyub saxlamışdır.

Dil siyasəti dövlətçiliyin tərkib hissəsi və dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, yabançı dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi işlədən dövlət, demək, millətindən təcrid olunmuş olur, demək, millətin dərdindən xəbərsiz yaşayır. Azərbaycan milləti dövlətin özünə doğmalığını bir dəfə görmüşdü: Səfəvilərin ilk hakimiyyəti dövründə öz dilinin dövlət dili kimi işlənməsini görmüşdü. Bu mənada, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşmasını xarakterizə edən 5 əsas mərhələni qeyd etmək olar:

1. Səfəvilər imperiyası tərkibində (Şah İsmayılın hakimiyyət dövrü);
2. Rusiya imperiyası tərkibində (XIX əsr – 1917);
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü (1918-1920);
4. Sovet dövrü (1920-1991);
5. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonrakı mərhələ.

Ümummilli liderin dil və millət konsepsiyasında dil və milli ərazi problemi isə Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların ana dillərinin qorunmasına və Azərbaycan dilinin ümumünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasına xidmət edir.

Görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə gördüyü işlərin mahiyyətində eyni zamanda Azərbaycan dilini ümumünsiyyət vasitəsinə çevirmək ideyası dayanırdı. Çünki Azərbaycan dili respublikamızda yaşayan bütün millətləri bir-birinə bağlayan, qaynayıb-qarışdıran və ümumiyyətlə, etnolinqvisiyik durumu tənzimləyən yeganə vasitədir. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurlu dil siyasəti həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, ana dilimizin, eləcə də digər dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun, bu istiqamətdə ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Qloballaşan dünyanın yeni çağırışlarına müsbət cavab verən müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsinə çoxşaxəli imkanlar yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989
3. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2014
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Nurlan, 2010
7. Onullahi S., Həsənov A. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri, Sosial elmlər seriyası, 1974
8. Гакстгаузен. Заметки о семейной общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. Ъ. II. С.-Петербург, 1857, с. 152
9. Лермонтов М.Ю. Полное собр. соч. Т. 4. Л., 1940, с. 523-524
10. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, с. 134
11. http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm
12. <http://www.e-qanun.az>

История развития речевой культуру в Азербайджане

Резюме

В статье повествуется об исторически региональной позиции азербайджанского языка и этапах развития в качестве государственного языка. Здесь раскрываются исторические процессы формирования азербайджанского языка и ареал его распространения как общего языка общения в регионе. Отмечается, что азербайджанский язык долгое время оставался вне плоскости государственного языка, он сохранил свое существование на уровне народного языка и еще больше укрепил свой иммунитет. Даже армянские поэты средневековья использовали азербайджанский язык, чтобы прославиться на Кавказе.

В исследовании отмечаются пять этапов развития азербайджанского языка в качестве политического – государственного языка. Указывается, что азербайджанский язык впервые в эпоху Ш.И.Хатаи поднялся на уровень государственного языка, но после этого в продолжение долгого времени оставался в стороне от государственного управления. В статье рассказывается, что основной этап развития азербайджанского языка как политического языка приходится на XX век. Здесь подробно описывается позиция азербайджанского языка в истории государственности во время Азербайджанской Народной Республики, в период Советского Союза, в годы после восстановления государственного суверенитета. В частности, представлена обширная информация об исторических заслугах общенационального лидера Гейдара Алиева в решении судьбы азербайджанского языка как государственного в 1969-2003 годах. В статье ясно излагается языковая политика Г.Алиева и его будущие перспективы. В связи с темой сосланы на соответствующую литературу.

History of the development of speech culture in Azerbaijan

Summary

In this article the development stages of Azerbaijan language as a state language is dealt from historical regional points of view. Here historical formation process of Azerbaijan language and its dissemination areal as a general communication language of the region are indicated. It is noted that although Azerbaijan language was away state language position for years, the nation preserved its existence and strengthened its immunity. Even in Middle Ages Armenian poets used Azerbaijan language in order to be reputable in Caucasus region.

The five stage of the development of Azerbaijan as a political-state was stated in this research. It was mentioned that Azerbaijan language was firstly reached to the level of state language in the period of Sh.I. Khatai, ruler of Safavis state, but it has been away from state administration for large piece of time.

It is indicated in this article that the main stage in development of Azerbaijan language as political language occurred in XX century. The position of Azerbaijan language in our statehood history in the period of Azerbaijan Democratic Republic, Soviet Union period, years after the recovery of state independence were broadly stated herein. Especially in 1969-2003 years the historical merits done by national Leader Heydar Aliyev in the settlement of destiny of Azerbaijan language as a state language were widely included in this article. The language policy of Heydar Aliyev and its future perspectives are clearly explained in this article. The relevant reference concerning with this topic is referred.

Rəyçi: Dürdanə Rəhimzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NURLANA EYUBOVA
ADU
nurlana.eyubova@mail.ru

КАТЕГОРИИ ТЕКСТА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ УНИВЕРСАЛИИ

Acar sözlər: mətn, linqvistik kateqoriya, mətnin əlamətləri, mətnin kateqoriyaları, universalialar

Ключевые слова: текст, лингвистическая категория, признаки текста, категории текста, универсалии

Key words: text, linguistic category, text features, text categories, universals

Текст – важнейшее лингвистическое понятие, соединяющее параметры языка и речи, высшая коммуникативная единица. Текст (от латинского *textus* – ткань, сплетение, соединение, связь, строение) можно определить как объединенную смысловой и грамматической связью и завершенностью последовательность речевых единиц – высказываний, сверхфразовых единиц, фрагментов, характеризующихся определенным отношением автора к сообщаемому, целенаправленностью, прагматической установкой сообщения.

Одной из основных задач современной лингвистики текста является выявление и описание категориального состава текста.

Можно согласиться с тем, что категории текста представляют собой ступени в познании его философских и структурных признаков [11. с. 144].

Обращение к вопросу о текстовых категориях предопределено недостаточной разработанностью и явной дискуссионностью названной проблематики. На данный момент в лингвистике не существует единой точки зрения относительно понимания текстообразующих категорий, а также их систематизации, что обусловлено разными подходами к изучению текста и различными аспектами его рассмотрения и анализа. Различные научные школы и исследователи выдвигают и описывают разные категории текста.

Применительно к законченным речевым произведениям в современной лингвистике выделяют как категории, так и признаки. При этом в сферу исследования вовлекаются не только художественные, но и нехудожественные тексты. Нехудожественные тексты, используемые в повседневной жизни членов общества, стали объектом разнопланового лингвистического изучения лишь в последней трети XX века. Этим фактом можно объяснить то, что текст в настоящее время не имеет

однозначного определения. В лингвистических исследованиях подчеркивается, что значительную роль играет в данном случае отсутствие устоявшегося мнения в отношении понимания и состава текстовых категорий [13].

Крупнейший исследователь лингвистической организации текста И.Р.Гальперин утверждал, что "нельзя говорить о каком-либо объекте исследования, в данном случае о тексте, не назвав его категорий". Этот ученый первым предложил систему текстообразующих категорий, выделив в их составе категории содержательные и формально-структурные, имея в виду, что и те и другие объединяются в грамматические. Ранг грамматических категорий присваивается тем признакам текста, которые получают свои конкретные формы реализации. При этом он подчеркивал, что в работе не происходит строго деления на содержательные и формально-структурные категории, так как они очень взаимосвязаны: "Формально-структурные категории имеют содержательные характеристики, а содержательные категории выражены в структурных формах"[4 с.4].

Что касается сущности термина «категория» (гр. *kategoria* – доказательство, показание), то она также понимается различно, и прежде всего потому, что существует нелингвистическое и лингвистическое понимание категории. В энциклопедических работах данный термин трактуется с точки зрения как философии, так и с позиции лингвистики. Доказательством служит, в частности, определение данного понятия, а именно: «1) *фил.* общее понятие, отражающее наиболее существенные свойства и отношения предметов, явлений объективного мира (материя, время, пространство, движение, причинность, качество, количество и так далее); 2) разряд, группа предметов, явлений, лиц, объединенных общностью каких-либо признаков; 3) *лингв.* совокупность ряда противопоставленных друг другу грамматических значений (например, категория падежа образуется совокупностью всех падежей данного языка)» [10. С. 221].

К настоящему времени в лингвистике имеется определенный опыт изучения грамматических категорий как совокупности «противопоставленных грамматических форм с однородными грамматическими значениями» [1. С. 317]. Все грамматические категории подразделяются на морфологические и синтаксические, при этом вопрос о синтаксических категориях является по существу открытым, поскольку требованию включать в себя систему противопоставленных друг другу синтаксических конструкций удовлетворяют, например, лишь оппозиции активных и пассивных, повествовательных и вопросительных конструкций.

В частности, А. Реформатский считает, что «грамматические категории – это объединения, группы, совокупности однородных грамматических явлений и прежде всего совокупности однородных грамматических слов при различии их форм. Категории в грамматике могут быть более широкие, например, части

речи, и более узкие, например, явления внутренней группировки в пределах той или иной части речи: у существительных – категория числа, в пределах глагола – категории залога, вида и так далее» [8. С. 316].

В широком плане под категорией понимается «одна из познавательных форм мышления человека, позволяющая обобщать его опыт и осуществлять его классификацию» [5 С. 45]. В соответствующих научных исследованиях выделяются различные типы общенаучных категорий, актуальных для любой области научного знания, например, категории объективного и субъективного, общего и частного, формы и содержания, времени, пространства и т.д.

Анализ показывает, что терминологический аппарат при изучении его категориального состава еще во многом не сложился. Об этом свидетельствует прежде всего терминологическое разнообразие в плане использования даже основных понятий. Так, в ряде работ как синонимы используются термины категории, свойства, параметры текста [2. С. 40–45], либо текстовые признаки и категории [3. С. 131; 6. С. 364], качества и категории текста [9. С. 66], несмотря на постулируемую в некоторых случаях «необходимость различать текстообразующие категории и свойства текста» [2. С. 41].

В настоящее время текстовые категории определяются либо как специфические признаки речевого целого, отличающие это целое (текст) от других языковых явлений [6. С. 364], либо как один из взаимосвязанных существенных признаков текста, представляющий собой отражение определенной части общетекстового смысла различными языковыми, речевыми и собственно текстовыми (композитивными) средствами [7. С. 533]. С учетом универсальных смыслов художественного текста категории трактуются как такая ступень абстрагирования его содержания, при которой вычленяются идеальные сущности, соотносимые с содержанием всех конкретных художественных текстов [14. С. 6], в то время как Н.Болотнова понимает под категориями текста текстовые качества, важнейшие признаки текста, имеющие типизированный и обобщающий характер [3. С. 161].

Рассмотрим количественный состав категорий текста, выявленных в исследованиях различных лингвистов. Так, в монографии И. Р. Гальперина названы десять текстообразующих категорий:

информативность, членимость, когезия (внутритекстовые связи), континуум, автосемантия отрезков текста, ретроспекция и проспекция, модальность, интеграция и завершенность текста [4]. С годами количество категорий текста, изучаемых лингвистикой текста, заметно увеличилось, а также появилась необходимость различать текстообразующие категории и свойства текста.

Применительно к художественным текстам в исследованиях выделяются 14 текстообразующих категорий, а именно: целостность (или цельность), связность, завершенность, абсолютная антропоцентричность, социологичность, диалогичность, развернутость и последовательность, статичность и динамичность, напряженность, эстетичность, образность, интерпретируемость. При этом подчеркивается, что целостность и связность являются фундаментальными текстообразующими категориями, которые «притягивают к себе и группируют вокруг себя категории, соотнесенные с ними» [2. С. 42].

Зарубежные текстологи рассматривают в своих работах семь критериев текстуальности, в число которых включают когезию, когерентность, интенциональность, приемлемость, информативность, ситуативность и межтекстуальную связь. [15; 17]

В настоящее время не существует единого мнения и в отношении градации текстообразующих категорий, поскольку в лингвистической литературе представлены различные точки зрения в отношении выделения главных (ведущих) и факультативных категорий текста. Так, по мнению одних авторов, «ведущими текстовыми свойствами являются целостность, членимость и модальность», которые «могут быть названы основными категориями текста, подчиняющими себе более частные его признаки» [7. С. 366]. Другие авторы полагают, что «основу универсальных категорий текста составляют целостность (план содержания) и связность (план выражения), вступающие друг с другом в отношения дополнительности, диархии» [6. С. 41]. Н.С.Болотнова, напротив, выделяет «глобальные категории событие, время и пространство», которые определяют основные параметры лингвистически материализованного текстового мира и глобальную категорию диалогичности, которая реализуется в категориях субъективности и адресованности, связанных с субкатегориями образа автора и адресата [7.С.162].

В работах зарубежных исследователей текста основными критериями текстуальности считаются когезия, как формальная связность на уровне формы и когерентность, как содержательная связность на уровне содержания речевого произведения [15]. В их работах справедливо обсуждаются различные виды когерентности,

например: грамматическая когерентность, когнитивная и тематическая [16]. Несомненно, категория связности (связанности) относится к числу обязательных категорий любого текста, поскольку связность – это свойство текста, с помощью которого обеспечивается его смысловая целостность [12].

При этом, в лингвистических исследованиях, как правило, наблюдается разделение двух понятий – когезии и когерентности. Под когезией понимают все формальные связи, существующие в поверхностной структуре текста и являющиеся внешним выражением его когерентности, то есть глубинных, логико-смысловых связей. Когерентность не стоит отождествлять с когезией, так как когерентность есть свойство текста, а когезия суть свойство элементов текста, не меньших, чем предложение. Когерентность понимается как цельность текста, заключающаяся в логико-семантической, грамматической, стилистической соотнесенности и взаимозависимости составляющих его предложений. Когерентность текста есть результат взаимодействия логико-семантического, синтаксического и стилистического видов когезии [8 с. 46]. Таким образом, происходит разграничение формальных и содержательных характеристик категории связности текста.

Проведенный анализ работ, посвященных признакам текста, свидетельствует о том, что проблема определения текстовых признаков также остается дискуссионной, а их перечень может значительно различаться. Кроме того, текстовые категории и признаки могут не дифференцироваться. По мнению В.А.Масловой, всем текстам свойственны определенные конститутивные (дифференциальные, различительные) признаки, которые автор называет категориями и обуславливает их зависимость от соответствующего подхода к тексту, который может быть, например, собственно лингвистическим или коммуникативным подходом. Указывая на необходимость систематизации основных понятий и категорий текста, автор выделяет ключевые, формальные (композиция, членимость, когезия), семантико-прагматические и жанрово-стилистические категориитекста и подчеркивает, что «формальная связность текста (когезия) коррелирует с содержательной связностью (когерентностью), выступающей в свою очередь подкатегорией целостности текста» [7. С. 27].

К системным универсальным признакам текста относят также информативность, структурность, регулятивность и интегративность [3; 9]. При этом регулятивность текста имеет прагматическую основу и соотносится с рядом свойств текста: модальностью, эмотивностью, экспрессивностью и прагматичностью.

Несомненно, целесообразно разграничивать признаки и категории текста, поскольку категории текста, в отличие от его признаков, имеют абстрагированный, более обобщающий характер. Textoобразующие категории являются универсалиями в том плане, что представлены в связанном тексте независимо от языка, на котором создан текст, а также независимо от его жанра и вида.

Безусловно, составить универсальный перечень категорий текста чрезвычайно сложно, так как насколько бесконечно многообразие текстов, образующих различные дискурсы, настолько и различны их характеристики. Вместе с тем к разряду лингвистических универсалий можно отнести категорию связности, причем независимо от того, считается ли связность, наряду с категориями членимости и законченности, лишь частной категорией по отношению к категории целостности, или напротив, сама трактуется как макрокатегория.

Проведенный анализ признаков и категорий текста, обсуждаемых в работах разных лингвистов, позволил установить не только сходства, но и значительные различия в существующих классификациях, что является доказательством необходимости дальнейшего исследования названной проблематики на материале текстов различных дискурсов. Широкая палитра имеющихся расхождений свидетельствует, с одной стороны, о не разработанности обсуждаемой проблематики, а с другой – о проявлении к ней широкого интереса.

Список использованной литературы

1. Алефиренко, Н. Ф. Теория языка. Вводный курс. М., 2010. 384 с.
2. Бабенко, Л. Г. Лингвистический анализ художественного текста / Л. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин. М., 2008. 496 с.
3. Болотнова, Н. С. Филологический анализ текста. М., 2009. 520 с.
4. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. 139 с.
5. Ильенко, С. Г. Русистика : избр. тр. СПб., 2003.
6. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981, 200 с.
7. Маслова, В. А. Современные направления в лингвистике. М., 2008. 272 с.
8. Матвеева, Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Свердловск, 1990. 134 с.
9. Реформатский, А. А. Введение в языковедение / под ред. В. А. Виноградова. 5-е изд. М., 2008. 536 с.

10. Сидоров, Е. В. Коммуникативный принцип исследования текста // Изв. АН СССР. Сер. лит. 1986. Т. 45, № 5. С. 425–432.
11. Словарь иностранных слов / под ред. С. М. Локшина. М., 1988. 608 с.
12. Стилистика и литературное редактирование / под ред. Н. В. Малышевой. М. ; Ростов н/Д, 2012. 288 с.
13. Таюпова, О. И. Введение в коммуникативно-прагматическую вариативность. Уфа, 2009. 130 с.
14. Таюпова, О. И. Категории и признаки текста // Вестн. Башкир. гос. ун-та. 2011. № 4.
15. Чернухина, И. Я. Общие особенности поэтического текста. Воронеж, 1987. 187 с.
16. Beaugrande, D. R.-A. de. Einführung in die Textlinguistik / D. R.-A. de Beaugrande, W. Dressler. Tübingen, 1981. 290 s.
17. Brinker, K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Berlin, 2010. 160 s. (Grundlagen der Germanistik – 29).
18. Vater, H. Einführung in die Textlinguistik. 2. Aufl. München, 1994. 207 s.

N.Eyyubova

Text categories as linguistic universals

Summary

The article deals with the categories of a text. Text is one of the difficult objects of linguistic research. Text is a written form of information. The author's attitude to the information is expressed in the text. One of the main problems of the modern linguistic theory is the identifying and describing categorical structure of the text.

Connectivity is the main category of the text that leads to the development and provides wholeness and integration of the text. Recapitulation also plays the main role in the formation of text. Recapitulation has a feature of indirection and it exists as an internal element of a text.

The analysis of the signs and categories of the text discussed in the works of various linguists made it possible to establish not only similarities, but also significant differences in the existing classifications, which is evidence of the need for further research on these topics on the material of texts of various discourses.

**Mətnin kateqoriyaları linqvistik universalılar kimi
Xülasə**

Məqalədə mətn və mətnin kateqoriya tərkibi araşdırılıb. Mətnin xüsusiyyətləri və kateqoriyaları araşdırılıb və mətn yaradıcı kateqoriyaların təsnifatı verilib. Əsas mətn yaradıcı kateqoriyalar linqvistik universalılar kimi təhlil edilib və onların hər növ və janrdə olan mətnlərə aid olduğu bildirilib.

Mətn – linqvistik tədqiqatın çətin obyektlərindən biridir. Mətn – yazılı formada məlumatdır. Mətndə müəllifin məlumata olan münasibəti bildirir.

Mətnin əsas kateqoriyalarından olan bağlılıq mətnin inkişafına şərait yaradır və mətnin bütövlüyünü və inteqrasiyasını təmin edir. Mətnin yaranmasında təkrarlar da mühüm rol oynayır. Təkrar – qapalılıq xüsusiyyətinə malik olub, mətnin daxili vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Müxtəlif dilçilərin əsərlərində müzakirə olunan əlamətlərin və kateqoriyaların təhlili təkcə bənzərlikləri deyil, mövcud təsnifatlardakı əhəmiyyətli fərqlərin də yaradılmasına imkan verdi ki, bu da müxtəlif mövzularda diskurs mətnləri üzərində daha çox araşdırma aparmağın zəruriliyini göstərir.

Rəyçi: Rafiq Şabanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
abdullazade_konul@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÖZLƏŞMƏ

Açar sözlər: özləşmə, alınma sözlər, dil, inkişaf, millilik, dialektlər.

Key words: borrowed words, language, development, nationalism, dialects.

Ключевые слова: заимствованные слова, язык, развитие, национальность, диалекты.

Bu günə qədər dilimizdə özləşmə meyilləri haqqında müxtəlif yazılar nəşr olunmuşdur ki, bu da təbii haldır. Çünki, bu proses hər bir milli dil üçün xarakterikdir. Özləşmə prosesi dildə əcnəbi sözlərin axınının qarşısını almaq üçün ən uyğun variantlardan biridir. Ümumiyyətlə, özləşmə dildə milliliyin qorunub saxlanması ilə yanaşı inkişaf etməsinə də xidmət edir. Son dövrlər dilimizə əcnəbi sözlərin sürətli axını artıq həyəcan təbilinin çalınması vaxtının çatdığını bildirir. Düzdür, danılmaz faktdır ki, alınmalar dili zənginləşdirməyə xidmət edir. Lakin unutmayaq ki, həddən artıq alınmaların qəbul olunması da dildə milli sözlərin istifadə məkanının sıxılmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün bir çox vasitələr vardır ki, bunlardan biri də özləşmə meyilləri prosesidir. Özləşmə prosesinin aparılması missiyası bizim ədiblərin, şair, yazıçı və jurnalistlətin üzərinə düşdüyü kimi bu işdə dilçilərin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq dilimizdə milliləşmə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Sovet hakimiyyətinin qurulması sonrası dil islahatları dilin bir növ təmizlənməsinə təkan verdi. Göstərilən dövrə qədər yazılarda qəliz və anlaşılması çətin olan sözlərin üstünlüyü fikrin tam başa düşülməsinə maneə yaradır. Məsələn, biz bunu məşhur “O olmasın, bu olsun” filmində müəllifin incə satirik qələmlə necə məharətlə vurğuladığının şahidi oluruq. Çox təəssüf ki, son zamanlarda da bəzən dildə əcnəbi sözlərin həddən artıq çox işlənməsini elmilik sayan müəlliflərə rast gəlirik. Məsələn, “Azərbaycan qloballaşan dünyada” adlı bir jurnal məqaləsində belə terminlərdən, sözlərdən istifadə edilmişdir: praktik rassionalizm, paternalist icma, obsolyut universal dəyərlər, difurkasiya (haçalanma), restepizasiya, developmentarizm, abbeviatur təfəkkür, respondentlərin dispoziyası, sinerqizm, sosial akkumilyasiya və s. Gəlin etiraf edək ki, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş belə bir məqaləni hər kəs oxuyub mənasını dərk edə bilməz. Mütləq lüğətə baxmaq ehtiyacı yaranacaq. N.Abdullayev özünün “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kitabında belə qeyd edir: “Geniş

oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan əsərin, məqalənin və sairin dilini akademizm xatirinə həm mənası, həm də tələffüzü çətin olan belə ifadələrlə, terminlərlə “zənginləşdirmək” fikrin ifadəsi, informasiyanın ötürülməsi baxımından məqbul sayılmır. Belə şərhətmə üsulundan daha çox fikir yoxsulluğunu və mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur” (1, 44).

Başqa dillərdən alınmış zəruri sözləri ilk dəfə qəzet və jurnal səhifəsində işıqlandırarkən mütləq onun izahını vermək lazımdır. Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetində xeyli alınma söz işlədir və onların hər birinin nə olduğunu oxuculara anladır. Məsələn: “Məlumdur ki, indi olan Osmanlı davasında torped çox iş görür. Torped bir su keçirməyən dəmir qutudur ki, onun içini barıt ilə doldurub deryaya atırlar, onun üstə puçları var ki, gəmi üzən zaman o puçlara dəyəndə torped atılıb gəmini parça-parça edir”.

Müasir dövr qəzetlərində isə qəliz söz və terminlərin izahına demək olar ki, rast gəlmək olmur. Məsələn, yenə bir nümunəyə nəzər salaq: “Tütün məmulatlarına gömrük rüsumları da malın invoys qiymətinə deyil, həcminə tətbiq edilir”. Bu sənədin prolonqasiyasının uzanması sürücülərin yol fonduna vergilər verməsini təmin edir” (“Azadlıq”, 09.02.2001). Bu cümlələrdə verilən anlaşılmaz çətin olan sözlərin izahı belədir: Invoys – hesab – qaimə - mala görə ödəniləsi məbləği göstərən sənəd, malın üstündə göndərilən qaimə şəklində istifadə oluna bilər; Prolonqasiya – latın mənşəli sözdür, uzatmaq deməkdir. Hal-hazırda hüquq termini kimi işlənir, müqavilənin, sazişin, borcun, vekselin və s. fəaliyyət müddətinin uzadılması mənasını verir. Belə nümunələri istənilən qədər artırmaq mümkündür. Dilimizdəki terminlərin böyük bir hissəsinin alınmalardan ibarət olması heç kəs üçün sirr deyil. Amma bəzən dildə həmin məfhumu ifadə edən söz mövcud ikən alınmalara müraciət etmənin nə anlamı var? Bu həm dildə paraleliyə gətirib çıxarır, həm də dilin təmizliyinə xələl gətirir. Məhz bu səbəbdən özləşmə meyillərinə diqqəti artırmaq zərurəti ortaya çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, özləşmə hadisəsinin 1950-60-cı illərdə daha intensiv inkişafı Azərbaycan yazıçılarının və şairlərinin yazıb-yaratmaq həvəsinin nəticəsi idi. Bu dövrdə ədəbiyyatımıza gətirilən bir çox sözlər bu gün də dilimizin lüğət fondunda yer almaqdadır, lakin bəzi neologizmlərin taleyi isə belə uğurla sonlanmadı. Son zamanlar dilimizdə vətəndaşlıq qazanmış aşağıda qeyd olunmuş sözlər məhz söz ustalarımızın, bir sıra dilçi alimlərimizin zəhmətinin, düşüncə, xəyal zənginliyinin və Osmanlı türkcəsindən keçmənin məhsuludur: Çimərlik, dayanacaq, yüzillik, saxlanacaq, duracaq, utanc, əyləc, dönəm, çağdaş, nəfəslik, açıqca, vərəqçə (kartoçka), özəl, özəllik, özəlləşmə, bölgə, soyqırım, qaynaq, soy, soyad, bilgisayar, durum və s. Dilə yeni sözlərin gətirilməsində Azərbaycan ədəblərindən Anar, Elçin, Fikrət Qoca, Mövlud Süleymanlı, xüsusilə də Rəsul Rzanın böyük

əməyi olmuşdur. Bir cür yazılan –daş şəkilçisinin köməyi ilə yaranmış sözlərin əksəriyyəti Rəsul Rzanın dilimizə gətirdiyi nümunələrdəndir. Məsələn, cəbhədaş, vaxtdaş, əsirdaş, ölkədaş, eldaş, gündəş, işdaş, nəsiləş, döyüşdaş və s. Rəsul Rzaya aid bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Nizami küçəsindən

Bir şey almaq istəsən

Hara gedək,

Yoldaş şəhərbaşı?

***

Burda neçə ömür yolu çatallaşmış.

Neçə doğulmamış istək.

Nə yol qurtarır,

Nə arzular.

Yeni isklələr, duracaqlar ötüşür.

Bəzən dildən çıxmış, köhnəlmiş sözlərin yenidən dilə qayıtmasının şahidi oluruq ki, bu da “sözün dirilməsi” adlanır. Məsələn, çavuş, yarlıq, ulu, ulus və s.

Qloballaşma dövründə, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bu xaotik zamanda dilimizin saflığını, özünəməxsusluğunu qorumaq üçün əsas mənbə kimi dilimizin soykökünə münasib olan Türkiyə türkcəsindən, qohum dillərdən, dialekt və şivələrdən istifadə etmək daha məqsədəuyğun vasitələrdən biridir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Türkiyə ilə ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin nəticəsində bu dildən xeyli miqdarda söz dilimizə daxil olmuşdur. Məsələn: bilməcə, sözlük, sayğı, bağımsız, dönəm, ilgi, çözmək, çözümlər, öncə, ilginç, ulaşmaq, soydaş, özəl, bulmaq, suç, ortam, etki, sayılı, törən, yazar, çağdaş, seyrçi, bağlantı, tutumlu, telefon açmaq, yayım, sınırlar, göstəri və s.

Bir çox yazıçı və şairlərimizin əsərlərinə nəzər salanda fikri daha özünəməxsus şəkildə ifadə etmək üçün müxtəlif bölgələrə xas olan dialekt və şivələrdən istifadə etdiklərinin şahidi oluruq:

Özcə adıyla öcəşir,

Boynu çatıyla öcəşir,

Şərlə, xatayla öcəşir,

Vallahi, çaş-başdı adam.

***

Vay dədəm, vay, nə yüklənib ağaclar!

Qundaqlanıb, bələklənib ağaclar.

Tərpənəmmir, çələklənib ağaclar,

Əl-qol açar bir də qışdan çıxanda.

Buz lay olub o küçələr, o damlar,
Suduq deyib sırsıranı dadan var.
Əzilməyin, ağrımayın, adamlar,
Çəkmənin altı sizi yıxanda.

Qar altında – tarlaları, bağları,
Get-gəlişin yolu, rizi bağlanıb.
Mal-davarı tövlələrdə saxlanıb,
Yem həvəsi gövşək olub çoxunda.

***

Havalanıb, qanadlanıb uçurlar,
Görən kimi oxşayırlar, qucurlar?
Kimə qalır əziyyətlər, əcrlər,
Deyək elə mən fağıra, nə fayda?

(F.Məmmədli)

Kimsə isti yuxudan,
Bir nənədürməyi uzadır ona,
-Al, doktor!
Ye, ürəyinə qut olar!
(R.Rza)

Bildiyimiz kimi, sözlərin dilə hazır şəkildə gətirilməsi, yəni, leksik yolla zənginləşmə daha axıcı və dəyişkən – qeyri-sabitdir. Dialekt və şivələrdən ədəbi dilə sözlərin daxil olması ya birbaşa, ya da bədii dil (yuxarıda qeyd olunmuş nümunələr) vasitəsilə baş verir. Söz ustalarımızın canlı danışiq dilinə müraciət etməsi dilin lüğət tərkibini dialekt və şivələr hesabına zənginləşdirməklə yanaşı bədii nitqin milli köklərə bağlılığını artırır və bununla da xarici mənbələrdən dilə söz axınının qarşısını almağa xidmət edir. Əlbəttə, özləşmə meyilləri çox təbii və alqışlanası haldır. Bu, dilin özünəməxsusluğunu, milliliyini qorumağa, mühafizə etməyə kömək edir. Lakin “yeni söz quraşdırmaq” yolu ilə dildəki bütün əcnəbi sözləri dəyişmək fikri bir mənalı şəkildə özünü doğrulda bilməz. Belə sözlərin ömrü qısa olur, dildə ümumişləklilik qazana bilməyib daşlaşır. Dilin özləşməsi qanunauyğun, təbii yolla, zorsuz aparılmalıdır. Müstəqillik qazanandan sonra dildə özləşmə üçün xüsusi münbit şərait yaranmışdır ki, bu da dilimizin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi üçün əlverişlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. “Elm və təhsil”, Bakı 2013.

2. "Azərbaycan dili" (abituriyentlər üçün dərs vəsaiti), Bakı 2011.
3. Məmmədli F. Azərbaycan ədəbi dili (1990-2010-cu illər). Bakı 2012.

K. Abdullayeva

Self-determination in Azerbaijani language

Summary

In this globalization and chaotic period of rapidly developing science and technology, one of the means of protecting the purity and peculiarity of our language is the tendency of self-determination. Performing the process of self-determination is one of the most important tasks of our talented poets and writers. Because namely different new words expressed by them enrich the language, and extend the vocabulary stock. For example: beach, air-hole, twinkling, embarrassment, accustomed, station, brake, welding, peculiarity, era and so on. The address of our word masters to the live spoken language enriches the content of the language by means of dialects and poems, as well as enhances the commitment of the artistic expression to national roots and thus contributes to preventing the flow of speech from external sources.

Self-determination tendencies are very natural. It helps to preserve the peculiarity, nationality of the language.

К.Абдуллаева

Самоопределение на азербайджанском языке

Резюме

В этот глобализационный и хаотический период быстро развивающейся науки и техники одним из средств защиты чистоты и особенностей нашего языка является тенденция самоопределения. Перфонирование процесса самоопределения является одним из самой важной задачей наших талантливых поэтов и писателей. Потому что именно различные новые слова, выраженные ими, обогащают язык и расширяют язык и расширяют словарный запас. Например, пляж, форточка, мерцание, смущение, привычка, станция, тормоз, сварка, эра и т.д. Мастера нашего слова обогащают живой разговорный язык с помощью диалектов в стихотворений, а также усиливают приверженность художественного выражения национальным корням и тем самым способствует предотвращению потока речи из внешних источников. Тенденции самоопределения очень естественны. Это помогает сохранить особенность, национальность языка.

Rəyçi:

Vilayət Əliyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZÜLEYXA ZEYNALOVA
ADDA
züleyxa. @.mail.ru.

**İKİDİLLİ VƏ ÇOXDİLLİ TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİNİN
İNGİLİS-AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ
VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ**

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, lüğətlər, ikidilli lüğətlər, çoxdilli lüğətlər.

Ключевые слова: Английский язык, Азербайджанский язык, словари, двуязычные словари, многоязычные словари.

Key words: English, the Azerbaijani language, dictionaries, bilingual dictionaries, multilingual dictionaries.

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan lüğətlərin tipləri çox müxtəlifdir. Bu müxtəliflik dilin leksikoqrafik təsvirinin obyektinin mürəkkəb və çoxaspektliyindən irəli gəlir. Lüğətlərin tiplərə bölünməsi onların məqsədindən, həcmindən, onda olan sözün sıralanma üsulundan və s.- dən ibarətdir. Lüğətlərin tərtibinin özü göstərir ki, onun əsas məsələlərindən biri onların təsnifidir. Lüğətlərin istər elmi, istərsə də praktiki təsnifi üçün əsas məsələ həmin sözlüyün məzmunundan və xarakterindən asılıdır. Buna görə də, lüğətlər həm məzmununa, həm də xarakterinə görə, Afad Qurbanovun da göstərdiyi kimi, iki böyük hissəyə bölünür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər [1, s.391]. Ensiklopediya – bütün elmlər və ya elmin hər hansı bir sahəsi haqqında dəqiq, sistemli, ümumi, universal məlumatı özündə əks etdirən böyükhəcmli məlumat kitabıdır. Filoloji lüğətlərdə isə əsas obyekt leksik vahiddir, sözdür, burada sözlərin və ifadələrin mənaları, mənə çalarları göstərilir. Ensiklopedik lüğətə böyük redaksiya heyəti tərəfindən rəhbərlik edilir və hər bir sahədən buraya mütəxəssis cəlb olunur. Bəzən də tək bir nəfər tərəfindən hazırlanır. Həm ensiklopedik, həm də Filoloji lüğətlərin fərqi aşağıdakı misallardan aydın görmək olar. Məsələn, «ay» sözünü götürək. Ensiklopediyada göstərilir ki, «Ay» - Yerə yeganə təbii peyki və Yerə ən yaxın göy cisimidir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: «Ay» - is. 1. Yer kürəsinin peyki olub onunla birlikdə Günəş ətrafında fırlanan və gecələr inikas edən, günəş işığı ilə işıqlanan göy cismi. Ay işığı, Ayın səfələri, Ayın batması... /məs. Gözəlin camalına təşbih (bəzən ay üz, ay parçası on dörd gecəlik ay və s. tərkiblərdə... 2. İlin bölündüyü on iki hissədən hər biri... [2, s. 66- 67]. Bundan başqa, lüğətdə ayüzlü, ayqabaqlı, aybəniz və s. kimi leksik vahidlər də verilmişdir: yəni sifəti ağ, gözəl,

göyçək mənalarda.«İngiliscə- Azərbaycanca lüğət»də:ay 1 1. i (fəza cismi) te moon; bədirlənmiş (on dörd gecəlik) ~ full moon. ◇ ~ın doğması moonset; təzə ~ new moon; ~ in tutulması lunar eclipse...ay 2 astr. lunar. ~ daşı miner. moonstone; ~ tozu lunar dust; dust from the Moon; ~ işığı moonlight; ◇~ parçası very beautiful; ~ in səthi the Moon's surfache [3, s. 25]. Linqvistik lüğətlərdə sözlər əsas obyektidir. Burada onların mənşəyi, qrammatik xarakteri, leksik mənası, məna çalarları göstərilir və yeri gəldikcə nümunələr də verilir. Məhz bütün bu fərqlər nəzərə alınmaqla lüğətlər ensiklopedik və linqvistik lüğətlər deyə iki böyük hissəyə bölünür. Ensiklopedik lüğətlərin də öz quruluşuna görə iki növü vardır: a) universal ensiklopedik lüğətlər; b) sahə ensiklopedik lüğətlər. Afad Qurbanov düzgün olaraq universal ensiklopedik lüğətlərin aşağıdakı növlərini göstərir: «universal böyük ensiklopediyalar, universal kiçik ensiklopediyalar, universal regional ensiklopediyalar və universal milli ensiklopediyalar [4, s. 392]. İngilis dilinin ensiklopediyası XVIII əsrdən hazırlanmağa başlamışdır. Belə ki, ilk ensiklopediya 1704-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu, C.Happis tərəfindən hazırlanaraq «Universal Dictionary of Arts and Sciencels» adı ilə nəşr olunmuşdur. İlk Britaniya Ensiklopediyası 1768-1772-ci illərdə 3 cildə çapdan çıxmışdır. 1974-cü ildən isə Britaniya Ensiklopediyası 30 cildə təkrar olaraq nəşr olunmuşdur. Bütün ensiklopediyada 350 min lüğət-məqalə vardır. İlk Amerika Ensiklopediyası isə 1829-1833-cü illərdə 13 cildə, 1903-1904-cü illərdə 16 cildə və nəhayət, 1918-1920-ci illərdə 30-cü illərdə nəşr olunmuş Amerika Ensiklopediyasında isə 320 min lüğət-məqalə vardır. Ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi, linqvistik lüğətlərin də iki növü vardır: a) birdilli linqvistik lüğətlər; b) ikidilli və çoxdilli linqvistik lüğətlər. Birdilli lüğətlərin də aşağıdakı növləri vardır: orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, izahlı lüğətlər, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət, terminoloji lüğətlər, etimoloji lüğət, tarix lüğəti, alınma (əcnəbi) sözlər lüğəti, onomastik lüğət, yeni sözlər lüğəti, ixtisarlər lüğəti, əks lüğət, tezlik lüğəti, atalar sözləri və məsəllər, vurğu lüğəti və s. İkidilli yaxud çoxdilli lüğətlərə isə tərcümə lüğətləri daxildir.«İngilis dilinin orfoepiya lüğətləri» aşağıdakılardır. Jones D. An Engelsh Roonouncing Dictionary (1917) 1967-ci ildə lüğət 13-cü dəfə çapdan çıxmışdır. 14-cü nəşri isə London Universitetinin professoru A.Qimsonun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Consonun bu lüğəti «Slovar anqliyskoqo proiznoşeniə» adı ilə Moskvada 1961, 1963 və 1964-cü illərdə nəşr olunmuşdur. İngilis və Azərbaycan lüğətçiliyində indiyə qədər çap olunmuş aşağıdakı birdilli lüğətlərin adlarını da çəkkə bilərik:«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Bu lüğətin tərtibinə 1945-1946-ci illərdə başlanmışdır. Həmin illərdə lüğətin ilk, 1956-cı ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur. 4 cildən ibarət «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 1-ci cildi 1966-cı ildə, 2-

ci cildi 1980-ci ildə, 3-cü cildi 1980-ci ildə, 4-cü cildi isə 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğət cüzi təkmilləşdirilərək 2007-ci ildə İkinci dəfə çap olunmuşdur. 2005-ci ildə A.Axundovun müəllifliyi ilə ayrıca bircildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» də nəşr olunmuşdur. Dialektoloji lüğət. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu ideya 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir. Nəhayət, lüğətin «A» hərfinə aid hazırlanmış material 1930, «B» hərfinə aid hazırlanmış material isə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» tam halda 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bir cildədən ibarət həmin lüğət yenidən təkmilləşdirilərək 2 cildə hazırlanmış və Ankarada 1-ci cildi 1998-ci ildə və 2 cildi isə 2000-ci ildə çapdan çıxmışdır. İngilis dilinin dialektoloji lüğəti XIX əsrin axırlarından hazırlanmağa başlanmışdır. Həmin lüğət C.Raut tərəfindən tərtib edilmiş və «The English Dialect Dictionary» adı ilə 1898-1905-ci illər arasında 6 dəfə çap olunmuşdur. Burada İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Uelsin dialektizmi öz əksiini tapmışdır. Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycan dilində frazeologiyaya aid üç lüğət çap olunmuşdur. Onlardan ikisi tərcümə lüğətidir, biri isə birdilli izahlı lüğətdir. Bunlar aşağıdakılardır: M.Tağıyev «Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (1964, təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974), Ə.Orucov «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» (1976), N.Seydaliyev «Frazeologiya lüğəti» (2004). İkidilli lüğətlərdən A.V.Kuninin «Anqlo-russkiy frazeoloqıçeskiy slovarğ», P.Borkowskinin «The Great Russian-English Dictionary of Idioms and Expressions» (1973), A.İ.Alyoxinin «Kratkiy russko-anqliyskiy i anqlo-russkiy frazeoloqıçeskiy slovarğ» (1960). Tarixi lüğət. Azərbaycan lüğətçiliyində bu cür bir neçə lüğət vardır. Birinci lüğət 1931-ci, İkinci dəfə 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. Yeni sözlər lüğəti. Bu cür lüğət Azərbaycan dili leksikoqrafiyasında vaxtilə Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində hazırlanmış, amma çapdan çıxmamışdır. İngilis dilində isə «A Supplement to Webster's Third New İnternational Dictionary» (1976), Berg R.S. A Dictionary of New Words in English» (1953), Reifer M. Dictionary of New Words (1955), Amerikada – Barnhart S.L., Steinmetz S., Barnhart R.K. The Barnhart Dictionary of New English since (1963, N.V., Bronxville, 1973), Barnhart S.L. et al. The sejond Barnhart Dictionary of New English (1980), Çernaə A.M. «Slovarğ-spravoçnik neoloqizmov v amerikanskoy nauçno-texniçeskiy literature», 2-e izd. 1971 kitablarının adlarını çəkə bilərik. Etimoloji lüğətlər. İngilis dilində etimoloji lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Skeat W.W. An Etymological English Dictionary; A Joncise Etymological Dictionary (1882); Klein E. A Jomprehensive Etymological Dictionary of the English Language (1966-67) və s. Azərbaycan dilində hələlik belə lüğət yoxdur. Bundan başqa, dilimizdə ayrı-ayrı yazıçıların

dilinin lüğəti olmadığı halda ingilis dilində bu cür lüğət mövcuddur. Məsələn, onlardan İngiltərədə nəşr olunan lüğətlərin bir neçəsinin adını çəkə bilərik ki, bunlardan ən geniş yayılmışı V.Şekspirin dilinin lüğətləridir. Həmin lüğətlər bunlardır: Spevack M. The Harvard Concordance to Shakespeare (1973), Sjhmidt A. Shakespeare Lexikon (1886), Onions J.T. Shakespeare Glossary (1911), Tezlik lüğəti. İngilis dilinin tezlik lüğəti ilk dəfə hələ XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur. 1911-ci ildə R.S.Eldridgenin «Six Thousand Common English Words» və 1926-ci ildə E.A.Hornun «Basic Writing Vocabulary – 10 000 Words Most Commonly Used in Writing» lüğətləri işıq üzü görmüşdür. Bu lüğətlərlə bərabər, E.L.Torndaykın (E.L.Thorndike) 1921-ci ildə «The Teacher's Word Book» adlı birinci lüğəti və 1931-ci ildə isə «A Teacher's Word Book of 20.000 Words Found Most Frequently and Widely in General Reading» adlı İkinci lüğəti çapdan çıxmışdır. 1932-ci ildə isə yenə də onun məktəblilər üçün bədii ədəbiyyat üzrə tərtib etdiyi «A Teacher's word Book of 20.000 Word Found Most Frequently in General reading for Children and Young People» adlı üçüncü tezlik lüğəti nəşr olundu. Bunlardan başqa, ingilis dilinin aşağıda adları çəkilən tezlik lüğətləri də çap olunmuşdur: Prinsland H. A Basic Vocabulary of Elementary School Children (1945), Jarroll İ.B., Davies P., Richman B. The American Heritage Word Frequency Book (1971), Kujera H., Francis W.N. Computational Analysis of Present-Day American English (1967). Azərbaycan lüğətçiliyində tezlik lüğəti ilk dəfə 2004- cü ildə «Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti» adı ilə çap olunmuşdur. Əcnəbi sözlər lüğəti. İngilis dilində bu cür lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: Mawson J.O. Dictionary of Foreign Terms. N.V.Bantam Books; Newmark M. Dictionary of Foreign Words and Phrases (1950), Bliss A.İ. Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English (1966). Hər üç lüğətdə təxminən 12 min leksik vahid var. İxtisarlər lüğəti. İngilis dilində bir neçə belə lüğət mövcuddur. Bunlardan Ocran E.B. Ocran's Acronyms.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı, Nurlan, 2003.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı, Elm, 1966.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı, Qismət, 2003.
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Elm, 1978.
5. H.Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1999.

Z.Zeynalova

**The types of dictionaries in the English and Azerbaijan languages:
encyclopedic and filological dictionaries and their types.**

Summary

In this article we can come to such a conclusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient.

The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vocabulary has been widespread. It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words.

This multilingualism is the most part of the speech, and is reflected in the dictionary. In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

З.Зейналова

**Типы словарей на английском и азербайджанском языках:
энциклопедические и филологические словари и их типы.**

Резюме

В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена.

Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре.

В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико-семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELDAR AĞAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
eldar@mail.ru

SİNTAKTİK NORMANIN QORUNMASINDA KONSTRUKTİV KOMMUNİKASIYANIN ROLU

Açar sözlər: ədəbi dil, norma, dil, sintaksis, kommunikasiya

Ключевые слова: литературный язык, норма, язык, синтаксис, коммуникация

Key words: literary language, norm, language, syntax, communications

Ədəbi dil normaları dedikdə, adətən, fonetik, leksik və qrammatik normalar nəzərdə tutulur. Lakin bir çox dillərdə bunlardan başqa kommunikativ və etik normalar da öyrənilir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: *“Ey insan danış səni tanıyım”*. Yaxud Həzrət Əli (İbn Yalib) buyururdu: *“Hər kəs öz dilinin altında gizlənilib. Danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması məlum olmur.”*

“Kommunikasiya” – insan cəmiyyətində mühüm vasitədir. Sintaksisin məşğul olduğu sahələrdən biri kommunikasiyadır. Bu sintaksis - kommunikativ sintaksis adlanır. Kommunikativ sintaksisin öyrəndiyi obyekt, problem cümlənin aktual və sintaqmatik üzvlənməsidir. Söyləm birləşməsi və cümlənin kommunikativ paradiqmaları, həmçinin də söyləmin tipologiyası həmin sintaksisin öyrəndiyi istiqamətlərdəndir [1,38].

Suprasintaktik və aktual səviyyənin öyrənilməsi çox vacibdir. Yalnız bu yolla dillərin kommunikativ imkanları, dialoq və monoloqun nə üçün bu və ya başqa biçimdə qurulduğu açıla, aydınlaşdırıla bilər.

Konstruktiv kommunikasiyanın pozulması hətta cəmiyyətdə sosial partlayışlara qədər gətirib çıxarır. Ona görə də konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsinə verilən tələblər günün aktual məsələsi sayılır.

Kommunikasiya latın dilində “communico” sözündən götürülüb – ümumi etmək, əlaqələndirmək, danışram, ünsiyyət qururam deməkdir. Bu sözün digər mənası da – informasiyanı bir və ya bir neçə şəxsə ötürmək deməkdir.

Dil kommunikasiyasını ənənəvi olaraq fərdlər arasında informasiya mübadiləsi kimi də qeyd edirlər. Dilin əsas funksiyalarından biri də onun kommunikativliyidir. Danışan və ya dinləyən üçün daha maraqlı fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin isə cümlənin sonunda gəlməsi konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının

gözlənilməsinə verilən tələblərdən biridir. Bu fikir uzun müddət dilçiləri düşündürmüşdür.

A.Veyl normal nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsini, sonra isə əsas məqsədin işləndiyini isbat etmişdir.

Kommunikativ aspekt nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır. “Kommunikativ” terminin iki mənası mövcuddur:

1. Konkretləşdirici kommunikatv sintaksis;
2. Praqmatik-kommunikativ sintaksis.

Kommunikativ-praqmatik aspekt – nitq hərəkətindən ibarətdir. Bu, nitq aktının tiplərinə aiddir. Həmin tiplər sual, xahiş, emosional ifadə və s.-dən ibarətdir. Funksional perespektivlik kommunikatv dinamizmin prinsipləri ilə təzahür olunur.

Konstruktiv kommunikasiya prosesində ədəbi dilin sintaktik səviyyədə normalarının gözlənilməsi – ikitərəfli ünsiyyət prosesində situasiyaya uyğun sözlər seçib cümlə qurmaqdır.

Konstruktiv ünsiyyət situasiyası aşağıdakı parametrləri özündə cəmləşdirir:

- 1) Konstruktiv kommunikatvliyin xarakterik xüsusiyyəti (rəsmi, qeyri-rəsmi).
- 2) Konstruktiv kommunikatvliyin statusu (rəislər və tabe olanlar; peşəkar və qeyri-peşəkarlar).
- 3) Konstruktiv kommunikatvliyin yaş nisbəti (böyüklər və kiçiklər).
- 4) Konstruktiv kommunikatvliyin vaxtı və ya zamanı.
- 5) Konstruktiv kommunikatvliyin yeri, məkanı.

Bu faktorlardan asılı olaraq konstruktiv kommunikatvliyin modeli ya şaquli, ya da üfüqi ola bilər. Əgər ikitərəfli ünsiyyət baş tutursa sintaktik kommunikatvlik üfüqi, yox əgər pozulursa şaquli vəziyyət alır.

İ.A. Sterin belə hesab edir ki, ünsiyyət prosesində hər iki tərəfin normaları gözlənməsinə kommunikatv bərabərlik deyilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik kommunikatv bərabərlik şərait və vəziyyətdən asılı olaraq şaquli və ya üfüqi ola bilər. Sintaktik kommunikatv bərabərlik ünsiyyətdə olanların tanışlığından, yaşından, tutduqları mövqedən, sosial durumundan və s.-dən aslıdır. Məsələn, həkim və xəstə arasındakı dialoqda anlaşılmazlıq baş verirsə, bu, sintaktik kommunikatv bərabərsizlik sayılır. Yəni peşəkarın qeyri-peşəkarla ünsiyyəti əksər hallarda sintaktik kommunikatv bərabərsizliklə nəticələnir. Məsələn, həkim öz xəstəsi ilə sırf latın dilli terminlərlə cümlə qurub danışır. Bu bəzən həkimin özünü çox savadlı göstərmək həvəsindən irəli gəlir. Bu məqamda xəstə onun cümlələrinin mahiyyətini dərk etmir. Nəticədə ünsiyyət prosesində sintaktik norma pozuntusu əmələ gəlir:

“ - *Sizdə dilatation kardio miopotiya var*”. Bu cümləni aşağıdakı kimi də ifadə etmək olardı:

“ - *Ürəyin əzələsində dəyişikliklər baş verdiyi üçün sizdə müəyyən narahatçılıq baş verib*” və ya:

“ - *Xəstədə xoledoxda konkret olaraq olduğundan əməliyyat olunmalıdır*”. Bu cümləni hamının başa düşdüyü konstruksiyada da qurmaq olar:

“ - *Xəstənin öd yolunda daş olduğu üçün əməliyyat olunmalıdır*”.

Əgər ünsiyyət prosesində bir tərəf fəallığı ələ alıb, digər tərəfin aktivliyinə imkan vermirsə, bu da sintaktik - kommunikativ bərabərsizlik adlanır.

Konstruktiv kommunikasiya – informasiya göndərən və informasiya qəbul edən qarşılıqlı effektivliyinə əsaslanır.

Kommunikativ kodeks (yəni qayda, qanun) – ünsiyyət prosesində hər iki tərəfin danışıq rəftarının, tərzinin tənzimlənməsi deməkdir. P.Q.Qraysin fikrincə, müasir kommunikativ kodeksi kooperasiya (yəni bir çox adamın qarşılıqlı əməkdaşlığı) prinsipinə əsaslanır [2,112].

C. Liç hesab edir ki, müasir kommunikativ kodeks ədəb, nəzakət, mərifət prinsipinə əsaslanır.

Kooperasiya prinsipi - əxlaq qaydalarının vəhdətidir. P.Qrays onu dörd aşağıdakı müddəalara bölür.

- 1) kəmiyyət
- 2) keyfiyyət
- 3) üsul (qayda, tərz)
- 4) əlaqə (yanaşma)

Kəmiyyət kateqoriyalı müddəaya - ötürülən informasiyanın miqdarı, sayı aiddir. Yəni, sənin verəcəyin informasiya sintaktik normaya uyğun olmalıdır. Cümlələrin sayı nə az, nə də çox olmalıdır. Çünki, cari və ya növbəti dialoqun baş tutub və ya tutmamasında bu müddəanın böyük əhəmiyyəti olur.

Keyfiyyət kateqoriyalı müddəanı sintaktik norma baxımından belə izah etmək olar:

“*Çalışış işlətdiyin cümlələr, söz birləşmələri sintaktik normaya uyğun olsun. Əks halda ifadə etdiyən fikir qaranlıq qalmış olar*”.

Üsul (qayda, tərz) kateqoriyasının əsasında cümlələri sintaktik normaya uyğun qurub ifadə etməkdir. Bu kateqoriyanın başlıca müddəası:

“*Aydın danış, aydın ifadə et*”.

- a) aydın olmayan ifadələrdən uzaqlaş;
- b) birmənalı olmayan ifadələrdən istifadə etmə;
- c) mənasız uzunçuluqdan kənar ol, konkretliyə meyl göstər;
- d) mütəşəkkil ol;

Əlaqə (yanaşma) kateqoriyasının əsasını sintaktik baxımdan mövzuya uyğun cümlələrin qurulması və işlədilməsi təşkil edir:

“Çalış mövzudan kənara çıxmıyasan”.

Sintaktik - konstruktivliyin pozulmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- 1) Həmsöhbətin ünsiyyətə hazır olmaması;
- 2) Konkret situasiyada ünsiyyət qaydalarını bilməmək–sintaktik kommunikativ səriştəsizlik;
- 3) Ünsiyyət prosesində sintaktik səviyyədə düzgün olmayan ifadələrin və cümlələrin işlədilməsi;
- 4) Ünsiyyətin kommunikativ normalara cavab verməsi üçün həmsöhbət, məkan, zaman və danışıqın məzmunu münasib olmalıdır. Əks təqdirdə kommunikativlik sintaktik səviyyədə pozulmuş olur;
- 5) Münasib olmayan yer və ya məkan sintaktik kommunikativliyi poza bilər. Məsələn, hər hansı bir işgüzar məsələni rəislə tabeçiliyində olanın dəhlizdə və ya yeməxanada həll etmək cəhdi;
- 6) Münasib olmayan zaman və ya münasib olmayan vaxtda ünsiyyətə başlamaq əksər hallarda sintaktik səviyyədə kommunikativ pozuntuya səbəb ola bilər. Məsələn, rəis ciddi işlə məşğul olarkən tabeçiliyində olan şəxsin hər hansı məsələ ilə bağlı ona müraciət etmək istəyi;
- 7) Münasib olmayan ünvana müraciət konstruktiv kommunikasiya pozuntusuna səbəb olur. Məsələn, filoloqa atom fizikası haqqında mühazirə oxumaq;
- 8) Həmsöhbətlərin predmetsiz, məntiqsiz dialoqa girməsi kommunikasiyanı pozur. Nəticədə müsahiblər bir – birini başa düşmür.

Kommunikativ prosesdə iştirak edənlərin fəaliyyəti müxtəlif cür ola bilər. Bəzən həmsöhbətlər eyni dərəcədə fəaliyyət göstərirlər. Yəni, biri öz fikrini deyir, digəri ona münasibət bildirir, yaxud əlavələr edir və ya biri sual verir, digəri onu dinləyib cavab verir. Əgər kommunikativ prosesdə iki nəfər iştirak edirsə buna dialoq deyilir. Dialoq danışıq prosesində bir-birindən törəyən, biri digərinin də işlədilməsinə səbəb olan frazaların (söyləmlərin) əlaqələnməsindən ibarət dil kateqoriyasıdır. Dialoqda frazaların (söyləmlərin) bu cür qarşılıqlı əlaqəsi nəinki mənacə, habelə sırf linqvistik baxımdan – intonasiya (həmişə) və formal (bəzən) baxımdan təzahür edən əlaqədir [3,281].

Bu prosesdə iştirak edənlərin səviyyəsi, nitq fəaliyyəti müxtəlif ola bilər, birinin fikrinə digərinin münasibəti də cürbəcür ola bilər. Bütün hallarda dinləyən söz deyənə diqqətlə qulaq asmalı, onun fikrinə, sözünə münasibətini təmkinlə, mədəni şəkildə bildirməlidir. Hətta bəyənmədiyi fikrə qarşı da münasibətini təmkinlə, tutarlı şəkildə ifadə etməlidir. Cümlələri sintaktik səviyyədə düz tərtib etməlidir:

“Düz demirsən”;

“Dəyməz səninkimilərlə danışmağa” kimi ifadələr işlədilməməlidir. Onun fikrinin nə üçün düzgün olmadığını izah etməli, bir sözlə, müsahibinin danışıqına hörmətlə yanaşmalı və bu hörməti müvafiq şəkildə ifadə etməlidir.

Sintaktik baxımdan ədəbi dilin normasını gözləmək üçün dialoji nitqdə vacib şərtlərdən biri tərəflərin, əsasən, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərməsidir. Birinin digərinə öz fikrini zorla çatdırmaq istəyi kommunikasiya pozuntusu sayılır. Əgər kommunikativ prosesdə ikidən artıq adam iştirak edirsə və onların hamısı eyni dərəcədə fəaliyyət göstərsə buna poliloji nitq deyilir. Həm dialoji, həm də poliloji nitqlər çox zaman bədhətən olur, yəni onlara əvvəlcədən hazırlıq görülmür, fikirlər danışıq əsasında yaranır, cümlələr həmin andaca qurulur. Cümlələr konkret danışıq situasiyasına uyğun qurulur. Bu cür kommunikativ proseslərdə əksəlaqə çox mühüm rol oynayır. Hər iki halda replikalardan istifadə olunur. Belə hallarda səriştəsiz müsahib nitqində sintaktik normaları daha tez-tez pozur. Replika dinləyənin başqasının dediyinə münasibətini qısaca ifadə etməsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, pyeslərdə obrazın, yaxud danışan aktyorun cümləsinin son sözlərinə də replika deyilir. Replikanın aşağıdakı növləri ola bilər. Başqasının dediklərini təsdiq və ya inkar etmək, deyilənlərə qarşı ekspressiv emosional reaksiya ifadə etmək və s. Replika nitqin ümumi situasiyası və mətni ilə sıx əlaqədardır. Danışıq dilinin başlıca kommunikativ-funksional vahidi replikadır. Hər bir replika seqment və superseqment linqvistik vahidlərin birliyi şəklində təzahür edir. Hər bir nitq faktı kimi replika da bir şəxsdən (danışandan) digərinə (dinləyəne) məlumat (informasiya) vermək məqsədi güdür. Replikada işlənən bütün vahidlər ünsiyyətə xidmət edir. Bu cəhət bütün replikalara aid olduğu üçün ümumi kommunikativ məqsəd hesab edilir. Bu ümumi kommunikativ məqsəd müxtəlif təzahür formalarında özünü göstərə bilər, yəni linqvistik cəhətdən müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. V.V. Vиноqradov göstərir ki, dialoqda ifadəlilik formaları, “ekspressiya” formaları daha aydın görünür və daha aydın eşidilir. Burada müxtəlif keyfiyyətli intonasiyaların bir-birini əvəz etməsi, melodik hərəkətin fərqli formalarının bir-birini müxtəlif şəkillərdə izləməsi, mimika vasitələri sisteminin və plastik əl- hərəkət siqnalları sisteminin geniş yayılmış növləri, ictimailəşən nitq formulalarının bilavasitə işlədilməsi çox aydın şəkildə müşahidə edilir. İntonasiya dilin mühüm fonoloji vasitəsi sayılır. İntonasiya danışanın fikri düzgün və səlis ifadə etməsinə, göndərdiyi məlumatın düzgün başa düşülməsinə xidmət edir. O. Yespersen intonasiyanı hissiyyatın “termometri”, əhval ruhiyənin “barometri” və fikrin “skalpeli” adlandırır [4,47]. İntonasiya dildə müəyyən funksiya daşıyan, fikrin ifadə olunması üçün sözləmi aktuallaşdıran fonoloji bir vasitədir. İntonasiya melodikanı, ritmi, intensivliyi,

tempi, tembri və vurğunu özündə cəmləşdirən ekspressiv və emosional konnotasiyalar məcmusundan ibarət dil hadisəsidir .

E.M.Qalkina-Fedoruk haqlı olaraq dialoqda həmsöhbətlərin cavabının qısa şəkildə qurulmasında fasilənin rolunu qeyd etmişdir [5,103].

Doğrudan da, fasilənin həm sual, həm də cavab replikalarında mühüm rolu vardır. Həmsöhbətlər bəzən fikirlərini fasilə ilə də bir-birinə anladır. Deməli, dialoqda elə vasitələr vardır ki, monoloqda və ya adi təhkiyə üsulunda onlardan istifadə etmək olmur. Bu kimi vasitələr dil üçün, onun inkişafı üçün geniş material, imkan verir. Dildə təbiilik, aydınlıq, idiomatiklik yaranmasına səbəb olur. Həmsöhbətlərin fikrinin tez çatması üçün hətta nidalar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən uzun-uzadı cümlələrlə verilə biləcək mürəkkəb fikirlər toplusu qısa bir fasilə və ya nida ilə qarşısındakına çatdırılır. Müasir dövrdə silah-sürsətin edə bilmədiyini kommunikativ proseslər həyata keçirir. Məsələn, II Dünya Müharibəsindən sonra iki yerə ayrılmış Almaniya məhz danışıqlarla yəni, konstruktiv kommunikasiya yolu ilə yenidən birləşib vahid bir dövlət oldu. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, ədəbi dilin sintaktik norması kommunikativlikdən çox aslıdır.

Ədəbiyyat

1. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского языка. М: Наука, 1982, с. 368.
2. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. М., 1985, 500с.
3. Мəhərrəmov Q. Televiziya, puplisistikasının dil problemləri //Dilçilik məqalələri// (Məqalələr toplusu) Bakı: 2000, s., 207.
4. Yespersen O.A. Modern English Grammear. M.,1998, 178p.
5. Галкина – Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. «Сборник статей по языкознанию» - М., Наука, 1958, с. 104.

Э.Агаев

Роль конструктивной коммуникации в защите синтаксической нормы Резюме

Статья называется «Роль конструктивной коммуникации в защите синтаксической нормы». Как видно из названия, в этой статье говорится о синтаксических нормах. В конструктивной коммуникации все должны соблюдать синтаксические нормы.

Автор подчеркивает, что с нарушениями языка мы сталкиваемся не только письменном языке, но и в коммуникативных процессов. В последнее время это тема становится еще более актуальной. обе стороны должны соблюдать регулировку манеры и стиля общения. Совр

Коммуникативный кодекс (то есть правила и законы) – при процессе общения еменный коммуникативный кодекс основывается на учтивости, любезности и на хороших манерах.

E.Agayev

**The role of the constructive communication in the protection
of the syntactic norm
Summary**

As it seems from the name, in this article it is arqued about protecting the syntactic norm in the process of the constructive communication. Everyone should follow the syntactic norm in the process of the constructive communication.

The author notes that, usually, the syntactic norm violations are investigatet in newspapers, journals and other mass media. But in this piece of writing, it is talked about the expectation of the syntactic norm in the communication process. The role of the constructive communication in the protection

of the syntactic norm,Communicative code (rules) means both sides adjusting their speaking attitudes and styles in the communication process. Modern communicative code is based on decency, courtesy, politeness principles.

Rəyçi: İ.Kazımov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ZEYNƏB SƏFƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti
zeyneb.isali@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN BUGÜNKÜ VƏZİYYƏTİ;
RƏSUL RZA BAXIŞI**

Açar sözlər: dilçilik, yeni sözlər, ifadələr, problem, Rəsul Rza
Key words: linguistics, new words, phrases, problem, Rasul Rza,
Ключевые слова: лингвистика, новые слова, фразы, проблема, Расул
Рза,

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi, eləcə də sosial dəyişikliklər başqa sahələrdə olduğu kimi dilçilik elminin inkişafında fərqli yanaşmanı tələb edir. İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil keçdiyi tarixi dövr ərzində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır.

Dil hər gələn yeniliyi qəbul etməyə qadir olmalıdır, lakin bu yenilik tezliklə dilə qaynayıb qarışmalı, hamının malına çevrilməlidir. Mövcud dil mənzərəsi dil mütəxəssisləri tərəfindən təsbit edilməli, ana dilinin yaxşılaşdırılması uğrunda yaranan dəyişmələri aradan qaldırılmalıdır. Dövrün mühüm vəzifələri arasında dayanan məsələləri dilin daxili imkanları hesabına inkişaf etdirmək, ana dilinin bütün zənginliklərini üzə çıxararaq işlək vəziyyətə salmaq diliçiliyin başlıca məqsədidir.

R.Rza XX əsrin ortalarından başlayaraq dilimizin qorunması uğrunda hərtərəfli təhlillər aparmışdır. Hər şeydən öncə, ana dilinin lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsinə çalışmışdır. O, istər bədii əsərlərində, istərsə də elmi-siyasi çıxışlarında başqa dillərdən alınma sözlərin işlənməməsinə xüsusi fikir verirdi.

R.Rza öz yazılarında bu haqda xüsusi qeyd etməsə də, yaradıcılığında aydın hiss olunurdu. Dilçiliyin elə bir şöbəsi yoxdur ki, şairin diqqətindən kənar qalsın. Yeri gəldikdə, hadisələrin ekspressiya ilə təsvir etmək üçün üslubi məqsədindən asılı olaraq hətta yeni söz və ifadələr yaratmışdır. Sözügedən tarixi mərhələdə ədəbi dilimizdə özləşmə meyilləri güclənmiş və bu proses yeni söz imkanlarına böyük çıxışlar açmışdır.

Rəsul Rzanın özü də prosesdə fəallığı ilə seçilmiş, onlarla yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. “Neçə əsrdir ki, Kərkük, Ərdəbil, Mosul dolaylarında yaşayan, dili, adət və ənənəsi ilə hakim ərəb xalqına heç bir *bənzəyişi* olmayan, deyilənə görə, sayı yarım milyona yaxın bir xalq tarixini, milli xüsusiyyətini, möhnət və sevincini, arzularını, ümidlərini şeirin *sehrkar* dili ilə xoyrat-bayatı və mahnılarında ifadə etmişdir.[6, 89]

Söz yaradıcılığındakı fəallığından başqa, o, mövzu ilə bağlı gərəkli, bütün zamanlar üçün qiymətli olan söz və fikirlərlə ədəbi-tənqidi fikirlər salnaməsinə yeni səhifələr yazmış və dilimizə seçkin fikirlər gətirmişdir. O vaxta qədər dilimizdə işlənməyən, milli dil bazası əsasında dilin daxili imkanları hesabına yeni yaradılan sözlər həmin keyfiyyətlərin zirvəsində dayanır.

Dildə təmizlik və sadəlik məsələsi Rəsul Rzanın daha çox narahat edən və önəm verdiyi məsələlərdəndir. Şairin yaşadığı dövrdə bəzi adamların ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldurulmasına Rəsul Rza mənfi münasibət ifadə etmiş, yüz illərlə dilimizdə vətəndaşlıq qazanan, dilimizin fonetik-qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmış alınmaları məqbul hesab etmiş, dilimizin ruhunu saxlayan bütün leksik-qrammatik vahidlərin normal və gərəkli olduğunu əsaslandırılmışdır.

R.Rzanın dövrü mətbuatda çap olunan qəzet jurnalların tənqid etməsi səbəbsiz deyildi. Tərcümələrin Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun gəlməyən, fərqlənən və başqa dillərin söz sırasına uyğun gələn tərcümələri kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Rus dilində yazılmış bir əsərdəki bir bədii parçadakı söz sırasını eyni ilə saxlayıb, tərcümənin bütün qaydalarına riayət etməklə onu Azərbaycan dilinə çevrilməsindən alınan tərcüməni əsla qəbul etmirdi.

“Dili bu hala salan yoldaşlar ancaq yazı dilimizi uzaqlaşdırmaqdan başqa bir iş görə bilməzlər. Dili xalqda ayırmağa heç bir kəs müvəffəq ola bilməz. Heç bir zaman bizim kolxozcu. fəhlə bu dillə danışmamışdır və danışmayacaqdır.” [6, 40]

Məlumdur ki, elmdə təhlilə ehtiyacı olan bir çox mövzular vardır. Dilçilik elmində də həll olunmamış belə mövzular çoxdur. Rəsul Rzanın fikrincə, dil mədəniyyətindən danışmaq o dilin hələ çözülməmiş problemlərini açmağa çalışmaqla bağlıdır.

Bu vaxta qədər Azərbaycan dilində olan idiomların izahı, onların tarixi bioqrafiyası, ifadə zənginliyi haqqında tutarlı bir əsərin olmaması şairi narahat etmiş, bu haqda maraqlı və aktual fikirlər irəli sürmüşdür. 1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında” adlı məruzəsi ilə diqqəti dilçilik məsələlərinə yönəltdi:

“Mən dilimizdəki nöqsanları şərti olaraq, iki əsas hissəyə bölürəm. Bunlardan biri dilimizə yerli-yersiz sözlər gətirmək, onların mənasının başa düşülmə-düşülmədiyini ilə maraqlanmadan dili zibilləmək hadisəsidir. İkincisi isə, cümlə savadsızlığı, sözləri yerində işlədə bilməmək, Azərbaycan dilinin ən sadə qanunlarına tabe olmamaqdır. Soruşsanız bunların hansı daha çox qorxuludur, mən deyərdim ki, hər ikisi. Çünki hər iki hal dilimizi geniş xalq

kütlələrinin dilindən ayırır, sosializm ideyalarının fəhlə-kəndli ziyalılar arasında yayılmasını çətinləşdirir. Bəzi adamlar bu pərdə altında təzə bir söz çıxarırlarsa, elə bilirlər ki, dilin zənginliyi sözün çoxluğundan asılıdır.” [6, 39] Sözügedən tarixi mərhələdə ədəbi dilimizdə özləşmə meyilləri güclənmiş və bu proses yeni söz imkanlarına böyük cığır açmışdır. Rəsul Rzanın özü də prosesdə fəallığı ilə seçilmiş, onlarla yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. “Neçə əsrdir ki, Kərkük, Ərdəbil, Mosul dolaylarında yaşayan, dili, adət və ənənəsi ilə hakim ərəb xalqına heç bir *bənzəri* olmayan, deyilənə görə, sayı yarım milyona yaxın bir xalq tarixini, milli xüsusiyyətini, möhnət və sevincini, arzularını, ümidlərini şeirin *sehrkar* dili ilə xoyrat-bayatı və mahnılarında ifadə etmişdir.

...Kərkük, xoyrat manilərinin tanış olduğum nümunələri göstərir ki, istər *düşünüş* yolu ilə, istər obrazlar silsiləsi, istər iztirab, həsrət, ümid, sevinc və kədərlərinin ifadə forması etibarilə İraqın türkdilli sakinləri azərilərə, xüsusilə, cənubi azərilərə çox yaxındırlar.” [1, 89]

Rəsul Rzanın xalqın dilinə dərinləndən bələd olması bir sənətkar kimi həmin qiymətli və zəngin qaynağın bütün yaruslarına aid anlam və gözəlliyi ilə diqqəti çəkən faktlardan istifadə edərək ümumxalq danışığı ilə yazılı dil arasındakı məsafənin azalmasına səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan ümumxalq dilin bir qolu olan dialektlərə yüksək münasibət göstərmiş, dialektləri dilin təbiiliyini artıran, milliliyi gücləndirən bir fakt olaraq əsərlərin bədii keyfiyyətinə müsbət təsir edən vahidlər kimi dəyərləndirmişdir. Lakin o, dialektlərə ehtiyatla yanaşmağın tərəfdaşı olmuş, onlardan lazımı səviyyədə istifadəyə üstünlük vermişdir.

Əsərlərinin dili üzərində inadla işləyən Rəsul Rza bədii dilin qarşısına qoyduğu tələblərə əməli şəkildə riayət edirdi. Onun müxtəlif məzmunlu şeirlərinin, vətənpərvər, mübariz, səmimi hisslərini tərənnüm edən çıxışlarının dili sintaktik quruluşca da yığcam və mənalıdır.

O, Azərbaycan şeirinə yeni forma gətirən şair olmaqdan başqa, dilçilik elmi ilə bağlı obyektiv, aktual fikirlər müəllifi, söz yaradıcılığında aktiv mövqeli söz ustası kimi tanınmışdır. Dilimizin müxtəlif problemləri ilə bağlı söylədiyi fikir və mülahizələr, yazdığı məqalələr, təkliflərlə dilçiliyin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Rəsul Rza və ana dili : Rəsul Rza - 100 / A. Axundov // Ədəbiyyat qəzeti.- 2010.- 14 may.- № 19.- S.3-4.
2. Xəlilov B. R.Rza yaradıcılığında Azərbaycan dili məsələsi.//525-ci qəzet- 2015-7 fevral s.5-6

3. Cəfərov N. "Azərbaycan dilinin işlək orfoqrafiya sözlüyü" bu sahədə örnək və uğurlu yol göstəricisidir. // Olaylar 2018-6 fevral N23(4381)
4. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Dörd cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
5. Həsənova S.Q. Ədəbi dil məsələləri (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2011
6. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, Öndər Nəşriyyatı, 2005

Z.Safarova

**Current state of Azerbaijani language;
Rasul Rza s view**

Summary

Rasul Rza has maintained a unique service in this development and enrichment, while maintain the vocabulary of his mother tongue. As a linguist, poet has valuable insights on the grammatical structure of his mother tongue, his companions, wordcombinations.

The creativity of Rasul Rza confirms that search for innovation, selection, substitution, new meaning in language is especially important for Azerbaijan writer, scientist. Protecting the national identity and spirit of mother tongue is a glorious task that covered all his life.

According to Rasul Rza, the language problem, not only for the period of the poet, has not lost relevance today. Rasul Rza s criticism of newspapers and magazines was not without rason. He has given a valuable insight into the purchasing words that are incompatible with the language laws. Several of his articles are devoted to topical issues related to grammar.

Most of the poet s word s and phrases have been included in literary. From this of view, the new words and phrases and created and put forward by him. Theoretical ideas in the article were substantiate the facts.

З.Сафарова

**Текущая ситуация Азербайджанского языка;
мнение Расула Рзы**

Резюме

Расул Рза сохранил уникальную услугу в этом развитии и обогащении, сохраняя при этом словарный запас его материнской тонки. Как лингвист, поэт имеет ценную информацию о грамматической структуре его родного языка, словосочетаниях. Креативность Расул Рза подтверждает, что поиск для инноваций, отбора, замещения, нового значения в языке особенно важно для азербайджанского писателя, ученого. Защита национальный индентичности и духа родног языка-славная задача, которая охватывала всю жизнь Расула Рзы.

По мнению Расула Рзы, языковая проблема не только для периода поэта не утратила своей актуальности сегодня. критика Расула Рзы в газетах и журналах была не без оснований.

Он дал ценное представление о словах, которые несовместимы с языковыми законами. Некоторые из его статей посвящены актуальным вопросам, связанным с грамматикой. Не существует ни одной области нашего языка которая не привлекала внимание поэта.

И по этому созданные его слова и выражения входят на передний план. Теорические мысли статьи подтверждаются фактами.

Rəyçi: Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

G.GULIYEVA,
V.VALIYEVA
gunay-verdiyeva@mail.ru
valiyeva.vasila@gmail.com

THE USE OF DIALOGUES IN LEARNING ENGLISH

Key words: communicative, challenge, pronunciation, proficient, conversation, role-play, presentation.

Açar sözlər: ünsiyyətçil, çağırış, tələffüz, bacarıqlı, söhbət, rollu oyun, təqdimat.

Ключевые слова: коммуникабельный, призыв, произношение, способный, разговор, ролевые игры, презентация.

To find your way around an English-speaking country, you need to master many different communicative situations, such as going shopping, introducing yourself, making calls, expressing your opinion and many more. Often, these everyday situations are the ones which are especially challenging. Many times you might miss the appropriate vocabulary and just be lost for words. In order to prevent this from happening, you can practise **many important phrases and vocabulary** for these communicative situations through dialogues.

What Is a Dialogue?

A dialogue is nothing more than communication between two people through either speaking or writing. For the purposes of this hub, I will consider speaking ones. A very simple dialogue between Kate and Tara on an elevated light rail in Budapest might go like this:

Tara: Oh, excuse me, Miss, but is this seat taken?

Kate: No, it isn't. Please sit down here.

Tara: Thanks. You have a very cute baby!

Kate: Why, thank you! I'm glad you think so. You speak English very well.

Tara: Really? I'm just learning, you know, and need to improve my pronunciation.

This dialogue could also easily be modified into a conversation among three or four people if Tara or Kate had friends with them. [1]

Dialogues help to develop Listening and Speaking Skills

Developing listening and speaking skills through the use of dialogues help immensely in becoming proficient. Their effective use in EFL and ESL classes has also aided students in improving their listening and speaking skills. The recitation of dialogues definitely does help in making all

language learners better listeners and speakers. In this article, I present five compelling reasons why they have a place in listening and speaking classes.

[2]

Five Reasons You Should Use Dialogues in the Classroom

1. They represent real-life speech.

I have a pen.

You have a book.

She has a backpack.

The boy has a bicycle.

We have pens.

They have toys.

The intent of the textbook authors is to show students how to correctly use the verb "to have" with all subjective nouns and pronouns. But the problem is this: Do people talk to each other this way?

By using a dialogue, you can introduce the meaning and use of the verb "to have" through a sample of real-life speech such as:

Maria: You've such a big house!

Tim: Yeah, I do. It has at least 10 rooms.

There is a definite exchange of meaningful information in the above example. Dialogues also represent the fillers people use when talking such as "oh," "and a," and "you know." They also employ numerous contractions like "you've" for "you have," use slang like the word "yeah" instead of "yes," and degrees of stress and intonation when speaking.

2. They teach culture in different social situations.

The great thing about dialogues is that you are learning the culture of a people through its language when reciting them. For example, in a conversation on the topic of introductions, students quickly learn that males are introduced to females in American culture and that it is customary for people to shake hands, including men shaking hands with women. A conversation might also reveal that it is impolite or improper to ask a person about their age, weight, or salary or income.

3. Students love to role play.

All of my students love to recite and practice dialogues because they can be role played. Each example that I present reflects a social situation such as visiting a friend, talking on the telephone, or shopping. Students love acting out the ones which call for a lot of body language and emotion.

4. They are springboards for learning new vocabulary and sentence structure.

Through the use of substitution drills, dialogues can introduce the student to new vocabulary and sentence structures. In the example, "You have a very cute baby," said while giving a compliment, one may substitute

the noun "baby" with "dog," "kitten," "puppy" or "rabbit." You could also introduce a tag question in a dialogue like "You're a tourist, aren't you?," and through substitution drills, you could generate sentences such as "You're an American, aren't you?" and "She's your daughter, isn't she?"

5. Scaffolding learning leads to improved conversation ability.

Ultimately I try to get my students to proceed from dialogue recitation to casual conversation as soon as possible. I do this by scaffolding learning. I teach students how to apply appropriate substitutions to memorized dialogues in different situations. If the students are motivated and having fun, most can make the big jump to casual conversations after going through a series of practice runs.

The great thing about dialogues is that they are fun for students and represent authentic language .[3]

Dialogues help to develop grammar skill and facilitate conversation.

The dialogue as an introductory teaching technique to present English .

Grammar-demonstration dialogues - aims:

- inductive recognition of the rule or paradigm
- grammarexplanation
- intensive practice (structurally correct yet functional English)

Conversation-facilitation - aims

• to provide Ss with a stock of useful expressions (& their rhythm & intonation) e.g. the cliches of conversation, frequently used expressions, greetings, rejoinders, expletives... for recombination.

• to produce them quickly in new situations in new combinations rather than to know all segments by heart in their original sequence.

Recreational dialogues or skits.

- Adapt situational element (character/place) of the original
- One-sided (e.g. tel conversation)
- Response pair beginning or middle - Ss extemporize completion
- Punch-line but no lead-up given
- List of words as guide.
- Ss use word list to thread together basic elements of character, situation and plot.

• Puppet plays using particular settings of previous dialogues

• Picture based dialogue creation: cartoons with captions

• dialogue invented to illustrate particular differences.

Dialogue Presentation

• (a) Set the scene: arouse interest / anticipation - mime, pictures, slides, maps, and preparation of semantic area through a competition or

game.

(b) Focus on meaning of exchange (global) pre-questions.

- (c) Familiarization with actual utterances (intensive) e.g. through dialogue reconstruction or vanishing prompts.

- (d) Formal manipulation-substituting items. Exploit useful expressions in conversation or useful syntax / morphology in grammar presentation.

It is important to note that the word “dialogue” has been used throughout this kit to describe productive conversations amongst stakeholders. However, in other contexts the work is referred to by many different names, including public conversations, town hall forums, community conversations, study circles, public dialogues, community forums, deliberation, and more.

How might dialogue within and across stakeholder groups begin to change attitudes, expectations and habits? How might it advance the goals of school redesign and the shift to student-centred approaches to learning? To answer these questions, you must encourage some kinds of conversations, which are critical for building public understanding, engagement, and support.[4]

BIBLIOGRAPHY:

1. A Practical Guide to the Teaching of English as a Second or Foreign Language by Wilga Rivers and Mary S. Temperley 1970
2. Limited's Pearson Education *OurDiscovery Island* series of text book sand student workbooks.
3. Ladousse GP (1987) *Role Play*. Oxford University Press, Oxford.
4. Crookall D, Oxford RL (1990) The Island Game. In: Crookall D, Oxford RL (eds.) Simulation, gaming, and language learning. Newbury House, New York 251-259.

Г.М.Гулиева

В.Ф.Валиева

Использование диалогов в обучении английского языка

Резюме

В этой статье рассказывается о важности роли диалогов в обучении правильного английского .Чтобы суметь адаптироваться в англоговорящей стране тебе необходимо выучить различные коммуникативные ситуации, такие как представление себя, сделать звонок, выразить свое мнение и многое другое. Диалоги помогают

улучшить разговорные и слушательные навыки английского. Ты также учишь фразы, словосочетания, используемые в формальной и неформальной речи. При помощи разговоров ты можешь найти ответы на свои вопросы, узнать о разных идеях по различным темам. А также с помощью диалогов ты можешь узнать о мыслях и чувствах студента. Тебе необходимо выучить больше слов и фраз, чтобы суметь выразить свои идеи при написании диалогов. Диалоги играют важную роль в обучении грамматике. Грамматика является обучающим вступительным методом при ознакомлении с английским. Диалоги могут ознакомить студента с новыми словами и структурами предложения. Цитирование диалогов определенно помогает всем обучающимся быть лучшими слушателями и спикерами.

**G.M.Quliyeva
V.F.Vəliyeva**

İngilis dilinin tədrisində dialoqların istifadəsi Xülasə

Bu məqalədə müəllif ingilis dilinin öyrənilməsində dialoqların əhəmiyyətli rolundan danışır. İnsan İngilis dilli ölkələrdə özünü doğrultması üçün müxtəlif ünsüyyətçil vərdişlərə yiyələnməlidir. Məsələn, bazarlığagetməyi, özünü təqdim etməyi, öz fikrini bildirməyi və s. bacarmalıdır. İngilis dilinin tədrisində öyrədilən dialoqlar bu vərdişləri, danışıq və dinləmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Siz həmçinin dialoqlar vasitəsilə rəsmi və qeyri-rəsmi danışıqda istifadə olunan söz birləşmələrini, ifadələri öyrənə bilərsiniz. Dialoqlar zamanı müxtəlif mövzular haqqında fərqli fikirlər əldə edə bilərsiniz. Dialoqlar zamanı müəllim həmçinin tələbənin fikirlərini, hisslərini anlaya bilər. Dialoqlar qurmaq üçün çox sayda ifadələr, sözlər öyrənmək lazımdır. Dialoqlar həmçinin qrammatikanın öyrənilməsinə də kömək edir. Dialoqların tədrisi bütün ingilis dili öyrənənləri daha yaxşı dinləyici və natiq edir.

**Rəyçi: Azad Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

КАМИЛА МУСТАФАЕВА
Азербайджанский Университет Языков
kama28baku@mail.ru

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: заимствование, словообразовательные кальки, иностранные слова.

Açar sözlər: alınma sözlər, sözdüzəldici kalkalar, xarici mənşəli sözlər.

Key words: borrowing, loan-translation, foreign words.

В развитии любого языка самым необходимым и естественным процессом является заимствование слов. Лексическое заимствование обогащает язык и обычно нисколько не вредит его самобытности, так как при этом сохраняется основной, «свой» словарь, а кроме того, неизменным остается присущий языку грамматический строй, не нарушаются внутренние законы языкового развития.

Заимствование не говорит о бедности языка. Если заимствованные слова и их элементы усваиваются языком по своим нормам, преобразуются по потребностям «берущего» языка, то это свидетельствует как раз о силе, о творческой активности этого языка. Заимствование слов - процесс живой, развивающийся, плодотворный - происходит и в наше время. Особенно активизировался он в те годы, когда в связи с развитием науки и техники в язык хлынул мощный поток терминов, специальных слов и выражений, бытующих в разных сферах человеческой деятельности. Русский язык не боится брать иноязычное слово, приспособляя его к своим нуждам. При этом необходимые заимствования надо отличать от ненужных или модных слов, засоряющих язык, подменяющих его природные богатства. Но даже и необходимыми заимствованиями следует правильно пользоваться, хорошо понимая их смысл и зная условия их употребления. Русскому народу на протяжении истории приходилось вступать в политические, экономические, торговые, научно-культурные и прочие связи с другими народами. В результате подобных разносторонних контактов русская лексика пополнялась иноязычными заимствованиями. Так, например:

из греческого языка заимствованы слова -	тетрадь, библиотека,
из латинского -	<i>студент, экзамен,</i>
из французского -	<i>спектакль, вальс, суп, букет,</i>
из английского -	<i>трамвай, комбайн, фильм, гол,</i>
из немецкого -	<i>кухня, картофель,</i>
из итальянского -	<i>опера, газета, помидор,</i>

из тюркских языков - *арбуз, тулуп, деньги* и т.д.

Под заимствованным словом в языкознании понимается всякое слово, пришедшее в русский язык извне, даже если оно по составляющим его морфемам ничем не отличается от исконно русских слов.

Такое явление может наблюдаться тогда, когда слово берется из какого-либо близкородственного славянского языка, так, например: *мудрость* - из старославянского языка,

вольность - из польского языка и т.д.

Процесс заимствования слов является нормальным, а в определенные исторические периоды даже неизбежным явлением.

Освоение иноязычной лексики главным образом обогащает словарный запас принимающего языка.

Иноязычные слова в лексике современного русского литературного языка хотя и представляют довольно многочисленный пласт лексики, но, тем не менее, не превышают 20% всего его словарного состава. В общей лексической системе языка лишь небольшая их часть выступает в качестве межстилевой общеупотребительной лексики. Подавляющее большинство из них имеет стилистически закрепленное употребление в книжной речи и характеризуется в связи с этим узкой сферой применения. И таким образом они выступают как термины, профессионализмы, специфические книжные слова и т.д.

Говоря о заимствованных словах, нельзя не упомянуть о так называемых кальках. Калька (франц. *calque*) - слово или выражение, созданное из исконных языковых элементов, но по образцу иноязычных слов и выражений. К примеру, русский глагол *выглядеть* возник как калька немецкого слова *aussehen*: приставку *aus-* перевели как *вы-*, *sehen* - как *глядеть*. Слова *водород*, *кислород* - кальки латинских слов *hydrogenium* и *oxygenium* (в латинском корень *-gen-* род, а *hydro* и *oxy-* значит соответственно *вод-* и *кисл-*).

Есть лингвистический термин калькировать, т.е. переводить слова по частям. Слово *полуостров* калькировано с немецкого *Halbinsel*, слово *дневник* с французского *journal*, слово *небоскреб* - с английского *skyscraper*. Такого рода слова, возникли как передача чужого слова с его структурой, и не являются тем не менее заимствованными в прямом смысле этого слова. Это создание русского языка, с использованием русского лексико-словообразовательного материала.

Передавая строение иноязычного слова, словообразовательные кальки все же представляют собой новые слова русского языка, неизвестные в данном конкретном виде в других языках.

Заимствование из языка в язык может идти двумя путями: устным и письменным. При письменном заимствовании слово изменяется

сравнительно мало. При устном же облик слова часто изменяется сильнее:

нем. *Kringel* - *крендель*,
итал. *tartufo* - *картофель*.

Заемствования могут быть непосредственными, из языка в язык, и опосредованными, через языки-посредники – *маляр*, *ярмарка* - из немецкого через польский; *сирень* - из латинского через немецкий.

Основные причины заимствования следующие:

исторические контакты народов,
необходимость номинации новых предметов и понятий,
новаторство нации в какой-либо отдельной сфере деятельности,
экономия языковых средств, мода, авторитетность языка-источника.

Все это иногда приводит к заимствованию многими языками из одного языка и появлению интернационализмов, исторически обусловленное увеличение определенных социальных слоев, принимающих новое слово. Все это экстралингвистические причины.

К внутрилингвистическим причинам можно отнести:

1. отсутствие в родном языке эквивалентного слова для нового предмета или понятия:

2. Тенденция к использованию одного заимствованного слова вместо описательного оборота, например:

гостиница для автотуристов - *мотель*,
короткая пресс-конференция для журналистов - *брифинг*,
фигурное катание на лыжах – *фристайл*,
снайпер - вместо меткий стрелок,
турне - вместо путешествия по круговому маршруту,
спринт - вместо бег на короткие дистанции и т.д.

Но, как часто бывает в языке, тенденции к замене русских описательных оборотов иноязычными словами противостоит другая, как бы сдерживающая действия первой. Так, с изобретением звукового кино в русском языке появилось заимствованное из немецкого языка слово *тонфильм*. Однако, оно не смогло укрепиться ни в каком словаре: этому препятствовало то обстоятельство, что в русском языке уже успела сформироваться группа описательных двусловных наименований: немой фильм - звуковой фильм, немое кино - звуковое кино; Потребность в детализации соответствующего значения, обозначение с помощью иноязычного слова некоторого специального вида предметов или понятий, которые до тех пор назывались одним русским (или заимствованным) словом.

Например, для обозначения слуги в гостинице в русском языке укрепилось французское слово *портье*,

для обозначения особого сорта варенья (в виде густой однородной массы) - английское *джем*. Потребность в специализации предметов и

понятий ведет к заимствованию многих научных и технических терминов: например,

релевантный наряду с русским существенный,
локальный наряду с русским местный,
трансформатор наряду с русским преобразователь,
компрессия наряду с русским сжатие,
пилотировать наряду с русским управлять и др.;

4. Тенденция пополнять экспрессивные средства, ведущая к появлению иноязычных стилистических синонимов: обслуживание - *сервис*, ограничение - *лимит*;

5. Если в языке укрепляются заимствованные слова, которые образуют ряд, объединяемый общностью значения и морфологической структуры, то заимствование нового иноязычного слова, сходного со словами этого ряда, значительно облегчается. Так, в XIX в. русским языком из английского были заимствованы слова *джентельмен, полисмен*; в конце XIX - начале XX в. к ним прибавились *спортсмен, рекордсмен*. Образовался ряд слов, имеющих значение лица и общий элемент - *мен*. К этому, пока небольшому, ряду начали прибавляться новые заимствования, которые в наши дни составляют уже довольно значительную группу существительных: *бизнесмен, конгрессмен, кроссмен*. Обратим внимание на то, что решающую роль в процессе заимствования играют лингвистические факторы. Источники заимствования различны. Они обусловлены конкретными историческими судьбами народа. В русский язык вошли слова из самых разных языков: классических (греческого и латинского), западно-европейских, тюркских, скандинавских, родственных славянских и др.

Современный этап развития русского языка характеризуется двумя вполне определенными явлениями:

- 1) жаргонизацией литературной речи;
- 2) усилением процесса заимствования иностранных слов.

Остановимся на втором из этих явлений, заимствованиях. Механизмы процесса заимствования многократно описаны в лингвистических исследованиях. Понятны и условия, способствующие проникновению в русский язык большого потока заимствований, – это изменения в общественно-политической, экономической, социальной, культурной и других сферах общественной жизни, которые повлекли и изменения в языке в разных сферах:

компьютерные технологии – *драйвер, сайт, файл*;
виды спорта – *виндсерфинг, скейтборд*;
экономика – *маркетинг, бартер*;
искусство – *баттл, подиум*;

финансы – ваучер, фьючерсные кредиты, заимствования.

Это, в основном, лексика, которая быстро вышла за пределы профессиональной сферы и стала появляться в менее специализированных областях человеческой деятельности: в прессе, радио- и телепрограммах, в устной речи обычных носителей языка (*имидж, шоу, видео*). Следует отметить, что слова-заимствования - это не только знаки, в качестве обозначаемого в которых выступают реалии, пришедшие в нашу жизнь из жизни других социумов и принесшие с собой и обозначающее их слово, но и символы. Вытеснение менее престижных слов более престижными существовало всегда. В свое время *парикмахер* сменил *цирюльника* и *брадобрея*. И совсем не потому, что в дополнение к стрижке он перестал ставить пивки, а стал делать парики. Аура немецкого профессионализма преодолела даже фонетические трудности - русским было очень непросто выговаривать такие слова, как *парикмахер* или *бухгалтер*.

И так, из всего вышесказанного можно сделать вывод, что заимствований в русский язык из других языков не избежать, ведь люди разных стран активно сотрудничают друг с другом. Проблема состоит не в заимствованиях, а в том, кто и как их употребляет. Употребление иноязычных слов, как и других, регулирует лексическая норма. Поэтому, выбирая слова, люди должны обращать внимание на значение, стилистическую окраску, употребительность, сочетаемость с другими словами. Нарушение хоть одного из этих критериев может привести к речевой ошибке.

Литература

1. Бодуэн де Куртене И.А. О смешанном характере всех языков. Избранные труды по общему языкознанию. Издательство АН СССР, т.2, 1962.
2. Виноградов В.В. Об основном словообразовательном фонде и его роли в истории русского языка. // Избр. Тр., М., 1977
3. F.Veysəlli. "Struktur dilçiliyin əsasları" Bakı-2005.
4. Л.В. Бондаренко. Фонетический строй современного русского языка. М., 1977
5. Л.Л. Буланин. Фонетика современного русского литературного языка. Л.
6. Ю.С. Степанов. Методы и принципы современной лингвистики. М., 1975
7. Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1987

K.Mustafayeva

Rus dilinin tərkibində alınma sözlər

XÜLASƏ

Məqalədə müasir rus dilinin söz tərkibinin alınmalar hesabına zənginləşməsindən bəhs edilir. Məqalədə nəzəri hissə ilə yanaşı, müxtəlif söz nümunələrindən istifadə olunur və bundan başqa sözlərin əhəmiyyətinin dəyişkənliyinin növləri araşdırılır. Hər bir dilin söz tərkibində növbəti dəyişiklər ola bilər: Yeni sözlərin yaranması: bunun nəticəsində neologizmlər yaranır; Sözlər başqa dildən alınır bu zaman onlar assimilyasiyaya uğrayır və öz “doğma” dillərinin əlamətlərini saxlayırlar. Məqalədə müasir rus dilinin söz tərkibinin zənginləşməsindən söhbət gədir ki, bu da növbəti üsullardır: söz əmələgəlməsi, sözün əhəmiyyətinin dəyişməsi, alınmalar. Sözlərin bir dildən başqasına keçməsi dilin inkişafında mühüm bir prosesdir. Hər bir dildə olduğu kimi, rus dilində də başqa dillərdən keçmə sözlər mövcuddur.

Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dillər arasında hər zaman çox sıx əlaqə mövcud olmuş və olmaqdadır.

K. Mustafayeva

This article deals with the enrichment of Russian

Abstract

This article deals with the enrichment of Russian etymology from other languages. The article contains various samples.

Every language can have various changes in its sentence structure. The formation of new words; as a result of this process, neologism is formed. If the words borrowed from another language they are assimilated and keep the features of their origin. The following examples are emphasized in the article: etymology, loan word, changing of the significance of the word. The problem is not in the litigation, but in the volume, and how they use it. The use of inexperienced phrases, as well as other, regulates the lexical norm. Forward, selecting the phrase, everyone should try to find out the value, stylistic look, usability, comprehensiveness with other words. Narushenie is one of the few critically acclaimed critics of the problem.

Transition of words is a very important process that plays a great role in developing of a language. Every language contains loan words.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA
BDU
irada@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, termin, terminologiya, inkişaf tarixi,
Key words: Azerbaijani linguistics, term, terminology, development history.
Ключевые слова: азербайджанская лингвистика, термины, терминология, история развития.

Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dildə indiyədək ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminologiya yaradılmış, xeyli sayda terminoloji lüğətlər çap olunaraq elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Xüsusən 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda terminologiya ilə bağlı qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən Azərbaycan dilçiliyində terminoloji işlərin miqyası genişlənmiş, 1952-ci ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəri yanında Terminologiya Komitəsinin yaradılmasından sonra Azərbaycan dilinin terminologiyasında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi mövcud işlərin milli müstəvidə həyata keçirilməsi üçün daha böyük zəmin yaratdı. Bu zaman ümumilikdə terminologiya ilə bağlı və sahə terminologiyaları ilə bağlı tədqiqatların sayı və sanbalı artdı. Terminologiya sahəsinə maraq xeyli çoxaldı. Vurgulamaq lazımdır ki, bu sahə ilə bağlı kifayət qədər tədqiqatlar aparılsa da, problemlər tam həll olunmamışdır. Bir sözlə terminologiyaya aid araşdırmalara hər zaman ehtiyac var, çünki dilin leksikası çox dinamikdir. Terminologiyada leksikanın xüsusi bir qolu olaraq, elmin və texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq daim yenilənir. Yəni Azərbaycanın durmadan sürətli inkişaf etməsi nəticəsində ayrı-ayrı elm sahələrinin yeni-yeni istiqamətləri yaranmış, nəzəri bazaları gücləndirilərək qloballaşan dünya ilə ayaqlaşmağa başlamışdır. N.Məmmədli yazır ki, “Şərqi və Qərbi ölkələri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi şəraitində müxtəlif sistemli dillərlə tarixən təmasda olan Azərbaycan ədəbi dili hazırda bir dövlət dili kimi özünün terminologiya sistemlərini zənginləşdirir, təkmilləşdirir” (1, s. 15). S.Cəfərov isə bu barədə belə yazır: “Azərbaycan dilində terminoloji leksika özünün həqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Bu leksika indi həm müxtəlifliyi, həm də kəmiyyəti

etibarilə çox zəngin bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrün tələbi ilə elm və texnika sürətlə inkişaf edir, onun avtomatlaşdırma, telemexanika, səma müxanikası kimi yeni-yeni sahələri yaranır. Bununla əlaqədar olaraq, hər sahəyə aid yeni terminlər meydana gəlir və terminoloji leksikanın tərkibi gündən-günə zənginləşir” (2, s. 76)

Qeyd etmək lazımdır ki, vurğulandığı kimi qədim və zəngin dilə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycanın bugünkü mövcud dili və terminologiyası uzun və çətin bir təkamül yolu keçmişdir. Enişli, yoxuşlu olan bu yola nəzər yetirmək, terminologiyamızın bu günə necə və hansı mərhələlərdən keçərək gəlib çatdığını araşdırmaq bu məqalədə əsas məqsəddir. Lakin əvvəlcə termin və terminologiya istilahlılarına aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirik. “Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildirən söz və söz birləşmələri termin adlanır. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın bir məzmunla malik olur. ...Beləliklə terminoloji leksikaya elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının, iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir” (2, s. 74). “Terminologiya”-nı isə iki mənada başa düşmək olar. Birinci mənada terminologiya dedikdə dildəki terminlərin məcmusu, ikinci mənada isə terminləri öyrənən bir elm sahəsi nəzərdə tutulur. H.Həsənov bu fikri belə ifadə edir: “Müxtəlif bilik sahələrinə aid anlayışları ifadə edən terminlər sistemi terminologiya adlanır. Hər dilin terminoloji sistemində bu və ya digər elm sahəsinin məfhumlar sistemi öz əksini tapır. Dilçilikdə “terminologiya” anlayışı iki mənada işlədilir: 1) müstəqil bir elm sahəsi; 2) leksikanın bir hissəsi – terminlər sistemi” (3, s. 289).

Qeyd edək ki, bir sıra dilçi alim və terminoloqlar Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf tarixindən bəhs edərkən elmlilik və sistemlilik baxımdan onu bir necə dövrə ayırırlar.

Tanınmış terminoloq M.Qasımov Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişafına və tarixi təkamülünə nəzər yetirərkən vurğulayır ki, “terminologiya məsələsi ədəbi dil ilə bilavasitə əlaqədar olduğundan, terminologiyanın tarixini də ədəbi dilin inkişaf mərhələləri ilə əlaqədar nəzərdən keçirmək lazım gəlir” (4, s. 43). Bu deyilənə uyğun olaraq da o, Azərbaycan dili terminologiyasının tarixinin üç dövrə ayırır. Belə ki, Azərbaycan terminologiyasının inkişafında mühüm əsərləri və xidmətləri ilə tanınan M.Qasımov Ə.M.Dəmirçizadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə əlaqədar dövrləşməsinə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişaf tarixini aşağıdakı kimi dövrlərə ayırır:

1. XII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü).

2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr (milli dil əsasında vahid ədəbi dilin yaranması və sabitləşməsi dövrü).

3. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli inkişaf etməsi dövrü) (4, s. 43).

Fikrimizcə, Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf tarixinin konkret bir əsrdən başlamaq düzgün olmazdı. Ona görə ki, hər hansı bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsinin nə zaman yaradıldığını şifahi şəkildə günümüzdə gəlib çatdığı üçün müəyyənləşdirmək çox çətindir. Belə nümunələrin yaranma tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Tarixən mövcudlaşan folklor nümunələrində kortəbii də olsa terminologiya mövcud olmuş. İşləndiyi zamanda termin kimi işlənməsə də bu tipli sözlər müəyyən zaman keçəndən sonra hər hansı bir elmin terminoloji bazasını təşkil etmişdir. Bunları nəzərə alsaq Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf tarixini şərti olaraq ən qədim zamanlardan başlamaq lazımdır.

M.Qasımovdan başqa terminoloqlar da terminologiyanın inkişaf tarixini dövrləşdirərkən onun konkret bir tarixdən başladığını vurğulayırlar. Məsələn, S.Sadiqova Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixini bu şəkildə dövrləşdirir:

- 1) VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr.
- 2) XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü.
- 3) XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
- 4) XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.
- 5) XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
- 6) XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı (5, s. 33).

Hətta bu tendensiya Türkiyə türkcəsi terminologiyasının inkişaf tarixini dövrləşdirən tədqiqatçıların bölgüsündə də özünü göstərir. Belə ki, Burcu İlkay Karaman Türkiyə türkcəsində terminologiyanın inkişaf tarixindən danışarkən türk terminologiyasının təkamül tarixini aşağıdakı dövr və ya mərhələlər üzrə qruplaşdırır:

1. XIV əsrdən Tənziyat dönməsinə (1839) qədər
2. Tənziyat dönəmi (139-1876)
3. Ədəbiyyatı Cədidə dönəmi (1896-1901)
4. I Məşrutiyət (1876-1878) və II Məşrutiyət (1908-1922)
5. Milli ədəbiyyat dönəmi (1911-1923)
6. Cümhuriyyət dönəmi (1923 -) (6, s. 13)

Mövcud bölgülərə əsaslanaraq biz də Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf tarixini şərti olaraq bu şəkildə dövrləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- I. Ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədərki dövr

II. XIII əsrdən XIX əsrə qədərki dövr

III. XIX əsr və XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövr

IV. XX əsrin 20-ci illərindən 90-cı illərinə qədərki dövr

V. 1990-cı ildən bu günə qədərki dövr

Qeyd edək ki, təqdim etdiyimiz birinci dövrdə bir sıra sahə terminologiyalarının inkişafı kortəbii bir xarakterə malik idi. Belə ki, məlumdur ki, elmlərin çoxu ya vaxtilə mövcud olmamış, ya da fəlsəfə, tibb və s. elmlərin tərkibində mövcud olmuşdur. Lakin hazırda elm sahələrinin terminləri kimi istifadə olunan sözlərin əksəriyyəti tarixən şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində öz əksini taparaq istifadə olunmuşdur. Müvafiq elm sahəsi yaranandan sonra isə həmin elmin terminoloji bazasını təşkil etmişdir.

Bildiyimiz kimi, mövcud dil faktlarını araşdırmaq və onların haqqında fikir söyləmək üçün ədəbi-bədii mənbələrə müraciət olunur. Ona görə də qeyd olunan I dövərə aid ədəbi mənbələrə nəzər salanda Azərbaycan dilli yazılı mənbələrə müraciət etmək lazım gəlir. Lakin bu dövrün yazılı ədəbi-bədii nümunələrində, təəssüflər olsun ki, anadilli materiallar çox azdır və ya yoxdur. Bu o demək deyil ki, bu dövrə aid ana dilində yazılmış heç nə yoxdur, xeyir, mümkün deyil belə olsun, sadəcə olaraq, dövrümüzdə gəlib çatmayıb, amansız tarixi savaqlar, çox güman onları məhv edib. Ona görə də bu dövrdə yaradılmış orta q türk abidələrinə və şifahi ədəbiyyat nümunələrinə müraciət edilir. “Orxon-Yenisey”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. abidələrə və M.Kaşğarının “Divani-Lağət-it türk” əsərinə nəzər salarkən onlarda kifayət qədər elmi terminlərə rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa xalq dilinə, folkloruna müraciət etmək də zəruridir və bu zaman xeyli sayda terminlərlə qarşılaşmaq olur. Prof. Sayalı Sadıqova haqlı olaraq yazır ki, “Əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik” (7, s. 66).

Bu dövrdə bədii və elmi əsərlər fars və ərəb dillərində yazılırdı. XIII əsrə qədər bizim yazılı ədəbiyyatımızda: Q.Təbrizi, X.Şirvani, M.Gəncəvi, N.Gəncəvi, N.Tusi və s. onlarla klassiklərimiz olsa da, onların əsərləri fars və ya ərəb dillərində olduğu üçün biz onlara anadilli terminologiya axtarışına çıxma bilmirik. Lakin onların da əsərlərinin dilində kifayət qədər terminlərə rast gəlinir.

XIII əsrdən başlayan ikinci dövrdə artıq ana dilində yazılmış əsərlər dövrümüzdə gəlib çatmışdır. İkinci dövrdə yaşayıb yaradan: İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və s. sənətkarlar əsərlərini ərəb, fars dillərindən daha çox ana dilində yazırdılar. Məsələn, haqlı olaraq vurğulanır ki, “Nəsimi Azərbaycan dilini əsrinin qabaqcıl fikirlərini ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə qaldırmışdır. Nəsimi dilimizi

yüksək ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevirmişdir. O öz təfəkkürü ilə əlaqədar olaraq dilimizin çevrəsini xeyli genişləndirmişdir. Nəsiminin şeirləri fəlsəfi terminlərlə zəngindir: məsələn: əşya, ikilik, saniyyət və s. Nəsiminin şeirlərində ifadə edilən fikirlərlə əlaqədar olaraq onun özünə məxsus terminləri vardır: *Çün məni bəzmi-azaldə eylədi ol yar məst, Ol cəhətdən görünür bu çeşmimə dəyyar məst...*” (4, s. 45) Göründüyü kimi, bu klassik yazarlar ana dilində yazsalar da, ərəz vəzninin tələbinə görə ərəb və fars sözlərindən də bolluca istifadə edirdilər. Bu ondan irəli gəlirdi ki, vaxtilə elmi əsərlər ərəb, bədii əsərlər isə fars dilində yazıldığından artıq mövcud terminologiyanın əksəriyyəti bu dillərdə olan sözlərdən ibarət idi. Birinci Türkoloji Qurultayda terminologiyanın bu məsələsindən danışılarkən qeyd olunurdu ki, “1) Avropa dillərində xüsusi anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlər, əsasən, latın, bəzi hallarda isə yunan dillərində götürülür; rus, fransız, ingilis və i.a. dillərdə elmi terminlərin 50-60 % məhz adları çəkilən dillərdən alınıb; 2) müsəlman şərqindəki dillərdə, xüsusən, türk dillərində yeni sözlər, demək olar ki, bütövlükdə ərəb dilindən, bəzi hallarda isə fars dilindən alınır” (8, s. 189). Həqiqətən də, belə idi. Yəni adı çəkilən və çəkilməyən Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində dövrün tələbi olaraq terminlər, əsasən, ərəb və fars mənşəlidir.

Məlumdur ki, ərəb və fars dillərindən termin alınması prosesi zəiflədikdən sonra rus və Avropa dillərindən dilimizə külli miqdarda terminlər daxil olmağa başladı. Bunun nəticəsində ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin bir qismi Avropa mənbəli terminlərlə paralellik təşkil edir.

Üçüncü dövrdə terminologiyanın inkişafında mövcud istiqamətlər xeyli dəyişdi. Belə ki, XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində xeyli yeniliklər baş verdi. Onlardan biri rus – Avropa sözlərinin dilimizə daxil olmağa başlanmasıdır. “XIX əsrin birinci yarısından elm və texnika ilə əlaqədar bir çox rus-Avropa sözləri dilimizə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn: partiya, deputat və s.” (1, s. 83). Bu məsələ Azərbaycanda mövcud olan tarixi-siyasi şəraitlə birbaşa bağlı idi. Bu dövrdə məlum mənbədən dilimizə gətirilən sözlər terminoloji məzmun daşıyaraq ictimai-siyasi və mədəni mühitin müxtəlif sahələrini əhatə etmiş oldu. Bu zaman ərəb və fars dillərindən termin alma prosesi getdikcə azalmağa başladı. Ana dilinin öz milli dil fonduna müraciət tendensiyası yavaş-yavaş genişləndi və XX əsrin əvvəllərində bu proses purizm adı altında geniş vüsət aldı.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. Ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xüsusilə, elmi üslubun formalaşması bu dövrlə bağlıdır. Yeni ictimai-siyasi

görüşlər, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərslərlərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan verirdi. Lakin dövrün tələblərinə uyğun Azərbaycan dilində müəyyənlanmış sistemli elmi dil yox idi. Ona görə də elmi əsərlərdə, dərslərlərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilir ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu.

Dördüncü dövrdə Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə bağlı məsələlər əməli və elmi müstəvidə həll olunmağa başladı. Belə ki, həmin dövrün tələbləri nəzərə alınaraq N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə respublikada Azərbaycan dilində elmi dili formalaşdırmaq, tədris üçün dərslərlərin yaradılması və terminoloji işə rəhbərlik etmək üçün xüsusi orqan - Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil olundu. Komissiyada fəaliyyət göstərən Qafur Rəşadla Tağı Şahbazi dilə daxil olan sözlərin əksəriyyəti üçün, hətta beynəlmiləl terminlər üçün də qarşılıq yaratmağa çalışırdılar. 1923-cü ildə Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyasında o dövrdə lazımi ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə müxtəlif sahələrə - tibb, riyaziyyat, coğrafiya, kimya, iqtisadiyyata aid bir sıra terminlər lüğəti hazırlanıb nəşr edildi. Bu illərdə Azərbaycan dilini ərəb-fars mənşəli sözlərdən təmizləmək üçün kriteriyalar müəyyən olunmuşdu. Onlar yeni terminlərin yaradılmasının əsas yolunu bütün terminlərin əvvəlinin, yaxud axırının Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uyğun bir formaya salınmasında görürdülər. Odur ki, terminologiyada işlənən ərəb-fars sözlərinin yerinə ana dilinə məxsus sözlərin qoyulması prinsipi əsas götürülürdü. Nəhayət, lüğətlərdə Azərbaycan dilində çoxdan işlənən elmi-texniki terminlər süni - mənası dərk edilməyən sözlərlə əvəz olunurdu. Bununla da, keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilirdi. Puristlər ədəbi dilin lüğət tərkibini, xüsusən də terminologiyanı ərəb və fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoyurdular. Əgər xalq dilində nəzərdə tutulan anlayışların ifadəsi üçün terminlər yoxdursa, onları xalq dilinə məxsus söz kökləri əsasında süni yolla yaratmaq prinsiplərini əsas götürdüklərinə görə belə terminlər (yerbil, göybil və s.) lüğətlərdə olsa da, dildə, terminologiyada özünə yer tapa bilmədi.

Bu dövrdə terminologiya ilə bağlı görülən işlər və xüsusilə də Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti 1926-cı ilin 26 fevral və 5 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoloji qurultayından sonra

daha da gücləndi. Qurultayda türk xalqlarının tarixi və taleyi ilə bağlı bir sıra məsələlərə: etnoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, əlifba, orfoqrafiya, dil tarixi, metodika və bir sıra mühüm məsələlərlə yanaşı, türk dillərində terminologiya yaradılması məsələsi də geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Qurultayda terminologiya ilə bağlı beş məruzə dinlənmişdir. Bu məruzələrdən H.B.Zeynallının “Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında” adlı məruzəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məruzənin əsasını türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlər yaradılması və başqa dillərdən terminlər alınması prinsipləri təşkil edirdi.

Türkoloji qurultayda bir sıra mübahisələr həll edilsə də, Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafı düzgün müəyyənləşdirilə bilmədi. Bu nəzərə alınaraq 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yaradılmış və terminologiya ilə bağlı məsələlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. 1929-cu ildə Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada terminologiyanın inkişafı və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş aparılmağa başlanmışdır. Bu məqsədlə də komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etdi. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri də o zaman Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdi. Komitədə daimi işçilərdən əlavə, xüsusi məsləhətçilər və termin toplayan işçi qrupları da yaradılmışdı. Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi hazırladığı on minə qədər sözdən ibarət terminləri müxtəlif elm sahələri üzrə bülletenlərdə nəşr etdirmişdi. Terminologiya Komitəsinin qarşısına mühüm vəzifələr qoyulmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişafının beşinci dövrü Azərbaycanın müstəqillik dövrünü əhatə edir. Belə ki, müstəqillik dönməndə ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyasının davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və

tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbi olmuşdur.

Bu dövrdə terminologiyanın inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin bir çox sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyasının formalaşması, eləcə də texnikanın yeni yaranan informatika, elektron təhsil, aviasiya, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlərin yaranması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə, sosial-iqtisadi və milli-mənəvi inkişafına, bu prosesdə maddi-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edən elmin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dilimizin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyanın yaranma mənbələrində baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Azərbaycan MEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti bu vəzifələr nəzərə alınmaqla qurulmuşdur. Dilimizin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində Terminologiya Komissiyası mühüm missiya daşıyır. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, yaranması və tətbiqinin sürətləndirilməsi, dildəki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi dövrün tələbidir.

Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə düzgün tətbiqinə nəzarəti təşkil etməkdir. Komissiyada məktubla müraciət olunan bir sıra mübahisəli sayılan, müxtəlif variantlarda işlədilən terminlərin optimal variantı seçilib müzakirə yolu ilə dəqiqləşdirilir.

Nəhayət, deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dili terminologiyası bugünkü inkişaf mərhələsinə çatana kimi müxtəlif mənbələrdən bəhrələnmişdir. Terminologiyanın inkişafında heç də mövcud mənbələrin rolu eyni olmamışdır. Müəyyən dövrlərdə ərəb və fars dilinə məxsus terminlər aktiv olsa da, bəzi dövrlərdə isə rus və Avropa mənbəli terminlərin aktivliyi nəzərə çarpır. Sevindirici haldır ki, müəyyən dövrlərdə dilimiz bir çox dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olsa da, Azərbaycan xalqının mühafizəkarlığı, mübarizliyi və dözümlüyü nəticəsində öz milli dilimizin və terminologiyamızın yox olma təhlükəsi daim aradan qaldırılmış və bu günkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Tarixən də, indi də dilimizdə ayrı-ayrı sahə terminologiyasına məxsus terminlər öz milli dilimizin sözlərindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 488 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II h. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
5. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
6. Burcu İlkay Karaman. Terimbilimi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, 192 s.
7. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
8. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-çap, 2006, 571 s.

I.Maharramova

**History of terminology development in Azerbaijani linguistics
Summary**

The article examines the history of terminology in Azerbaijani linguistics, clarifies terminology and terminology concepts. The history of the Azerbaijani language terminology is systematized in five periods, based on the existing divisions. General information is given about the peculiarities of each period. It is noted that today's existing language and terminology of Azerbaijan, which has an ancient and rich language and culture, has gone through a long and difficult evolutionary path. The Azerbaijani language terminology has been used by various sources. In the third term, Arabic and Persian terms were the main sources in the Azerbaijani language terminology, with national terminology. The situation has changed considerably since the third period. Thus, when the process of term borrowing from Arabic and Persian languages was weakened, a great deal of terms from Russian and European languages came into our language.

И. Маггеррамова

**История развития терминологии в азербайджанской
лингвистике
Резюме**

В статье рассматривается история терминологии в азербайджанской лингвистике, уточняются терминология и терминологические концепции. История терминологии азербайджанского языка систематизируется в пять периодов, основываясь на существующих подразделениях. Общая информация дается об особенностях каждого периода. Отмечается, что существующий в настоящее время язык и терминология Азербайджана, который имеет древний и богатый язык и культуру, прошел долгий и трудный эволюционный путь. Терминология азербайджанского языка используется различными источниками. В третьем термине арабские и персидские термины были основными источниками терминологии азербайджанского языка с национальной терминологией. С третьего периода ситуация значительно изменилась. Таким образом, когда процесс терминального заимствования с арабского и персидского языков был ослаблен, на наш язык вышло множество терминов из русского и европейского языков.

Rəyçi: İradə Şəmsizadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosnet

LEYLA İBRAHİMOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
ileyla_88@list.ru

PAREMİOLOJİ VAHİDLƏR (ATALAR SÖZLƏRİ) VƏ ONLARIN YAZILI ƏDƏBİ DİLDƏ ROLU

Açar sözlər: paremiologiya, paremioloji vahidlər, atalar sözləri

Ключевые слова: паремология, паремологические единицы, пословицы

Key words: paremology, paremological unit, proverbs,

Müasir dilçilikdə aforizmlər, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar və s. paremioloji vahidlər sisteminə daxildir ki, bu dil vahidlərini tədqiq edən dilçilik sahəsi paremiologiya adlanır. Paremiologiya sahəsi qədim zamanlardan bəri dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. İlk dəfə olaraq paremiyaları təsnif edib sistemləşdirən qədim yunan filosofu Aristotel olmuşdur. O, mənanı ifadə yığcamlığına görə paremiyaları –fəlsəfi element kimi qiymətləndirmişdir.

Paremioloji vahid olaraq atalar sözü şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim janrıdır. Məşhur rus yazıçısı M. Qorki atalar sözü barədə “Mən yazmağı necə öyrəndim” məqaləsində yazırdı: ”Ümumiyyətlə atalar sözü və məsəllər zəhmətkeş xalqın bütün həyatını, ictimai-tarixi təcrübəsini nümunəvi surətdə ifadə edir. Yazıçı üçün bu materialla tanış olmaq tamamilə zəruridir. Mən atalar sözlərindən, başqa cür desək, aforizmlər halında olan təfəkkürdən çox şey öyrənmişəm”[7, səh. 14]

Daha çox aksiomatik səciyyə daşıyan atalar sözlərinin əsas xüsusiyyəti fikrin ümumiləşdirilmiş hökm səviyyəsində ifadə olunmasıdır. Atalar sözlərində kökləri uzaq keçmişə gedib çıxan dərin bir məna və xalq müdirikliyi vardır. Paremioloji vahidlər olan atalar sözlərinin dəyərliliyi nəql edilən mənanın ifadə yığcamlığında və tutumluğundadır. Atalar sözləri ilə tanış olmadan dilin xüsusiyyətlərini bilmək mümkün deyildir. Atalar sözləri xalqın zehni inkişaf səviyyəsini, fitri istedadını, estetik duyumundakı zərifliyi büruzə verən əsas amildir. Tədqiqatçı alim S. Əlizadənin sözləri desək “Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülviyyətinə, kəsərinə sığınmışdır; hər kəlam bir növ “tabu”dur; istənilən gümandan, sualdan azaddır; hər fikri, hər etik-əxlaqi tövsiyyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pozulmaz qanundur. Çünki xalq əzəl-binadan öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri tək qavramışdır. [5, səh. 11]

Azərbaycan dilində atalar sözlərinin böyük bir qismi ümumi şəxslə cümlələr kimi sabitləşmişdir. Bunun isə əsas səbəblərindən biri onların

ümumi hökm ifadə etməsidir. Ümumi şəxslə cümlələr bir çox üslubi çalar ifadə edir. Gündəlik məişətimizdə rastlaşdığımız bir çox məqamlarda işləndiyi kimi bədii ədəbiyyatda da yazıçılar, şairlər, sənətkarlar öz əsərlərini xalq tərəfindən qəbul edilmiş maraqlı hökmlərlə zənginləşdirirlər.

Əsrlər boyu heç bir yazıya alınmadan, nəsillərdən-nəsillərə keçən atalar sözləri sanki xalqın şüurunda şifahi şəkildə yaşamaq üçün yaradılmışdır. El nümunəsi sayılan hər bir atalar sözü müəyyən məqsədlə yarandığı kimi müəyyən ideyanın təlqini, hər birində xalqın təfəkkürü, adət-nənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisəyə işarə olunur. Atalar sözləri ədəbiyyata və hətta məcmuələrə daxil edilməzdən əvvəl xalq dilində uzun müddətli inkişaf yolu keçmişdir. Görkəmli rus tədqiqatçısı Permyakov bu barədə yazırdı: “Folklorun digər janrları ilə müqayisədə təcrübənin barı sayılan, xalq zəkasını özündə əks etdirən hikmət dolu atalar sözü və məsəllər məhz yığcamlılığı, qısa forması, lakin geniş məzmunu, dərin mənası, yüksək bədiiyyəti, güclü təsiri, həyatiliyi, ibətəmizliliyi ilə hər kəsi heyran edir. Eyni zamanda pəremik vahidlər sayılan atalar sözləri müəyyən hadisəni, vəziyyəti izah etdiyinə görə məntiqi mənaya malikdir”. [9, səh. 179]

Atalar sözlərinin dil strukturunda özünəməxsus və vacib funksiya daşdığına kommunikasiya prosesində də əhəmiyyətli rola malikdir. Müxtəlif müəlliflər atalar sözlərinin funksiyaları dedikdə, aksiomatik, emosional, estetik, sübutedici, didaktik, informativ, qoruyucu və bir çox funksiyaları daşıyır. Hər şeydən əvvəl atalar sözləri nitqdə didaktik funksiyaları yerinə yetirirlər. Ojeqov qeyd edirdi ki, “Atalar sözlərinin nitqdə əsas funksiyaları-inandırma və təlqindir. Tamamilə aydındır ki, belə struktur-məntiqi vahidlər olan atalar sözlərinin yalnız bir yeganə dominant funksiyası ola bilməz”. [8, səh. 67]

Həyat problemlərinə əsaslanaraq, atalar sözləri vəziyyətdən nəticə çıxarmaqda, qərar qəbul etməkdə və ya işin gedişatını təklif etməkdə, bizə yardımçı olur. Bu, böyük və kiçik çətinliklərin həlli üçün təsəllidir və seçim ediləndə bir bələdçidir. Bu funksiyalar ümumilikdə atalar sözlərini digər dil vahidlərindən fərqləndirir. Gündəlik həyatımızda nə qədər tipik situasiyalar varsa, bir o qədər də pəremik funksiyalar mövcuddur.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində meydana gələn müxtəlif məzmunlu atalar sözlərinin həm frazeologiyanın, həm də pəremioloji minimum kimi pəremiologiyanın obyektinə olaraq öyrənilməsi vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan atalar sözlərində bir sözü yerindən oynatmaq, ya da sözlərin sırasını dəyişmək ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilər. Çünki həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəliblənmiş bir şəkildə almışdır.

Dilimizdəki atalar sözü və məsəlləri obrazlılığa görə iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1) Obrazlılar: “Şapalaq ilə üz qızardır”, “Südlü inək ol, badyanı vur dağıt”, “Qazan qarası gedər, üz qarası getməz”.

2) Obrazlı olmayanlar: “Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”, “Ata olmayan atanın qədrini bilməz”. [1, səh. 6] Bu qəbildən olan folklor materiallarının müəyyən hissəsinin məzmunu şərtidir və məndə müəyyənləşir, dəqiqləşir. Məsələn, “At ölüb itlərin bayramıdır”, “Ölmüş inək südlü olar”

Obrazlı xarakter daşıyan atalar sözləri sayəsində dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az qismi atalar sözü və məsələlərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşmışdır. Məsələn, “Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxararlar” ifadəsindən müəyyən hissə atılaraq dərisini boğazından çıxarmaq, “Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar” vahidindən çörəyi dizinin üstündə olmaq, “Qaz vur qazan dolsun, sərçədən nə olacaq (və ya nə çıxar)” əsasında qaz vur, qazan dolsun; “Hesabı doğru olanın alını açıq olar”dan alını açıq olmaq, “Kasıbın gözü tox olar” əsasında gözü tox olmaq frazeoloji vahidləri yaranmışdır.

Obrazlıq xüsusiyyəti daşımayan nəsihət məzmunlu atalar sözünün müəyyən qismi ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşundadır. Bunların həqiqi mənaya malik olanlarının bəzisi məcazi mənada işlədilməklə və quruluşca da frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Buna misal olaraq “İsti aşı soyuq su qatmazlar” atalar sözünü götürək. Burada həqiqi mənə elə isti aşı soyuq su qatmamağın təbliğindən ibarətdir, çünki isti aşı soyuq su qatanda onun keyfiyyəti müəyyən dərəcədə aşağı düşür. Buna görə də lazım gəldikdə isti aşı su qatmaq məsləhət görülür. Lakin dilimizdə bu ifadə öz həqiqi mənası ilə yanaşı, məcazi mənada da işlədilir. Bunun məcazi mənası müəyyən bir işin görülməsi haqqında qabaqcadan razılaşdırılmış məsələyə sonradan hər hansı bir şəxsin müdaxilə edərək bu razılığın pozulmasına səbəb olmamaq fikrini təbliğ etməkdir. Belə bir məzmunu ifadə etmək üçün həmin folklor materialında quruluşca müəyyən dəyişiklik edilir: ifadə olunan fikrin məzmunu ilə əlaqədar buna hər üç şəxsdən (isim və ya şəxs əvəzliyindən) konkret bir mübtəda verilir. Beləliklə, quruluşca ümumi şəxslə cümlə məcazi mənə kəsb etməklə yanaşı, müəyyən şəxslə cümləyə çevrilir. Məsələn: -Sən mənim isti aşıma soyuq su qatma və ya “oxunu atıb yayını gizlətmək” sabit birləşməsi də “Ox atıb yayını gizlətməzlər” şəklində mövcud olan atalar sözünün əsasında formalaşan belə frazeoloji vahidlərdəndir. Dilimizdə atalar sözünün az bir qisminə mətnin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəxs bildirən sözlərdən (isim və ya əvəzlikdən) ibarət mübtəda artırmaqla frazeoloji vahid düzəldilmişdir. Belə sabit birləşmələr həm atalar sözündə, həm də frazeoloji vahiddə məcazi mənaya malik olub, obrazlılıq səciyyəsi daşıyır. Məsələn “Vurdu daşa, çıxdı başa”, “Gördüyündən göz girəsi götürür”, “Hay-hayı gedib, vay-vayı qalıb”

Dilçi – tədqiqatçı Z. Əlizadə paremioloji vahid olan atalar sözlərindən bəhs edərkən atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiyasının sistemində xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələr kimi qiymətləndirmişdir, həmçinin onun fikrinə görə paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı mənə yükü kontekslə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir. Müstəqim mənə məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır. [4, səh. 78] Bütün bunları nəzərə alaraq, paremioloji vahidlərin məcmusunu aşağıdakı şəkildə izah etmək olar:

1. Emosional-ekspressiv mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər.
2. Birləşmənin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səciyyə daşıyır, tərkibində ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir.
3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir
4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili, qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır.
5. Sözlərin sırası sabit qalır.
6. Sözlərin tərkibində bəzi eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur.
7. Frazeoloji birləşmələrin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərb məsəllər heç bir başqa dilin deyil, məhz milli dilin xüsusiyyətlərinə əsaslanan əlamətlərə malikdir.
8. Atalar sözü və zərb məsəllər sözə -anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir.
9. Atalar sözü və zərb məsəllərdə leksik vahidlərin semantik bağlılığını tədqiq etmək üçün onlardan alınan mənəni, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik baxımından təsnif etmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, atalar sözləri müəyyən konsept üzərində qurulur və ona görə də konseptual məzmunu malikdir. Prof. İ. Həmidov atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsini fərqləndirir. Belə ki, atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır. [6, səh. 128] Konseptual məzmun məntiqi hökmün strukturunu müəyyən edir və beləliklə də paremiyanın etimoloji, yaxud obrazlı mənəsi müəyyən olunur. Lakin paremiyanı təşkil edən konseptual məzmun aforistik səciyyə daşdığına görə onun mənəsi və ya semantik quruluşu bir neçə layda ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, hər hansı bir atalar sözünün bir neçə mənəsi ola bilər. Bunlardan əsas konsept üzərində qurulan mənə semantik sistemdə hərfi mənə kimi müəyyənləşir. Aforistik məzmun bildiren mənələr isə həqiqi və aktual mənə kimi təqdim olunur. Əslində çox zaman atalar sözləri həm hərfi, həm də aktual mənələrə malik

olur. Paremioloji semantikanın xüsusiyyətinə uyğun olaraq, danışmaq situasiyasından asılı olaraq atalar sözləri konkret məna ifadə edir. Yəni atalar sözləri konteksə və situasiyaya uyğunlaşır ki, bu da paremioloji semantikanın əhəmiyyətindən xəbər verir.

Məzmun baxımından mənsub olduğu xalqın adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, etik və əxlaqi dəyərlərini, bir sözlə, onun mənəvi dünyasına xas xarakterik xüsusiyyətləri əks etdirən bu şifahi xalq yaradıcılığı janrları yazılı ədəbiyyatda da fikrin ifadəsinin mühüm vasitəsidir. Məhz şifahi xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyatın sintezi demək olar ki, ən mükəmməl nümunəsini məhz görkəmli şair Səməd Vurğun yaradıcılığında tapmışdır. Şairin poeziyasında hissələrin səmimiyyəti, ifadə tərzini, xəlqiliyi, təbiiliyi, fikrin və mülahizələrin sadə və anlaşıqlı dildə yazılması ilə fərqlənir. Çünki onun şeirindəki bu böyüklük xalqdan, onun düşüncə tərzindən, mənəvi dünyasından gəlir. Belə ki, xalq ədəbiyyatı başdan-başa sadədir, bununla bərabər böyükdür, müdirikdir. Səməd Vurğunun yaradıcılığının möhtəşəmliyi də xalq ədəbiyyatına söykənən bu cəhətdən irəli gəlir.

Məsələn şairin “Komsomol” poeməsindən [10, səh. 53, 64, 71] bir neçə nümunəyə diqqət yetirək;

- Fəqət nə etmək ki, belədir insan

Əziz dostlarından küsər bir zaman

Bu misralarda paremioloji vahidin şifahi ədəbiyyatda nümunəsi olan “uman yerdən küsərlər” ifadəsi ilə

yaxud

-Lakin təbiətin öz qanunu var,

Meyvəni vaxtında tökür ağaclar

ifadəsi “Bağban tələsər, meyvə vaxtında yetişər”

və ya

-Cəlal: İki qılınc bir qına sığmaz,

Bütün vəziyyəti ölçüb biç, bir az..

misrasında səsləndirilən fikir “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” atalar sözü ilə

-Xeyr! Bu dünyada hər şeydən qabaq

İgidə ehtiyat və inad gərək”...

Nümunəsindəki məna isə “Ehtiyat igidin yaraşığıdır” paremioloji vahidindəki məna ilə alternativ təşkil edir.

Beləliklə, yazılı ədəbiyyatın bəhrələndiyi əsas qaynağı kimi şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olan paremioloji vahidlər yazılı ədəbiyyatda fikrin daha qabarıq ifadəsini təmin etmiş olur. Atalar sözü əsasən dəyişməz halda, yəni dildəki sözlər və frazeoloji vahidlər kimi hazır şəkildə işlədiklərindən frazeoloji vahidlərlə ortaqlı əlamətə malikdir. Dilimizdə atalar sözləri az bir qismi məna və quruluşca dəyişdirilərək nitq və ya dil vahidi səciyyəsinə

salınmışdır. Məhz belə xüsusiyyətə malik olanlar dilimizin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mirəhmədov Əziz, “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”, Bakı 1978,
2. Atalar sözü (toplayanı Ə. Hüseynzadə) Bakı 1965
3. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Atalar sözləri, Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004,
4. Əlizadə. Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı. Yazışı 1985
5. Əlizadə Samət Oğuznamə Bakı-1987
6. Гамидов Г . Философия грамматики афоризмов и пословицы , Баку, Сабах, 2011
7. Горький М. О литературе . Москва 1953
8. Ожегов М.В. О. Лексикология култура речи, Москва, 1974
9. Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Москва, Лабиринт, 2007
10. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005

L.İbrahimova

Paremological units (proverbs) and their roles in written literary speech

Summary

The article deals with the investigation of proverbs that have entered paremological linguistics from modern linguistics, as well as the identification of their role in the development of written literary speech.

Oral folklore samples provide more distinct expression of written conception as the main source that written literature derives benefit.

Proverbs have equal features with phraseological units being used unchanged like words phraseological units in speech. Some proverbs having been changed according of their meaning and structure are used as language units. Namely those having such peculiarities are considered one of the sources that play a great role in developing the phraseological system of the language.

Л. Ибрагимова

**Паремологические единицы (пословицы) и их роль в
письменном литературном языке**

Резюме

В статье исследованы, входящие из современного языка в паремологический язык пословицы. И определена их роль в развитии письменного литературного языка.

И так, главным источником обогащения литературы является устное народное творчество. Паремологические единицы, которые являются образцами устного народного творчества, обеспечивают более отчетливое выражение мысли в письменной литературе. Пословицы и поговорки, в основном, неизменные, то есть как разговорные слова и фразеологические единицы из-за употребления в готовом виде, будучи фразеологическими единицами имеют общий признак. Часть имеющихся на нашем языке пословиц и поговорок меняясь по смыслу и структуре были уменьшены до уровня речевой или языковой единицы. Именно те, которые обладают такими свойствами считаются одним из источников обогащения нашего языка.

Rəyçi: Qara Məşədiyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

GÜLÜMSƏR ABBASOVA
BDU
gabbasova56@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ ÜSLUBLAR SİSTEMİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: üslub, üslubi norma, ədəbi dil, funksional üslublar, tədris məsələsi

Key words: style, style norm, literary language, functional styles, teaching issue

Ключевые слова: стиль, норма стилия, литературный язык, функциональные стили, учебная проблема

Gözəl, sərbəst və düzgün nitqə yiyələnmək üçün nitqin normalarına, qayda qanunlarına riayət edildiyi kimi dildə olan sözlərin üslub baxımından da yerli-yerində istifadə edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunun üçün ilk növbədə danışıq üslubu düzgün seçilməli və ona uyğun ifadələr işlədilməlidir. Tədris prosesində hər bir tələbənin Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarını həm nəzəri, həm də praktik baxımdan öyrənməsinə nail olmaq lazımdır. Çünki normaların düzgün istifadəsi nitqin dəqiqliyinə, düzgünlüyünə, yığcamlığına səbəb olur və dilin üslubi imkanlarını ortaya çıxarır.

Qeyd edək ki, üslub müxtəlif sahələrdə işlənən termindir. Dilçilikdə üslub dedikdə, “Üslub – dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyat (stilistika) adlanır” (1). Azərbaycan dili dünyanın ən qədim tarixə malik olan dillərindən biridir və o, müxtəlif və keşməkeşli inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilinin bu inkişaf yolunda müxtəlif mərhələlərdə üslublar yaranıb formalaşmışdır. Ona görə də üslubiyyatla bağlı məsələləri tam və dəqiq bilmək üçün mütləq dilin inkişaf mərhələsini, eləcə də ədəbi dilin tarixini tələbələrə öyrətmək lazımdır. Bu zaman dilə diaxronik baxımdan yanaşılır, hansı üslubun daha erkən yarandığı araşdırılır. Qeyd edək ki, üslublar müəyyən tələbatın nəticəsində yaranmışdır. Bu haqda N.Abdullayev yazır ki, “Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərində ünsiyyətin hansı şəraitdə (rəsmi, qeyri-rəsmi yerlərdə, bir nəfərlə və ya kollektivlə, savadlı və ya savadsızla, uşaqla və ya böyüklə, tanışla və ya yadla və b. ilə) baş verməsi onu (nitqi) şəraitə uyğun formalarda qurmaq, dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə bilmək tələbatından (ünsiyyətin məqsəd və şəraitə uyğunluğundan) dilin (nitqin) üslubları yaranmışdır” (2, s. 189). Üslubları öyrənən sahə dilçilik elmində üslubiyyat adlanır. Üslubiyyata H.Həsənov belə tərif vermişdir: “Ümummilli

dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsini, priyomlarını, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğunu öyrənən sahə dilçilikdə üslubiyyət adlanır” (3, s. 207). Deməli, üslubiyyətlə bağlı məsələlər tədris olunan zaman dil vahidlərinin ötürülən məqsədə uyğun işlədilməsi mühüm amillərdən biridir və biz deyərdik ki, birincisidir. Çünki bir dil vahidi bədii üslubda bir cür, elmi üslubda başqa cür istifadə oluna bilər və s. Qeyd edilməlidir ki, hər bir dilin funksional üslubları ümumi və obyektiv mahiyyət daşıyır, yəni publisistik üslubun öz ifadə imkanları, öz göstəriciləri var, elmi, bədii, məişət, rəsmi üslubun öz ifadə formaları var. Funksional üslublar mövcud dilin daşıyıcılarının iradəsindən asılı olmadan mövcuddur.

Dil vasitələri üslubiyyətdə böyük önəm daşıyır. Ona görə də H.Həsənov yazır ki, “dil vasitələrinin seçilməsi problemi üslubiyyətin tədqiqat obyektidir. O bu vasitələrin rəngarəngliyini, onun fonetika, morfolojiya, sözyaratma, leksika, frazeologiya, intonasiya və sintaksisə münasibətini araşdırır” (3, s. 212).

Azərbaycan ədəbi dilində funksional üslublar mühüm rol oynayır ki, onların da hər birinin yaranıb formalaşması müəyyən tarixi dövrdə mümkün olmuşdur. Funksional üslubların tarixiliyi ilə bağlı K.Vəliyev yazır: “Ədəbi dilin özü kimi funksional üslublar da tarixi kateqoriyadır. Ədəbi dilin inkişaf səviyyəsinin konkret mərhələsində bu və ya digər funksional üslub yaranır, formalaşır, fəaliyyət göstərir, hətta sıradan çıxıb bilər” (4, s. 201).

Üslubiyyətlə əlaqədar bir faktı da qeyd edə bilərik ki, dilin yarusları stilistikada böyük önəm daşıyır. Belə ki, bədii üslubda fonetikaya əsaslanaraq alliterasiya (səmt səslərin təkrarı), assonans (səmt səslərin təkrarı), intonasiya mühüm rol oynayır. Leksikaya əsaslanaraq sinonimlər, antonimlər, eləcə də köhnəlmiş və yeni sözlər bədii üslubda mühüm rol oynayır və s. Deməli, üslublar hər bir dilin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyəsinə əsaslanır. Bu haqda Ə.Dəmiçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı kitabında qeyd edir ki, “Buna görə də üslubiyyət dilçiliyin başqa sahələrinin, xüsusən fonetikanın, leksikologiyasının, qrammatikanın (morfolojiya və sintaksisin) nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən istifadənin yollarını müəyyənləşdirir. Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzlənmə imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyətin mövzusunu təşkil edir” (5, s. 22). Buradan belə nəticə çıxır ki, üslubiyyət dilin bütün yarusları ilə bilavasitə bağlıdır və onların vahidlərinin müxtəlif funksional üslublarda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir. T.Əfəndiyeva üslubiyyətdən tədqiq obyektindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “Üslubiyyət dilçiliyin digər şöbələrindən ən əvvəl “xüsusi” tədqiq obyektinin olmaması ilə fərqlənir.

Əgər fonetika səs sistemini, leksika lüğət tərkibini, morfolojiya qrammatik formaları, sintaksis cümlənin quruluşunu və növlərini öyrənsə, üslubiyyət bu sahələrin hamısı ilə bilavasitə bağlıdır, hər birinin üslubi imkanlarını tədqiq edir” (6, s. 5).

Funksional üslublar bunlardır: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, publisistik üslub, məişət üslubu. Funksional üslubların qeyd etdiyimiz kimi, yaranması və dildə fəaliyyət göstərərək inkişaf etməsi hər zaman eyni olmamışdır. Tarixi baxımdan yanaşaraq qeyd edə bilərik ki, bədii üslub ən qədim üslub hesab olunur.

Bədii üslubda ekspressivlik, emosionalıq, bədiiifadə vasitələri mühüm rol oynayır. Ə.Dəmirçizadə bədii üsluba belə aydınlıq gətirir: “Ədəbi dilin ilkin formalaşan, nisbətən çox və tez-tez dəyişən, rəngarəng variantları və daha çox kütləvi sayılan üslubu bədii üslubdur. Bədii üsluba bədii dil də deyilir və bu cəhətdən bu iki termin, demək olar ki, sinonim terminlərdir” (5, s. 30). Digər üslublarla müqayisədə bədii üslub daha qədim və daha geniş kütləni əhatə edir. Bədii üslub bədii əsərlərin dilidir. Qeyd edək ki, üslublar ədəbi dillə bağlı olduğuna görə biz bədii üslubu daha qədim olduğunu deyirik. H.Həsənov bədii üslubu belə xarakterizə edir: “Bədii üslub yaranma tarixinə görə çox qədim, mahiyyətinə görə isə kütləvidir. Ədəbi dilin başqa üslublarından bədii üslub mahiyyətinə, tərbiyəvi əhəmiyyətinə, bədii-estetik dəyərinə, bədii təfəkkürü formalaşdırmasına, kütləvi olmasına, əhatə dairəsinə, genişliyinə, müxtəlif dil vahidlərinin obrazlılıq yaratmasına, məcazlar sisteminə, leksik vahidlərin çoxmənalılığına, ifadəliliyinə, kəskinliyinə görə fərqlənir” (3, s. 370). Bədii üslubu biz ona görə daha qədim hesab edirik ki, onun ilkin nümunələrinə hələ yazılı dil formalaşmamışdan əvvəl, yəni şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlirik. Təlim prosesində hər bir üslubun xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla yanaşı, onun vəzifələrini də diqqətdə saxlamaq lazımdır. Bədii üslubun müxtəlif vəzifələri vardır. Bunlardan ən əsası və önəmli olanı oxucu kütləsinə təsir etməkdir. Oxucu kütləsinə təsir etməkdə məqsəd onu tərbiyələndirməkdir. Belə ki, bu təsir onda müəyyən hisslər yaradır, xalqına, vətəninə, hörmət və sevgi yaradır, onu gələcək barəsində düşündürür, plan qurdurur. Qeyd edək ki, bədii üslub tədris olunarkən onun şeir və nəsr üslubu olması adlı iki qrupa bölünməsi diqqətdən qaçmamalıdır. Şeir və nəsr üslubundan bəhs edən H.Həsənov yazır ki, “bədii üslubun şeir və nəsr üslubu kimi iki əsas növü var. Nəzm və nəsr fərqli dil hadisələridir. Şeir üslubu nəsr üslubundan bir sıra xüsusiyyət və əlamətlərinə görə fərqlənir. Şeir daha obrazlı, konkret və qısaadır. Burada məcazi mənalı sözlərə, leksik-semantik söz qruplarına, ibarə və idiomlara geniş yer verilir. Nərsdə daha çox həqiqi və müstəqim mənalı sözlər işlədilir. Burada hadisələrin ətraflı təsvir olunması, ümumxalq dilindən sərbəst istifadə imkanı bir qədər genişdir” (3, s. 372). Dildə hər bir

üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, o bu cəhətlərinə görə digər üslublardan seçilir. Tədris prosesində üslubların hər birinə aid olan cəhətlər nəzərdə saxlanılmalı və məhz bu xüsusiyyətinə görə üslublar bir-birindən fərqlənməlidir.

Bədii üslubun şeir dilində müəyyən qafiyə, ölçü, ritm özünü göstərir.

Məs.,

Qızın istəyəlim almaq **rəvamı**?

Hələlin, xatunun olmaq **rəvamı**? (7, s. 44).

“Dastani-Əhməd Hərəmi”dən verilmiş bu nümunədə şeir (nəzm) dilinə uyğun olaraq “almaq”, “olmaq” sözləri qafiyə təşkil etmişdir. Eləcə də müəllif ritorik sualdan istifadə etməklə əsərin dilinə emosionalıq gətirmişdir. “Rəvamı” sözü burada rədif kimi işlədilmişdir. Ümumiyyətlə, nəzm nəslə müqayisədə daha kiçik olsa da, daha geniş oxucu kütləsi toplaya bilər. Buna səbəb onda emosionallığın, ekspressivliyin daha çox olmasıdır. Gözəl şairimiz M.Müşfiqin “Oxu tar” şeirinə diqqət yetirək.

Oxu tar, Oxu tar! Oxu, tar, oxu tar!..

Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.

Oxu, tar, bir qadar...

Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim.

Oxu, tar!

Səni kim unutar?

Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti –

Alovlı sənəti (8, s. 122).

Burada müəllif “oxu tar” ifadəsinin təkrarı ilə bədii təkrir yaratmaqla oxucusunun qəlbini ələ alır, ritorik suallardan istifadə etməklə şeirə emosionalıq gətirir.

Hər bir üslubda fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik əlamətlər özünü biruzə verir. Belə ki, fonetik əlamət kimi bədii üslubda alliterasiya, assonans, intonasiya və s. leksik əlamət kimi sinonim, antonim, ononim və s. morfoloji əlamət kimi şəkildə təkrarı, nitq hissələrinin üslubi imkanları, sintaktik əlamət kimi isə inversiya, yəni söz sırasının pozulması halları özünü göstərir.

Bədii üslubda sinonimlik, antonimlik (təzad), epitet, metafora, təkrar və s. kimi vasitələr mühüm rol oynayır. Ona görə də üslubiyyat, xüsusilə də bədii üslun tədris olunarkən tələbələrin ədəbiyyat nəzəriyyəsi fənnindən əldə etdikləri biliklər də onların köməyinə gəlir. Məs., sinonimliyin nəzm dilində ifadə olunmasına aid bir nümunəyə diqqət yetirək.

Neyləyirəm o ürəyi

Yox *arzusu* bir *diləyi*!?

Bacarmırsa o sevməyi

Demək o heç ürək deyil

O heç mənə gərək deyil! (9).

Burada B.Vahabzadə “arzu” və “dilək” sinonim sözlərindən istifadə etməklə şeirin dilinə bir canlılıq gətirmişdir.

Nəsr dilində də bədii üslubda işlədilən emosinallıq, ekspressivlik, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə olunması hallarına rast gəlinir, ancaq şeirdəki kimi geniş yayılmamışdır. Məs., Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, hava durğun olduğundan kəsif tüstü layları kəndin üstünə çökmüşdü (10, s. 315). Burada müəllif metaforadan istifadə etməklə kəndin vəziyyətini oxucunun diqqətinə çatdırmışdır.

Bədii üslub uzun müddətdir ki, öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilir. Hər gün onun yeni-yeni sahələri meydana çıxır. Bədii üslub sözdən müxtəlif cəhətlərdən istifadə etdiyinə görə söz durduqca bədii üslub da var olacaqdır. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərsliklərində qeyd edirlər ki, “Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu çox inkişaf etmişdir. Bu üslub ədəbi dilin və xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri əsasında get-gedə daha da təkmilləşir” (11, s. 25).

Elmi üslub elm sahələrinə aid elmi əsərləri əhatə edən bir üslubdur. “Elmi üslub - bu, elmi məqalələrin, məruzələrin, monoqrafiya və dərsliklərin və s. üslubudur. Bu üslub həmin materialların məzmun və məqsədlərinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bunlar: bizi əhatə edən gerçəkliyin faktlarını mümkün olduğu qədər dəqiq və ətraflı izah etmək, hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini göstərmək, tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını göstərmək, məlumat vermək və bu kimi məsələlərdir” (12, s. 63). Elmi üslubu bədii üslubdan, eləcə də digər üslublardan fərqləndirən ən əsas xüsusiyyət onun elmi əsərlərin dili olmasıdır. Elmi üslubun bir sıra xüsusiyyətləri vardır: dəqiqlik, məntiqilik, sxem və cədvəllərdən, modal söz və mürəkkəb cümlələrdən istifadədir. Hər hansı bir elmi əsərin dilindən söhbət gedərkən ilk növbədə onun dəqiq olmasına önəm verilməlidir, çünki elm dəqiqliyi, konkretliyi sevir. Elmi üslubda bədii üslubdan fərqli olaraq obrazlı ifadələrə, məcazlara, emosionallığa rast gəlinmir. Məs., iki məlumat verməklə elmi və bədii əsərin dilini müqayisə edək və bədii və elmi üslub arasındakı fərqlərə diqqət yetirək. Bədii üsluba aid bir nümunə:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz

O bağa köçəydiniz.

Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,

Sizə qonşu olaydıq.

Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim,

Qələmə söz verəydim,

Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham...

Yazaydım səhər-axşam.

Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?

Söylə ürayincəmi? (8, s. 176-177)

M.Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı” şeirindən verdiyimiz bu nümunədə metaforadan, təkrirdən, ritorik suallardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Elmi üslubdan gətirilən bir nümunəyə diqqət yetirək:

“Lügət tərkibi dilin fonetik sistemində və qrammatik strukturuna nisbətən daha dəyişkən və çevikdir. O, daim inkişaf, dəyişmə və zənginləşmədədir. Lügət tərkibinin bu mənzərəsi xalqımızın həyatı, mədəniyyəti və inkişafı ilə bağlıdır, o, mənsub olduğu xalqın tarixini əks etdirir” (13, s. 183). H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabından verilən bu nümunədən də görüldüyü kimi burada məlumat dəqiq, konkret və məntiqi şəkildə verilmişdir. Burada əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Dil obrazlılıqdan, ekspressivlikdən uzaqdır.

Qeyd edək ki, bədii üslubda sözlər daha çox məcazi mənada işlədilir. Ancaq elmi üslubda sözlər həqiqi mənada işlədilir və məcazilikdən qaçılır. Buna səbəb elmi üslubun çatdırmaq istədiyi məlumatı daha dəqiq və dürüst şəkildə ifadə etməyə cəhd göstərməsidir. Məs., bədii üslubda daş ürək, ürkək baxış, ürəyi yanmaq, ipək tellər kimi ifadələr geniş şəkildə işlədilsə də, elmi üslub bu ifadələrdən qaçır onun əvəzinə daha dəqiq ifadələr seçir.

Terminlərdən də elmi üslubda çox geniş şəkildə istifadə olunur. Buna səbəb hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminlərinin olmasıdır. Məs., riyaziyyat elmində toplama, çıxma, sinus, kosinus və s. kimi, ədəbiyyat elmində metafora, təkrir, nəzəriyyə, bədii əsərin dili kimi terminlər, kimya elmində üzvi birləşmələr, oksidləşmə, tarix elmində vassallıq, müstəmləkə, müqavilə və s. kimi terminlər işlədilir ki, biz bunların sayını istənilən qədər artırma bilərik.

Elmi üslubda morfoloji əlamət kimi modal sözlər və sintaktik əlamət kimi mürəkkəb cümlələrdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Elmi üslubda yazılan əsərlərdə ilk növbədə dəqiqliyə, konkretliyə, modal sözlərdən istifadəyə, mürəkkəb cümlələrə və s. işlədilməsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Rəsmi-işgüzar üslub. Rəsmi-işgüzar üslub rəsmi dövlət sənədlərinin dilidir. Rəsmi dövlət sənədləri dedikdə fərman, qanun, əmr, qərar, müqavilə, akt, protokol, ərizə, əsasnamələr və s. nəzərdə tutulur. Rəsmi-işgüzar üslubun bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu digər üslublarda nadir hallarda rast gəlinir. Belə ki, rəsmi-işgüzar üslub şablon ifadələrə, lakonikliyə, xüsusi leksikaya sahibdir. Rəsmi-işgüzar üslubda yazılmış sənədlərin dilində şərti ixtisarlar, ştampli adlara tez-tez rast gəlinir. Azərbaycanda rəsmi-işgüzar üslubun yaranması XVI əsrə təsadüf edir ki, bu da Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə bağlıdır.

Rəsmi-işgüzar üslub şərti olaraq iki qrupa bölünür:

1) rəsmi sənədlərin dili;

2) işgüzar sənədlərin dili

Rəsmi-işgüzar üslubda rəsmi sənədlərə fərman, qanun, əsasnamə, nizamnamə, qanun, konstitusiyaya və s. daxil edilə bilər. Məs., Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından götürülən nümunəyə nəzər salaq:

“Maddə 1. Hakimiyyətin mənbəyi I. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. II. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarında yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir; bu isə beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş normaları istisna etmir” (14). Gətirilmiş nümunədən də görüldüyü kimi rəsmi sənədin dili lakonik, dəqiq və yığcamdır.

İşgüzar üsluba isə arayış, ərizə, müraciət və s. daxil edilə bilər.

Rəsmi-işgüzar üslubda şablon ifadələrə, qəlbləşmiş birləşmələrə ona görə üstünlük verilir ki, burada fikir dolaşılıqlığı yaradılmasın, anlaşılmaqlıq yaranmasın. Rəsmi-işgüzar üslubda demək olar ki, fərdilik özünü göstərə bilməz. Ancaq bədii və elmi üslubda bu mümkündür. Belə ki, hər bir şairin, yazıçının öz dil üslubu vardır ki, buna əsaslanaraq biz əsərin müəllifini müəyyən edə bilərik. Elmi üslubda da bədii üslubla müqayisədə fərdilik az olsa da, rəsmi-işgüzar üslubla müqayisədə çoxdur. Hər hansı monoqrafiyaya, kitaba, dərsliyə nəzər saldıqda biz müəllifi üslubuna uyğun olaraq kmin tərəfindən yazıldığını müəyyən edə bilərik. F.Şiriyev rəsmi-işgüzar üslubu xarakterizə edərkən onun aşağıdakı cəhətlərini qeyd etmişdir:

“Rəsmi işgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri:

- Şərhin yığcamlığı, dil vasitələrindən qənaətli istifadə;
- Materialın standart yerləşdirilməsi, formanın mütləqliyi;
- Mülahizənin konkretliyi, bitərəfliyi, rəsmiliyi;
- Terminlərdən geniş istifadə;
- Xüsusi frazeologiyanın, həmçinin çoxsaylı nitq standartlarının – qəliblərin mövcudluğu;
- Feildən yaranmış isimlərdən (əsasında, ona münasibətdə, ona görə və s.) istifadə;
- Sadalama xarakterli adlıq cümlələrdən istifadə;
- Mürəkkəb sintaktik quruluşlar;
- Emosional-ekspressiv nitq vasitələrinin olmaması” (12, s. 64).

Bütün deyilənlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, rəsmi-işgüzar üslub daha möhkəm, sabit üslubdur. Zaman keçsə də, onda ciddi dəyişiklik baş verməmiş leksik və sintaktik xüsusiyyətləri olduğu kimi qalmışdır.

Publisistik üslubun əsası XIX əsrin ikinci yarısında “Əkinçi” qəzetinin nəşri ilə qoyulmuşdur. Qeyd edək ki, publisistik üslub dövrü mətbuatın qəzet, jurnal, dərgi və s. dillərini əhatə edir. Digər üslublarla müqayisədə publisistik üslub daha kütləvi səciyyə daşıyır ki, burada əsas

məqsəd ətrafına geniş oxucu kütləsi yığmaqla onlara təsir göstərmək, onları inandırmaq, mübarizəyə səsləmək və müəyyən məlumat verməkdir. Digər üslublarla müqayisədə publisistik üslub daha kütləvi səciyyə daşıyır. Qeyd edək ki, publisistik üslubun bədii və elmi publisistik üslub adlı iki qolu vardır. Bədii publisistik üslubda bədilik, elmi publisistik üslubda isə elmilik güclüdür. Publisistik üslub kütləviliyi və aydın və anlaşılıqlı dil xüsusiyyəti ilə digər üslublardan seçilir, çünki onun oxucusu geniş xalq kütləsidir və bu kütlədə müxtəlif təhsilli və ya təhsilsiz insanlara rast gəlinir. “Xalq” qəzetindən gətirilən nümunəyə nəzər salaq. “İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti seçildikdən sonra da BMT tribunasından dəfələrlə çıxış edib. Ancaq bir il əvvəl – ötən il sentyabrın 20-də BMT Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında nitq söyləyən Azərbaycan Prezidenti öz fikirlərini daha konkret və daha qətiyyətli şəkildə demişdi: “25 ildən çoxdur ki, Ermənistan Azərbaycanın 20 faiz ərazisini -- Dağlıq Qarabağı və ölkəmizin digər 7 rayonunu işğal altında saxlayır. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın əzəli və tarixi torpağıdır. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin təxminən 20 faizi işğal altındadır. Bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb. Ermənistan azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər 7 rayonunda etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirib” (15).

Məişət üslubu gündəlik danışığımızı əhatə edir. Məişət üslubuna bəzən danışq üslubu da deyilir. Məişət üslubunun yazılı forması yoxdur. Bu üslub adı, gündəlik həyatımızda işlənən üslubdur. Ona görə də bu üslubun dilində danışq dilinə müvafiq olaraq ritm, intonasiya, vurğu kimi fonetik dil elementlərinə rast gəlinir. Leksik vahidlərdən isə daha çox frazeologizmlərdən istifadə olunur. Morfoloji vahidlərdən olan ədatlardan və nidalardan istifadə olunur. Bu üslubda həmçinin sintaktik vahidlər olan xitablar, ara sözlər, sadə cümlələr, söz cümlələr daha geniş işlədilir. Ona görə də, hər bir üslub tədris olarkən mütləq onların dili və özünəməxsus cəhətləri diqqətdə saxlanılmalıdır.

Məişət üslubunu dialoq və monoloq adlı iki qrupa bölə bilərik. Məlumdur ki, dialoq iki nəfərin, monoloq isə bir nəfərin danışığıdır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, üslubların tədrisi zamanı ilk növbədə tarixilik nəzərə alınmalı, üslublarda fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vahidlərin roluna diqqət çəkilməli və üslubların fərqləndirilməsində onlar nəzərdə saxlanılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycandili/15459/%C3%BCslublar.html>

2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 274 s. <http://anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277620.pdf>
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 399 s.
4. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 240 s.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1966, 266 s.
6. T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 249 s.
7. Dastani-Əhməd Hərəmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
8. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 352
9. <https://kayzen.az/tag/B%C9%99xtiyar%20Vahabzad%C9%99%20%C5%9Feirl%C9%99ri/>
10. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
11. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: ULU, 2015, 236 s.
12. Şiriyev F. AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ RİTORİKA Bakı: «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 400 s.
13. Həsənov H. Müasir zərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
14. http://isb.az/wp-content/uploads/2015/03/azerbaijan_respublikasinin_konstitusiyasi1.pdf
15. <http://xalqqazeti.com/az/news/4803>

G.N.Abbasova

Training problems of azerbaijani language stylistic systems

Summary

In the article is investigated the style system of Azerbaijani language and their training problems. The functional styles of the Azerbaijani literary language and their characteristic features, as well as the existing differences between them are researched here. In the teaching of styles, it is important to pay attention to the units of the language system. It is emphasized that compound sentences as a syntactic signs and modal words as a morphological signs are widely used especially in the scientific style. Features of each style are highlighted and styles are explained on the basis of examples. While teaching styles, it is noted that their literary language was formed at a certain stage of history. With concrete examples it is justified that literary style is the oldest and most widely used style. It is noted that the

correct use of the literary language norms results in accuracy, exactness, compactness of the speech and reveals the style of language.

G.N.ABBASOVA

**Проблемы обучения азербайджанских языковых
стилистических систем**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется система стиля азербайджанского языка и проблемы их обучения. Здесь исследуются функциональные стили азербайджанского литературного языка и их характерные черты, а также существующие различия между ними. В преподавании стилей важно обратить внимание на единицы языковой системы. Подчеркивается, что сложные предложения как синтаксические знаки и модальные слова как морфологические признаки широко используются, особенно в научном стиле. Особенности каждого стиля выделены, а стили объясняются на основе примеров. При преподавании стилей отмечается, что их литературный язык был сформирован на определенном этапе истории. С конкретными примерами оправдано, что литературный стиль является самым старым и наиболее широко используемым стилем. Отмечается, что правильное использование норм литературного языка приводит к точности, аккуратности, компактности речи и показывает стиль языка.

Rəyçi: Şəlalə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosnet

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
terane873@gmail.com

OĞUZ RAYONUNDAN TOPLANAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: Oğuz, folklor, janr, onomastik vahidlər, antroponim, hidronim, toponim

Key words: Oguz, folklore, genre, onomastic units, antroponym, hydronym, toponym

Ключевые слова: Огуз, фольклор, жанр, ономастических единицы, антропонимы, гидронимы, топонимы

Minillər boyu xalqımızın yaratdığı folklor örnəkləri və onların dilində işlənən müxtəlif adlar həm də onun varlığının, milli kimliyinin göstəricisidir. “Xalqın inkişafının müəyyən mərhələlərinin, daha çox isə ən qədim və qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, coğrafiyası və s. ilə bağlı bir sıra problem məsələlərin həllində onomoloji faktlar önə çəkilir və etibarlı mənbə kimi yüksək qiymətləndirilir. Ona görə ki, onovahidlər göstərilən bir sıra tarixi proseslərin şahidi və daşıyıcılarıdır. Onlar bu sahəni özündə daha əsaslı ehtiva edən və nəsil-dən-nəslə ötürən mənəvi abidələr kimi konkret ərazidə məskunlaşan etnosların dil xüsusiyyətlərinin yazıyaqədərki dövrünə aid dəyərli və əvəzsiz məlumatları daşlaşmış şəkildə qoruyub saxlamışlar” [6, 7].

Onomastikanın öyrənilməsində bədii ədəbiyyatın da böyük rolu vardır. Bu baxımdan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan dilçilik elmində onomalogiyanın yaradıcısı sayılan A. Qurbanova yazırdı: “Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində poetik onomastika olduqca az öyrənilmiş sahədir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda qədimdən bu günə qədər işlənən onomastik vahidlərin leksik, fonetik, semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və bütövlükdə Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək gələcək dilçiliyin mühüm vəzifələrindəndir” [6, 271].

Görkəmli alimin qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan poetik onomastikasının tədqiqi” işində ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədqiq olunması, onların poetik ədəbi dilinin öyrənilməsi və bu mənada da Oğuz folkloru zəngin mənbə ola bilər. Buradan toplanan ayrı-ayrı nümunələrin tərkibində işlənən müxtəlif onomastik vahidlər - antroponimlər, toponimlər, oykonimlər, zoonimlər və s. bölgənin tarixi semantikasından xəbər verir.

Oğuz rayonu Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biridir. “Oğuz” toponimi qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Bir çox mənbələrdə bu haqda geniş məlumat verildiyi üçün Oğuz toponimi üzərində dayanmağa ehtiyac duymadıq.

Oğuzdan toplanan ayrı-ayrı nümunələrdə - inam və etiqadlarda, adət-ənənələrdə, bayatı və bayatı şəkilli nümunələrdə, əfsanə və rəvayətlərdə onomastik vahidlərin müxtəlif növləri ilə rastlaşırıq.

İnam və etiqadlarda işlənən onomastik vahidlər:

İnanc və etiqadlar ərazidə yaşayan qədim insanların həyata baxış şəklini, dini görüşlərini, mənəvi-ruhani həyatını göstərən, ortaya çıxaran qədim nümunələrdir. Bölgədən toplanan aşağıdakı nümunələr və onların tərkibindəki onomastik vahidlər də bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. **Çərşənbə bava haqqı; Növrüz babanın görü haqqı; Yel baba haqqı; Hacı Nöruz haqqı; [1, 12]** və s. kimi nümunələrdə mifik düşüncə ilə bağlı antroponimik vahidlər işlənmişdir. Burada işlənən Çərşənbə bava, Növrüz baba, Yel baba, Hacı Nöruz antroponimləri daha çox qeyri-real antroponimik vahidlər və ərazidə xalqın inanc sisteminin ifadəçisidir. Məsələn, Yel Baba obrazı ümumiyyətlə əsətiri obrazdır. Bir çox folklor örnəklərində, xüsusən, arxaik folklor janrlarından - mərasim folkloru nümunələrində həm xeyirxah obraz kimi - yağışı, dolunu kəsən, həm də bunların səbəbkarı kimi görülən obraz kimi rast gəlinir. **“Təbiətin çox güclü, sərt qüvvələrinə sitayiş edən qədim insan, adətən belə qüvvələri baba hesab etmiş, ona fəvqəladə varlıq kimi baxmışlar”[5, 165].** Oğuz folklor nümunələrində də bu obrazlara rast gəlinməsi bu ərazidə yaşayan qədim insanların vahid türk-mifik təfəkkürünün daşıyıcısı olduğunu göstərir.

Azərbaycan folkloru içərisində ən az mövsüm mərasim folkloru qədər qədim, xalqın həyat təcrübəsini əks etdirən ikinci növ məişət mərasim folklorudur. Buraya əsasən toy və yas mərasimləri daxildir. Bu cür mərasimlərdə oxunan nəğmələr, çalınan musiqilər və s. onların xüsusi adları da onomoloji vahidləri təşkil edir.

Oğuzda da qədim adət-ənənələr müxtəlif formalarda bu günə qədər qorunmuş, özünəməxsus şəkil almışdır. Bu adət-ənənələr haqqında toplanan bəzi materialları nəzərdən keçirək.

“Bizim toylarda adətən “Zorxana” deyilən güləş 5saat ərzində keçirilirdi. Rəhim dayı, Əlfəddin, Daşağılda İsmayıl dayı vardı ki, bu adamlar məşhur güləşçi idilər. Toylarımızda “Zopu-zopu” oynayırdılar. “Qazax Kərəm” havasına oynayırdılar. Bu hava “Yanık Kərəm”ə oxşayırdı” [1, 49].

Qıza toy eləmişdilər. Eləcə “Xırda” eliyirdilər. “Xırda”da qıza cəhiz gətirirdilər. Qıza qonaxlıq verərdilər [1, 49].

“...Bizim toylarda yallı olmazmış. “Havarı”, “Tala” və başqa havalar olur. Ortalığa xalça salınıp gülüş olardı. Subaylar olmazdı. Qırxdan yuxarı yaşı olannar yığışardı. Bəy gələrdi. Bəyə üzəçixdı olardı [1, 51].

Göründüyü kimi, Oğuzdan toplanan və bu bölgəyə məxsus toy adət-ənənələrindən bəhs olunan müxtəlif materialların içərisində Oğuz məxsus ktematonimlərə də rast gəlinir.

Aşağıda nümunə gətirdiyimiz və toy məclislərində “Yallı” gedərkən oxunan nəğmə nümunəsi də Oğuz məxsusluğu ilə seçilir.

Ərik ağacı,
Ərin ağacı.
Ərkinaz bacı,
Bizə gələsin[1, 51].

Nümunədə işlənən Əriknaz antroponimi Heriknaz formasında toponim kimi Gədəbəy rayonunda işlənmişdir. “Heriknaz - oyk., sadə. Gədəbəy r-nunun Şəkərbəy i.ə.v.-də kənd. Dağətəyi ərazidədir. Yerli əhalinin məlumatına görə, yaşayış məntəqəsini XIX əsrdə Tərtər çayı boyundan gəlmiş və kolanı tayfasından olan Ocaqqulu adlı şəxs salmışdır. Sonralar kənd onun arvadı Heriknazın (Ərkinazın) adı ilə adlandırılmışdır. Kəndin adı Əriknaz variantında da qeyd alınmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, folklor nümunələri içərisində elə nümunələr də vardır ki, onlarda məkana məxsus toponimlərə rast gəlinərsə də, bu ümumazərbaycan folklor nümunəsinin Oğuz variantıdır. Belə ki, həmin nümunədə işlənən toponim nümunəsi dəyişik formalarda başqa regionlarda da rast gəlinir. Aşağıdakı nümunə də belələrindəndir.

Corabın ağına bax,
Dəstələ, bağına bax.
Mən yadına düşəndə
Yaqublu dağına bax. [1, 70]

Nümunədə Yaqublu toponiminin adı çəkilir ki, bu da Oğuz ərazisində yerləşən dağ adıdır. Ancaq bu bayatının başqa variantları da mövcuddur ki, onlarda ayrı-ayrı regionlara məxsus toponimlər işlənib.

Azərbaycan folklorunda işlənən onomoloji vahidlərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də əlamət bildirən sözlərin semantikasi ilə bağlıdır. Belə ki, folklorlarda qeyd alınan onomastik vahidlərin bir çoxu rəng bildirən sözlərlə ifadə olunmuşdur. Oğuz folkloru da bu cəhətdən istisna deyildir. Aşağıda gətirdiyimiz bayatı nümunəsini nəzərdən keçirək:

Əzizim **Ala qapı**,
Bıçağın ala sapı
Səni məndən eyləyən
Dilənsin qapı-qapı. [1, 85]

Ala sözünün məna çalarları və folklorlarda işlənməsi haqqında Fikrət Xalıqov “Azərbaycan onomalogiyası” kitabında olduqca maraqlı fikirlər ortaya qoymuşdur. “Bu leksik vahidin məna çalarları çoxdur. Azərbaycan folklorunda məlum mənalarla yanaşı, digər mənaları da var. Müxtəlif qarışıq rənglərin sintezi kimi qəbul edilən ala leksik vahidi oronimiyada “uzaq”, “əlçatmaz”, “uzaqdan görünən” mənalarındadır” [5, 226].

Nümunə gətirdiyimiz bayatının məzmununu nəzərdən keçirdikdə burada işlənən “Ala qarı” ifadəsinin də bu mənaları ifadə etdiyini duymaq mümkündür.

Bundan başqa Oğuzdan toplanan düzgüldə, sanama, cıratma və s. nümunələrində də onomastik vahidlərin ayrı-ayrı növlərinə rast gəlinir.

Çətənə qoz, Çətənə qoz,
Birisi kək, birisi qoz.
Mindim qozun boynuna,
Çıxdım Tərkəş yoluna.
Tərkəş yolu dərbədər,
İçində meymun gəzər. [1,144]...

Sanama

Ana, mənim atam kimdi?

Uşağın anası cavab verir:

- Əli, Vəli, Pirvəli,
İksi unnan irəli,
Pambıx satan, bez satan,
Rəhmətdik səən atan,
Birisi də donbalıf yatan. [1, 145]

Cıratma, dolama, atmacalar.

Adın nədi?

Qasım.

Xəndəkdən asım.

Vur çatdasın[1,146].

Oğuzdan toplanmış müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə - “Maral qız”, “Çatdamış Qala” “Minarələr Dağı”, “Fəhrət Arxı”, “Aman evi”, “Əlincan çayı”, “Kar daş”, “Ağulluq”, “Tərkisalat Qasım”, “Daşdəmir Əfəndi” və s. ayrı-ayrı onomastik vahidlərlə rastlaşırıq ki, içərisində həm antroponimlər – Tərkisalat Qasım, Məmmədzaman Fəhrət; həm toponimlər – Filfilli, Muxas, Xalxal, Vardanlı(Kərimli) ; həm hidronimlər – Fəhrət arxı, Əlincan çayı və s. işlənmişdir.

“Günlərin bi günü Daşalda Ulu şay daçıb kəndi basıbmış. Daşdəmir əfəndi hasasını götürüb çayın içinnən yuxarı gidir. Hamı honu yolunna döndərməh isdiyir. Hoysa dönmür. Çayın içinnən gedir. Hasasını yerə vurub: “Tufu kafir, qayıt öz yerinnən ax, maha nağarcısan məlun?” – diyir.

Doordan da, su ho axarını dəyişib yatağına keçir.

Belə diyillər ki, Daşdəmir Əfəndinin ho hasası hazırda qohumlarında qalır"[1, 195].

Göründüyü kimi gətirilən nümunədə həm antroponim, həm hidronim, həm də toponimə rast gəlinir. Burada işlənən onomastik vahidləri ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya sahəsində ən geniş tədqiqatlar antroponimlərin tədqiqində özünü göstərir. Antroponimlər də öz növbəsində müəyyən xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırılmışdır. Daşdəmir Əfəndi antroponimini də bu baxımdan nəzərdən keçirsək möhkəmlik, bərklik, güclülük bildirən sözlər əsasında formalaşan antroponimlər sırasına daxil etmək doğru olar. S.Kurqolo qaqauz adları içərisində qeyri xristian mənşəli Dəmir adının türk dillərinə aid olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif adın Azərbaycan, türk və Altayın türkdilli xalqlarında işləndiyini bildirmişdir..." [5; [41, 187-190]]

"Əfəndi" sözü isə antroponimlər içərisində xüsusi yer tutan "titul"lara daxildir. Afad Qurbanov da Azərbaycan dilində tarixən aşağıdakı titulların olduğunu qeyd edir. "Ağa, Bəy, Xan, Paşa, Vəzir, Sultan, Əmir, Şah, Mirzə, Əfəndi, Kərbəlayı..."[6, 275].

Folklor materialları içərisində xüsusi yer tutan nümunələrdən biri də hidronimlərdir. Hidronimlərin folklor nümunələri içərisində araşdırılması bu gün lazımı səviyyədə olmasa da, hidronimlərin sistemli araşdırılmasında N.Əsgərovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Hidronimlər əlamətlərinə görə müxtəlif cür qruplaşdırılır. Nümunədə işlənən "Ulu çay" fikrimizcə suyun əlamətinə görə adlandırılan hidronim qrupuna aiddir. Ulu, əzəmətli çay mənasını ifadə edir.

"Daşağıl" isə oroqrafik obyekt adı bildirən oykonimdir. Sözü mənşəyi uzaq keçmişlərə gedib çıxır, odla, işıqla, Günəşlə bağlıdır. "Daş" - bərkimiş, Yer qabığını "deşmiş", bətnindən "daş"mış, sönmüş, "daşlaşmış od"dur. "Dış Oğuz", "dışarı" sözlərindəki "dış"ın daşdığı "çöl, bayır, xaric" mənaları da məhz "daş"ın bu ilkin mənasından yaranmışdır. Ulu Zərdüştün adındakı "düş" (üşt, işt, aşt, daş) də Günəş (bərkimiş od) məzmunlu "daş" dır. Zərdüşt – qiymətli daş, "qızıl daş" mənası daşıyır. "Daş" çoxmənalı sözdür. Onun sonrakı mənaları da başlanğıc mənadan (bərkimiş od) doğmuşdur. "Daşağıl"ın ikinci hissəsi "ağıl" iki komponentə bölünür: "ağ" və "ıl". "Ağ" – Günəşin əsas rənglərindən biri olub çoxsaylı yer adlarının yaranmasında mühüm rol oynamışdır: Ağdam, Ağdaş, Ağbulaq, Ağqoyunlu, Ağsu, və s. "Ağ" – Günəşə işarə olub ucalığı, yüksəkliyi, müqəddəsliyi bildirir. "Ağıl" "ağ olan, işıqlı, uca, hündür yer, məskən, ərazi" mənalarını daşıyır. "Mal-qara, qoyun saxlamaq üçün hasarlanmış üstüaçıq yer" (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti) də bu mənalardan biridir. "il" – ol, olmaqdır.[8]

Nəticə olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, xüsusən, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dilində işlənən onomastik vahidlər onu yaradan xalqın etimologiyası, dövrü, ən əsası isə yarandığı məkan haqqında bizə dolğun məlumat verir. Bu baxımdan, məqaləmizdə işlənən onovahidlər, xüsusən də, toponimlər məhs, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa bu nümunələrin Oğuz rayonuna məxsusluğunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, XIII kitab, (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru), Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2005.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Gki cildə. I cild. Bakı, "ğərq-Qərb", 2007, 304 səh.
3. Cəfərli Y. M. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 386 səh.
4. Ə. Tanrıverdi Türkologiyamızın Afad Qurbanovu. Bakı, 2018, 244 səh.
5. Xalıqov F.R. Azərbaycan Onomalogiyası (*folklor əsasında*). Bakı: "Müəllim", 2009. - 242s.
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
7. Mikayılova Ə. N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). «Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya» MMC, Bakı, 2008, 302 s.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Ba%C5%9F_Da%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1

Т.Мамедова

Ономастические единицы в фольклорных образцах собранных из Огузского района

Резюме

Азербайджанская литература богата изоляционными единицами. Изучение онмологических единиц на основе литературных образцов в лингвистике - это новое поле, называемое поэтической онмастикой. Ономологические единицы, изученные на основе фольклорных материалов, также являются полем поэтической онмастики. В фольклористическом исследовании онмастики представлены интересные факты об истории литературного языка, этнографии, диалектологии и этногенеза. Древний азербайджанский фольклор имеет глубокие корни. Интерес к этому интересен и огузский фольклор. В статье Огузский фольклор изучается на онмологической основе.

Антропонимы, топонимы, непристойности и т. Д. В фольклорных примерах была выявлена и исследована. Они были признаны отличительными.

Хотя некоторые из образцов, собранных в этом районе, отражают топонимы Огуза, некоторые из них являются огузским вариантом всех азербайджанских топонимов.

T. Mammadova

Onomastic population by folklor examples from oguz district

Summary

Azerbaijani literature is rich in onomastic units. The study of onomological units based on literature samples in linguistics is a new field, called poetic onomastics. Onomological units learned on the basis of folklore materials are also a field of poetic onomastics. Onomastics's folklore study reveals interesting facts about the history of the literary language, ethnography, dialectology as well as ethnogenesis. Ancient Azerbaijani folklore has deep roots.

Oguz folklore is also interesting in this respect. In the article Oguz folklore has been studied on an onomological basis. Anthroponyms, toponyms, obscenities, etc. in folklore examples has been identified and investigated. They have been proven to be distinctive. Although some of the specimens collected from the area reflect Oguz's toponyms, some of them are the Oghuz variant of the whole Azerbaijani toponyms.

Rəyçi:

Kamil Adışirinov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

ƏLİYEVƏ PƏRİXANIM
Bakı Slavyan Universiteti
perixanim@mail.ru

**BƏDİİ DİLDƏ PASSİV LEKSİKANIN ÜSLUBU
ÖZƏLLİKLƏRİ**
(*İ.Şıxlının “Ölən Dünyam” əsəri əsasında*)

Açar sözlər: bədii əsər, ədəbi dil, passiv leksika, köhnəlmiş söz, tarixizm
Key words: literacy work, literary language, passive lexica, archaic word, historical word
Ключевые слова: художественный язык, литературный язык, пассивная лексика, архаическое слово, историческое слово

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə istifadə olunmur. Onların müəyyən qismindən daha çox, bəzilərindən isə ancaq bədii ədəbiyyatda müəyyən dövrü göstərmək üçün istifadə olunur. Buna əsaslanaraq aktiv və passiv leksika terminləri meydana gəlmişdir.

Aktiv leksika dedikdə ümumişlək sözlər nəzərdə tutulur ki, bunlardan gündəlik həyatımızda tez-tez istifadə edirik. Başqa sözlə, “lüğətin aktiv qisminə hal-hazırda geniş şəkildə istifadə edilən sözlər daxildir. Deməli, lüğətin aktiv qisminə əsas lüğət fondunu təşkil edən bütün sözlər və ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər – terminlər daxil olur. Çünki ixtisasla əlaqədar olan belə sözlər, hamı tərəfindən işlədilməsə də, bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər” (1, s. 65). Passiv leksika isə adından da göründüyü kimi, 1-ci çox az istifadə olunan, ancaq müəyyən bədii ədəbiyyat nümunələrində rast gəlinən, 2-ci dilə yenidən daxil olmuş hələ “vətəndaşlıq hüququ” qazanmamış sözlər daxildir. 1-ci qrupa daxil olan sözləri köhnəlmiş sözlər, 2-ci qrupa daxil olan sözləri isə yeni sözlər və ya neologizmlər adlandırırlar. S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, “lüğətin passiv qisminə və işlənmə gücünü itirmiş, köhə ədəbiyyatda, lüğətlərdə qalmış və çox az adama tanış olan, eyni zamanda müəyyən münasibətlərlə əlaqədar dilə yenidən gəlmiş və hələ özünə möhkəm zəmin tapmamış sözlər daxil edilir. Belə sözlər o dildə danışan adamların çoxu tərəfindən işlədilmir. Burada iki cür söz qrupuna təsadüf edilir: köhnəlmiş sözlər; yeni sözlər” (1, s. 65).

Köhnəlmiş sözlər hər bir dilin qədim elementlərini, mövcud dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mühüm linqvistik və tarixi mənbədir. H.Həsənov bu barədə yazır: “Dilin leksikasının passiv sözlərinin bir hissəsi köhnəlmiş sözlərdir. Müasir dil baxımından, müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən

çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər adlanır” (2, s. 251). Bu zaman belə bir sual meydana çıxır ki, köhnəlmiş sözü necə müəyyən etmək olar və bunun üçün müəyyən kriteriya mövcuddurmu? Köhnəlmiş sözləri müəyyən edərkən tarixilik diqqətdən qaçılmamalıdır, çünki qeyd etdiyimiz kimi köhnəlmiş sözlər hər hansı bir tarixi dövrlə bağlı olur. Tarixdə baş verən müəyyən hadisələrin nəticəsində sözlər öz işləkliyini itirir və nəticədə, arxaizmlərə və tarixizmlərə çevrilir.

Leksikda sözlər işləkliyinə, məna qruplarına, inkişafına görə müəyyən qruplara ayrılır. İnkişafına görə sözlər köhnəlmiş və yeni sözlər adlı iki qrupa bölünür. Biz köhnəlmiş və yeni sözlər haqqında yuxarıda müəyyən məlumat verdik. Burada bir məsələni qeyd edək ki, köhnəlmiş və yeni sözlərə daha çox bədii əsərlərdə rast gəlmək mümkündür. Yazıçılar müəyyən dövrün təsvirini daha dəqiq və əhatəli vermək, hadisələri daha dolğun və canlı təsvir etmək üçün köhnəlmiş və yeni sözlərdən xeyli sayda istifadə edirlər. Belə sözlər bədii əsərin oxunaqlılığını, inandırıcılığını artırır, oxucunu hadisələrin sanki canlı şahidinə çevirir.

Belə əsərlərdən biri də İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanıdır. Əsərdə hadisələr XX əsrin müəyyən dövrlərinə təsadüf edir. Əsərdə diqqət mərkəzində olan obrazlar Alqazaxlılar nəslinin ağbirçəyi Güllü arvad, Çıraqlılar nəslinin ağsaqqalı Ömər koxadır. Qeyd edək ki, onların həyatı romanda 3 mərhələdə təsvir olunmuşdur.

1-ci mərhələ Çar hökuməti dövrü;

2-ci mərhələ Sovet hakimiyyətinin ilk illərində;

3-cü mərhələ Sıfı mübarizənin kəskinləşdiyi və gərginləşdiyi illərdə - 20-ci illərin sonu 30-cu illərdə.

Elə buna görə də əsərin fəsillərində bir dövrün təsvirində köhnəlmiş söz digər fəsildə ümumişlək, sonrakı fəsildə isə köhnəlmiş söz kimi verilir. Bunları başa düşmək üçün romandan seçilmiş köhnəlmiş sözlərə diqqət yetirmək lazımdır. Romandakı köhnəlmiş sözləri arxaizm və tarixizm adı ilə iki qrupa ayırmadan təhlil edirik. Burada köhnəlmiş sözləri daha çox inkişafına əsaslanaraq təhlil edəcəyik.

Romanda o dövr üçün səciyyəvi olan müəyyən sayda köhnəlmiş və yeni sözlərə rast gəlmək mümkündür. Əsərdə istifadə olunmuş köhnə sözləri biz şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) Vəzifə adı bildirən köhnəlmiş sözlər:

Koxa – kənddə sayılıb-seçilən adam.

Beləcə xeyli oynadıqdan sonra qoç xalxala qayıdır, Ömər **koxa** isə alaçığa girirdi (3, s. 16).

Bu söz hal-hazırda “Qazax dialektində - başı əyri balaca ağac” (4, s. 257) mənasında işlənməkdədir.

Padişah – hökmdar, imperator, şah sultan (5, s. 565).

935-367-ci hicridə “Şəmkur” adında bir *padişah* bu şəhəri tikdirmiş və öz adını həmin şəhərə vermişdir (3, s. 76).

2) Geyim adı bildirən köhnəlmiş sözlər:

Qeyd edək ki, bəzi köhnəlmiş sözlər müəyyən zaman keçdikdən sonra dildə yenidən işləklik hüququ qazanır. Belə sözlər əvvəlki mənasını ya olduğu kimi saxlayır, ya da müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məs., *qurşaq* sözü. Köhnəlmiş sözlərin müəyyən qismi tamamilə dildən çıxır müəyyən qismi isə dialektlərdə qorunub saxlanılır.

Qurşaq – Beli sıx tutmaq üçün ona sarılan uzun və dar parça; belbağı (5, s. 218).

Uzun arxalığının altından belinə enli *qurşaq* bağlardı (3, s. 16).

Bu söz ayrı-ayrı dialektlərdə işlənərək fərqli mənalar da ifadə edir. Məsələn: Goranboy və Qazaxda – kiçik arx, Cəbrayılada – şəpərin belinə (ortasına) çəkilən qarğı, çubuq, yenə Qazaxda – qövsi-quzeh mənalarında işlənir (4, s. 316-317).

İndi qurşaq dedikdə daha çox bel nəzərdə tutulur. Deməli, bu söz öz sematikasını dəyişərək müasir dövrdə ümumişlək söz kimi işlənir.

Arxalıq – Yaxası düyməli, beli büzməli, ya büzməsiz üst paltar (6, s. 133).

Çuxa – Qafqazlıların üstədən geyinilən, beli büzməli, uzun kişi geyimi (6, s. 501).

Ömər koxa *çuxasını*, *arxalığını* soyundu (3, s. 30).

Arxalıq və çuxa sözlərinin hər biri bugünkü dövrümüz üçün də arxaik hesab olunur.

Başmaq – üzüörtülü, daban tərəfi və pəncənin yarısı açıq, nallı kişi və qadın ayaqqabısı (6, s. 244).

Məscidin kənarı ayaqqabı və *başmaqlarla* dolu idi (3, s. 84).

Gətirilmiş nümunədən də göründüyü kimi başmaq arxaizmi ayaqqabı sözü ilə paralel işlənmişdir. Zaman keçdikcə ayaqqabı sözü başmaq sözünü tamamilə sıradan çıxartdı və indi ümumişlək mahiyyət daşıyır.

Müasir dövrümüz üçün bu söz tarixizmdir.

3) Müəyyən ictimai-sosial münasibətlərin nəticəsində meydana gələn köhnəlmiş sözlər.

Ağa – hakim istismarçı siniflərə mənsub adam. Mülkədar, bəy, zadəgan (6, s. 53).

Bir aydan sonra cah-cəlalla toy edib Qönçəni oğlu Şəmistan *ağaya* gəlin gətirdi (3, s. 19).

Nökər – keçmişdə ağasına xidmət edən və onun şəxsi tapşırıqlarını yerinə yetirən ev xidmətçisi (5, s. 500).

Heç nə başa düşməsələr də *nökərlər* kişinin göstərişi ilə ikinci camışı gətirdilər (3, s. 18).

4) Silah alətləri ilə bağlı köhnəlmiş sözlər.

Xəncər – ucu sivri, iki tərəfi iti soyuq silah (7, s. 446).

İri gümüş **xəncəri** vardı (3, s. 16).

5) Məişətlə bağlı yaranan arxaizmlər.

Dəyə - qarğıdan və s.-dən düzəldilmiş komacıq, alaçıq, qazma (6, s. 607).

Noylu bulağı üst tərəfində, yaşıl döşdə məhəllə-məhəllə **dəyə** tikmişdilər (s. 15).

Qənşər – dilələklərdə bu gün də rast gəlinən bu söz “qarşı tərəf, ön tərəf, irəli qabaq” (5, s. 117) mənalarını daşıyır. Qeyd edək ki, dialektlərdə xeyli sayda köhnəlmiş sözlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində də bunu görürük (4, s. 293). Bu söz romanda dialekt elementi olsa da, biz onu arxaizm kimi də götürə bilirik.

Ələddin **qənşər** tərəfə keçdi (s. 8).

Cürdək – gildən, saxsıdan, şüşədən və sairə materialdan qayrılan darboğazlı su qabı (6, s. 432).

Su dolu **cürdəyi** əlinə aldı (3, s. 26)

Təliqə – müəyyən məsələ haqqında rəsmi məktub (8, s. 305).

Təliqə gəlmişdi (3, s. 53).

Zindan – keçmiş zamanlarda qaranlıq və mudhiş dustaqxana (8, s. 676).

Kişinin başına iş gələr, əlindən xata da çıxar, adam öldürüb **zindana** da düşər (3, s. 12).

Romanda diqqəti çəkən məqamlardan biri də vaxtilə işlənən türk mənşəli tanrı sözünün sonradan köhnələrək arxaik leksikaya daxil olması, ancaq müəyyən zamandan sonra Allah sözü ilə paralel işlənməklə yenidən dilə daxil olmasıdır. Belə sözlərə dilçilikdə “dirilən sözlər” deyilir.

Tanrı – Allah (8, s. 265)

Mənim də **tanrı** nişanlımı əlimdən aldı (3, s. 38).

Ay **Allah**, ey yeri-göyü yaradan **tanrı**, sən özün kömək ol, qardaşım muraz üstündədi, ona qıyma, qoyma nişanlısı ağlar qalsın (3, s. 22).

Qeyd edək ki, tanrı sözü tenri şəklində qədim türk yazılı abidələrinin (Orxon-Yenisey) dilində işlənirdi. Qədim türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra tanrı sözü Allah sözü ilə əvəzləndi. Müəyyən müddətdən sonra paralel şəkildə, xüsusilə, danışıq dilində, işlənməyə başladı.

Dirədöymə – kütləvi uşaq oyunlarından birinin adı (6, s. 642).

Cavanlar **dirədöymə** oynayırdılar (3, s. 38).

Xurcun – içərisində şey qoymaq üçün adətən yük və ya minik heyvanlarının belindən aşırılan, palaz kimi toxunan, ya da cod parçadan tikilən ikigözlü torba, iri heybə (7, s. 487).

Nə çiyindəki **xurcunun** ağırlığını hiss etdi, nə də yoxuşa dırmananda sızıldayan dizinin ağırlarını (3, s. 27).

Qeyd edək ki, xurcun sözü müasir ədəbi dilimiz üçün də köhnəlmiş hesab olursa da, Qərb dialektlərimizdə hal-hazırda da işlənməkdədir.

Çatı – qıldan hörülmüş qalın kəndir (6, s. 451).

Axşamdan ala çatıları istağa qoyurdular.

Çatı sözü köhnəlmiş söz hesab olursa da, Qərb dialektlərində indi də işlənir.

Xırman – dəni sünbüldən ayırma əməliyyatı (7, s. 462).

Səhər, gün xeyli qalxandan və zurnaçılar damın üstünə çıxıb səhər havasını çalandan sonra dəstə-dəstə gəlib xırman yerinə toplaşırdılar (3, s. 39).

Xırman sözü köhnəlmiş söz olsa da, Qərb dialektində hal-hazırda işlənir.

Təknə – əsasən xəmir yoğurmaq üçün işlədilən dərin, iri, taxta mətbəx aləti; dərin tabaq (8, s. 299).

Düzəldilmişdi deyəndə, ağacı havaxtsa kimsə kəsmiş, onun içini təknə kimi ovmuş, burun tərəfini nazıltmış, arxa tərəfini isə enli eləmişdi (3, s. 41).

Qeyd edək ki, köhnəlmiş sözlərə həm dialektlərdə rast gəlinəndi ki, həm də digər türk dillərində ya mənası saxlanmış şəkildə, ya da başqa mənada ümumişlək söz kimi müasir dövrümüzə işlənmə bilər. Daha dəqiq desək, bir türk dili üçün köhnəlmiş hesab olunan söz digər türk dili üçün ümumişlək ola bilər. Təknə sözü müasir Türkiyə türkcəsində qayıq mənasında işlənməkdədir.

Divan – məhkəmə, tribunal (6, s. 650).

Divan-dərəyə lotu-potular yığılıb, bala ehtiyatlı olun (3, s. 34).

Müasir dövrümüzə divan sözü dilimizdə məhkəmə anlamında işlənməsə də, oturmaq və ya uzanmaq üçün uzun yumşaq taxt mənasında işlədilir. Deməli, divan sözü zaman keçdikdən sonra semantik dəyişməyə məruz qalmışdır.

Şenlik – abad yaşayış yeri, ümumiyyətlə, məskun yer, məntəqə, qəsəbə (8, s. 196).

Evləri, həyətləri ortadan bölən yeganə yolun bir ucu dərəyə enib aşağıdakı kəndə, o biri ucu isə yuxarıdakı şenliyə gedirdi (3, s. 47).

Şenlik sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşərək ümumişlək olmayan leksiya daxil olmuşdur. Hal-hazırda həmin sözün əvəzinə qəsəbə sözü işlənir.

Qarı – qoca qadın, qoca arvad (5, s. 59).

Onda görəcəksən ki, kəndin qarıları, gəlinləri və sənəyi yerdən güclə qaldıra bilən qızları qatarlaşıb yola səpələnir və kəndin kənarındakı dərəyə – İncə çayının sahilinə enirlər (3, s. 48).

Qarı sözü qədimdə, məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində hiyləgər, qəddar, kinli anlamında işlənirdi. Bu söz adətən düşmən sözü ilə bircə işləndikdə qeyd edilən mənaları daşıyır. Məs., Qarı düşmən dost olmaz.

Qərb dialektində isə qoca qadın, qoca arvad mənasında indi də işlənir.

Şərqi – nəğmə mahnı (8, s. 215).

Gah uşaqlara *şərqi* öyrədir, divarları his basmış ikiotaqlı məktəb binasının küncündə tələbələrə nağıllar danışır (3, s. 50).

Batman – Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müxtəlif ağırlıqda (*əsasən 20 girvənkə ağırlığında*) olan köhnə çəki ölçüsü (6, s. 247).

Ağır otur, batman gəl (3, s. 56).

Köhnəlmiş sözlərə biz atalar sözləri və məsəllərdə də rast gələ bilərik. Yuxarıda nümunə verdiyimiz batman sözü köhnə ölçü vahiddir. Ancaq “Ağır otur, batman gəl” atalar sözündə ağır olmaq, ciddi olmaq mənasını daşıyır. Bu atalar sözü hal-hazırda eyni mənada işlənir.

Heybə – çiyindən, bəzən də atın tərəkindən aşırılan kiçik xurcun (7, s. 346).

Torbadan, heybədən süzmə, qatıq çıxarıb iştəha ilə çörək yeməyə başladılar (3, s. 70).

Heybə sözü dilimizdə arxaizm kimi işlənir.

Pinəçi – ayaqqabı təmir etməklə məşğul olan adam (5, s. 603).

Papaqçılar öz papağını, pinəçilər öz ayaqqabılarını, dərzilər öz paltarlarını küçəyə sərrib müştəri gözləyirdilər.

Müəzzin – azançı (5, s. 410). Azan oxuyan adama deyilir. Sovet hakimiyyəti illərində bu söz unudulmuş, sonralar axund, imam sözləri ilə əvəz olunmuşdur.

Müəzzin asta-asta minarəyə qalxdı (3, s. 85)

Yeni sözlər. Dilə yeni daxil olmuş sözlərə neologizmlər deyilir. Belə sözlər də dilin passiv leksikasına daxildir. Neologizmlərin müəyyən bir qismi dildə “vətəndaşlıq hüququ” qazanaraq aktiv leksikaya daxil olur. Müəyyən bir qismi isə sadəcə yarandığı dövrdə işlənir və köhnəlmiş sözlərə çevrilir. Romandan verilən nümunələr əsərdə hadisələrin baş verdiyi dövr üçün yenidir. Müasir dövrümüzdə bu sözlərdən bəziləri artıq tarixizm və arxaizm hesab olunur.

“Ölən dünyam” əsərində o dövr üçün işlənən neologizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik.

1) Rus dilindən tərcümə olunmadan işlənən yeni sözlər.

Uçitel – rus dilində müəllim deməkdir. Qeyd edək ki, belə sözlər dilçilikdə varvarizm adlanır. O dövrdə həmin söz dilə yenidən daxil olmuşdur və ona görə də yeni söz hesab edirik.

Bir gün səhər uçitel onu aşağı çağırırdı (3, s. 48).

Troyka – rus sözüdür üçatlı minik arabası deməkdir (8, s. 372). Əslində varvarizm olan bu söz də əsərin dilində işləndiyi zamana görə yeni söz hesab etmək olar.

Bu kağız “üçlüyün” hökm kağızı idi. Camaat arasında ona **troyka** deyirdilər (3, s. 97).

Verst – rus mənşəlidir, 1,06 kilometrə bərabər rus uzunluq ölçüsü – metr üsuluna keçməzdən əvvəl işlənirdi (8, s. 472)

Dərənin dərinliyi yarım verstdən çoxdur (3, s. 48).

Çemodan – Paltar və başqa şeylər saxlamaq və aparmaq üçün qulplu qutu şəkilli qab (6, s. 443).

Rus dilindən daxil olan bu söz o dövr üçün neologizm idi. Hazırda adı çəkilən söz ümumişlək səciyyə daşıyır və çamadan şəklində işlənərkəndir.

Mürsəl yorğan-döşəyini pilləkənin üst tərəfindəki otağın küncünə yığdı, gecələr üstü naxışlı taxta çemodanını başının altına qoyub yatdı (3, s. 47).

Soldat – siravi hərbi qulluqçu əsgər.

Rusiyaya qayıdan soldatlar özləri ilə bərabər silahlarını da aparırlar (3, s. 73). Müasir dövrümüzdə məişətdə işlənən bu söz artıq ümumişlək mahiyyət daşıyır.

2) Vəzifə adları ilə bağlı yeni sözlər.

Romanda belə sözlərin böyük bir qismi sovet hökumətinin yarandığı dövrlə bağlıdır.

Şura sədri – qeyd edək ki, şura müəyyən sahəyə aid mütəxəssislər qrupudur. Sədr isə onlara rəhbərlik edəndir. Şura sözü öz mənasını genişləndirərək valideynlər şurası, institutun elmi şurası və s. kimi ifadələrdə işlənərkəndir.

Firqə özək katibi – partiya katibi

Gördü ki, kəndin hörmətli adamları: şura sədri, firqə-özək katibi və bir-iki ağsaqqal pərdənin arxasında “səhnə”də stul qoyub əyləşiblər (3, s. 51).

Milisioner – milis işçisi, milisiyada xidmət edən adam, milis nəfəri.

Hal-hazırda tarixizm hesab olunan bu söz Sovet hakimiyyətinin ilk illərini təsvir edən hissədə yeni söz kimi işlənmişdir.

Hətta bir dəfə kənd şurasının milisioneri Keçəl Xondulu zarafata salıb demişdi ki, “Nə vaxta qədər belə səksəkəli dolanacaqsan? Əlindən xata çıxıb, get üç-dörd ay yat sonra gəl, rahat dolan” (3, s. 65).

Komissar – Keçmiş SSRİ-də: üzərinə ictimai-siyasi, təşkilati və inzibati vəzifələr həvalə olunmuş rəhbər şəxs.

Əsərdə Sovet dövrünün təsvir edən fəsildə neologizm kimi işlənmişdir. Hal-hazırda bu söz Sovet İmperiyasının dağılması ilə tarixizmə çevilmişdir.

Əyninə rəngi solmuş, qara rəngli nimdaş dəri pencək, dabanı və burnu didilmiş çəkmə geyinən özü-özünə müraciət edəndə belə, “yoldaş Fətullayev” deyən bu adam qəza mərkəzində, idarələrdə özünü yoxsul işgüzar inqilabçı komissar halına salırdı (3, s. 101).

Naçalnik – sovet dövründə bir idarəyə, müəssisəyə rəhbərlik edən şəxs; rəis.

Yoldaş naçalnik, heç bur zurna-balaban yeridir? (3, s. 122).

3) İctimai həyatın müəyyən sahələri ilə bağlı yeni sözlər.

Təkamül – bir şəxsin, bir şeyin təkmilliyə doğru dəyişməsi, inkişafı.

Müasir dövrümüzdə təkamül bir çox elm sahələrində termin kimi işlənsə də artıq onun mənası hamı tərəfindən başa düşülür.

Əvvəlcə insanların zehində kamillik yaranmalı, təkamül yolunu keçib inqilaba gəlməlidir (3, s. 57).

Hərbi ešelon – cəbhə dərinliyində və ya girintili-çixıntılı vəziyyətdə mövqə tutan və bu qaydada yeriyən qoşun hissəsi.

Kəşfiyyat ona məlumat vermişdi ki, Türkiyə cəbhəsindən: Kars və Ərdəhandan vətənə yola düşən rus hərbi ešelonları Gürcüstana daxil olmuşdur (3, s. 73-74).

Kurs – dar ixtisas verən və ya ixtisası artıran tədris müəssisəsi. Kurs sözü artıq öz semantikasını genişləndirərək müalicə proseslərinin tam müddəti – O, bir kurs müalicəsini tamamladı. Məzənnə – Məzənnəyə görə dollar 1, 75 manatdır. Ali məktəbdə mərhələ – 4-cü kurslar buraxılış imtahanı verəcəklər kimi işlədilir.

Kişiləri kurslara gətirmək və onlara yazı-pozu öyrətmək asandır (3, s. 53).

İnqilab – zorakı ictimai çevriliş; dövlət hakimiyyətinin hakim sinfin əlindən başqa sinfə keçməsi. Qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə bu söz artıq ümumişlək səciyyə daşıyır və geniş şəkildə işlədilir.

İnqilab yaratmaq lazımdır (3, s. 57).

Qolçomaq – yoxsulları, muzdurları istismar edən dövlətli kəndli. Yoxsulları, fağıruları əzən, incidən, onlara zülm edən adam; qoluzorlu, qoçu. Əsərdə təsvir olunan dövr üçün yeni söz olsa da, hal-hazırda bu söz tamamilə arxaıqlaşmışdır.

Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək lazımdır (3, s. 105).

Kolxoz – kollektiv təsərrüfat SSRİ-də iri, yüksək səviyyədə mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatını elliklə aparmaq üçün XX əsrin 30-80-cı illərində kənd zəhmətkeşlərinin sosialist tipli istehsal birləşməsi; kənd təsərrüfat arteli.

Düz on beş gün bundan əvvəl ceyran çöldəki qoyun sürülərini, mal-qaranı, ilxını aparmış, “Bunlar daha kolxozundur” demişdilər (3, s. 107).

Kolxoz sözü müasir dövrümüz üçün artıq tamamilə tarixizim hesab olunur.

Traktor – kənd təsərrüfatı alətlərini və başqa alətləri çəkib aparmaq üçün özüyəriyən maşın (8, s. 369).

Bu dairənin içərisində inqilab edən, yeni traktor sürən, zindanların üzərində dəmir döyən adamların əksi vardı (3, s. 59).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərini əks edərən bu cümlədə traktor sözü neologizm kimi işlənmişdir. Ancaq zaman keçdikdən sonra söz dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Komsomol – Kommunist Gənclər İttifaqı.

Uçitel bilmirsənmi, komsomolu məsciddən götürməzlər (3, s. 62).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərini təsvir edən fəsildə neologizm kimi işlənir. Hazırda isə tarixizim hesab olunur.

Şura hökuməti – Sovet hakimiyyətinə başqa adla Şura hökuməti də deyirdilər. İndi bu söz tarixizim hesab olunur.

Şura hökuməti qurulduqdan sonra isə onu kənd şurasında işə götürdülər, təzə paltar silah, at bağışladılar (3, s. 65).

Bolşevik – bolşevizm tərəfdarı

Onları bolşeviklərin təsiri altına düşməyə qoymamalıyıq (3, s. 83).

Parlament – bütünlüklə və ya qismən seçilmiş nümayəndələrdən təşkil olunmuş ali qanunverici məclis (5, s. 577).

Parlamentin yığıncağında Həmid Sultanov və Çingiz İldırım hökumətə ultimatum vermişdilər (3, s. 85).

O dövrdə neologizm kimi işlənən söz sonralar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Gavur – müsəlmanların islam dininə ibadət etməyənlərə verdiyi ad (7, s. 214).

Gavur sözü XX əsrin əvvəllərində dilimizə Türkiyə tükçəsi ilə daxil olmuşdur. Əsərdə Gəncə üsyanını XX əsrin 20-ci illərinin təsviri zamanı neologizm kimi işlənmişdir.

İki mindən çox gavur əsgəri tutulub qalaya salınmışdır (3, s. 85)

Yoldaş – Sovet hakimiyyətinin ilkin dövründə hörmət əlaməti kimi cənab sözünün yerinə işlənirdi. Sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra daha geniş mənalarda işlənməyə başladı. Həyat yoldaşı, sinif yoldaşı, tələbə yoldaşı və s.

Yoldaş Fətullayev yenidən hasarın üstündə göründü (3, s. 98).

Xalq Maarif Komissarlığı – İndiki Təhsil Nazirliyi anlamında işlənir. Sovet dövründə yeni yaranan bu ifadə indi tarixizim hesab olunur.

Xalq maarif komissarlığına yazmışıq (3, s. 118).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 192 səh.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2005, 452 səh.
3. İsmayıl Şıxlı “Ölən dünyam” romanı
<https://drive.google.com/file/d/0B1n5hFtntvnCTWJMdzVSV0drVFk/view>
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

P.Aliyev

**Features of passive lexicon in literacy language
(Based on the work of I.Shikhli's "The Dead Earth")
SUMMARY**

The article is dedicated to the passive lexicon of the Azerbaijani language. Here are clarified the concept of active and passive lexicon. It is noted that the words included in the language dictionary are not used equally. More than just a few of them, and some are only used to show a certain period in fiction. On the basis of this, active and passive lexical terms have been created.

Archaic words in the passive lexicon draw more attention, and in this article, attention is drawn to the artistic language of archaic words by giving specific examples from I.Shikhli's "The Dead Earth". Also the words are used in this work such as “qurşaq”, “başmaq”, “ağa”, “nökər”, “qənşər”, “xurcun”, “təknə”, “batman”, “heybə” are shown the features of them as passive lexical patterns.

П.Алиева

**Особенности пассивного лексикона в литературном языке
(Основываясь на работе И.Шихли «Мертвая Земля»)**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена пассивной лексике азербайджанского языка. Здесь разъясняется концепция активной и пассивной лексики. Отмечается, что слова, включенные в словарь языка, не используются одинаково. Больше, чем некоторые из них, и некоторые из них используются только для отображения определенного периода в художественной литературе. Исходя из этого, были созданы активные и пассивные лексические термины.

Архаические слова в пассивной лексике привлекают больше внимания, и в этой статье внимание обращается на художественный язык архаических слов, приводя конкретные примеры из «Мертвой Земли» И.Шихли. Кроме того, в этой работе используются слова «qurşaq», «başmaq», «ağa», «nökər», «qənşər», «xurcun», «təknə», «batman», «heybə», показаны особенности их как пассивные лексические узоры.

Rəyçi: İradə Şəmsizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosnet

RAMİLƏ ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
ramile.ehmedova@list.ru

MƏKANIN DEYKTİK KONSEPTUALLAŞMASI

Açar sözlər: məkan, koqnitiv, konseptuallaşma, deyksis, deyktik ifadə

Key words: space, cognitive linguistics, conceptualization, deixis, deictic expressions

Ключевые слова: пространство, когнитивная лингвистика, концептуализация, дейксис, дейктические выражения

Təbii dil həmişə ümumi dünyagörüşünə və situasiyaya malik insanlar tərəfindən müəyyən situasiyalarda – müəyyən zamanda və müəyyən məkanda işlədilir. Bu kontekstual asılılıq cümlələrin təbii dillərdə necə işlədilməsi və necə başa düşülməsini asan şəkildə müəyyənləşdirə bilər. “I told him that yesterday, when he was here” kimi cümlələr əgər aşağıda göstərilənləri müəyyənləşdirə bilərsə tam şəkildə anlaşıla bilər:

a) Danışan – “I” sözü özü hərəkətin kim tərəfindən icra olunduğunu tam ifadə etmir -

b) Cümlənin deyildiyi zaman - Əks təqdirdə biz “yesterday” sözünün nə zaman olduğunu bilmərik -

c) Cümlənin harada işlədildiyi – Çünki “here” hər yer ola bilər –

d) “I” in kimlə danışdığı – Cümlədə yalnız həmin şəxsin kişi cinsində olduğu deyilir -

e) Əvvəl dediyimizin bir hissəsi – Yəni “that” deyərkən nəyi nəzərdə tuturuq -

Ümumiyyətlə, bu cür cümlələrin izahını verərkən elə də problem yaşamırıq, çünki bütün məlumatlar ya qeyri-lingvistik kontekst - (a), (b) və (c) nin mənası situasiyadan başa düşülə bilər -, ya da lingvistik kontekst – (d) və (e) əvvəl deyilənlər əsasında asanlıqla anlaşıla bilər. Bu cümləni deməyi planlaşdıran danışan onu nəzərə ala bilər ki, dinləyənin bu kontekstual informasiya haqqında məlumatı var və bu da aydın şəkildə cümlələrin necə işlədilməsinə təsir göstərir. Yəni cümlədə nəyin eksplisit şəkildə ifadə edilməsi, nəyin də kontekstə buraxılması danışan tərəfindən nəzərə alınmalıdır. (11, səh 1-2).

Formal dillərin əksinə olaraq kontekstuallıq təbii dillərin yeganə fundamental xarakterik xüsusiyyətlərindən deyil. O həm də dil, anlama və dərkətmə arasında ən vacib mərkəzi əlaqələrdən hesab edilir. Cümlə ifadə olunanda onun nə məna verməsi cümlənin lingvistik formasından, danışan və dinləyən tərəfindən başa düşülən situasiyanın xüsusiyyətlərindən (bura

əvvəlki cümlələr də daxildir) və onların hər ikisinin ortaq dünyagörüşündən asılıdır.

Müəyyən olduğu kimi bütün dillərdə kontekstual informasiyanı çatdırmaq üçün bir sıra fərqli vasitələr mövcud olmuşdur. Bunlar arasında ən nəzərə çarpanı deyksis hesab olunur.

“Deyksis” termini yunan dilinə məxsus olmuşdur “ nümayiş, istinad , göstərmə, sözlə işarə etmə” deməkdir . Bu termin dil vahidinin leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə edilən işarəliliyini bildirir . Belə ki, deyksis sözlə işarə, dil vasitəsilə işarə kimi başa düşülür. (9, səh. 54)

Dilin tədqiqində mühüm sahələrdən hesab olunan deyksis xarici dili öyrənmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki deyksis xüsusilə xarici dilin tədrisi prosesində tərcümə nöqtəyi-nəzərindən müstəsna xidmətə malikdir. Sadə bir fenomen hesab olunmayan deyksis adresatın mətni anlamasına kömək üçün danışan tərəfindən verilən vacib məlumatı göstərərək mətni dərk etməyə imkan yaradır. Bundan başqa, bəzən oxucu dildə birbaşa anlaşılmayan söz və ifadələrin mənasını məhz diskurs, müəyyən kontekst daxilində müəyyənləşdirir ki, bu da deyksis vasitəsilə həyata keçir. Bu anlayış ingilis dili də daxil olmaqla bir sıra dünya dillərində geniş şəkildə tədqiq olunur.

Dilçilik elmində deyksis müəyyən sözlərin və söyləmlərin başa düşülməsinin kontekstual informasiya tələb etməsi hadisəsidir . Bu o deməkdir ki, söyləm daxilində deyksisin işarə etdiyi söz və söz birləşmələri kontekstual informasiya zamanı ortaya çıxır. Deyksis anlayışı fikrin ifadə edildiyi məkan və zamanla əlaqəli olan dilin istiqamət bildirmə əlamətlərini təsvir etmək üçün tətbiq edilir. Deyktik sözlər sabit mənaya malik olan , lakin zaman və məkandan asılı olaraq müntəzəm olaraq dəyişiklik nümayiş etdirə bilən bilən denotasiya mənasına malik olan sözlərdir. Deyksis semantikanı və praqmatikanı birləşdirən vasitə olub, müəyyən mətn daxilində, kontekstlə birbaşa əlaqəsi olan söyləmlərdə məqamından asılı olaraq yer, şəxs və zaman strukturunu və ya funksiyasını göstərir. Kontekstual informasiya daşıyan söz və söz birləşmələri deyktik ifadələr adlanır və təbii dil bütövlükdə deyktik ifadələrdən təşkil olunmuşdur. Əslində deyktik ifadələr dil istifadəçilərinə şərait yaradır ki, onlar tam verbal kommunikasiya prosesinin bütün parametrlərini müəyyən edə bilsinlər. Sonrakı tədqiqatlar açıq şəkildə göstərmişdir ki, deyktik ifadələr ən eksplisit mətn əlaqələndiricilərindəndir. (6, səh .42). Deyktik ifadələrin konseptuallaşmada rolu tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin bu tədqiqatlar heç bir zaman diskursiv-koqnitiv paradigmadan araşdırılmamışdır. Belə ki, bu ifadələrə diskursiv-koqnitiv yanaşma R.Langakerin adı ilə bağlıdır. R.Langakerin yazdığı iki məqalənin adını qeyd etmək olar ki , həmin məqalələrdə o, deyksisə subyektivlik nöqtəyi

nəzərindən diqqət yetirmişdir. (Lanqaker, 2002) . Bu baxımdan F. Lenzin yazdığı “Zaman, məkan və şəxsin deyktik konseptuallaşması” adlı kitabını xüsusi da qeyd etmək olar.(Lenz, 2003). Digər tədqiqatlarda, məsələn .P.Çiltonun tədqiqatlarında isə daha çox diskursda deyktik ifadə məsələsinə toxunulur. K. Hart deyksisi diskurs strategiyaları baxımından izah edir. Deyktik ifadələr danışan və dinləyənin eyni kontekstdə söhbət etməsindən asılıdır. S.Levinson qeyd edir ki, deyksis nitq prosesinin və kontekstə əsaslanan söyləmin kodlaşdırılmasının qrammatik üsulları və həmin söyləmin mübadiləsinin həmin kontekstə əsaslandığı üsulların təhlilindən ibarətdir. Söyləmin kontekst daxilində verilməsi müəyyən sözlərin anlaşılması və mənanın tam ifadə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, ingilis dilində *here, there, now, then, yesterday, today* və *tomorrow* zərfləri, *this, that, you, me, she, him, it, them* əvəzlilikləri kontekstdən kənarında anlaşılmaz hesab edilir. Çünki dil vahidi ilə ifadə edilmiş bu və ya digər fikri anlamaq üçün müəyyən məlumatların olması çox vacibdir. Danışanın kim olduğu, söhbətin kimə istiqamətləndiyi, söhbətin kimin haqqında aparıldığı, hansı zamana və məkana aid olduğu bu cür məlumatlardandır. Konteksti müəyyən edən bu cür məlumatlar qeyri-lingvistik məlumatlar hesab olunur, çünki belə məlumatlar dilin qrammatik quruluşuna aid olmayıb, onların yalnız ifadə vasitələridir (söz, cümlə, söyləm). (7, səh.32-35)

Bühler (1934) artikl və digər daha çox və daha az deyktik elementləri özündə ehtiva edən deyktik işarətmənin üç növünü fərqləndirmişdir. Onun fikrincə, danışan hər hansı bir obyektə ya barmaqları , ya da digər vasitələrlə işarə edərək göstərir. Bir və ya birdən çox verbal deyktik elementlərin eyni zamanda işlədilməsi qeyri-verbal elementlərlə uyğunluq təşkil etməlidir ki, dinləyən tərəfindən tam şəkildə başa düşülsün. Deyktik funksiyanın ikincisi Bühlerin “ən maraqlı doğuran və tipik olaraq lingvistik hesab olunan işarə etmə üsulu” olan anafirik funksiyasıdır. (1, s. 81). Burada lingvistik elementlər yalnız simvolik formada təqdim olunan və cümlənin lingvistik kontekstinə aid edilən obyektlərə istinad olunur. Məlumdur ki, lingvistik vahidlərin anafirik işlədilməsi qısamüddətli yaddaş üçün bir fəaliyyət növü kimi düşünülür. Bu, işarətmənin üçüncü növü ilə tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Bu növ konstruktiv təsəvvürdən əmələ gələn “obyektlərə” deyktik istinaddır.

Bunlara baxmayaraq Bühlerin “deyksis” və ya “işarətmə” kimi ifadələri semantik cəhətdən çox fərqli funksiyaları ifadə etmək üçün işlədildiyindən çoxmənalı və qeyri-müəyyən hesab olunur. Müəyyənlik artıqlı kimi deyktik hissəciklər həm yerli deyksisin mexanizmi kimi işlədilə bilər, həm də eyni zamanda digər funksiyaları yerinə yetirə bilər. Beləliklə, “deyksis” termini daha da metaforikləşir və çoxmənalı olur. Deyksis

termininin çoxmənalılığı (əsl və ya həqiqi deysis, anafirik deysis və üçüncü növ deysis) Böhlerin üçüncü növ deysisi deysisin digər növləri ilə müqayisədə “əsl və ya həqiqi” deysis adlandırması ilə daha da aydın görünmüşdür. “Əsl və ya həqiqi” deysis ilə digər deysis tipləri arasındakı əlaqə, xüsusilə də əsl deysislə üçüncü növ deysis arasındakı əlaqə çoxmənalılığın olduğunu açıq formada göstərir. (11, s.188- 189)

Analoji olaraq Layonz (1977) bildirir ki, “müəyyən təsvir vasitəsilə istinad tamamilə deysisdən asılıdır”. O buraya müəyyənlik artıqlının anafirik işlədilməsini də daxil edir. Layonz müəyyənlik artıqlının anafirik funksiyasının deyktik komponentlərinə istinad edərək deysisi anaforanın əsası və müəyyənlik artıqlının müxtəliflikləri adlandırmışdır. O qeyd edir ki, *this* və *that* kimi deyktik elementlər arasında əlbəttə ki, açıq fərqlər mövcuddur. *This* və *that* –in əksinə *the* –nin kontekstin (əsasən danışanın zaman və məkanca vəziyyəti) əsas istinad nöqtəsi olması baxımından izahı aydın verilə bilməz (11,s. 189).

Deysisə aid olan kontekstual informasiyanın kateqoriyaları şəxs, zaman və məkan kateqoriyalarıdır ki, Filmor bunları deysisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” adlandırır. (5, səh. 235) . Ç.Filmor və S.Levinson deysis kateqoriyasını geniş şəkildə tədqiq edərək onun şəxs, zaman, məkan, sosial və diskurs növlərini fərqləndirmişdir.

Ç.Filmor və S.Levinson deysis kateqoriyasının xüsusiyyətlərini geniş müzakirə edərək onları şəxs, zaman, məkan, sosial və diskursiv nöqtəyə-nəzərdən bölmüşdür. (Filmor, 1971, Levinson, 1983). Əslində deyktik ifadələrin bu xüsusiyyətləri dil istifadəçilərinə imkan verir ki, onlar bütövlükdə verbal kommunikasiya prosesinin bütün parametrlərini müəyyən etsinlər. Sonrakı araşdırmalar aydın şəkildə göstərdi ki, deyktik ifadələr eksplisit mətn əlaqələndiricilərindən hesab olunur. Əslində onlar məkan və zaman baxımından situasiyaya uyğunlaşmaq məqsədilə mətnin ötürücüsü üçün mühüm vasitə rolunu oynayır. Bu vasitələrdən istifadə edərək mətni ünvanlayan obyekt sadəcə mətni qəbul edənə göndərir. Öz növbəsində əgər mətni qəbul edən şəxs deyktik ifadələri yalnız şərh edərsə o sözsüz ki, ismarıcı düzgün anlamayacaq, çünki bu elementlər diskurs iştirakçıları arasında əlaqə yaradan işarə funksiyasını yerinə yetirirlər. (6, səh.23-24).

Deyktik ifadələrin harada, nə zaman və kim tərəfindən işlədilməsindən asılı olaraq mənaları daim dəyişilə bilər. Tipik nümunələr “I”, “now” və “here”- dir, lakin digərləri də çoxdur. Onlar adətən üç qrupa ayrılır: şəxs deysisi - “I, you, my” və s. , zaman deysisi - “now”, “today”, “formerly” və ya zaman morfemləri və yer və ya məkan deysisi – “here, there, left”. Bu bölgü müəyyən cəhətdən qane etmir, çünki burada “that” (işarə edən jesti kimi işlədildikdə) kimi vacib deyktik ifadələrə diqqət edilmir. (11, səh 2.)

Məkan bildirən deyksislər - hər bir dildə danışan bu və ya digər şəkildə ətrafındakı məkan kontekstinə aid olunur. Əslində , danışanın mövcud olduğu məkan ilə onun nitqinin cərəyan etdiyi və kontekstin olduğu zaman arasında sərhəd mövcuddur. Məkan və yer deyksisi danışq prosesini ilə əlaqəli yer, məkan kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Şəxs deyksisində olduğu kimi, məkan deyksisi də danışana və adresata və ya istinad olunan şəxslərə və ya obyektlərə aid ola bilər. İngilis dilində məkan deyksisinə ən səciyyəvi nümunə kimi *here* və *there* yer zərflərini və *this* , *that* , *these* , *those* işarə əvəzliliklərini göstərmək olar. Məsələn,

She loves to visit *this* city .

The children would like to go *there* with great pleasure.

That newspaper belongs to him.

Məkan deyksisləri həmçinin yaxınlıq və uzaqlıq mənalarını da ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “*here*” və “*there*” zərfləri danışana yaxın və uzaq məkanı, yeri bildirmək üçün işlədilir. İngilis dilində *here* , *this* , *these* danışana yaxın olan məsafəni, *there* , *that* , *those* isə danışandan uzaq məsafəni bildirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu deyksislər məkan mənasını heç də həmişə dəqiq şəkildə ifadə edə bilmir, çünki onların bildirdiyi məkan istənilən ərazi, otaq, şəhər və s. ola bilər. Adresat danışanla fərqli məkandadırsa bu zaman “*there*” adresatın mövcud olduğu məkana da aid ola bilər.

Məkan deyksisi danışanın üçölçülü mövqeyini dərk etməsinin linqvistik ifadəsi ilə bağlıdır. Deyktik və qeyri-deyktik konsepsiyalar arasındakı fərq analogiya ilə daha yaxşı anlaşıla bilər. Bir həyətin ortasında qurulan bir insan fiqurunun heykəltəraşlıq təsviri ilə insan fiqurunun bir fotosəklinin arasındakı fərqə nəzər salaq. Heykəltəraşlıq abidəsi heç bir xüsusi müşahidəçi baxışını əks etdirmir, lakin şəkil əks etdirir. Şəkil ona görə əks etdirir ki, fotokamera modelin istənilən bir tərəfində yerləşdirilə bilər, məsələn qarşısında və ya yanında, yuxarısında , aşağısında və ya onunla eyni səviyyədə.

Bəzən eyni dil materialının həm deyktik, həm də qeyri-deyktik funksiyası ola bilər. Buna “*left*” sözünü nümunə göstərmək olar. Məsələn, “*My sister stood at the general’s left side*” cümləsində “*left*” sözünün qeyri-deyktik işlədilməsi halına rast gəlirik. Nitq zamanı danışanın mövqeyi tamamilə əlaqəsizdir. Lakin “*What’s that shiny object over there , just to the left of the cypress tree?*” cümləsində vəziyyət tamamilə fərqlidir. İkinci cümlədə danışq iştirakçılarının danışq zamanı məkandakı mövqeyi sualı anlamaq üçün son dərəcə vacibdir.

Burada biz sizə “*sister*” və “*general*” ilə bağlı nümunədə olduğu kimi müşahidəçinin fikri ilə əlaqəsi olmayan məkan bildirən anlayışlardan bəhs edəəcəyik. Generalın sol tərəfində dayanmağın nə mənaya gəldiyini bilmək

generalın bədəninin necə dizayn edildiyi haqqında məlumatlı olamğı tələb edir; və o heç cür danışanın bu haqda danışarkən harada olmasını bilməyi tələb etmir. (5 , səh.16)

Məkan bildirən deyksislərin əsasında bəzən psixoloji məsafə də dayanır. Bəzən fiziki və psixoloji məsafələrin üst-üstə düşdüyü məqamlar da olur. Müqayisə et: “*She doesn't like that*” “O onu xoşlamır” cümləsində danışan öz boşqabındakı yeməyi nəzərdə tutaraq, özündən psixoloji cəhətdən uzaq və özünə fiziki cəhətdən yaxın bir məkana işarə edir.

Deyksis praqmatikaya aid məsələlərdən biri kimi dilçilər, filosoflar və psixoloqlar üçün həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Ona görə də deyksis kateqoriyası xüsusilə dilçilikdə hələ də çox

geniş şəkildə müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən daim tədqiqata obyektinə çevrilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Bühler , K. 1934. Sprachtheorie. Jena: Fischer.
2. Cairns, Barbara. 1991. Spatial Deixis. The Use of Spatial Co-ordinates in Spoken Language.
3. Chilton Paul. 2003. ‘Deixis and Distance : President Clinton’s Justification of Intervention in Kosovo’ in At War with Words , ed. Mirjana, N.Dedaic and Daniel N. Nelson, Berlin, Mouton de Gruyter
4. Ehlich, Konrad. 1983. Deictic Expressions and the Connexity of Text - Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins
5. Fillmore, Charles .1971. Santa Cruz lectures on deixis. Indiana University Linguistics Club
6. Halliday, Michael & Hasan, Rugaiya. 1976. ‘Cohesion in English’ .London: Longman
7. Langacker Ronald. 2002 . Deixis and subjectivity. In Brisard Frank (ed.) , Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference. Berlin: Mouton de Gruyter, pp 1-28
8. Lenz Friedrich 2003 Introduction In: ‘Deictic Conceptualization of Space, Time and Person’ ed. By F.Lenz, Amsterdam: John Benjamins , pp 135-151
9. Levinson, Stephen. Deixis and Demonstratives. 1999. In David Wilkins (ed) . Nijmegen: max Planck Institute for Psycholinguistics.
10. Van Dijk, Teun. 2008. Discourse and Context. A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press.
11. Weissenborn, Jürgen & Klein, Wolfgang. 1982. Here and There. Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration. John Benjamins Publishing Company , Amsterdam/Philadelphia

R.Ahmadova

**Deictic conceptualization of space
Summary**

The paper aims to discuss the category of space from the conceptual point of view. It analyzes the notions of deixis, deictic expressions, and especially space deixis in cognitive linguistics. It focuses on different views stated by the prominent linguists. Linguists' various divisions of deixis are given in the paper and are interpreted clearly. Among these linguists we can mention R.Langacker, P.Chilton, R.Levinson, C.Fillmore and some others who had a special role on the investigation of above mentioned concepts. The paper provides information about how space is conceptualized through deictic expressions. It pays careful attention to the categories that are related with space. The concept of space deixis is clarified through various examples throughout the paper. These examples provided are primarily drawn from the English language as linguists have done a lot of research in English. The analysis will also reveal a number of cognitions on the conceptualization of space deixis.

Р.Ахмедова

**Дейктическое концептуализация пространства
Резюме**

В статье обсуждается категория пространства с концептуальной точки зрения. Статья исследует такие понятия как дейксис, дейктические выражения и особенно дейксис пространства. Оно фокусируется на разные мнения высказанными со стороны лингвистов. В статье даны многие подразделения дейксиса лингвистов. Среди них мы можем упомянуть Р.Лангакера, П.Чилтона, Р.Левинсона, Ч.Филлмора и других лингвистов. Статья обеспечивает информацию о том как пространство составляет концепцию с помощью дейктических выражений. Статья обращает точное внимание к категориям связанным с пространством. Дейксис пространства поясняется с помощью разных примеров по всей статье. Предоставленные примеры первоначально извлечены из Английского языка. Исследование также покажет ряд познаний о концептуализации дейксиса пространства.

**Rəyçi: Fəridə Allahverdiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU
agaxanim.58 @ mail. ru

PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR CLASSIFICATION

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, əsas tərəf, leksika, qrammatika, söz birləşmələri, izahatlar, tərcümə, mürəkkəb sözlər, xüsusiyyətlər, çətinlik, məna, amil, fraza, mərhələ, sistem

Key words: phraseological units, principal side, lexics, grammar, word combinations, explanations, translation, compound words, characteristics, difficulties, meaning, factor, phrase, stage, system

Ключевые слова: фразеологические единицы, главная сторона, лексика, грамматика, словосочетание, разъяснение, перевод, сложные слова, характеристика, трудности, значение, фактор, этап, система

The stylistic range of phraseological units in any language is very wide and its gradations are infinite. Linguistic analysis on this level must naturally presuppose the central importance of keeping in line with actual usage of phraseological units, where everything depends on what is expressed at particular points in stylistic range, whether in ordinary day-to-day discourse or in pictorial language. How phraseological units are used and how they make their impact in various spheres of application is an interesting object of scientific research, relevant to the study of such categories as intensity, comparison and expressivity. By stylistic value of a phraseological unit we mean expressive and emotive properties combined with denotative and grammatical content of a given unit. A study of expressive phraseology, precise in force, vivid and rich in scope, shows how idiomatic turns of expression lend variety to the language.

The method of figurative language is to stir the emotions, to excite the imagination, and to bring both to the aid of vivid full apprehension. It does this through suggesting more than is used; by presenting the idea in a new relationship, by comparing it in some respect with some known thing otherwise dissimilar; by personifying it, if it is an inanimate object; or by revealing it in some other unaccustomed light through figurative extension of word-meanings.

Phraseological units are word-groups with a completely changed meaning, that is, the meaning of the unit does not correspond to the meaning of its constituent parts. They are motivated units, or putting it another way, the meaning of the whole unit can be deduced from the meanings of their

constituent parts: the metaphor, on which the shift of the meaning is based, is clear and transparent.

Eg. to be true to one's guns= to be true to one's view or convictions;
to lose one's head=to be at a loss what to do; to be out of one's mind;

to ride the high horse=to be in a superior haughty, overbearing way;
to lose one's heart to smb.=to fall in love; a fish out of water= someone who feels uncomfortable in familiar surroundings or company. Phraseological unities are potentially equivalent to words, as V. V. Vinogradov says. The grammatical form of almost all their components is fixed and cannot be changed. Their assemblance to a free combination of words is almost nil, or rather it amounts only to similarity in form homonymy. Phraseological unities express a single notion and are lexical units completely formed and ready for use in the language just like the phraseological combinations and the words.

The meaning of a phraseological unity is much more idiomatic than that of a phraseological combination. But it is still somewhat related to the meanings of its component words. On the whole with the phraseological unities the meanings are further from being the sum total of the meanings of the components than with the phraseological combinations. In these unities the meaning of the whole word combination is not the sum of the meaning of its components, but it is used on them and the meaning of the whole can be interfered from the image that underlies the whole expression as to get on one's nerves, to cut somebody short, to show one's teeth, to be at daggers drawn.

Phraseological unities are often synonyms of words:

eg. to make a clean breast of = to confess;

to get on one's nerves = to irritate

According to their nature the classification of the phraseological units may be based on the presence of figurative meaning or not and on other semantic criteria. Figurative use of the words in a phraseological unit is typical. There are cases where no figurativeness in the proper sense of the word is present. But then the phrase has a wider range of application, in other words, it becomes more abstract as is the case with widening of the meaning of a word. There are cases when in phrases of comparison the latter element varies. This fact shows that the fixity of the phrase is not so very rigid since it permits of changes. It is true that, they are limited only to lexis and do not affect the grammatical structure, but still they change. Such a thing is not possible with the idioms proper. The origin of many phraseological units is the free combination of words in masonry.

Phraseological unit consists of words which in themselves are complete linguistic units and their own meanings. The difficulty arises from

the fact that in most cases the phraseological unit has a meaning which is not exactly the meaning of its components. What is worse with the phraseological unit, there are always two currents of meaning: one is the literal meaning of each of its words and the other, and more important, is the meaning of the phrase as a whole. That is why such types of synonymy which apply to words are restricted mainly to idioms proper. With these the undercurrent of the meaning of the separate words of the phrase as a whole stands out and expresses one notion.

Phraseological units may have antonyms. The difference between this type of antonym and antonyms of words is that the latter, having several connotations, may have several antonyms which have no connection among themselves. With the phraseological unit this is not possible from semantic point of view because a phraseological unit can have only one meaning. Any nuance or shade in that meaning will be expressed either by another phraseological unit or by a word. So that the essence of these units does not permit of its having many antonyms of the type in question.

It should be noted that phraseological unit is a complex phenomenon with a number of important features, which can therefore be approached from different points of view. Hence, there exist a considerably number of different classification systems devised by different scholars and based on different principles. The traditional and oldest principle for classifying phraseological units is based on their original content and might be alluded to as “thematic”. On this principle, idioms are classified according to their sources of origin (“source” referring the particular sphere of human activity, life of nature, natural phenomena, etc.).

Prof. A. I. Smirnitsky suggests three classes of phrases:

a) traditional phrases whose meaning does not correspond to one notion and can be derived from meaning of the component parts, eg. clench fists, to shrug one`s shoulders, etc.

b) phraseological combinations: to get up, to fall in love, whose metaphorical motivation is faded, and which are emotionally and stylistically neutral, very often constituting the only name for the respective notion.

c) idioms- imaginative, emotionally and stylistically colored, always having some neutral synonyms: to take the ball by the horns, to wash one`s dirty linen in public, to fish in troubled water.

Within each of these large groups the phraseological units are classified according to the category of parts of speech, of the summit constituent. Proverbs are also phraseological units because their meaning is widened when compared to their homonymic free combination of words.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva N.Ç. “Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili” (Azərbaycan, ingilis, rus dillərinin materialları əsasında) Bakı, Ünsiyyət nəş. 2001
2. Burlakova V.V. “Contribution of English and American linguists to the theory of phrase” M., Higher School Publishing House, 1971 p. 106
3. Glaeser, Rosemarie “The Stylistic Potential of Phraseological Units in the light of Genre Analysis” Oxford: Clarendon Press, 1998. P.125

A.Garayeva

Frazeoloji birləşmələr və onların təsnifatı

Xülasə

Təqdim olunan məqalə frazeoloji birləşmələrdən, onların componentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqədən, semantik təsnifindən və s.dən bəhs edir. Frazeoloji birləşmələr semantik cəhətdən müstəqil sözlərdən təşkil olunub ki, bunlar da öz-özlüyündə mürəkkəb linqvistik vahidlərdir və hər biri müəyyən mənaya malikdir. Çətinlik yaradan o vaxtdır ki, bir çox hallarda frazeoloji birləşmələrin mənaları onları təşkil edən leksik vahidlərin mənaları ilə fərqlilik özünü biruzə verir. Bu baxımdan onlara yanaşma müxtəlif təsnifat sisteminə gətirib çıxarır. Ənənəvi prinsip frazeoloji birləşmələrin ilkin məzmununa və tematik mənşəyinə əsaslanır ki, bu da üç istiqamədə özünü göstərir: ənənəvi ifadələr; frazeoloji birləşmələr; idiomatik vahidlər.

Müxtəlif dil sistemlərində istifadə olunan frazeoloji birləşmələr oxşar və fəqli xüsusiyyətlərə malikdir. Tərcümə prosesində frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlik xüsusiyyəti, bir qayda olaraq, ön plana çəkilir, çünki lüğət bu birləşmələrin konkret kontekstdəki mənasını dəqiqliklə əhatə edə bilmir. Frazeoloji ifadələr, əsasən, psixi vəziyyət, hisslər, emosiyalar, əqli fəaliyyət tematikası ilə bağlı olur.

A.Караева

Фразеологические единицы и их классификация

Резюме

Представленная статья рассматривает фразеологические выражения, взаимная связь между их компонентами, семантические классификации и т. д. Фразеологические выражения с семантической стороны состоят из самостоятельных слов, и они, в свою очередь,

являются сложными лингвистическими единицами, и каждая из них имеют определенное значение. То, что во многих случаях значение фразеологических выражений и их лексические единицы отличаются усложняющим фактором. С этой точки зрения, отношение к тем приводит к разным системам классификации. Традиционный принцип основывается на тематические источники и начальное содержание фразеологических выражений. И это проявляет себя в трех направлениях\ традиционные выражения, фразеологические соединения и идиоматические единицы.

Фразеологические выражения, используемые в различных языковых системах обладают схожими и различными свойствами. При переводе эквивалентные свойства фразеологических соединений, как правило, переходит на первое место, потому что словарь не может охватить конкретные значения в контексте. Фразеологические выражения, в особенности связаны с психологическим состоянием, чувствами, эмоциями и умственной активностью.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

TURAC SEYİDLİ
ADU
lady.turac@mail.ru

DEYKSİS VƏ ONUN İFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: deyksis, söyləm, nitq anı, zaman deyksisi.

Key words: deixis, utterance, point of speech, temporal deixis

Ключевые слова: дейксис, высказывание, момент речи, темпоральный дейксис.

Deyksis mətnin yaranması vəziyyətinə və bu vəziyyətin iştirakçılarına işarə edən kateqoriyalardan biridir. Deyksis termini lap qədim zamanlardan mövcuddur. Deyksis adı altında qədim yunanlar əsasən əvəzliyə istinad edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, əvəzlilər sözlərə heç də hər hansı bir xüsusiyyət vermir, yalnız onlara işarə edir. Latın dilində bu sözün hərfi tərcüməsi */demonstrative/-*yəni(*işarə edən*) deməkdir. Məhz bu termin Avropa dillərində işarə əvəzlilərinin göstəricisi kimi işlənmişdir. O ən çox verbal işarə, yəni dil vasitəsilə işarə kimi təsvir olunur. Bu işarənin linqvistik formaları deyktik ifadələr, deyktik markerlər və yaxud deyktik sözlər hesab edilir. Deyksis aydın surətdə danışanın kontekstinə bağlanır, ən əsas xüsusiyyəti danışana yaxın (proksimal) və danışandan uzaq (distal) işarələrinə malik olmasıdır. Proksimal ifadələr, ümumiyyətlə, danışanın yerləşdiyi məkanla və deyktik mərkəzlə əlaqəli olaraq şərh olunur. Proksimal deyktik ifadələrə */this/, /here/, və /now/* aid edilir. Distal deyktik ifadələr isə */that/, /there/ və /then/* hesab olunur. Biz bu ifadələr haqqında tədqiqat işimizin sonrakı mərhələlərində söhbət açacağıq.

Deyksisin ənənəvi anlayışı əvəzlik və əvəzlik zərflərinin işarə funksiyası kimi nəzərdən keçirilir. Ümumiyyətlə, deyktik vahidlərə aşağıdakı leksemlər daxildir:

1. *Personal or possessive pronouns (I/you/mine/yours/),*
2. *Demonstrative pronouns(this/that),*
3. *(Spatial/temporal) adverbs (here/there/now),*
4. *Other pro-forms(so/do),*

Deyksis haqqında danışanda deyktik sözlərə adətən */here-there/, /now-then/, /this-that, / I-you/,* aid edirlər. Burada bir çox semantik

düzəltmələri: */here – there/, /from here - from there/, /today - yesterday – tomorrow/, həmçinin /the day before yesterday, the day after tomorrow, the day before/* və digər ikinci dərəcəli törəmələri nəzərə almaq lazımdır. Müəyyən anlayış sistemini əks etdirən bütün bu sözləri fəza və vaxtın sadələşmiş fizikası adlandırmaq olar (3, s.95). Danışan həm söyləmin semantik fəzasını, həm də dilin deyktik sözlər sistemini yaradır. Bir tərəfdən, danışan istiqamət verəndir, məhz buna görə kommunikasiya aktında fəza və vaxtın hesablanması aparılır. Digər tərəfdən, danışana istinad iki əsas vaxt və fəza deyktik təbii dilin təfsir özəyi – */here və now/* sayılır, həmçinin bunların vasitəsilə də digərlərini yaradır. */I-not- i/-*nin qarşılaşması deyktik leksikani yaradan oppozisiya - yaxın (proksimal) və uzaq qarşılaşmanın (ekstremal) - əsasıdır. Bir sıra dillərdə orta (medial) deyktik yer alıb, biz isə ikisi ilə, yəqin ki, universal olduğuna görə, məhdudlaşırıq.

Bu qarşılaşmanın olması haqda şərh klassik deyktik sözlərin lüğət yozmasını üzə çıxarır. Yozumun bir növü kimi danışanın gözü qarşısında duran kimə və nəyəşə işarə edən *-/this/-*dən bir misal. */That/* danışanın digəri yox, söhbət etdiyinə, */this/-*dən fərqli olaraq uzaqlaşdırılmış şəxs və əşyaya işarə etdiyidir.

/Here/ hal-hazırda yaxınlıqda olan kim ya nəyəşə, */Then/* o vaxt, indi yox, keçmişdə və gələcəkdə olan vaxta, */I/* danışanın özünə, */There/* isə hansısa bir əşyanın müəyyən məsafədə olmasına işarə edir. */You/*, yəni sən yaxın adama, yaxud hansısa bir şəxsə kobud, familiar yanaşmada istifadə olunur. Hələ gələcəkdə danışacağımız yaxın və uzaq deyktisin ənənəvi leksikoqrafik təyini dəqiq olmasa da, o, bir çox nəzəriyyəçilər tərəfindən xüsusi qeyd olunur.

/Klassik deyktik sözlərlə - /here – there, this-that/ - işarə olunan deyktik kateqoriyası praqmatik quruluşun kateqoriyalarından biridir. Deyktik məna kimi təyin etmə, yaxud leksik və qrammatik üsullarla ifadə olunan dil vahidinin funksiyasıdır (5, s.76). Deyktisin kontekstlə və nitq vəziyyəti ilə əlaqəsi onun praqmatikaya aidiyyətini bildirir. Deyktik danışq aktının komponentləri, iştirakçıları, haqqında olan əşya, xəbər verilən faktın vaxt və fəza lokalizasiyası, həmçinin nitq aktına bilavasitə aid olan işarələri əhatə edir. Uyğun verbal vasitələrə deyktik ifadə, yaxud elementlər adı verilmişdir. Deyktik elementlər özlərini referensiyanın bir üslubu kimi göstərir. Onlar işarəedici funksiyayı yerinə yetirir və nitq anı seçimindən asılı olaraq hər bir əşyaya bağlıdır .

Zaman deyktisi hər bir dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinə

dair sualın tərkib hissəsidir (4,s.56). Zaman deyksisi söyləm danışılan ana nisbətdə vaxtın müvəqqəti şifrələnməsindən bəhs edir. Bu şifrələnmiş vaxt kodlaşdıran vaxt və ya CT adlanır və qəbul vaxtı və ya RT adlanan vaxtdan fərqlənir, bu da söyləmin və ya xəbərün ünvanlanan şəxs tərəfindən qəbul olunması vaxtıdır.

Müqayisə edin:

/He will come back in an hour/.

(O bir saatdan sonra qayıdacaq)

Bu cümlədə kodlaşdırılmış vaxt ilə qəbul edən vaxt fərqlənir. Belə ki, zaman deyksisi vaxtı koordinatlar üzrə söyləm vaxtına bağlandığı halda kodlaşdırır və ümumilikdə zaman bildirən deyktik zərflərdə qrammatikləşir. Bu zərflərə */now/(indi)*, */then/(onda)*, */yesterday/(dünən)*, */this year/ bu il* sözləri aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti münasibətin aktuallaşması vaxtını göstərmək üçün müxtəlif növlərin ümumi semantik forması əsasdır. Burada onu bilmək vacibdir ki, müxtəlif qrammatik və leksik üsulların köməyi ilə ifadə olunan əsas vaxt münasibəti hərəkət vaxtının danışığ anına dair ötürülməsidir. Buraya həmçinin hərəkət vaxtının ötürülməsinin digər bir hərəkətin yerinə yetirilməsi anına münasibliyini əlavə etmək lazımdır.

Hərəkət vaxtının danışığ anına uyğun ifadəsinin əsas leksik üsullarından biri zərfdır. Vaxt semantikasının zərfləri vaxtda müəyyən lokallaşmanı ifadə etmək, həmçinin hansısa bir hərəkətin, onun qısalığının, müəyyən olmayan davamiyyəti üçün nəzərdə tutulur. Beləliklə, temporal zərflər vaxt deyksisinin öyrənilməsi üçün əsas bir hissədir.

İngilis dilində deyktik sözləri deyktik olmayan sözlərdən ayıran sərhədin olmamasını qeyd etmək vacibdir. Yalnız, praktiki olaraq bu işarənin daha parlaq şəkildə ifadə etdiyi sözlərin digər bir sözlərə, yəni, gözə görünməyən sözlərə, tədricən keçməsinə izləmək olar. Bununla bağlı ehtimal etmək olar ki, dil sistemində real mövcud olan münasibətləri göstərən bir sıra sözləri sıralamaq imkanı var.

Deyksis sahəsinin funksional - semantik xüsusiyyətinə gəldikdə, bu sahənin tərkibində olan müəyyən konstituyenti aşkar etmək olar. Lakin burada bir sıra tədqiqatçıların çıxış nöqtəsi altında nəzərdə tutduğı müəyyən vaxt, şəxs və yer haqqında məsələni həll etmək lazımdır. Bununla əlaqədar zaman, şəxs və məkan deyksisləri qeyd olunur. İngilis dilində deyksislərin əlaqəsi onlara daxil olan konstituyentlərlə birgə mümkün olur. Burada konstituyentlərin əksəriyyəti yarıfunksional xüsusiyyətə malikdir (94, s.129).

Zaman deyxsisini ətraflı gözdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində deyxsisin bu növü aşağıdakı elementlərə görə ifadə olunur:

1) *temporal sözlər /moment, minute/;*

2) *temporal zərflər /now, then/;*

3) *say /one, two/;*

4) *işarəedici zərflər;*

5) *qüvvətləndirici hissəciklər.*

Zaman deyxsisini özünü onunla əlaqəsi olan bütün vaxtlara aid edir və söyləmə istinad edir.

Əgər temporal sözlərlə bağlı fikirlər müəyyən qədər aydınsa, temporal zərflərə ətraflı yanaşmaq lazımdır. İngilis dilində yayılmış */now/ /then/*, */soon/* zərfləri vaxta ümumi işarə edir və zaman deyxsisinə aiddir.

Nümunələrə nəzər salaq:

/Yesterday, all my troubles seemed so far away//.

(Dünən, sanki bütün əzablarım məndən çox uzaqlarda idi).

/Now it looks as though they are here to stay.//

(Amma indi elə görünür ki, elə bil onlar mənimlə qalmaq üçün buradadırlar).

/Oh, I believe in yesterday./

(Oh, mən dünənə inanıram).

Zaman zərfləri ingilis dilində özlərini leksikonun çoxsaylı plastları kimi göstərir. Bu dil sistemində həmçinin */asan, çətin, tərkib/* və yaranan zərfləri qeyd etmək olar. Burada sonuncu zərflər bir çox hissəyə malikdir. İngilis dilində vaxt münasibliyi üç üsulla verilə bilər. Birinci növbədə işarə edici sistemlər vasitəsi ilə. Sonra öz semantikasında işarə xüsusiyyətinə malik leksik semantik vahidlər gəlir. İngilis dilində vaxt münasibliyi həmçinin vaxtın feil kateqoriyasında vaxt ayrılığına işarə yolu ilə verilə bilər.

Список литературы

1. Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка (Текст)/. Бюлер К. – т. Прогресс 1995

2. Кибрик А.А. «Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис» (Текст) Кибрик А.А. - т. Наука 1992

3. Матвеева А.А. Дейксис как маркер категории «Свой-чужой» (Электронный ресурс) – Режим доступа [www. URL: http://www.web.ssu.samara.Ru](http://www.web.ssu.samara.Ru)

3. Perkins, Revere D. Deixis Grammar and Culture. Typological studies in language / Revere D Perkins. Amsterdam: Gown Benjamin Publishing Company, 1992-245 p.

4. Levinson. S. C (1979). Pragmatics and social deixis in Proceedings of the fifth annual meeting of the Berkeley Linguistic Society. Berkeley ; Berkeley Linguistics Society.

5. Lyons. J (1977) Deixis, space and time in Semantics, Vol.2. Cambridge University Press.

6. Fillmore. Ch. J. Santa Cruz lectures on deixis, 1971 [Text] /Charles. J. Fillmore – Bloomington : Indiana Univ. Linguistics Club , 1975 – 86 [I] p.

Т. Суншвдш

Дейксис в английском языке.

Резюме

В данной статье изучается употребление дейксиса в английском языке. Дейксис играет большую роль в построение текста.

Эта статья посвящена понятие дейксиса, история его развития и классификация. В системе служебных слов, выражение темпорального дейксиса осуществляется предлогами английского языка. В английском языке количество предлогов, выражающих значение времени образуют систему. Они состоят из трех групп. Каждая из этих групп отличается характером устанавливаемого временного отношения.

Предлоги выражают темпоральный дейксис только в контексте. Они позволяют определить их место на дальней периферии поля темпоральности...Является категорией phragmalinguistics. Most лингвисты заинтересованы в этой категории. Deixis показывает пьесы, время общения. Первый человек я всегда в deictic центре

Deixis in English

Summary

This article deals with the usage of the deixis in English. Deixis plays an important role in the composition of the text. This article focuses on the meaning of deixis, its history of development and classification. In the system of functional words the expression of temporal deixis is carried out with prepositions in English. In the English language the number of prepositions denote the meaning of time. It forms a system which consists of three groups. Each of them differs with its character of setting temporary relationships.

The prepositions express the temporal deixis only in the context. They allow to define their places on the far periphery of the field of temporality. Deixis is a category of phragmalinguistics. Most linguists are interested in this category. Deixis shows the plays, the time of the communication. The first person I is always in the deictic centre

Rəyçi: Şəfaqət Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ HÜSEYNOVA
Kooperasiya Universiteti
huseynzade.h@mail.ru

**ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ
ANTROPONİMLƏRİN LİŊVİSTİK SƏCİYYƏSİ
("Huzur" romanı əsasında)**

Açar sözlər: Əhməd Həmdi Tanpınar, antroponim, leksika, mədəni konnotasiya, semantik təhlil.

Key words: Ахмет Хамди Танпинар, антропонимы, лексикон, культурная коннотация, семантический анализ.

Ключевые слова: Ahmet Hamdi Tanpınar, anthroponyms, lexicon, cultural connotation, semantic analysis.

XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur simalarından olan Əhməd Həmdi Tanpınarın əsərləri xüsusi mövzu və ideya zənginliyi, eləcə də mükəmməl dil və üslub xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Prof. Dr. Məhmət Kaplanın qeyd etdiyi kimi, Tanpınarın əsərlərinin dəyəri insanı və həyatı dərinlik və bütün zənginliyi ilə ifadə etməsindədir. Yazıçının əsərləri içərisində "Huzur" romanı xüsusi çəkisi ilə seçilir. Müəllifin şəxsi həyat təcrübəsinin romanın əsasında dayanması, çox gözəl tanıdığı bir insandan – özündən bəhs etməsi bu əsəri bir çox xüsusiyyətləri baxımından fərqli səviyyəyə yüksəltmişdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri şəxs adlarının seçimi ilə bağlıdır. Yalnız Mümtaz obrazı deyil, İhsan, Nuran, Suat və digər obrazların həyatdan götürülməsi əsərin məzmununa təsir etdiyi kimi, dil xüsusiyyətlərinə, xüsusilə antroponim seçiminə təsirsiz ötürülməmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə tədqiqat obyektini kimi dilçilərin diqqətini cəlb edən xüsusi adlar problemi onomastikanın fərqli məsələləri ilə bağlı təzadlı fikirlərin aydınlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Diqqət mərkəzində saxlanılan problemlərdən biri xüsusi adların semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələdir. Xüsusi adların semantik mənaya malik olmaması fikrindən tutmuş, onların ümumi isimlərdən daha çox məna incəlikləri daşması ilə bağlı iddialara qədər geniş və təzadlı tədqiqat işlərinin mövcudluğu diqqəti cəlb edir. Antroposentrik yanaşmanın tətbiq olunmasının göstəricisi kimi, müasir dövrdə antroponimlərin koqnitiv, pragmatik, linqvomədəni, psixolinqvistik və etnolinqvistik baxımdan araşdırılması tədqiqat zamanı xüsusi adlarla bağlı aktual mövzuların hərtərəfli təhlilinə şərait yaradır. Antroponimlərlə bağlı xüsusi yanaşma tələb edən məsələlərdən biri də onların bədii ədəbiyyatda işlənmə xüsusiyyətlərinin tədqiqidir.

Dilin inkişafı müəyyən mənada cəmiyyətdən, sosial amillərdən asılı olduğundan ictimai və mədəni hadisələr dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik vahidləri, eləcə də antroponimləri təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək olmaz. Onlar dilin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları nəzərə alınaraq tədqiq olunmalıdır. Z.İsayevanın fikrincə, antroponimlər digər leksik qruplardan hərəkətliliyi və dəyişkənliyi ilə seçilsə də, müxtəlif dillərə məxsus xüsusi adları araşdırdıqda xüsusi qanunauyğun inkişafın müşahidə olunması ilə yanaşı, milli xüsusiyyətlərin onların semantik, fonetik və qrammatik quruluşunda öz əksini tapdığı məlum olur (1, s.11). Bu xüsusiyyətlər cəmiyyət, təfəkkür və dil münasibətlərindən, onların sıx qarşılıqlı əlaqə mexanizmindən danışmağa əsas verir. İ.Bestujev-Ladanın qeyd etdiyi kimi, antroponimlər də digər xüsusi adlar kimi konkret vəzifə yerinə yetirir. Xüsusi adların fərqləndiricilik, sosial, ənənəvi və müəyyən inancla bağlı mövhumı görüşləri əks etdirmək kimi funksiyalarından danışmaq mümkündür (2, s.32). Qeyd edək ki, bədii əsərlərdə antroponimlərdən obrazlılıq yaradan xüsusi vasitə kimi istifadə olunması məhz bu mənə çalarlarından bacarıqla istifadə sayəsində mümkün olur. İlkin dövrdə adi sözlər – apelyativlər əsasında formalaşan antroponimlər zaman keçdikcə əsaslandığı mənə ilə əlaqəni itirərək adlandırma işarəsinə - müstəqil vahidə çevrilmişdir (3, s.21). Məhz semantikasında olan bu xüsusiyyətlər, eləcə də sonradan qazandığı əlavə çalarlar antroponimlərin tədqiqat obyektini kimi xüsusilə maraq kəsb etməsini təmin edir. Antroponim anlayışı müasir dilçilikdə fərqli şəkildə şərh olunur. İnsana məxsus xüsusi adlar - şəxs adları, ləqəb və təxəllüslər, hətta gizli imzanı əks etdirən kriptonimlər belə, bu söz qrupuna aid edilir (4, s.36). Daha geniş yanaşmaya əsasən, nəinki insana məxsus xüsusi adlar, eləcə də insanın səciyyəsi və fəaliyyəti ilə bağlı məqamları ifadə edən bütün leksik vahidlər antroponim anlayışına aid olunur (5, S.135). İnsanla bağlı bütün leksemləri antroponim hesab edərək bu fikri bölüşən tədqiqatçılar (6, s.14) bu sözlərin insan məişətini və həyat təzi ilə bağlı sahələri əks etdirməsini əsas kimi göstərirlər (7, S.146).

Adlandırma məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif praqmatik amillərlə bağlı ola bilər. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adlardan obrazın müəyyən xüsusiyyətlərini qabartmaq, ad vasitəsilə müəyyən informasiya çatdırmaq üçün istifadə olunduqda emosional və ya dəyərləndirici amillərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Müxtəlif məlumatların daşıyıcısı olan xüsusi adlar insan təfəkküründə fərqli təəssüratlar oyatmaqla bəzən hər hansı keyfiyyətin daşıyıcısına çevrilir (8, S.110). Müxtəlif ekstralingvistik amillərin təsiri ilə xüsusi ad sosial və ya etnomədəni cizgilər qazana bilər ki, bu xüsusiyyətdən yazıçılar bədii ədəbiyyatda məharətlə bəhrələnilir. V.Vinoqradov yazırdı ki, “Bədii ədəbiyyatda ad, soyad, ləqəb və təxəllüs

seçimi problemi, müxtəlif janr və üslublarda onların özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri, funksiyası çox az nümunə ilə təsvir oluna bilər. Bu, bədii ədəbiyyat üslubiyatı baxımından çox mühüm və mürəkkəb mövzulardandır” (9, S.38).

Zəngin məna çalarları ilə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri bəzən obrazın adlandırılmasında onun müxtəlif baxımdan səciyyələndirilməsi məqsədilə istifadə olunan qeyri-rəsmi adların verilməsidir. Bura şəxs adlarının qısaldılmış formasını, isti, doğma münasibətin ifadə olunması məqsədilə müəyyən kiçiltmə-əzizləmə şəkilçilərinin ada əlavə olunması kimi məqamları aid etmək olar. Bəzən yazıcının fərdi okkazonalizmlərdən istifadə etməsinin belə, şahidi olur.

Bədii ədəbiyyatda işlənən antroponimlər adətən xüsusi ekspressiv vasitə rolunu oynayır. Onun düzgün anlaşılması isə dilin leksik-frazeoloji sistemini hansı səviyyədə bilməkdən asılı olur: “Bəzən ən adi ad bədii səciyyələndirici vasitə kimi çıxış edərək bədii məzmun qazanır... Bu – poetik antroponimiyanın, yəni xüsusi adlardan bədii şəkildə istifadənin ən mühüm üsullarındandır” (10, s.62)

Antroponimlərin bədii ədəbiyyatda işlənməsi ilə bağlı diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri presedentlik fenomeni ilə bağlıdır. Bu termini ilk dəfə dilçiliyə gətirmiş Y.Karaulovun fikrincə, emosional və koqnitiv baxımdan hər hansı şəxsiyyətə aid olub geniş insan kütləsinə məlum olan, yəni şəxsiyyətfövrü səciyyə daşıyan və ünsiyyət prosesində dil daşıyıcılarının davamlı olaraq xatırladığı belə mətnlər presedent səciyyəlidir (11, S.219). Y.Karaulovdan fərqli olaraq, bir sıra müəlliflər yalnız presedent mətndən yox, həm də söz, söyləmə və situasiya səviyyəsində presedentlikdən danışirlər (12, s.101; 13, s.41). O. Dmitriyevanın fikrincə, presedent fenomenin həcmi bir sözdən bütöv bir əsərə qədər müxtəlif şəkildə ifadəsini tapa bilər (14, s. 42.). Adətən presedent adlardan obrazı bu adı daşımış daha məşhur şəxslə müqayisə etmək, mətnaltı məlumat çatdırmaq, müəyyən məsələ və ya hadisəyə işarə etmək məqsədilə istifadə olunur. Bu cür hallarda adətən mənbə kimi mövcud ədəbiyyat, folklor nümunələri, tarixi hadisələr çıxış edir. Dil daşıyıcılarına məlum olan təməl biliklər əsasında antroponimin semantikasında müxtəlif çalarların toplanması baş verir. Bədii ədəbiyyatda presedent adlardan istifadə xüsusi bacarıq, dərin təfəkkür və təhlil bacarığı tələb edən məsələlərdəndir. Başlıca məqsəd isə qarşıdakına praqmatik və emosional təsir gücünün artırılmasıdır. “Huzur” romanında Əhməd Həmdi Tanpınarın işlətdiyi antroponimlər daha çox obrazla sözlün semantikasının uyğunluğuna əsaslanır.

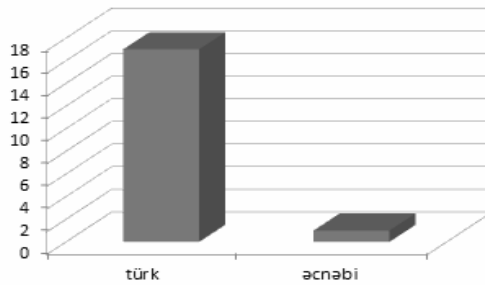
Mikro-makrotekstoloji təəssüatın yaradılması məqsədilə Əhməd Həmdi Tanpınar yaradıcılığında ümumiyyətlə tük cəmiyyəti üçün səciyyəvi

olan dini, mifoloji adlardan istifadə də diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, ad seçimi həm də müəllifin üslubunun göstəricisi hesab olunur.

H. Tanpınarın əsərlərində antroponimlərin funksionallıq xüsusiyyətləri onların struktur və etimoloji baxımdan səciyyələndirilməsi ilə meydana çıxarıla bilər. Əsərlərin təhlili göstərir ki, müəllif tərəfindən antroponimlərin məqsədli seçimi mətnin daxili, dərin mənasının açılmasında, ideyanın çatdırılmasında xüsusi üsul kimi çıxış edir. Bu baxımdan “Huzur” əsərinin yeri xüsusidir.

Əsərin baş qəhrəmanının adı – Mümtəzdir. Bu söz “ayrı bir yeri olan, üstün tutulan, seçkin” mənasını ifadə edir. Əsərdəki Nuran – gözəl, gənc bir qadındır. Sözü mənəsi – işıqlı, nurludur. Suat adının mənası xəyallar quran, bunların bəzisini həyata keçirə bilən, yaşadığı çətinliklərdən həyatı öyrənən, hissələrini ifadə etməkdə çətinlik çəkən deməkdir (15). Bu obraz evlilik həyatında xoşbəxt deyil, bir başqasına –Nurana aşıqdır. İhsan - xoş davranmaq, yaxşılıq etmək, bağışlamaq mənasındadır. Maraqlıdır ki, əsərdə İhsan bəy hər bir şeyi – fikirlərini Mümtəzla paylaşır.

Əsərdəki obrazları etnik baxımdan təhlil etsək, üstünlük türk mənşəli obrazlardadır.

Bu əksər adların türk dilində xüsusi leksik laya çevrilmiş türk, ərəb və fars mənşəli olması deməkdir.

Gender nisbətində gəlincə, obrazlardan asılı olaraq, əsərdə kişi və qadın adlarının kəmiyyət göstəricisi, demək olar ki, bərabərdir – kiçik bir fərq diqqəti cəlb edir.

Bədii əsərdə istifadə olunan antroponimlər məzmununda potensial, konnotativ və assosiativ mənaların olması ilə də səciyyələnir. Adın semantikasını obrazın həyata baxışı və fəaliyyət istiqaməti, xarakteri ilə səsleşir. Bəzi hallarda isə xüsusi bədii üsul kimi adla xarakterin təzadından istifadə olunur.

Tanrıların əsərlərində öz əksini tapan antroponimlər türk dilinin antroponim sisteminə daxil olan vahidlərlə bağlı təsəvvürün yaradılmasına şərait yaratdığı kimi, onların tədqiqi üçün də zəngin mənbə kimi çıxış edir. Bu mənzərə əslində həm yazıçının, həm də bütövlükdə xalqın dünya ilə bağlı təsəvvürləri, fəlsəfi baxışı haqqında məlumat verir.

Ədəbiyyat

1. Исаева З.Г. Осетинская антропонимия. Личные имена. Орджоникидзе: ИР,1986.
2. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Проблемы антропонимики.–М.:Наука,1970.
3. Юркенас Ю.К. Онимизация апеллятивов и развитие индоевропейских антропонимических систем : автореф. дис. . д-ра филол. наук /Ю.К. Юркенас.- М., 1979.
4. Подольская Н.В. Антропонимика // Энциклопедический лингвистический словарь: изд. 2-е. Гл. ред. Ярцева В.Н. М., 2002.
5. Гулыга Е.В. Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969.
6. Томашевская Л.А. Структура значения антропонимов в современном английском языке. Автореф. дис. к.ф.н. М., 1985.
7. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М., 1976.

8. Муравлева Н. В. Немецкие антропонимы в социолингвистическом аспекте // Социолингвистические аспекты изучения немецкой лексики. Отв. ред. Розен Е. В. Калинин, 1981. С. 102-116.
9. Виноградов В.В. Стилистика: Теория поэтической речи: Поэтика. - М.: АН СССР, 1963.
10. Магазаник Э. Б. Роль антропонима в строении художественного образа // Ономастика. М., 1969. С. 60-71.
11. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М. : Наука, 1987.
12. Захаренко И.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. М., 1997.
13. Гудков Д.Б. Прецедентная ситуация и способы ее актуализации // Язык. Сознание. Коммуникация. Вып. 11. М., 2000.
14. Дмитриева О. А. Механизм восприятия прецедентного текста// Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: Сб. науч. тр. Волгоград, 1999.
15. <http://ismininanlamedirki.com/2013/12/suat-isminin-anlami-nedir-suat-isminin-analizi-akrostis-siirleri-ve-kokeni.html>

И.Гусейнова

**Лингвистическое исследование антропонимов в произведениях
Ахмада Хамди Танпинара**

В статье исследуются антропонимы используемые в произведениях Ахмет Хамди Танпинара, дается лингвистическая характеристика собственных имен. Проводится статистическое исследование антропонимов в романе «Хузур». В статье рассматривается творческий метод Танпинара на примере антропонимов, которые можно отнести к особой группе ассоциативных реалий, а именно - аллюзивных имён собственных.

Имена собственные играют значительную роль в лексике любого языка. Ученые до сих пор интересуются изучением имен собственных и их ролью в языке. В художественном тексте автор может закладывать некий смысл, который при правильном его истолковании поможет разгадать все тайны, заключенные автором произведения в образ того или иного героя. В статье представлен структурно-функциональный анализ антропонимических единиц художественного пространства Танпинара. Выявлено множество вариантов имянаречения героев с разной антропонимической комбинации. Определены функциональные

значения некоторых моделей поэтонимов. Личные имена собственные проанализированы и классифицированы в соответствии с этимологическими и этнолингвистическими характеристиками антропонимических единиц.

I. Huseynova

Linguistic study of anthroponyms in the works of Ahmad Hamdi Tanpinara

The article examines the anthroponyms used in the works of Ahmet Hamdi Tanpinar, provides a linguistic characteristic of proper names. A statistical study of anthroponyms in the novel "Khuzur". The article discusses the creative method of Tanpinar on the example of anthroponyms that can be attributed to a special group of associative realities, namely, allusional proper names.

Proper names play a significant role in the vocabulary of any language. Scientists are still interested in the study of proper names and their role in the language. In the artistic text, the author can lay a certain meaning, which, if properly interpreted, will help to unravel all the secrets made by the author of the work in the image of a particular hero. The article presents a structural-functional analysis of the anthroponymic units of the art space of Tanpinar. There are many options for naming heroes with different anthroponymic combinations. The functional meanings of some models of poetonyms are determined. Personal personal names are analyzed and classified according to the etymological and ethno-linguistic characteristics of anthroponymic units.

Rəyçi: Cəmilə Qacarlı
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KƏMALƏ LƏTİFOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı)
Latifovak@gmail.com

ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: alınma söz, linqvistik, leksik alınmalar, sinxronik analiz, dialektik alınmalar, assimilyasiya.

Ключевые слова: заимствование, лингвистика, лексические заимствования, синхронический анализ, диалектические заимствования, ассимиляция.

Key words: loan words, linguistics, lexical borrowings, synchronic analysis, dialect borrowings, assimilation

Hər hansısa bir dil sistemində başqa dilin əlamətlərini daşıyan müəyyən sayda alınma sözlər vardır. Dil, hər şeydən əvvəl, mədəniyyətlərarası ünsiyyət məqsədi kimi danışan insanların mədəniyyətini və şüurunu əks etdirir. Müasir linqvistik tendensiyaların tədqiqatçıları dilin daşıyıcısı olan xalqın etnik, mədəni və universal xüsusiyyətlərini əks etdirən əlaqələri ortaya çıxarmağa cəhd göstərirlər. Ölkələrin tarixi inkişafı prosesində, onların mədəniyyətləri bir-birinə bənzəyir, müntəzəm tədqiqat və ünsiyyət vahidlərinin mübadiləsinə söykənir (sözlər, ədəbi dilin leksik birliyi, mədəni elementlər, söz birləşmələri və s.) və bunun nəticəsində müxtəlif dillərdə olan lüğətlər bu cür alınma sözlərlə tamamlanır.

Alınma sözlər donor bir dildən keçən və tərcüməyə ehtiyac duyulmadan müəyyən bir dil tərəfindən mənimsənilən və istifadə edilən sözlərdir. Alınma sözlər dilə iki-şifahi (insanlarla birbaşa təmas yolu ilə) və yazılı (dolaylı yolla kitablar vasitəsilə) yolla daxili olur. Şifahi yolla daxil olan sözlər adətən qısa olur və bir dildən alınan zaman daha çox dəyişikliyə uğrayır. Yazılı alınmalar isə uzun sözlər olur və onlar həmin dildə danışan bir çox insanlara naməlum olan sözlərdir. Alınma sözlərə dəqiq bir tərif vermək çətindir. Tədqiqatçılar bir sıra fərqli dil əlaqə fenomenlərinə istinad edərək müxtəlif terminologiyadan istifadə edirlər. Tomason və Kofman alınma sözləri belə təyin etmişdir: "alınma sözlər bir dilin danışanları tərəfindən xarici dilin xüsusiyyətlərinin doğma dil qrupunda birləşməsidir; doğma dil saxlanılır lakin birləşdirilmiş xüsusiyyətlərin əlavə edilməsi ilə dəyişdirilir." [6,səh:37]

Alınma sözlər bir dilin danışanları tərəfindən başqa bir dildən (bu, "mənbə dili" də adlanır) qəbul edilən sözlərdir. Şer kitablarından tutmuş yemək kitablarına, qəzetlərdən jurnallara kimi hər cür yazı növündə xarici dillərdən götürülən alınma sözlərə rast gəlmək olur. Bu sözlər, fonetik strukturu, morfoloji quruluşu və qrammatik formaları ilə ana dilindən

fərqlidir. Burada “alınma” termini metaforik mənə daşıyır, sözlər bir dildən digərinə köçürülmür, ya da mənbə dilinə qaytarılmır sadəcə öz orijinal dilindən kənarda başqa bir dildə danışan cəmiyyət tərəfindən istifadə olunur. Bu mürəkkəb proses iki fərqli icma arasındakı mədəni təmasın nəticəsidir. Alınma sözün mənbəsini, hansı dildən keçməsinə və ya orijinalda onun tələffüzünü bildikdə alınan dildə də o sözü işlətmək asan olur. Bəzən o, xarici tələffüz kimi qulağa xoş səslənir. Ancaq vaxt keçdikcə bu yeni sözə alışılır və orijinal dil haqqında məlumat olmasa belə istifadə etmək asanlaşır.

Otto Cesperson alınma sözləri filologiyasının mərhələləri adlandırır. O, belə düşünür ki, alınma sözlər bir çox hallarda bizə linqvistik dəyişikliklərin təxmini tarixlərini təyin etməyə imkan verirlər. Onlar bizə sivilizasiyanın gedişatını, ixtira və qurumların yayılmasını və bir çox hallarda millətlərin daxili həyatı ilə əlaqədar dəyərli məlumatlar verirlər. [1, səh: 27]

L. Blumfeld leksik alınma prosesini təsnif etməyə cəhd göstərən ilk tədqiqatçı olmuşdur. O, alınma xüsusiyyətləri eyni danışmaq sahəsindən gələn dialektik alınmalar, alınma xüsusiyyəti müxtəlif dillərdən keçənləri isə mədəni alınmalar adı altında səciyyələndirirdi. [2, səh:444]

Mədəni alınmalar termini mədəniyyətlə bağlı yeniliklər haqqında bizi məlumatlandırır. Əgər biz ingilis dilində olan bütün alınmaların siyahısını nəzərdən keçirmiş olsaq və onları mənasına görə qruplara ayırmış olsaq İngiltərənin bir çox millətlərlə olan münasibətləri haqqında dəyərli məlumat əldə etmiş olarıq. Məsələn, İtalyan dilindən keçən spaqetti sözü həmin dilin mədəniyyətinin göstəricisidir. Mədəniyyətlə əlaqəli alınma sözlər bizə bir millətin digərinə nə öyrətdiyini göstərir. Məsələn, son dövrlərdə fransız dilindən ingilis dilinə keçən alınma sözlər əsasən qadın paltarlarını, kosmetikanı və təmtəraqlı həyatı əks etdirir. Almaniyadan ərzaq məhsulları (frankfurter (sosiska), hamburger (çörək içində ət), lager (pivə)) və bəzi fəlsəfi və elmi terminlər (zeitgeist (zamanın ruhu), umlaut (fonetikada mutasiya)); İtaliyadan musiqi terminləri (fortepiano, sonata); Hindistandan curry (karri), calico (pambıq parça növü) kimi sözlər; Amerika hindularının dilindən wampum (hinduların istifadə etdiyi muncuq), moccasin (hinduların ayaqqabısı) kimi sözlər mədəni həyatı əks etdirən sözlərdir. Bu kimi hallara baxmayaraq, biz, adətən, adi mədəni alınma sözlərlə yaxın mənalı alınma sözləri fərqləndirə bilirik.

Bəzi alınmaların isə müəyyən tarixi hadisələrlə birbaşa əlaqəsini izah etmək çətinlik törədir. Məsələn, fransız dilindən alınan “air” (hava), “place” (yer), “brave” (cəsur) kimi sözlər yeni bir söz əldə etmə ehtiyacından və ya yeni bir fikir olsun deyər alınmamışdır.

Linqvistik əlaqənin vahid nəticəsi leksik alınmalardır. Dil əlaqəsinin yaranmasına müxtəlif amillər səbəb olur: sosial-mədəni və iqtisadi əlaqələr, siyasi münasibətlər, topoqrafiyanın aspektləri, psixoloji faktorlar,

qloballaşma və s. Mədəni təmas və nüfuzun leksik alınmalara gətirib çıxaran üstün vasitə olması Hok və Joşep [3, səh:175] tərəfindən dəstəklənmişdir. Bu fikirlə onlar leksik alınmaların əsas səbəblərinin “Ehtiyac və Nüfuz” olduğunu iddia edirlər, onlara görə ehtiyac və nüfuz arasındakı fərq həqiqətən də böyük deyil - əgər bir şey nüfuzludursa onda onu ya təqlid etmək ya da almaq ehtiyacı hiss edilir. Nüfuzlu dil zəngin və güclü insanlar tərəfindən danışılır, və bir dil haqqındakı biliklərə sahib olmaq o dili qəbul edənin şəxsi inkişafı üçün faydalıdır.

Hər bir danışan cəmiyyət qonşu ölkələrdən də müəyyən şeylər öyrənir. Həm təbii, həm də istehsal olunan obyektlər bir cəmiyyətdən digərinə keçib və beləliklə, texniki prosedurlar, döyüş əməlləri, dini ayinlər və fərdi davranış modellər kimi hərəkət nümunələri yaradırlar. Müxtəlif dildə danışan xalqlar daha sıx təmasda olduqda alınma sahəsi mədəniyyəti təqdim etməkdən uzaqlaşaraq daha böyük danışmaq sahəsini əhatə etmiş olur. Bu, topoqrafik və siyasi cəhətdən bir cəmiyyətdə yaşayan və iki dildə danışan xalqlara aid edilir. Bu vəziyyət, əsasən, daha çox fəth daha az sülh miqrasiya yolu ilə yaşayan cəmiyyətlərdə yaranır. Yaxın mənalı alınma sözlər yüksək və ya dominant bir dilə sahib qrupların danışdığı dil və aşağı və ya imtiyazlı qrup tərəfindən danışılan dil qrupları kimi səciyyələndirilir. Ehtiyatların və vərəşlərin yayılması etnologistlər tərəfindən araşdırılır və onu mədəni yayılma adlandırırlar. Məsələn: İngilis dilində və ya fransız dilində danışan bir insan hər iki dili bilib bilməməsindən asılı olmayaraq qeyri ixtiyari şəkildə fransız dilindən keçən rouge [ru: j], garaj [gara: j] və s. sözləri fransız dilinə məxsus tələffüzlə öz soydaşlarına təqdim edəcək. Bu halda o sözü təqdim edən insan özü də bu sözlərin xarici formasını əvvəllər də öz ana dilində eşidib eşitəmmədiyinə əmin ola bilməyə bilər.

Bir dilin müəyyən xüsusiyyətlərinin başqa bir dildə birləşməsinə təmin edən alınma sözlər tədqiqatçıları tərəfindən diaxronik və sinxronik aspektdə öyrənilir. Tarixi inkişafa və dillərin genetik təsnifatına yönələn diakronik tədqiqatın əsas məqsədi alınma sözləri doğma sözlərdən fərqləndirməkdir. Dil dəyişikliyi üçün leksik və struktur alınmaların rolunun əhəmiyyəti yalnız son zamanlarda tanınmışdır, Tomason və Kofmanın (Thomason, S.G. & T.Kaufman (1988).) təmasla bağlı dəyişikliyə dair kitabının yayımlanmasına qədər, tarixi dilçilər dil dəyişikliyinə daxili səbəblərini vurğulayırdılar.

Alınma sözlərin sinxronik analizinə maraq XX əsrin əvvəllərində ortaya çıxdı. Sinxronik analizin əsas məqsədi alınma sözlərin qrammatik məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların fonoloji, sintaktik və morfoloji inteqrasiyasını təsvir etməkdir. Sinxronik araşdırmanın erkən vaxtlarında Salverda da Greyv hər birinin tarixi bir qədər ətraflı müzakirə olunan leksik alınmalara diqqətini yönəltmişdir. Burada diqqət bir dil cütünü və yalnız bir istiqamətli alınma sözlərə aid edilmişdir.

Bəzi araşdırmalarda alınma sözlər müxtəlif semantik kateqoriyalara bölünür, bu sözlərin alınan dilin fonoloji sisteminə uyğunlaşdırılması üçün tez-tez diqqət yetirilir. Digər tərəfdən isə alınma sözlərin sintaktik və morfoloji inteqrasiyası araşdırılmamış qalır və praqmatik və ya psixolinguistik mülahizələr tamamilə yoxa çıxır.

Bəs yeni sözü almaq ehtiyacı haradan yaranır? Bu bəzən dildə olan boşluğu doldurmaq üçün lazım olur. Məsələn, Saksonlar Latın dilindən “yağ”, “çuğundur” kimi sözləri almışdırlar çünki Saksonların lüğət bazasında bu sözlərin ekvivalenti yox idi. Və ya “kartof”, “pomidor” kimi tərəvəz adları ilk dəfə İngiltərəyə ispanlar tərəfindən gətirildiyinə görə belə adlandırılmışdır.

Bəzən isə bir söz (sözlər), o sözün alınmasına heç bir ehtiyac duyulmadan sadəcə xüsusi bir fikri bildirmək üçün, dildə var olan sözə yeni məna çaları qazandırmaq məqsədi ilə alınır. Bu növ alınmalar dildə sözün ifadəliliyini, sinonimlər qrupunu genişləndirir. Məsələn, ingilis dilində “arzu” (wish) sözü mövcud olsada fransız dilindən “arzu” (desire) sözü də alınmışdır.

Tarixi şərait də bir sözün alınmasına təsir edən qüvvədir. Müharibə, işğal, fəth edilmə və ya sülh şəraitində ticarət, beynəlxalq mədəni əlaqələri alınma prosesinin əsas səbəbləri kimi göstərmək olar.

Alınma sözlər dilə iki əsas səbəb və ya amilin təsiri nəticəsində daxil olur: linqvistik, extra-linqvistik. Dilin daşıyıcılarının digər ölkələrlə iqtisadi, mədəni, sənaye, siyasi əlaqələri extra- linqvistik faktorlara istinad edir. Məsələn, Roma sivilizasiyasının böyük təsirindən Latın dili uzun müddət İngiltərədə öyrənmə və din dili olaraq istifadə edilmişdir. Skandinaviya tayfaları fəthlərin dili idi. Yuxarı siniflərin, rəsmi sənədlərin və məktəblərin dili olan fransız dili özü ilə yeni yüksək sosial sistem anlayışları, inkişaf etmiş feodalizm gətirən fəthlərin dili idi.

Alınma sözlər hər zaman dilin zənginləşdirilməsində mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Alınma sözlərin ingilis dilinə qəbul edildiyi dil alınma sözün qaynağıdır. Sözün izləmə biləcəyi orijinal dil o sözün mənşəyi adlanır. Məsələn, “infantry” (piyada əsgər) sözü qaynağına görə fransız, mənşəyinə görə isə italyan sözüdür.

Alınma sözlər dedikdə ingilis dilinə əsasən Latın, Skandinaviya və Fransadan keçən sözləri aid etmək olar. Bundan əlavə yunan, rus, italiyan, ərəb, hind, türk alınmaları da ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Hazırda bu alınmaların arasında fransız dilindən keçən sözlər daha çoxdur. Bu yeni sözlərin tarixi həmin dildə danışan xalqın özünün tarixi ilə yaxındam əlaqəlidir. Başqa dillərdən keçən alınma sözlərin təsnifatını belə verək:

Latın mənşəli alınma sözlər ingilis dili lüğət tərkibinin ¼-ni təşkil edir. Onlar 3 qrupda göstərilir. 1-ci qrupa e.ə. I əsrdə Romanlarla Anqlo-

Saksonların ticarət əlaqəsi nəticəsində keçən sözlər daxildir. 2-ci qrupa VI-VII əsrlərdə Xristianlığın yayılması ilə Britaniya keçən alınmalar daxildir. Onlar daha çox kilsə, dinlə əlaqədar olan sözlərdir. 3-cü qrup XIV əsrə-klassik ədəbiyyatın, incəsənətin çiçəkləndiyi Renessans dövrünə təsadüf edir. Bu sözlərin çoxu qismən assimilyasiyaya uğramışdır, ilk 2 dövrün alınmaları isə tamamilə assimilyasiya uğrayaraq dilin əsas lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. İngilis dilinə Skandinaviyadan 650-dən çox söz alınmışdır. Bu sözlər Müasir ingilis dilinin əsas söz fonduna aid ümumi obyektləri, xüsusiyyətləri və hərəkətlərini ifadə edir. Britaniya 8-ci əsrdən 11-ci əsrə qədər müxtəlif skandinaviya tayfalarının hücumuna məruz qalmışdır. Danimarkanın işğalı, Skandinaviyada məskunlaşan qədim ingilis dilinə yaxın olan alman dilində danışan əhali tərəfindən ölkənin böyük bir hissəsinin işğalı ilə nəticələndi. Danimarkanın fəthinin təsiri çoxsaylı Skandinav sözlərinin ingilis dili lüğətinə verdiyi töhfədir.

Fransız dilindən alınan sözlər təxmini köhnə (Norman) və yeni (Paris) adı altında iki yerə bölünür. 1066-cı ildə Normanların fəthindən sonra fransız və yaxud şimali-fransız dili İngiltərənin rəsmi dil olmuşdur. İlk fransız alınmalarının adı müharibə, məhkəmə, qanun, hakimiyyətlə bağlıdır. Normanlardan keçən sözlər adətən tamamilə assimilyasiyaya uğramış sözlərdir. XIV əsrdə isə bu alınmaların xarakterində dəyişiklik oldu və yeni alınmalar fransız dil quruluşunu saxlasa da artıq Parij dialekti ilə deyildi.

Rus dilindən keçən alınmaları da iki tarixi qrupa bölə bilərik. Bunlar 1917-ci ilə qədər olanlar və 1917-ci ildən sonra Sovet hökuməti ilə əlaqəli olan sözlərdir. İngilis dili üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan alınmaların əsasını Keltlərdən alınan sözlər tutur. Bunlar e.ə V əsrdə Anqlo-Saksonların Britaniya adalarına gələrək yerli sakinlərlə qarşılaşması nəticəsində birbaşa və dolayı yollarla keçən sözlərdir.

Dolayı yolla keçən alınmalardan biri də yunan sözləridir. Onlar latın və fransız dilləri vasitəsilə keçmişdir. Birbaşa yolla bu dildə keçən alınmalar renessans dövrünə təsadüf edir. Xristian dini ilə əlaqəli bir çox sözlər yunan mənşəlidir. Müasir alınmalar dedikdə isə biz bura İtalyan və İspan dillərini aid edə bilərik. İspan immiqrantlar ingilis dilli danışanlara böyük təsir etmiş və hər kəs tərəfindən bilinən bir miqdar sözləri vardır. İtalyan dilindən isə mədəniyyət və ərzaqla əlaqəli sözlər alınmışdır.

Avropadan keçən alınmalarla yanaşı ingilis dilinə Şərq ölkələrindən də sözlər keçmişdir. Bunlardan biri türk dilidir. Bu dildən əsasən mədəniyyətlə bağlı sözlər alınmışdır (parça növü, qadın və kişi geyim adları, baş örtüyü və ayaqqabı adı). Türk dilindən alınmalar ekstra-lingvistik səbəbə söykənir. XV-XVI əsrlərdə güclü Osmanlı dövlətinin şöhrəti ilə İngiltərə ilə diplomatik əlaqələrin qurulması nəticəsində şərqə səfər edən zadəganlar türk üslubunda geyimlərlə tanış olmuşdurlar. Bunun nəticəsi olaraq ingilis dilinə

“dolman”adlı sultan qiyafəsi sözü keçmişdir. [5,səh:282] Çindən alınan sözlərin çoxu dolayı yolla Koreya və Yapon dilləri vasitəsilə keçmişdir. XX əsrin sonlarında xüsusilə 1970-ci illərdən sonra müasir beynəlxalq kommunikasiya vasitəsi ilə böyük sayda Çin alınmaları ingilis dilinə keçmişdir. Məsələn, tai-chi (döyüş sənəti), one child policy (bir uşaq siyasəti) və s. Bundan əlavə Çin mətbəxi zəngin olduğu üçün yemək adları da qərb restoranlarını bəzədi.

Başqa təsiredici və lüğət tərkibini zənginləşdirən dillərdən biri də yapon mədəniyyətini simbolizə edən yapon dilidir. Yapon sözləri daha çox müasir dövrlə əlaqəli olan sözlərdir. Bu sözlərə jurnal, roman, reklam işləri, media, internet üzərindən yayımlanan verilişlərin tərkibində olan sözlərdə rast gəlmək olar. Ərəb mənşəli sözlər əsasən dolayı yolla başqa dillər vasitəsilə ingilis dilinə təmas etmişdir. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi fransız dili orta əsrlərdə İngiltərədə hakim dil olmuşdur. Elə ilk ərəb sözləri də fransız dili vasitəsilə yayılmışdır. Bundan əlavə türk, fars, urdu dilləri də ərəb dilinin ingilis dilinə keçməsinə rol oynamışdır. Bu sözlərin əsasını İslam dini ilə əlaqəli olan sözlər tutur. Beləliklə ingilis dili bir çox dillərdən alınan sözlər vasitəsilə lüğət ehtiyatını zənginləşdirmişdir. Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlər yeni mühitə uyğunlaşır, alınan dilin normaları ilə uzlaşır. Onlar müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq xarici xüsusiyyətlərini get-gedə itirir və nəhayət assimilyasiyaya uğrayırlar. Bəzən assimilyasiya prosesi o qədər inkişaf edir ki, sözün alınma olduğunun fərqi varılmaz. Məsələn, “cat” (pişik), “take” (götürmək) və s. kimi sözlərin alınma olmasına inanmaq çətinidir. Bəzi alınma sözlərdə isə alındığı dilin hər hansısa bir izi saxlanılıb. Məsələn, “distance” (məsafə), “development” (inkişaf) kimi sözlər fransız əsilli sözlərdir və onlarda fransız dilli suffikslər, “skin” (dəri), “sky” (səma) kimi Skandinaviya mənşəli sözlərdə “sk” hissəciyi dəyişilmədən qalmışdır. Alınma sözlər yeni dil sisteminin üç əsas istiqamətinə uyğunlaşır. Bunlar fonetika, qrammatika və dilin semantik sistemidir.

Semantik alınma o zaman baş verir ki, ingilis dilində olan bir söz başqa bir dilə keçir, oradan yeni məna alaraq yenidən ingilis dilinə qaydır. Məsələn “brigade” (briqada) sözü fransız mənşəli bir sözdür, rus dilinə alınma söz kimi keçmişdir, bu dildən isə ingilis dilinə alınma olaraq daxil olmuşdur. Ancaq bu halda artıq fransız mənşəli kimi yox rus dilindən keçən alınma söz kimi ingilis dilinin lüğət bazasına daxil olmuşdur.

Sözlərin hər hansısa bir dilə uyğunlaşması qeyri-bərabərdir və bu dilin inkişafının müəyyən tarixi hadisələrindən asılıdır. Fərqli dillərdə hər hansı bir dilin söz ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə sözün adaptasiyasının müxtəlif təsiri var.

Son olaraq onu qeyd edək ki, alınma prosesi dünyanın hər bir dilində mövcuddur, digər dillərdən alınan sözlər ilə lüğət fondunun zənginləş-

dirilməsi ümumi bir fenomendir. Dilin lüğət bazasının zənginləşdirilməsi isə öz növbəsində sözün mənə çalarlılığının genişlənməsinə, sinonimliyin çoxalmasına, xalqlar arası siyasi- mədəni münasibətlərin artmasına kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Jespersen, Otto. Growth and Structure of the English Language. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1982,p: 27
2. Language by Leonard Bloomfield Professor of Germanic Philology George Allen & UWIN Ltd Museum Street,1933,p:444
3. Language History, Language Change, and Language Relationship An Introduction to Historical and Comparative Linguistics Second revised edition by Hans Henrich Hock Brian D. Joseph Mouton de Gruyter Berlin • New York1.1996, p:175
4. The Origins and Development of the English language, Sixth Edition, John Algeo, 2010, 2005 Wadsworth, Cengage Learning
5. The Oxford Dictionary of English Etymology / ed. C. T. Onions. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1996. – 1030p.;282
6. (Thomason, S.G & T.Kaufman (1988) Language contact, creolization and genetic linguistics. University of California Press.),p:37
7. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках
8. Хауген, Э. Процесс заимствования / Э. Хауген // Новое в зарубежной лингвистике. Языковые контакты. – 1972. – Вып. VI.
9. <https://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/loanwords.html>
10. <https://skyeng.ru/articles/zaimstvovaniya-v-anglijskom-yazyke>

К.Латифова

Заимствованные слова и их влияние на английский язык.

Резюме

Слово, принятое с одного языка и используемое в другом языке называется заимствованное слово. Они входит в язык как в устной так и в письменной форме, то есть прямо и косвенно. Заимствование слов, которые сочетают некоторые особенности языка в другом языке, изучаются диахроническими и синхронными аспектами исследователей.

Лингвистические и экстралингвистические факторы играют важную роль в процессе заимствования. Эти слова принимаются с любого языка, чтобы заполнить недостаток словарного запаса в определенном языке или дать новый оттенок существующему слову. Исторические условия также влияют на адаптацию новых слов. Основными причинами этого являются война, вторжение, завоевания, торговля миром, культурные и международные отношения.

В английский язык были заимствованные слова из латинского, французского, итальянского, испанского, русского, греческого, а так же из турецкого, арабского, китайского и японского из восточных стран. Заимствованные слова адаптируются в трех основных областях языковой системы: фонетической, грамматической и семантической. Заимствованные слова играют важную роль в обогащении словарного запаса английского языка.

K.Latifova

**Borrowing words and their influence on English.
Summary**

The word that adopted from one language and used in another language is called loan words. They enter the language in two ways: through oral speech and written speech such as by immediate and indirect contact. Borrowing words that combine certain features of a language in another language are studied from diachronic and synchronic aspects by researchers.

Linguistic and extra-linguistic factors play an important role in borrowing process. These words are adopted from any language in order to fill a gap in the word stock of a receiving language or to give a new shade to the existing word. Historical conditions also influence adaptation of the new words. Such as war, invasion, conquests, trade in peace, cultural, international relations are the main reasons of it.

The words from Latin, French, Italian, Spanish, Russian, Greek and Eastern words from Turkish, Arabic, Chinese and Japon are adopted into English. Borrowed words are adjusted in the three main areas of the new language system: the phonetic, the grammatical and the semantic. Loan words play an important role in enriching the vocabulary of the English language.

Rəyçi: İlham Tahirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru

HƏQİQƏT HÜSEYNOVA

ADU

heqiqet@mail.ru

**İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHSULDAR VƏ QEYRİ-MƏHSULDAR
SÖZ DÜZƏLDİLMƏSİ ÜSULLARI**

Açar sözlər: söz düzəldilməsi, üsul, məhsuldar, qeyri-məhsuldar, üslub, tələffüz

Key words: word formation, means, productive, unproductive, style, pronunciation

Ключевые слова: словообразование, средство, продуктивное, непроизводительное, стиль, произношение

Müasir ingilis dilində konversiyanın ən məhsuldarı isimdən feil düzəldilməsi hesab edilir (1, s. 10). Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

İsim	Feil	Azərbaycan dilində tərcüməsi
access	to access	keçid (giriş) - daxil olmaq
bottle	to bottle	butulka (şüşə) - konservləşdirmək
can	to can	dəmir qutu - konservləşdirmək
closet	to closet	örtük - örtmək
email	to email	elektron məktub - məktublaşmaq
eye	to eye	göz - göz qoymaq
fiddle	to fiddle	saxtakarlıq hərəkəti - saxtalaşdırmaq
fool	to fool	ağılsız - axmaq yerinə qoymaq
google	to google	məlumat - məlumat axtarmaq
host	to host	ev sahibi - qonaq qəbul etmək

Feildən isim düzəldilməsi:

Feil	İsim	Azərbaycan dilində tərcüməsi
to alert	alert	həyəcan signalı vermək – həyəcan
to call – call	call	haraylamaq- haray

to clone	clone	klon kimi davranmaq – klon
to attack	attack	hücum etmək – hücum
to cover	cover	örtmək - örtük
to command	command	əmr etmək - əmr

İndi isə bu sözlərin mənalarını cümlə daxilində nəzərdən keçirdək:

1) The commander *alerted* (verb) the soldiers to the *attack* (noun).
(Komandir əsgərlərə hücum əmri verdi).

2) The enemy *attacked* (verb) after the *alert* has been heard.
(Düşmən signal eşidildəndən sonra hücumu keçdi).

3) Sometimes I just need a good cry (noun). (Bəzən mənim yaxşı bir ağlamağa ehtiyacım olur).

4) The poor baby has been crying (verb) all night. (Yazıq körpə bütün gecəni ağladı).

5) Our government needs to increase (verb) the productivity to see an increase (noun) in profits. (Hökumətimiz qazandakı yüksəlişi görmək üçün məhsuldarlığı artırmağa ehtiyac duydu).

Müasir ingilis dilində konversiyanın aşağıdakı növləri daha az məhsuldar hesab edilir (2, s.19). Məsələn:

Sifət	Feil	Azərbaycan dilində tərcüməsi
green	To green	Yaşıl - yaşillaşdırmaq
Sözünü	İsim	Tərcüməsi
Up and down	The ups and downs	Yuxarı-aşağı – həyatın eniş-yoxuşu
Bağlayıcı	İsim	Tərcüməsi
If, and but	No ifs, ands, buts	“əgərlər olmasa”; “vələr”; “lakinlər, ammalar”
Nida	İsim	Tərcüməsi
ho ho ho	I love the ho ho hos of Christmastime	Hey-hey-hey – Mən Milad bayramının hey-heyini sevirəm.

Sifətlərin isim kimi söz düzəltməsinə cümlə tərkibində nəzər salaq:

1) Please light the fire and have a *warm*. (Zəhmət olmasa ocağı qala və qızın).

2) The inexperienced young *hopefuls* are invited to the meeting.
(İclasa təcrübəsiz gənc namizədlər dəvət edilir).

3) Brave *innocents*! (Cəsur günahsızlar!)

4) I'm one of your *familiars*. (Mən sənin yaxın dostlarından biriyəm).

Sifətlərdən natamam isimləşmiş sözlər isimin bütün xüsusiyyətlərinə qəbul etmir. Onlar ancaq müəyyənkil artıqlı (the) qəbul edir. Odur ki, onlar sifətlərin çox xüsusiyyətlərini özlərində saxlayırlar.

Nümunəyə baxaq:

the old “yaşlılar”, *the young* “gənclər”, *the poor* “yoxsullar”, *the rich* “zənginlər”, *the blind* “korlar”, *the mute* “lallar”, *the deaf* “karlar və s.

Göründüyü kimi, bu yolla yaranan söz düzəltmə əsasən müəyyən sinifə aid olan növü əks bildirir:

the young = young people, *the wounded* = wounded soldiers.

Belə isimlər, eyni zamanda tək şəxsə də aid ola bilər, məsələn,

the deceased “dünyasını dəyişmiş”, *the departed* “mərhum”, *the accused* “mühakimə edilmiş”, *the deserted* “atılmış” *the condemned* “günahlandırılmış”.

Nümunəyə baxaq:

1) *The old woman* was the poorest among *the poor*. (Qoca qadın yoxsullar arasında ən kasıbı idi).

2) *The young* must help *the old*. (Gənclər yaşlılara kömək etməlidir).

Çox halda konversiya hadisəsi aydın müşahidə olunur. Bununla belə, konversiya göründüyü kimi asan və sadə proses deyildir. Qrafik cəhətdən eyni olan sözlərin tanınması çətinlik törətmir. Lakin bəzi halda konversiya edilmiş sözün mənasını müəyyən etmək çətin olur. H.Marçand konversiya zamanı aşağıdakı bölgünü müəyyən etmişdir (3, s. 411):

- 1) Sözlərin bir-birindən semantik asılılığı;
- 2) Sözlərin istifadə dərəcəsi;
- 3) Sözlərin istifadəsinin semantiklik əhəmiyyəti;
- 4) Sözlərin tələffüz fərqliliyi.

H.Marçand yazır ki, ingilis dilində konversiyanın bəzi nüansları var ki, onlar diqqətə alınmalıdır. Müəllif ingilis dilində dəyişikliyə uğrayan bəzi sözləri konversiya kimi qəbul edir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: 1) tələffüz dəyişikliyinə uğrayan sözlər və 2) söz vurğusunda konversiya müşahidə edilən sözlər (5, s. 45). Aşağıdakı sözlərin tələffüzündə konversiya müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilində bir sıra sözlər var ki, /-s/, /-f/ və /-θ/ sonluqlu tələffüz edilir və bu sözlərin tələffüzü fərqli konversiyaya məruz qalır. Məsələn:

/Use/ [ju:s] ismi feil kimi /use/ [ju:z];

/Advice/ [əd`vaɪs] ismi feil kimi /advise/ [əd`vaɪz];

/Grief/ [gri:f] ismi feil kimi /grief/ [gri:v];

/Belief/ [bi:lɪf] ismi feil kimi /belief/ [bi`li:f] olur.

1) Vurğu yolu ilə konversiyaya uğrayan sözlər:

/Conduct/ /kən`dʌkt/ feil kimi, isim kimi isə /`kɒndʌkt/;

/Protest/ /'proutest/ isim kimi, feil kimi isə “protest” /pro'test/;
/Increase/ /in'kri:s/ isim kimi, feil kimi /'inkri:z/ dəyişikliyinə uğrayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aitchison J. Words in the Mind - An Introduction to the Mental Lexicon. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
2. Bauer L. English Word Formation. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Cannon G. “Functional Shift in English.” Linguistics 23, pp.411-431, 1985.
4. Collins Cobuild Dictionary. London: HarperCollins, 1995.
5. Marchand H. Studies in Syntax and Word-Formation. München: Wilhem Fink, 1972.
6. Nida E. A. Morphology: The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1970.
7. Quirk R. and S. Greenbaum. A University Grammar of English. London: Longman, 1987.

Huseynova H.

The ways of productive and unproductive word formation in english

Summary

Language is considered to be public event, and it does not state in the same position. Language is continuously growing and changing depending on the development of the society. In ancient times, the English language was considered to be a synthetic, but later it is observed to be analytic one. Nowadays investigations show that the morphological structure of the English language is growing from analytic to synthetic.

The article gives some information about the productive and unproductive ways of forming new words in English. Nouns are considered to be the most productive parts of speech for forming new words in English. The article highlights that the secondary parts of speech are also used to create new words in the English language, but they are not considered to be productive ones. A lot of examples have been used in the article.

**Способы продуктивного и непродуктивного
словообразования в английском языке**

Резюме

Язык считается общественным событием, и он не стоит на одном месте. Язык постоянно растет и меняется в зависимости от развития общества. В древние времена английский язык считался синтетическим, но позже его стали считать больше аналитическим. В настоящее время исследования показывают, что морфологическая структура английского языка растет от аналитического строя к синтетическому строю.

В статье излагается некоторая информация о продуктивных и непродуктивных способах формирования новых слов на английском языке. Существительные считаются наиболее продуктивными частями речи для формирования новых слов на английском языке. В статье подчеркивается, что служебные части речи также используются для создания новых слов на английском языке, но они не считаются достаточно продуктивными. В этой статье автором было использовано множество примеров.

Rəyçi: Babayev Cəmil
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAİLƏ HƏSƏNOVA
Heydər Əliyev Mərkəzinin
Tədbirlərin və sərgilərin təşkili
departamentinin Sərgilərin təşkili
şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi
Fransız dili üzrə təhsil eksperti
hnaillazeri@yahoo.com

FRANSIZ DİLİNDƏ ARTIKLSİZ İSİM

Açar sözlər: fransız dili, qrammatika, artıql, isim, determinativ, köməkçi söz, sintaksis, sözünü, müasir dil, təyinedici söz, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, ifadə

Ключевые слова: Французский язык, артикль, определяющее, вспомогательное слово, синтаксис, предлог, современный язык, атрибутивное слово, определенность, неопределенность, выражение

Keywords: French language, article, determinative, auxiliary word, syntaxis, preposition, modern language, attributive word, definiteness, indefiniteness, expression

Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir. Dil haqqında danışdıqda, ilk öncə onun ünsiyyət vasitəsi, yalnız insanlara aid, özündə məzmun və eyni tip səslənmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistem olduğunu qeyd etməliyik. Həmçinin o, təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Fransız dili BMT-nin beşinci rəsmi, dünyada üçüncü biznes, beş materikdə 280 milyondək insanın ingilis dilindən sonra ən çox danışdığı ikinci, 80 milyonun təhsil, 32 dövlət və hökumətdə 55 milyondək insanın ikinci xarici dil kimi təhsil dilidir. Fransız dili roman dilləri qrupuna daxildir. Bu qrupa daxil olan dillər qrammatik məna daşıyan çoxsaylı affikslərin, kökləri dəyişməz olan sözlərlə birləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Affikslər sözlərin kökləri ilə asanlıqla birləşdikləri kimi, asanlıqla da onlardan ayrılırlar. Onların sözlərə hansı tərəfdən birləşməsindən asılı olaraq prefiks və ya suffiks kimi çıxış edirlər.

Fransız dili hər gün yeni terminlərlə və ümumişlək sözlərlə zənginləşməkdədir. Dünyada nə qədər fransız dili müəllimi varsa, onların hər birinin öz öyrənmə və öyrətmə üsulu, təlim modeli, tədris prosesində qarşılaşdıqları çətinlik və problemləri də vardır. Hər il müxtəlif beynəlxalq və yerli elmi konfranslarda dilçi alimlər, pedaqoqlar bu barədə fikir

mübadiləsi aparır, yenilikləri bölüşür, çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müvafiq yolları müzakirə edirlər.

Fransız dilini öyrədən və öyrənənlərin ən çox qarşılaşdıqları və elmi konfranslarda müzakirə etdikləri mövzulardan biri də artikl, artiklin işlədilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdir. Məlum olduğu kimi, fransız dilində ismlər əsasən artiklla işlənir. Lakin bu da məlumdur ki, fransız dilində həm də artiklsiz ismlər vardır. Bir çox orta və ali məktəb müəllimləri şagird və tələbələrinə qrammatikadan artikl bəhsini öyrədərkən bu məsələ qarşısında aciz qalırlar. Onlar artiklin yoxluğunu gah köhnənin qalıqları, gah da onun izahını bilmədən, müasir dildə determinativsiz ismin işlədilməsini adi hal kimi qəbul edirlər.

Biz müəllimlər şagirdlərə tədris edirik ki, fransız dilində sözlər arasındakı əlaqələr köməkçi sözlər, yəni artikllər, söz önülər, müxtəlif determinativlər vasitəsilə olur, söz sırası sabitdir və s.. Fransız dilində əksər hallarda isimin qarşısında onu təyin edən söz, yəni artikl olmalıdır. Lakin bu təyinedici sözün – artiklin – işlənməyən halları da yox deyildir. Bax bu zaman ortaya müəyyən çətinliklər çıxır.

Artikli ismlə artiklsiz ismi fərqləndirmək, artiklin işlənmə və işlədilməmə məqamlarını bilmək müəllim, eləcə də tələbə üçün çox əhəmiyyətlidir. Beləliklə, artiklsiz isim mövzusu bu günümüz üçün də çox aktualdır və vacib bir tədqiqat obyektidir.

Fransız dilində artiklsiz isim barəsində bir çox elmi mənbələrdə maraqlı məlumatlara rast gəlmək olar ki, biz də bu çətinlikləri aradan qaldırmağa yardımçı olmaq məqsədi ilə bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirəcəyik.

Müasir dildə artikl və ya başqa determinativsiz ismin işlənməsi köhnənin qalıqları olan hallardandır. Bu, köhnə dildə əmələ gələn və köhnə sintaksisə görə öz ənənəvi formasında qalan atalar sözü, məsəl və ifadələrdir (locutions): *sansrame, pas de traversée; à loup boiteux, lapin aigle; chiens et chats peuvent s'embrasser: est-ce vraiment de l'amitié?* [1]; à bon chat bon rat; où il y a pain, il y a souris; acheter chat en poche; entre chien et loup və s.*

Digər tərəfdən, artiklin güclənməsi və təyinetmə kateqoriyasının inkişafı nəticəsində artiklin yoxluğu (nulevoy) sıfır artikl kimi morfe mənasını aldı. Bu halda isim öz tam mənalılığını (tam dəyərini) o mənada itirir ki, o, cümlədə heç bir real əşyanın reallığını bildirmir, sadəcə əşyanı adlandırır.

Belə isim mürəkkəb ifadənin bir tərkibi olur, məsələn: *prendre part, avoir lieu, faire attention, prendre forme* və bu halda cümlədə müstəqil rol olmur; və ya cümlədə cümlə üzvü olur, lakin əşyanın özünü yox, necəliyini,

halını bildirir. O həm də funksiyalarına görə başqa nitq hissələrinə yaxınlaşır [2, 381-382]: Məsələn: *Faudel est juriste* və *Faudel est un juriste*; birinci cümlədə *juriste* şəxsi yox, onun peşəsini, ikinci cümlədə isə *un juriste* şəxsin özünü bildirir, bu peşənin daşıyıcısı kimi [3, 72]:

Beləliklə, müasir dildə artikli olan isim, artikli olmayan isimlə müqayisə edilir, qarşı-qarşıya qoyulur: real əşyanı bildirən isim “əşyalı” (“предметное”) və heç bir əşyanı bildirməyən “əşyasız” (“непредметному”). Bunu Le Bidois göstərdiyi complément déterminatif funksiyasında olan isimlərdə görmək olar: artiklsiz belə isim təyinedici isimin yanında ikinci dərəcəli olur, artikl olan zaman o, təyinedici ismin səviyyəsinə çatır və hətta təyinedici ismi öz rolunun vacibliyinə görə üstələyə də bilər. Məsələn: *le poisson de rivière* və *les poissons de larivière*, *un vase d’or* və *l’éclat de l’or*[4]:

Bu artiklsiz ismin “əşyasızlığı” bəzi sintaksis qadağalar yaratdı. Çox hallarda belə isim:

1. Təbə edən ola bilməz, yəni öz yanında nə təyini, nə tamamlığı, nə də budaq cümlə ola bilməz. Məsələn: *la fille de neige*, *le nid d’oiseau*, *travailler avec courage*, *écouter avec attention*. Bu ifadələrdə *neige*, *oiseau*, *courage*, *attention* isimləri heç bir sintaksis genişlənməyə imkan vermir, amma bu, artikl olanda mümkündür. Məsələn: *le nid de l’oiseau qui s’est envolé*, *travailler avec un courage admirable* (*avec le courage d’un homme* *de son succès*, *écouter avec l’attention distraite*).

Le (un) nid d’oiseau de proie kimi söz birləşmələrində *de proie oiseau* isminin sintaktik inkişafı deyil, çünki burada *nid* isiminin tamlığı *d’oiseau de proie* olur. Bu söz birləşməsi öz tərəfindən tamamlıqla isimdən ibarətdir, bir əşya haqqında təsəvvür yaradır, əşyanın xüsusiyyətini göstərir və bir vaciblik, bütövlük yaradır: *l’(un) oiseau de proie*. Həmçinin *avec grand courage* söz birləşməsində *grand* sözü *courage* isminin müstəqil təyini deyil, o, bu isimlə birgə bütövlük yaradır və bu bütövlük *travailler* feilinin tamamlığı olur.

2. İsim əvəzliklə əvəz oluna bilməz. Əvəzliyin mümkünlüyü artikl tələb edir: *cet homme travaille avec un courage que j’admire*; *avec un courage étonnant, je le trouve admirable*.

Bəzən artiklsiz isimlər müəyyən və ya qeyri-müəyyən təyinetməni qoruyub saxlayır və bu halda qadağa işlənmir. Məsələn: özləri elə müəyyənədicisi olan xüsusi isimlərdə, həmçinin *de* sözünüsündən sonra *article partitif* və *article indéfini*-ni itirən isimlərdə: *La table était ornée de fleurs cueillies au jardin* (*fleurs = des fleurs*) – *Il était mille fois plus séduit par le talent de musiciens qui lui étaient personnellement antipathiques et qui représentaient en art des tendances ennemies des siennes* (R. Rolland).

Artiklin işlədilməmə halları nə vaxt baş verir? Artiklin olmamağı keçmişin qalıqları olan hallardandır və onunla sıfır (нулевой) dərəcəsi olan artikl halları arasında kəskin fərq göstərmək çətin olur. Çünki sıfır artiklin mənası köhnə sintaksisin konstruksiyalarından əmələ gəlir. Onlar yenidən mənalandırılırlar və yeni mənaların daşıyıcıları olurlar. Təmiz arxaizmlər və aşkar, açıq olan nulevoy artikllərlə bərabər bunların arasında aralıq yer tutanlar da var. Bu ifadələr çox vaxt artiklin olmağına imkan verir. Bu ifadələrdə artiklin işlənməsi mümkündür və artiklin yoxluğu ənənə ilə bağlıdır. Lakin tamamilə nulevoy artiklə yaxın olan semantik funksiyasından da məhrum deyil. Məsələn: *C'est situation pareille* (*C'est une situation pareille* ilə paralel işlənir) ifadəsində *situation pareille* mənaca sifətə yaxındır. (= *C'est pareille*). Hərdən artiklsiz cümlə quruluşu artiklli cümlə quruluşundan yüngül arxaizm emosionallığı ilə fərqlənir: *jamais hommene fut plus heureux*.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq, artiklin işlədilməmə halları belə qruplaşa bilər:

I. Arxaik tipli ifadələr: 1) Köhnə atalar sözləri, məsəl və ifadələr daxildir. *Sans rame, pasde traversée; à loup boiteux, lapin aigle; renard n'est pas juge à un concours d'oies; poule quipicore ne caquette pas; sage est l'homme qui, ayant deux pains, en vend un pour acheter un lys; le renard qui attend que poule tombe reste affamé* və s.. Belə hallarda müasir dil *article défini* işlədərdi. Bu tip ifadələrin çoxunda məna eyni qaydada müəyyən artikl (*article défini*) və qeyri-müəyyən artikl (*article indéfini*) işlədilməsinə imkan verir: *mauvaise herbe croît toujours* və s.. (bax yuxarıdakı misallara). Burada isim həm soy anlayışı kimi, həm nəslin individual (fərdi) nümayəndəsi kimi başa düşülə bilər.

2) Köhnələrin nümunəsi ilə qurulan proverbal ifadələr: Belə nümunələrə Lafontendə rast gəlmək olar: *plus fait douceur que violence; patience et longueur de temps font plus que force, ni que rage*.

3) Obyekti tamamlayan feili təqdim edən idiomatizmlər: *donner carte blanche; faire amande honorable; faire bonne chère; jouer gros jeu; faire bonne mine (à mauvais jeu); acheter chat en poche; avoir voix au chapitre; və ya adverbial ifadələr: (être dévoué) corps et âme, (aller) bon train, (aller) ventre à terre*.

Belə xüsusiyyətə müqayisəli ifadələr də malikdir: *blanc comme neige, aimer comme chicotin, bête comme chou, dru comme grêle*.

Müasir dil həmçinin müqayisə ifadə edən daimi söz birləşməsi yaradıb və əksinə, mənasından asılı olaraq ismi *article défini, indéfini* və *partitif* ilə işlədir: *doux comme un agneau; sage comme une image; ennuyeux comme la pluie; beau comme le jour; bête comme une oie*.

II. Artiklin olmamağı ifadəyə bu və ya digər semantik və ya stilistik incəlik verir, ya da nulevoy (sıfır) artiklin funksiyasını icra edir.

1) Qeyri-müəyyən sayı ifadə edən isimlər qarşısında: *quantité de marchandises; nombre de vaisseaux; masse de voyageurs*. – *Écrivain dans les revues et se trouvant en contact avec nombre de critiques et de dilettantes, Olivier ne laissait aucune occasion de parler de Christophe*. (R.Rolland)

Bu halda artiklin işlənilib işlənməməsi mənanı dəyişdirir: *quantité de gens* və *une quantité de gens* sinonimik ifadələrdirlər. Burada artiklsiz olan konstruksiya daha arxaikdir, çünki köhnə ədəbdə uyğun olaraq qeyri-müəyyənlik ifadə edən isimlərin qarşısında xüsusidə qeyri-müəyyən sayı ifadə edən isimlərin qarşısında artikl işlənmir.

2) Bəzi sual cümlələrində, məsələn: *où trouver meilleure occasion?* və inkarlıq birinci yerdə duran inkar cümlələrində: *jamais homme ne fut plus heureux; jamais projet n'avait si bien réussi* və s.. Müasir dildə bunlar həyatdan, reallıqdan uzaq (nəzəri) kimi səslənir.

Belə cümlələrdə həmişə artikl də istifadə etmək olar, lakin bu, məcburi deyil. Ancaq bəzi hallarda əşya konkret bildirilməlidir: *jamais un homme sans expérience n'a pu réussir à ce travail*. Belə arxaizmlərə *ne- que* konstruksiyasında artiklin işlənməməsini də əlavə etmək olar: *je ne prévois qu'un malheur; il n'a que frère*.

3) *Il fait, il y a, il est* şəxssiz ifadələri və *c'est* ifadəsinin vasitəsilə daxil olan isimlərdə artikl işlənmir. Bunlardan *il fait* və *il est* bir çox idiomatik ifadələr yaradır, məsələn: *il fait jour, il fait nuit, il fait beau temps* və s.; *il est jour, il est nuit, il est question* və s..

Il y a və *c'est*-nin köməyi ilə həmçinin idiomatik ifadələr yaranır: *il y a lieu, c'est dommage, c'est bon signe*, və s. Bundan əlavə, *il y a* və *c'est* sərbəst ifadələrdə də işlənilir, məsələn: *il y a moyen de le faire; il y a réunion ce soir; c'est pitié, c'est pureté*; xüsusilə də *ne ... que* konstruksiyalarında; məsələn: *ce n'est que paresse* və sadalamalarda: *c'est tristesse et désolation*.

Müasir dildə belə artiklsiz ifadələr çox az yer tutur. Adətən burada artikl işlənilir: *c'est une question, il y a une difficulté*. XII əsrə qədər *c'est* ifadəsi ilə daxil olan isim çox vaxt artiklsiz işlənilirdi. Vaugelas bu adəti pisləyir və *c'est chose glorieuse* ifadəsinin əvəzinə *c'est une chose glorieuse* [5, 164] ifadəsini tələb edirdi. Buna baxmayaraq, köhnə konstruksiyalı ifadələr: *c'est chose facile, c'est question de tempérament, c'est affaire de goût* və s. indi də işlənməkdə davam edir.

4) Emosional - tələsik nitqdə artikl işlənmir:

... On criait: Vengeons-nous!

A la Bastille! aux armes! vite aux armes!

Marchands, bourgeois, artisans couraient tous.
Je vois pâlir et mère, et femme, et fille;

Enfants, vieillards, riche ou pauvre, on s'embrasse.

(Béranger)

Həmçinin danışiq nitqində də: “Elle est partie” reprim Christophe, “partie avec son amant”. “Et son enfant?” deməndə Mmə Arnaud. “Mari, enfant, elle a tout laissé”.

(R.Rolland)

Ni-ni, soit-soit, sait-ou, tant-que bağlayıcıları ilə birləşmələrdə də işlənmir. Burada artiklsiz konstruksiyalar idiomatik ifadələrdə saxlanılır. (ni feu ni lieu; ni foi ni loi; ni rime ni raison və s.) və onlar müasir dildə artikllə işlənilir: ni ménaces, ni prières; soit fatigue soit paresse; soit paresse ou fatigue; tant dévouement que sentiment du devoir.

5) Feili obyektə tamamlayan halda da (complément d'objet) artikl işlənmir; əgər bu tamamlıq mürəkkəb feil kimi feillə bir bütövlük təşkil edərsə. Bunlar locutions verbales adlanan ajouter foi; avoir envie (hâte, horreur, peur, pitié, raison, soif, soin, faim); chercher querelle; devoir obéissance; donner congé (connaissance, naissance, satisfaction); entendre raison; faire attention (honneur, justice, loi).

Az miqdarda da olsa locutions verbales artikllə də işlənilir: prendre la parole, jouer la comédie, avoir du temps, tirer au sort.

Belə köhnə dildə əmələ gələn ifadələr sonradan yoxa çıxdı, məsələn: souffrir mort, avoir joie, gagner temps, dire vérité. Hal-hazırda belə yaranma üsulu ömrünü bitirib.

Bəzən locution (artiklsiz) və sərbəst birləşmə (artikllə) mənaca fərqlənmir: avoir pitié və avoir de la pitié, j'ai peine à croire və j'ai de la peine à croire (tam sinonimlər olmasa da, praktiki heç bir fərqləri yoxdur).

Bu mövzunun elmi və praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq bütün bunlardan belə ümumi nəticə hasil etmək olar ki, müasir dil artiklsiz ismi keçmişin qalıqları kimi qiymətləndirir və onun işlədilməmə hallarını: 1) arxaik tipli ifadələr (buraya köhnə atalar sözləri, məsəl və ifadələr daxil edilir); 2) köhnələrin nümunəsi ilə qurulan proverbal ifadələr; 3) idiomatizmlər olmaqla bir neçə qrupa bölür.

Hərdən artiklsiz cümlə quruluşunun artiklli cümlə quruluşundan yüngül arxaizm emosionallığı ilə fərqləndiyi qeyd olunur. Artiklin olmamağının ifadəyə bu və ya digər semantik və ya stilistik incəliklər gətirdiyini də yaddan çıxarmaq olmaz.

Bu kiçik araşdırmada irəli sürülən nəticələr fransız dilində artiklsiz isim bəhsi barəsində yaranan problemlərin heç də son həlli deyildir. Belə ki, burada

qaldırılan məsələlərin daha da dərinləşmiş və dəqiqləşmiş izahını vermək olar. Lakin, məqalənin kiçik bir elmi tədqiqat məqsədi daşdığını nəzərə alaraq bununla kifayətlənmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Axel Scheffler: "Proverbes du monde entier" (Traduction de Yves Henriet) Pour Kate, Sevil Jeunesse, 1997, Imprimé en Italie.
2. Précis de gramm. hist., 1886, səh. 381-382.
3. Müqayisə: Le Bidois, Syntaxe, I, səh. 72.
4. Le Bidois I, səh. 41-dən götürülmüş misallar.
5. Nyrop, Gr. hist., v. p. 164.
6. Fransız dilində ismin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası haqqında // Azərbaycan məktəbi, 1972, № 4, s. 37-41.
7. Исмаилов Б.: О предетерминативах существительного во французском языке / Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава (АПИ им. М.Ф.Ахундова). Б.: 1968, с. 65-68.
8. Исмаилов Б.: О позиционно-обусловленной и вариатной формах детерминации имени существительного во французском языке / Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава (АПИ им. М.Ф.Ахундова). Б., 1969, с. 111-113.
9. Исмаилов Б.: Об индивидуальном и нейтральном употреблении существительного во французском языке (в сравнении с азербайджанским языком) // Учёные записки АПИ им. М.Ф.Ахундова, 1971, № 1, серия XII, с. 67-81.
10. Исмаилов Б.: О структурно-обязательном характере появления детерминативов при существительном во французском языке / Материалы научной конференции профессорско-преподавательского состава АПИ им. М.Ф.Ахундова, Баку, 1971, с. 107-108
11. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.:Наука, 1955.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
12. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1959.
13. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.
14. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.

Nouns without articles in french language

Summary

The article deals with some of the difficulties in the French language grammar, one of the most widely spread languages in the world and the ways to overcome them. Linguists have grouped the cases of non-use of articles. 1) archaic expressions; 2) The absence of an article gives to the expression particular semantic and stylistic slightness or performs the function of a null articles. Both groups that we divide are divided into subgroups. Each group is explained by examples.

Here are also given the meanings of expressions with nouns selected from the French literature used with and without articles. Comparative explanations were made of examples from the works of French authors. The topic is having scientific and practical significance.

Н. Хасанова

**Существительные без артикла в французском языке
Резюме**

В статье рассматриваются некоторые трудности в грамматике французского языка, одном из самых распространенных языков в мире и способах их преодоления. Лингвисты сгруппировали случаи неприменения артиклов: 1) архаичные выражения; 2) Отсутствие артикла дает выражению ту или иную смысловую и стилистическую тонкость или выполняет функцию нульлевого артикла. Обе группы, которые мы разделяем, подразделяются на подгруппы. Каждая группа объясняется примерами.

Здесь также приведены значения выражений с существительными, выбранными из французской литературы, используемой с и без артиклов. Сравнительные объяснения были сделаны из работ французских авторов. Тема имеет научное и практическое значение.

Rəyçi: Aygün Məqami
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

YEGANƏ CƏFƏROVA
ADPU
yegana@mail.ru

MƏTİN KONSEPTUAL TƏHLİLİ

Açar sözlər: adresat, mətn, məlumat, emosional yük, reallaşma

Ключевые слова: адресат, текст, информация, эмоциональная нагрузка, реализация

Key words: addressee, text, information, emotional load, realization

Mətnin koqnitiv cəhətdən araşdırılması koqnitiv semantikanın əsas prinsiplərinə dayanır və mətnin bütöv semantikasi ilə səsləşməyə də bilər, belə ki, mətn gerçəkliyinin hər hansı bir obyektə müəllifin bilik və bacarığından, dünyagörüşündən asılı olaraq nəinki müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər, həm də eyni zamanda müəllif fikrini, düşüncəsini müxtəlif rakurslardan işıqlandıra bilər. Mətnin semantik xarakteristikası qəbul edilən məlumatın gerçəkliklə həmahəngliyindən, nəzərdən keçirilən situasiyanın perspektivindən və nəhayət, müəllifin bu kompozisiyadan gözlədiyindən asılıdır. Deməli, hər bir mətn parçasını formalaşdırarkən, fikrini ifadə edərkən müəllif adresatın intellektual səviyyəsi ilə hesablaşmalı, dinləyici və ya oxucunun biliklər bazasını nəzərə almalıdır. Yəni mətnin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs edilirsə, unutmamaq lazımdır ki, adresatın da “koqnitiv xüsusiyyətləri” vardır. Deməli, təsir əks təsirə bərabərdir. Mətnin semantik-koqnitiv aspektdə tədqiqi onun emosional dominantası məsələsinin də işıqlandırılmasını tələb edir. Buradan çıxış edərək söyləmək olar ki, mətnin tədqiqində onun tərkibindəki emosional yük də nəzərə alınmalıdır. Hər bir mətn fragmenti, parçası sadəcə olaraq insan emosiyasına təsir etmir, həm də eyni zamanda bu təsir insanın özü tərəfindən müəyyən edilir. Bu qarşılıqlı mübadilə koqnitiv və emosional sahələrin sintezi kimi təzahür edir. B.Brext bu məqamda doğru olaraq qeyd edir ki, “biz şüurlu şəkildə hiss edirik və hissi olaraq düşünürük” (we feel thoughtfully and we think feelingly) (2). Əslində mətn problemi dilçilik üçün yeni bir məsələ deyil. Lakin onun koqnitiv istiqamətdə tədqiqi bu sahədə yeni biliklər qazanmağa yardımçı ola bilər. V.B. Apuxtin mətn strukturunun tədqiqinin əsasında predikatlaşdırmaya söykənən metod təklif edir. Belə ki, tədqiqatçı aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə mətn üzərinə köçürür. Burada tədqiqat vahidi kimi tema və remadan (T---R) ibarət olan predikatem nəzərdə tutulur. Müəllifin fikrinə görə, predikatem minimal məna daşıyıcısıdır (S). Mətnin məna strukturu bir-biri ilə əlaqədə olan predikatəmlər sistemindən ibarətdir. Bu predikatəmlər mövzuya mərhələli keçidi təşkil edir. Bu keçid zamanı predikatəmlər arasındakı məna

əlaqələri bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə bir araya gəlir. Bu zaman başlanğıc predikatemin məna yükü tema kimi çıxış etdiyi halda, növbəti mərhələdə rema mövqeyində də dayana bilər. Müəllif daha sonra hiperpredikatemlər adı altında bir-birilə semantik əlaqədə olan predikatemlər qrupundan da bəhs edir (1, 2-10). Məlum olduğu kimi, insan övladı bəşəriyyətdə bərqərar olmaq üçün öz həyatı fəaliyyətinin əsası kimi özünəməxsus bir dünya mənzərəsi düşünür. Bu mənzərə obrazlar sistemindən, onlar arasındakı əlaqədən və eyni zamanda onların insanların həyatında tutduğu mövqedən, qiymətli dəyərlərdən və prinsiplərdən təşkil edilir. O, istənilən hadisə və varlıqları müəyyən edir. “Dünya mənzərəsinin daşıyıcısı bir insan ola bildiyi kimi, müxtəlif sosial cəmiyyətlər və etnik qruplar da ola bilər” (7, 7). Mətnin konseptual təhlili problemləri hər hansı mətnin məlumata malik olmasını, bu məlumatın ortaya çıxarılmasında qavramaya bağlıdır. Belə halda qeyd etmək lazımdır ki, mətni bir struktur kimi nəzərdən keçirmək lazımdır, belə ki, məhz bunu nəzərə alaraq mətnin təhlili zamanı adresatın mental modelinin formalaşmasında dil vasitələrinin istifadəsini ortaya çıxarır. Beləliklə, mətn adresata bilavasitə dünya haqqında biliklərin mətnə reallaşması çərçivəsindən kənara çıxmağa imkan yaradır. Koqnitiv təhlil perspektivində mətn müxtəlif assosiativ və koqnitiv strukturların bizim şüurumuzda mənbə kimi formalaşmasına imkan yaradır. Mətnin bu xüsusiyyəti adresatı koqnitiv fəaliyyətə cəlb edir. Koqnitiv fəaliyyət obyektiv reallığın təsvirində təsbit olunmuş insan təcrübəsinin qavranmasında və bu reallığın yeni imkanlarında yaradılmasına təşəbbüs yaradır (5, 81). Mətnin belə fenomeni mətn kateqoriyalarının və tərkib probleminin qavranmasını proyeksiya edir.

Məlumdur ki, dilçilikdə mətn kateqoriyalarının tərkibi haqqında yekcins bir fikir mövcud deyil. Lakin mətnin əsas ontoloji xüsusiyyətlərində bütövlük (koherent) və əlaqəlilik (koheziya) kateqoriyaları hamı tərəfindən qəbul edilsə də, onlar arasında münasibətlər müxtəlif cür təsnif edilir. Bəzən bütövlük və əlaqəlilik terminləri sinonim kimi işlədilir. Bir çox hallarda bu anlayışları fərqləndirmək cəhdləri olmuşdur. Biz tədqiqat çərçivəsində mətnin bütövlük və əlaqəliliyini ayıracağıq, biz də Xarlamovanın belə bir fikri ilə razılaşıırıq ki, bütövlük - mətnin məna bütövlüyünün, əlaqəlilik isə bütövlüyün formal ifadəsidir. Bütövlük mətnin tərkibi planı ilə, əlaqəlilik – ifadə planı ilə bağlıdır, faktiki olaraq, bu iki kateqoriyanın birləşdirilməsi üçün əsas vardır, lakin real gerçəklikdə bütövlük və əlaqəlilik arasında bərabərlik işarəsi qoymaq mümkün deyil. Dilçilikdə təbii dil sisteminin təsviri real mövcud olan mətnə əsaslanır. Bununla bərabər, bu da əhəmiyyətlidir ki, mətn mədəni sistemdə yeganə funksiyanı yerinə yetirərək bir bütöv kimi çıxış edir. “Təbii dildə bu bütövlükdən mədəniyyət “dua”, “qanun”, “roman” və s. kimi müəyyən nitq janrı kimi müəyyənləşdirir, yəni o, bütövlük mənasına malikdir və bütövlük funksiyasını yerinə yetirir” (4,

13). Mətnə belə semiotik baxış təhlildə mətnin bütöv strukturunun dəqiq təsviri metodikasını yaratmağa və bir xüsusiyyət kimi bütövlüyün önə çıxmasına gətirib çıxarır. Koqnitiv yanaşma nöqtəyi-nəzərdən, bütöv mətnin təsviri müəyyən semantik qurum – konsepsiyanın eksplikasiyasını təxmin edir (3, 262). Bu zaman mətnin konseptual təhlili metodikası gerçəkliyin mətn fraqmentini – mətnin prototipini təsbit edən mental görüşlərin olmasına istiqamətləndirilir. Bütöv mətnin mənasının koqnitiv modellərini etalon perpezantlar vasitətilə təsvir etmək olar. Belə reprezentativ mental obrazlar prototip mətnlərdə rast gəlinir, onlar da ona lazım olan spesifik cəhətlərin real gerçəklik fraqmentlərini ön plana çəkir. Bu zaman prototip mətn kimi anlayışı nümayiş etdirən mətnlər götürülməlidir, belə ki, onlar mətnin daxili təşkilini görməyə imkan yaradır. Prototip mətnlərə məktib, bəzi təlimatlar, mətn-müsaibə, nüsxə, reklam mətnlərini və s. aid etmək olar. Bu mətnlər kiçik həcmli dəqiq çərçivədə olan müəyyən material veriləni önə çəkir. Onlar mətnin formal və semantik kamillik, tematik müəyyənlik və bütövlük kimi xüsusiyyətləri nümayiş etdirir. Belə mətnlər informativdir, onların koqnitiv presuppozisiyası - xüsusi semantik məkan növündə yaradılan, xüsusi dil formasında reallaşan ümumi fikir şəklində olmalıdır. Bütöv mətnin bu məkanı müxtəlif səviyyələrdə – leksik, sintaktik və intertekstual səviyyələrdə yaradılır. Leksik səviyyədə semantik məkanın vahidləri dil vahidlərinə bərabər deyil, daha dəqiq desək, əşyavilik baxımından mənalılığı özündə əks etdirir. Bu məqamda T.M.Nikolayeva sözlərin köklərini (genetik cəhətdən yaxın və ya uzaq), mürəkkəb sözləri (real sözlərin qısa transformasiyası kimi) və ayrı-ayrı sözləri müəyyənləşdirir (6). Leksik səviyyədə vahidləri təhlil edərək tədqiqatçı təhlili ayrı-ayrı faktların empirikliyindən ümumi mənaya doğru aparır. Bu həqiqət konsept sözlərdə, müəyyən əsas nöqtələrdə möhkəmlənir. Belə nöqtələrin mətndə olması onun dərin mənalarını axtarmağa imkan yaradır, belə ki, məhz bu səbəbdən bu, sözün birinci mənasını təyin etməyə kömək edir. Gizli mənaların olması dilxarici dünyadan törəyir və birbaşa reallığı əks etdirir. Bütöv mətnin semantik məkanında bu mənaların yaxınlığı, birləşməsi lüğəvi və etimoloji cəhətdən assosiasiyalaşmayan leksemləri birləşdirməyə imkan yaradır. Bu o zaman baş verir ki, söz lazımi semantik motivləşməni güman edən kontekstlərdə olur. Belə kontekstlərdə söz mətnə həyata keçən okkazional mənaları yaratmağa başlayır.

Mətnin sintaktik arxitektonikası səviyyəsində mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən əsas vasitələr anaforik və kataforik əlaqələr, aktual üzvlənmə, zaman və modal planlarının bütövlüyü və s.-dir. Bu vasitələrin köməyi ilə material obyekt kimi mətn real zamanda və məkanda mövcud olur. Mətnin intertekstual əlaqələr səviyyəsində mətn mətnxarici məkanla müqayisə olunur, o da öz növbəsində mənayaratma prosesinə əhəmiyyətli

təsir göstərir. Bu zaman mənanın törədiciyi mətnin bir semiotik qavraması sistemini digərinə çevirir. Belə çevrilmənin iki səviyyəsi vardır:

- mətni qeyri-mətndən ayıran xarici çevrilmə;
- mətni daxildə submətnlərə bölən daxili çevrilmə.

Müəllif fikrindən asılı olaraq, mətnin struktur yenidən bölüşdürülməsi baş verə bilər ki, bu zaman mətnin bütövlüyü bölünər. Bunun nəticəsində mətnin müxtəlifcinsli olmasının nümayişini görmək imkanı yaranır. Beləliklə, intertekstual pozmadan müxtəlif dillərin mədəniyyətinin inteqrasiyanı görə bilərik ki, bütün bunlar yeganə materiya olan mətndən keçir.

Ədəbiyyat:

1. Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста: Дис. ... канд. филол. наук. М., 1983, 269 с.
2. Брехт Б. История жизни. <http://www.tonnel.ru/?l=gzl&uid=204>
3. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. На материале русской прозы XIX-XX вв., Москва, «КомКнига», 2006, 328 с.
4. Иванов Вяч.Вс., Лотман Ю.М., Пятигорский А.М., Топоров В.Н., Успенский Б.А. Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам), in: *Semiotyka i struktura tekstu*, Warszawa, 1973, 9-32.
5. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика - психология - когнитивная наука // *Вопр. Языкознания*, № 4., Москва, 1994, с. 23-32.
6. Николаева Т.М. От звука к тексту. Наука, Москва, 2000, 680 с.
7. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. Ленинград, Изд-во Ленинградского Университета, 1989, 184 с.

Y.Jafarova

The conceptual analysis of text

Summary

In choosing materials for the purpose of describing cognitive basics in understanding the text, cognitive principles and mechanisms are used, as well as special methods that are important in the correct and complete understanding of the text. In the text analysis, communication, semantic, structural and cognitive approaches were used to study it. Specific accent are given to the methods of activating the reader's background knowledge in comprehension of the text, as these methods are based on cognitive bases in

the exact and accurate interpretation of the text and the author's thoughts. The author tries to use these methods to clarify his aim. Using these methods he/she gives full understanding of text. Consequently, it should be noted that the text is a complex communicative unit with a set of independent features. At the same time, the important aspect of our study is the cognitive aspect of the text. The author should be based on cognitive principles - cognitive purpose, cognitive limitations in the organization of information in the text, its sequence, etc. The reader, in turn, opens the password for the mentality in the process of understanding the text or removes it from its long-term memory. At this point, the interpretation of the text occurs. Thus, we consider the text as a system and process that combines the cognitive creativity of the creator.

Е.Джафарова

**Концептуальный анализ текста
Резюме**

При выборе материалов с целью описания познавательных основ в понимании текста используются когнитивные принципы и механизмы, а также специальные методы, которые важны при правильном и полном понимании текста. В анализе текста для изучения были использованы коммуникационные, семантические, структурные и когнитивные подходы. Особый акцент придается методам активизации фонового знания читателя в понимании текста, поскольку эти методы основаны на когнитивных основах в точном толковании текста и мысли автора. Автор пытается использовать эти методы для уточнения своей цели. Используя эти методы, он дает полное понимание текста. Следовательно, следует отметить, что текст представляет собой сложную коммуникативную единицу с набором независимых функций. В то же время важным аспектом нашего исследования является когнитивный аспект текста. Автор должен основываться на когнитивные принципы - когнитивной цели, когнитивных ограничениях в организации информации в тексте, его последовательности и т.д. Читатель, в свою очередь, открывает пароль для менталитета в процессе понимания текста или удаляет его из долговременной памяти. На этом этапе происходит интерпретация текста. Таким образом, мы рассматриваем текст как систему и процесс, который сочетает в себе познавательное творчество создателя.

**Rəyçi: Nermin Əliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com

M.İQBAL VƏ İ.V.GÖTE

Açar sözlər: İqbal, “Şərqdən xəbər”, Mövlana, Göte

Ключевые слова: Iqbal, “Message from the East”, Mevlana, Goethe

Key words: Икбал, «Послание Востока», Мевлана, Гёте

XX əsr Şərq dünyasının böyük mütəfəkkir şairlərindən biri olan Məhəmməd İqbalın yaradıcılığında “Peyam-i-Maşrik” – “Şərqdən xəbər” əsəri mühüm yer tutur. İnsanın mənəvi təkamülündə, kamilləşməsində eşqin rolunu yüksək dəyərləndirən İqbal bir çox əsərlərində olduğu kimi, “Şərqdən xəbər” mənzuməsində də Mövlana Cəlaləddin Ruminin təsəvvüf fəlsəfəsindən bəhrələnmişdir. Əli Nihat Tarlan İqbal və Mövlana münasibətlərini çox doğru şəkildə ifadə etmişdir: “Mövlananın ən böyük müridi, şübhəsiz ki, İqbaldır. Çünki onu ancaq bu dərəcədə dərin mədəniyyətə sahib bir beyin, bu dərəcədə atəşli və həyacanlı bir ruh idrak etmək haqqını qazana bilər” (1, s. 5).

M.İqbal fars dilində yazdığı “Şərqdən xəbər” əsərini 1923-cü ildə nəşr etdirmişdir. Kitab XVIII əsrin ikinci yarısı - XX yüzilliyin ilk onilliklərində yaşamış görkəmli alman ədibi İ.V.Götenin “Şərq-Qərb divanı”na cavab olaraq yazılmışdır. İqbal Əfqanıstana ilk səfəri zamanı kitabı ingilis imperiyasına qarşı mübarizə aparan Kral Emanullah Xana təqdim etmişdir. 1933-cü ildə Kabul Universitetinin açılması ilə bağlı keçirilən tədbirlər zamanı isə İqbal rəsmi qonaq kimi Əfqanıstana dəvət olunmuşdur.

İqbal 1919-cu ildə dostu və tanınmış alim Seyid Suleyman Nadviyə yazdığı məktubunda kitabından da bəhs etmişdir: “Hal-hazırda mən Qərb şairinin Divanına cavab yazıram və onun təxminən yarısı bitmişdir. Bəzi şeirlər farsca, bəziləri isə urdu dilində olacaq ...” (2). Digər məktublarında da İqbal əsərin Götenin “Şərq-Qərb divanı”na cavab kimi yazıldığını, bu kitabın Qərb dünyasında böyük maraq doğuracağı və ona təsir göstərəcəyini qeyd etmişdir:

“İndi Götenin Divanına cavab olaraq farsca şeir məcmuəsini yazıram, artıq üçüncü qismi yazılmağa başladı. Bu mənzumənin tərcümə ediləcəyinə inanıram, çünki Avropanın intellektual həyatının hər sahəsində Qərbin soyuq düşüncələri və fikirləri bir qədər isindirilməyə çalışılacaqdır” (2). “Götəyə cavab

olaraq Peyam-i-Maşrik”i tamamlamaq ərəfəsindəyəm. Umid edirəm ki, bu ilin sonuna qədər nəşr olunacaqdır” (2). “Götenin “Şərq Divanı”na (alman şairi) cavab olaraq bir qism farsca şeir yazdım. Yaxın zamanda nəşr olunacaqdır. Ön sözdə fars ədəbiyyatının alman ədəbiyyatına necə təsir göstərdiyini bəyan etməyə çalışacağam” (2).

Əsərin Müstəqil Əfqanıstan Dövləti hökmdarı Əmir Emanullah Xan həzrətlərinə” adlı “İthaf” bölümündə də İqbal bu barədə yazır:

Qərb diyarının piri, müqtədası alman şairi, o qədim İran şeirinin məftunu (Göte)

Şux, canlı dilbərləri təsvir edərək Frəng diyarından Şərqə salam göndərmişdi.

Mən də ona nəzirə olaraq “Peyam-i Maşrik” adlı əsərimi yazdım. Bu sürətlə Şərqin gecəsinə ay işıqları səpdim” (3, s. 34).

1923-cü ildə kitabın ilk nəşri həyata keçirildi. Əsərin ön sözündə İqbal yazırdı: “Qərb Divanından yüz il sonra yazılmış “Peyam-i Maşrik” haqqında heç nə deməyə ehtiyac yoxdur. Oxucu özü onun əsas məqsədinin ayrı-ayrı fərdlərin və cəmiyyətin mənəvi inkişafı ilə bağlı olan sosial, mənəvi və dini həqiqətləri ortaya çıxarmaq olduğunu görür. Bu günün Şərqi və yüz il əvvəlki Almaniya arasında müəyyən dərəcədə oxşarlıqlar vardır. Lakin fakt, hər bir halda, odur ki, bu gün dünya xalqlarının yaşadığı və bizim obyektiv olaraq nəzərdən keçirə bilmədiyimiz daxili qarışıqlıq hissi mövcuddur və biz özümüz ona bilavasitə təsir göstərdiyimizdən, o böyük gücə malik sosial və mənəvi inqilabın qarçısıdır. Dünya Müharibəsi Avropada qədim dünyanın nizamını tamamilə məhv edən bir fəlakət idi. Sivilizasiyanın külü və mədəniyyətin təbiəti hazırda yeni bəşəriyyəti yaradır və onun yaşaya biləcəyi yeni bir dünya qururdu. Biz professor Eynşteynin və Berqsonun əsərlərində yeni dünya nizamını görə bilərik. Avropa özünün elmi, əxlaqi və iqtisadi əməllərinin qorxunc nəticələrini öz gözləri ilə gördü və həmçinin Qərbin çökməsinin ürək dağlayan hekayəsini İtaliyanın keçmiş Baş naziri olan Senyor Nittidən eşitdi. Ancaq təəssüf ki, Avropanın ağıllı, lakin mühafizəkar dövlət xadimləri insan ruhunda baş verən inqilabın gerçək əhəmiyyətini dərk edə bilmədilər. Dünya müharibəsinin ağırlı hadisələrindən sonra Avropada həyat potensialının ədəbi nöqtəyi-nəzərdən zəifləməsi sağlam və kamil ədəbi idealın inkişafına zərər vurur. Həqiqətən də, millətlərin düşüncəsinə başın fikirləri və ürəyin hissələrini fərqləndirə bilməyən köhnə və zəif eskapist zehniyyətin hakim kəsilməsi təhlükəsindən qorumaq lazımdır...Şərq, xüsusilə də Müsəlman Şərqi əsrlər boyu süründürüldükdən sonra, gözlərini açdı. Şərq xalqı, həyatın, ilk növbədə, öz varlığının daxili dərinliklərində inqilab edərək, həmçinin yeni dünyanın insanların qəlbində yer tutacaq şəkil almasından əvvəl zahiri şəkillənməsinin mümkün olmadığını dərk edəndən

sonra, öz mühitində inqilabın mümkünlüyünü anladı. Kainatın bu təkzibolunmaz qanununu Quran bir ayədə sadə, amma hərtərəfli açıqlayır:

“Allah özlərini dəyişməyən insanların taleyini dəyişmir” (4, 6).

Müsəlman birliyi ideyasının tərəfdarı olan İqbal türklərin imperializmə qarşı mücadiləsini örnək göstərərək hind və digər müsəlman xalqlarının da müstəmləkəçilərə qarşı mübarizəsini vacib hesab edir, mürşidi Mövlana Ruminin fikirlərini də əsas alaraq dünyaya və insanlara ilahi eşq bucağından yanaşır. İslam dini və təsəvvüf təliminə əsaslanan İqbal yeri gəldikcə Qərb fəlsəfəsi, xüsusilə də pozitivizmini tənqid edir, müzakirəyə cəlb edir. İnsanın ilahi varlığının dərk, eşq ilə yaradılış sirlərinin açılması kimi fəlsəfi məsələlərə diqqət yetirir.

“Şərqdən xəbər” əsəri Əfqanıstan hakimi Əmir Emanullaha ithaf olunduğu üçün əsər də “Müstəqil Əfqanıstan Dövləti hökmdarı Əmir Emanullaha Xan həzrətlərinə” adlı “İthaf” bölümü ilə başlayır. Bundan başqa əsər “Dağ laləsi” adlı rübailərdən, ayrı-ayrı beytlərdən ibarət “Fikirlər”, “Yaradılışın fəthi”, “Qiyamət sabahı”, “Elm ilə eşq arasında söhbət”, “Allah ilə insan arasında söhbət”, “Huri və şair”, “Mustafa Kamal Paşaya hitap”, qəzəllərdən ibarət “Şarab-i Baki”, mənzum parçalardan ibarət “Qərblü ruhu”, “Ölülər arasında söhbət”, “Fransız filosofu Ogüst Kont ilə bir işçi arasında söhbət”, üç beytdən ibarət “Filosoflar”, dörd beytdən ibarət “Şairlər” və mənzum parçalardan ibarət “Frəng xərbəti” bölümlərindən təşkil olunmuşdur.

Elə əsərin ilk bölümündən İqbal Göteyə öz münasibətini bildirir, Qərb şairi qismində alman ədibi və Şərq şairi simasında özünü müqayisə edir, ümumi və fərqli cəhətlərə diqqət yetirir. “Mən özümü dərk edəndən xudbin biri deyiləm, o kimidir, mən kiməm, sənə söyləyim” (3, s. 34) deyən İqbal Şərq və Qərb dünyasının da fərqli cəhətlərinə diqqət yetirməyə çalışır:

O, şimşək kimi Qərb dəliqanlısı... Mənim alovum isə Şərq pirlərinin nəfəsindən ilham almaqda.

O, çəməndə doğulmuş, çəməndə böyümüş. Mən isə ölü bir torpağın məhsuluyam.

O, çəməndə bülbül kimi tərənnüm edərək qulaqları cənnət halına gətirmiş. Mən kimsəsiz çöllərdə fəryad edən bir zıncırovam (3, s. 34)

Bu müqayisədə İqbal daha çox Şərq və Qərb şairinin yetişdiyi mühit, sosial, ictimai, mədəni həyatı arasındakı fərq, siyasi azadlığın ədəbi mühitdə təzühürlərinin doğurduğu ziddiyyətləri ön plana çəkir. Göteni çəməndə bülbül, özünü isə çöllərdə fəryad edən bir zəng kimi təsvir etməsi də sözügedən cəhətdən irəli gəlmişdir. Şeirinin sonrakı misralarında şairlərin ədəbi misiyalarına fikir yönəlir:

Hər ikimiz də kainatın qəlbini, ruhunu bilən, dərk edən insanlarıq. İkimiz də ölüm içində həyatdan xəbər gətiririk.

Hər ikimiz də sabahlar kimi parlaq-parlaq gülən, ayna kimi parlayan xəncərlərik. Lakin o yalın, mən hələ qan içində.

Hər ikimiz də sahili görünməyən bir ümmanın qiymətli və parlaq inciləriyik.

O, cəsur, canlı dənizin içində çırpındı, sədəfi parçaladı.

Mən hələ də sədəfin qucağında parlayıram. Hələ dənizin dibində gizliyəm (3, s. 34).

İqbala görə, Şərq və Qərb şairləri ölümlü dünyaya əbədi həyatdan müjdə verən vəhy sahibidirlər. Lakin Şərq şairi hələ də qan içində çırpınır. Onun incisi hələ də dünyaya sirrli və gizli qalmışdır. Burada İqbal Şərq dünyasının, xüsusilə də müsəlman ölkələrinin böhranına diqqət yetirir. “Mənim quşum öz gülüstanımda qəridir (3, s. 35) deyən şair yüksək qiymətləndirdiyi, “gənc, lakin ixtiyarlar kimi kamil” (3, s. 33) Əfqanıstan hökmdarına müraciət edərək müstəmləkə zülmündən, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif problemlərindən əziyyət çəkən müsəlman Şərqinin ümumi mənzərəsini canlandırır. Əmir Emanullah Xanı “sənin himmətin mənim xəyalım kimi yüksəkdir. Parçalanmış bir milləti o himmət birləşdirmiş, monolit bir varlıq halına gətirmişdir” (3, s. 33) sözləri ilə təsvir edən İqbal digər müsəlman dövlətlərinin ağır vəziyyətini önə çəkir:

Ey məqamı yüksək padişah, görürsən ki, bizim günəşimizi buludlar örtməyə başladı. (Şərq və islam aləmi fəlakətə doğru gedir).

Ərəblər səhralarında yollarını itirdilər. Artıq sözlərində illallahın hərarəti qalmadı.

Misirlilər Nil girdabına düşmüşlər, böyük filə bənzəyən Turanlıların himmət damarları açılmış.

Osmanlı dövləti hadisələrin pəncəsi altına düşmüş, iztirab içində. Şərq və Qərb onun tökülən qanlarından laləzara dönmüş.

Eşqdə Salam təzi və üslubu qalmadı. İran torpağı hələ də var, lakin iranlı yox.

Onun gövhərindəki həyat, şövq və hərarəti uçub getdi. Könlündə o qədim atəş dondu qaldı.

Hind müsəlmanı mədəsinin qulu olmuş, xudbin olmuş, könlündəki din hissini qoparıb atmış (3, s. 35-36).

Göründüyü kimi, İqbal kiçik mənzum parça içərisində müxtəlif Şərq ölkələrinin üzləşdiyi daxili və xarici çətinliklərin xülasəsini təqdim edə bilmişdir. Çünki klassik Şərq mütəfəkkir şairlərinin izi ilə gedən İqbal “Haq mənə mülk və din rəmzlərini bildirdi. Gözümün pərdəsindən masiva naxışını qaldırdı” (3, s. 35) məqamına yetişmiş, ona görə də Qərb dünyasının azad sənətkarı Götedən fərqli olaraq Şərq dünyasında qarşılaşdığı məhrumiyyətləri öz timsalında Şərq mədəniyyətində bir əngəl hesab edir:

Əsla şeiri bir dəlilik əsəri zənn etmə. Bu dəliliklərin kamalında əsl ağıl və idrak mövcuddur.

Mənə hünər sərmayəsi verdilər. Lakin Hind diyarında mənə xor və həqir etdilər (3, s. 35). Müsəlman ölkələrinin siyasi müstəqilliyinin mövcud olmadığını əsas problem kimi qiymətləndirən İqbal digər mühüm bir məsələni, Şərqi inkişafına mane olan cəhəti elm və maarifin böhranında görür. Şərq və Qərb arasındakı fərqli cəhətləri şair bu məqamda da ürək ağrısı ilə təsvir edir. İqbala görə, Qərbi “aydınladan”, inkişaf etdirən, “ayrandan yoqurt yaradan” pozitivizmin qaynaqları “Quran”da da mövcuddur: “Qurani-Kərim”dəki alləmlə-l-esma Əşya elmidir” (3, s. 37). Şair yazır ki, kainatın əfəndisi, Quranın sahibi (Həzrəti-Peyğəmbər) Haqqın zatını, özünü gördüyü halda, yenə də “Ya Rəb! Mənim irfanımı artır” dedi. Lakin Qərb cəmiyyətini inkişaf etdirən pozitiv elm Şərqdə qaynağının mövcud olmasına baxmayaraq, müsəlman dünyasında tərəqqiyə səbəb olmadı. Filosof ədib belə hesab edir ki, buna bir səbəb müstəmləkə siyasətidirsə, digər vacib səbəblərdən biri insanların cəhd etməməsidir:

Bir milləti yüksəldən, onun işini yoluna qoyan elm və sərvətdir. Elm və sərvət millətin etibarındır...

Təmali qüvvətli bir məmləkətə sahib olmaq istəyirsən? Adəmi tanıyan bir gözə sahib olman lazımdır (3, s. 37).

Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, İqbal pozitivizmin sərhədlərini qəbul etmir, Qərbin soyuq elminə qarşı Şərqi eşq fəlsəfəsini qoyur:

Allahdan Peyğəmbər elminin bir zərrəsinə sahib olmağı dilə!

Çünki millətləri yaşadan onun eşqidir. Kainat onun eşqi ilə vücud bulmuşdur (3, s. 38).

Göteni yüksək dəyərləndirən, onun Qərb dünyasındakı mövqeyini örnək alan İqbal həyat və ölüm fəlsəfəsində digər bir çox əsərlərində olduğu kimi yenə də Mövlana Cəlaləddin Rumiyə əsaslanır, onun sözlərindən, fikirlərindən öyrənməyi tövsiyyə edir:

Təmiz və nəcib bir hakim olan Rum diyarının mürşidi Mövlana Cəlaləddin Rumi ölüm və həyat sirrini bizə belə açmışdır:

Əski millətlərin məhv və böhranı daşı ödağacı sanmasından irəli gəlmişdir. Bizim dinimizdə ululuq xidmət etməklə qəbuldur (3, s. 37).

İqbalın Qərb pozitivizminə qarşı Şərqi eşq fəlsəfəsini qoyması bütün əsərin əsas məzmunu və ideya xəttini təşkil edir. Fiziki göz və bəsinət gözünü müqayisəyə gətirən mütəfəkkir şair çox mənalı şəkildə yazır:

Mənim bu görən gözdən fərqli bir şikayətim var. Çünki mən təcəlli edincə nəzər mənə pərdə olur (3, s. 107).

Əsərin “Allah ilə insan arasında bir söhbət” bölümünün “Eşq” adlı parçasında İqbalın eşq təlimini və onun əsas qaynaqlarını aydın şəkildə müşahidə edirik. İqbal yazır ki, həqiqətləri aradığı zaman kilsəyə, Kəbəyə

gedir. Bütün dini ehkamları və fəlsəfi təlimləri nəzərdən keçirir, axtarıqları qəlbinə ilahi eşqin daxil olması ilə bitir: “Bu əsnada sənin eşqin məni yaxaladı və müşkülümü həll etdi. Varlıq nədir, yoxluq nədir, mənə öyrətdi. Ağıl bütخانəsini Kəbəyə çevirdi” (3, s. 92) deyən şair yazır: Mən artıq eşqdən başqa bir şey bilmirəm, düşünürəm. Hər kəs mənə nə deyirsə, desin, vecimə deyil. Artıq elmə daha ehtiyacım yoxdur. Mən sadəcə yanaram, ağlaram, qıvrانaram, əriyəm” (3, s. 93).

Burada Mövlananın “Həmdim, bişdim, yandım” sözləri ilə ümumiləşdirdiyi həyat fəlsəfəsinin təsirini görməmək mümkün deyil. Mövlanaya görə, yalnız eşq, sevgi ilə Haqqa bağlanan qəlb ona yetişə bilər: “Ağıl ilə insan Allaha çata bilməz, yarı yolda qalar. İnsan ilə Allah arasına bir dəniz məsafəsidirsə, ağıl bu dənizdə üzgüçü, eşq isə bir gəmidir. Üzmək gözəldir, lakin uzun bir yolçuluq üçün yetərli deyil. İnsan üzərkən yorula bilər, boğula bilər. Lakin gəmiyə minən hədəfinə qovuşar” (5). Mövlana “eşqi nə qədər izah etsəm, tərif etsəm, yenə də onu təsvir etməyə insan dilsiz qalır” düşüncəsinə sahib mütəfəkkir şairdir. Mövlanaya görə, eşq sözlərlə anlatılmaz, yaşanır, ruhunda hiss edilir, eşqin dəlili eşq özüdür, çünki o ilahi xislətə sahibdir:

Eşqi və aşiqliyi yenə eşq izah edər.

Günəşə dəlil yenə günəşdir.

Sənə dəlil lazımdırsa, günəşdən üzünü çevirmə (6).

İqbal da öz mənəvi müridinin düşüncəsini davam etdirərək, eşqi yaradılışın əsasında və Yaradana qovuşduran yeganə qüvvə kimi şərh edir. Şərqi klassik təsəvvüf təliminin eşq fəlsəfəsini Qərb pozitivizminə qarşı qoyan İqbal “Fransız filosofu Ogüst Kont ilə bir işçi arasında söhbət” bölümünün “Mövlana və Göte” adlı hissəsində Mövlananın dilindən Qərb mütəfəkkir ədibini dəyərləndirir. İqbalın ədəbi üslubu üçün seçdiyi və təsvir etdiyi qəhrəmanlarını Mövlananın sözləri ilə, onun obrazı vasitəsilə qiymətləndirmək xarakterik haldır. Bunu filosof şairin “Cavidnamə” mənzuməsi və digər əsərlərində aydın şəkildə müşahidə edirik. Bu əsərdə də İqbal həmin prinsipinə sadıq qalmışdır. Bu cəhət bir tərəfdən İqbalın oxucusunu böyük mütəsəvvüf şairin sözləri ilə daha dərindən inandıracağı düşüncəsindən irəli gəlirsə, digər tərəfdən İqbal söyləmək istəyir ki, dahi Mövlananın fikirləri bütün zamanlar və dünya mədəniyyətinin hər iki qütbü üçün aktualdır, zəruridir, əbədidir. “Mövlana və Göte” adlı bölümə təsvir edilir ki, alman şairi Göte ilə Mövlana İrəm bağında rastlaşırlar. İqbalın “Göte də o yüksək insan kimi peyğəmbər olmadığı halda, kitab sahibi olan bir şairdir” (3, s. 142) kimi təqdim etdiyi alman ədibi “qədim sirlərə aşina olan” (3, s. 142) Mövlanaya “Faust” əsərindən “Şeytan ilə hakimin sözləşməsi” hekayəsini oxuyur. Göteni dinləyən Mövlana ona şairlik qüdrətini belə şərh edir:

Ey şeirə can verən, sən mələkləri, hətta Allahı ovlayan bir şairsən.
Sənin təfəkkürün könül köşəsinə çəkildi və bu əski cahanı yenidən yaratdı.

Sən tən içində ruhun izzətini və səadətini görən insansan.

Sən sədəf içində incinin yarandığını görən insansan! (3, s. 143).

İqbal Mövlananın dilindən Götenin eşq sirrinə sahib olduğunu xüsusilə diqqətə yetirərək, əsas düşüncə hədəfinə doğru yönəlir:

Eşq sirrindən hər kəs xəbərdar olmaz. Hamı bu dərgaha daxil ola bilməz. Yalnız xeyirli yaradılan və xilqətin əsrarına məhrəm olan insan anlaya bilər ki, zəka və məharət şeytandan, eşq isə Adəmdən gəlir (3, s. 143).

Bu nümunədən İqbalın Göteyə münasibəti tam aydınlaşır. İqbal alman ədibini yüksək qiymətləndirir və Mövlananın dili ilə ona dəyər verməklə Götenin dünya ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrindəki yüksək mövqeyini göstərir. Bu bölümə Ogüst Kont, Hegel və Berqsondan da bəhs edən İqbal onlardan fərqli olaraq yalnız Göteni Mövlananın dilindən və eşq əhli kimi səciyyələndirir. Burada Avropada təhsil alan və Qərb dünyasını yaxından tanıyan İqbalın insanlığın ağıl, elm və təcrübə ilə yanaşı, qəlb sirrlərinə vəqif olması, eşqi bilməsinin zəruriliyini önə çəkməsinin şahidi olur. Ona görə də “Qərblə ruhu” bölümündə şair fransız aliminə müraciətlə yazır:

Eşq sehirbaz ağıldan daha cəsurdur.

Göz yalnız gül və lələnin rəngini görür. Halbuki o rəng pərdəsinin altında azacıq görünən bir şey də var.

Elmi toplayıb yığmışan, lakin qəlbə laqeyd olmusan. O itirdiyin böyük sərvətə nə qədər acıyıram (3, s. 129).

Ədəbiyyat

1. Tarlan Ali Nihat. Ön söz. Muhammed İqbal. Şarktan haber (Zebur-i Acem, Peyam-i Maşriq). İstanbul, Sufi Kitap, 2006.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Message_from_the_East
3. İqbal Muhammed. Şarktan haber (Zebur-i Acem, Peyam-i Maşriq). İstanbul, Sufi Kitap, 2006.
4. Iqbal Muhammad. Message From The East. Versified English Translation. A Selective verse rendering of Iqbal's "Payam-I-Mashriq" by M. Hadi Hussain, Lahore, 1977.
5. Mevlana Celaleddin-i Rumi . Mesnevî-i Şerif. Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak), cilt 4. http://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_-4.cilt.pdf
6. Mevlana Celaleddin-i Rumi. Mesnevî-i Şerif. Çeviren: Veled Çelebi (İzbudak), cilt 1. http://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_-1.cilt.pdf

Б.Азизалиева

**М.Икбал и У.В.Гёте
Резюме**

Произведение Мухаммада Икбала - одного из величайших мыслителей восточного мира XX века, “Пайам-е-Машрик” – “Послание Востока”, играет важную роль в его творчестве. Оценивая роль любви в духовной эволюции человека, Икбал, как и во многих своих работах, так и в “Послании Востока” также использовал суфийскую философию Мавлана Джелаледдина Руми. Книга была написана в ответ на «Западно-восточный диван» выдающегося немецкого писателя И. В. Гёте, который жил во второй половине XVIII века - в первые десятилетия XIX столетия. Икбал, который высоко ценил Гёте, чья позиция в западном мире является примером, ссылается на философию жизни и смерти Мавлана Джелаледдина Руми и советует учиться на его словах и мыслях. Идея философии любви Востока в противовес западному позитивизму - это основная линия содержания и идеи всего произведения. Икбал высоко ценит немецкого писателя и оценивая его языком Мавланы, показывает высокое положение Гёте в мировой литературе и философии.

B.Azizaliyeva

**Iqbal and Goethe
Summary**

The work of Muhammad Iqbal - one of the greatest thinkers of the Eastern world of the 20th century, “Payam-i-Mashriq” - “Message from the East”, plays an important role in his creativity. Evaluating the role of love in the spiritual evolution of human, Iqbal, as in many of his works, and in the “Message from the East” also used the Sufi philosophy of Mevlana Jalal ad-Din Rumi. The book was written in response to the “West-Eastern Diwan” by the eminent German writer J. W. Goethe, who lived in the second half of the 18th century - in the first decades of the 19th century. Iqbal, who highly valued Goethe, whose position in the Western world is an example, refers to the philosophy of life and death of Mevlana Jalal ad-Din Rumi and advises to learn from his words and thoughts. The idea of Eastern love philosophy as opposed to Western positivism is the main line of content and ideas of the entire work. Iqbal highly appreciates the German writer and estimating him in Mevlana's language, shows Goethe's high position in world literature and philosophy.

**Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

SVETLANA MƏMMƏDOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
svetlana@mail.ru

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN QƏZƏLLƏRİ

Açar sözlər: qəzəl, poetik əsər, dərin məna, yenilənmə.

Keywords: gazelle, poetic articles, deep meaning, updates

Ключевые слова: газель, поэтическое произведение, глубокое значение, обновление

Qəzəl – Şərq şeirində lirik janrın ən çox yayılmış formalarından biri. Tarixi qədim dövrlərə gedib çıxan qəzəldə çox vaxt məhəbbət və gözəllik mövzuları işlənir. Təbiət təsvirini verən, ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəzəllər də çoxdur. Qəzəl Şərq musiqisi də ilə, xüsusən muğamlarla möhkəm bağlıdır. Böyük Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov hətta musiqi xüsusi qəzəl forması yaratmışdır. Bu, fortepianonun müşayiəti ilə əvəz üçün bəstələnmiş musiqili-poetik əsərdir. Üzeyir Hacıbəyov “Sənsiz” və “Sevgili canan” adlı qəzəllərini Nizami Gəncəvinin eyni rədifli qəzəllərinə bəstələnmişdir.

Qəzəlin həcmi haqqında fikirlər müxtəlifdir. E. Brauna görə qəzəl nadir hallarda on beytdən artıq olur, J.Rıpkə bu rəqəm beşlə on beş beyt arasında tərəddüd etdiyini yazır. R. Reder qəzəli qısa poema hesab edir. Lakin qəzəl həcimcə adətən 5, 7, 9, və daha çox beytdən ibarət olur. Bunlardan birinci beyt həm qəfiyə olur: *aa, ba, va, qa* və i. a. Bəzən qəzəl rədiflə yazılır:

Axıncı beytdə (ya birinci, ya da ikinci misrada) müəllif öz təxəllüsünü verir.

Klassik Şərq ədəbiyyatında Nizami, Hafiz, Sədi, Füzuli və başqa klassiklər qəzəl yazmışlar. Bu şairlərin ən yaxşı qəzələrində dərin məna və yüksək şeiriyyət vardır.

Füzuli orta əsrlər ədəbiyyatında qəzəlin mövqeyini və xüsusiyyətlərini belə müəyyənləşdirir:

Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri-əhli-irfan deyil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,

Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar
Ki, hər məhfili zinətidir qəzəl,
Xirədməndlər sənətidir qəzəl,
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Türkdilli xalqların ədəbiyyatında qəzəlin ən böyük ustası olan Füzuliyə yüzlərcə şair nəzirə yazmışdır. Bu nəzirələr içərisində Füzuli ənənələrini yaradıcı surətdə davam etdirən qəzəllər az deyildir, amma onların çoxu zəif, sönük təqliddən uzağa getmir.

Zaman keçdikcə qəzəl forması tarixi şəraitin və ədəbi inkişafın təsiri ilə dəyişib yeni məzmun almışdır. Qəzəlin yeniləşməsində məşhur Azərbaycan sovet şairi Əlağa Vahidin xidməti çoxdur. Klassik poeziyanın, xüsusilə Füzuli qəzəllərinin ən yaxşı ənənələrini məharətlə yaşadıb inkişaf etdirən bu orijinal söz ustası qəzəli istər məzmun, istərsə sənətkarlıq cəhətindən xalqa, onun həyatına, bədii zövqünə, dilinə daha da yaxınlaşdırmışdır. Vahidin qəzəllərində gözəlin vəsfi, məhəbbət, dostluq, sədaqət, qəhrəmanlıq motivləri üstünlük təşkil edir:

Sənin kimi, gözəlim, gülzarımız vardır,
Xəzanə dönməyəcək növbaharımız vardır.

Təranəmiz bürüyüb hər diyarı bülbül tək,
Ətirli güllərimiz, laləzarımız vardır.

Bizim kimi hələ də bəxtiyar olan yoxdur,
Gözəl zəmanə, gözəl ruzigarımız vardır.

Behişt çiçəklərinin həsrətin çəkən deyilik,
Bizim də çənnətə bənzər diyarımız vardır.

Bu sevgi aləmidir, qorxma kimsədən, gözəlim,
Sevib sevilməyə öz ixtiyarımız vardır.

Təbiət indi bizim qarşımızda acizdir,
Gözəllik aşıqiyik, iqtidarımız vardır.

Bu fəxrdir bizə, Vahid, həmişə aləmdə –
Yanında xalqımızın etibarımız vardır.

Azərbaycan sovet şairlərindən A.Şaiq, S.Vurğun. S.Rüstəm M. Seyidzadə və başqaları da qəzəl yazmışlar. S. Rüstəmin Azərbaycanı mövzularında yazdığı, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümünə həsr etdiyi qəzəllər öz mənə və şeiriyyəti ilə müasir, Azərbaycan poeziyasında xüsusi yer tutur.

Əsrimizin 40-cı illərindən etibarən İran Azərbaycanı şerində *vətəni qəzəl* adı almış qəzəllər silsiləsi yaranmışdır ki, onun ideya-məzmun əsasını vətənpərvərlik, xalqilik təşkil edir. M.Etimad, İ. Zakir, B.Azəroğlu və başqalarının bu formada yazdıqları bir çox əsərlər məhz belə vətəni qəzəllərdir. “Qalx, könül, pərvaz elə, eylə tələb bir səfəri” adlı qəzəli aşağıdakıdır.

Qalx, könül, pərvaz elə, eylə tələb bir səfəri,
Xabi-röyada qasid verdi mana vay xəbəri.

Ölümü sal yadına, gül olma dünya malına,
Yaradan öldürəcək, qoymayacaq bir bəşəri.

İbtida, soruşarlar səndən qonşunun sualın,
Əşitmişəm alimdən, var hədisi-mötəbəri.

Yığasan bu dünyanın malın, anbar edəsən,
Beş arşın ağdı payın, yoxdu sana heç səməri.

Hanı Şəddad, hanı Nəmrud, hanı Fironi-Ləin,
Hanı ol Dalü ibni-Dal, cəm eylədi Şəhri-Zəri?!

Məcnunun ərzi-halın Leyli əyan xidmətinə,
Tuli-təfsil nə lazım, söylə bəyan müxtəsəri...

Aşiq-Ələsgərin-fotoşəkli hələlik əldə edilməmişdir. Amma deyilənə görə, bir dəfə Dəli Alının bacısı oğlu Zeynalabdının toy məclisində, **bir dəfə də** 1916-cı ildə Tiflisdə şəkli çəkilmişdir. O, ucaboy, enlikürək, qarayanız, bədəncə çox sağlam, pəhləvan cüssəli bir adammış. Qara gözləri, qalın, qara çatma qaşları, dolu sifəti varmış. Əyninə uzun ətəkli arxalıq, üstündən, ayağına məst geyər, buxara papaq qoyarmış, həmişə başını qırxdırar, üzündə xətt saxlarmış. Ağkilsə qocaları deyirlər ki, oğlu Aşiq Talib atasına çox oxşayarmış.

El-oba arasında dahi səkətkarın qeyri-adi-şəxsi keyfiyyətləri haqqında rəvayətlər, mövcuddur. Belə rəvayətlərin bəzisini ustadı yaxından tanıyan qocalar da dəfələrlə təsdiqləmişlər.

O öz həssas intuisiyası ilə gələcəklə bağlı bəzi hadisələri hamıdan əvvəl duyar, qabaqcadan xəbər verərmiş. Bəlkə də bu xatirələrdə müəyyən mübağilə vardır. Ancaq Aşıq Ələsgər poeziyasını bütövlükdə nəzərdən keçirdikdə onun fəvqəladə istedadına inanmamaq qeyri-mümkündür.

Bu poeziyanın hər bir incisində məşhur saz-söz ustasının dağ çayları tək coşğun-daşqın ilhamı, müdrik uzaqgörənliyi, istənilən poetik, ya elmi **məramın** ən dərin qatlarına nüfuz etmə bacarığı, mənəvi zənginliyi, şəxsiyyət kimi təmizliyi, kamilliyi görünməkdədir.

Bir çox nəcib insani keyfiyyətləri öz mənində cəmləşdirən, ömründə heç kəsdən qorxub-çəkinməyən, hətta həyatı təhlükə qarşısında qalanda da sözündən əqidəsindən dönməyən qüdrətli el nəğməkarı şöhrət parıltısına uymamış, xalq içərisində, həmişə mərifətlə, namusla dolanmış, ta qədimlərdən müqəddəs sayılan aşiq-ozan adının ləkə götürməsinə yol verməmişdir:

Yaxşı hörmətinən, təmiz adınan
Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə – ata dedim, cavana – qardaş,
Ana-bacı bildim qızı, gəlini.

Aşıq ədəbiyyatını Ələsgərsiz təsəvvür etmək olarmı?! Ələsgərsiz aşiq ədəbiyyatı yoxdur. Ələsgər aşiq ədəbiyyatının güc qanunudur. Bu qanun olmadan Azərbaycan ədəbiyyatı özü də solğun və qurudur. Bizim hər birimiz Aşıq Ələsgər deyəndə aşiq ədəbiyyatını, aşiq ədəbiyyatı deyəndə Ələsgəri yada salırıq. Bunun əsas səbəblərindən biri Aşıq Ələsgərin aşiq yaradıcılığı üçün etalon olması ilə bağlıdır.

Aşıq ədəbiyyatı Aşıq Ələsgərin sayəsində öz inkişafını ümumiləşdirdi, qaynaqlandığı mənbələri ehtiva etdi, elmin və həyatın bütün sahələrini sintez etməklə yanaşı, həm də sinkretikliyin bütün imkanlarını ortalığa qoydu. Aşıq Ələsgər aşiq yaradıcılığında, ədəbiyyatda, geniş mənada sənətdə sənətkarın sinkretikliyin tələbləri ilə yazıb yaratmasını ölçüyə çevirdi. Açıq demək lazımdır ki, Aşıq Ələsgər bir sənətkar kimi meyardır. Onun yaradıcılığına baş vuran hər bir kəs görür ki, Aşıq Ələsgər üzə o yana - keçmiş tariximizə və üzə bu yana - bugünkü günümüzə adlayıb keçir.

Biz Ələsgəri oxuyanda keçmiş tariximizi oxuyuruq. Biz Ələsgəri oxuyanda bu günümüzlə nəfəs alırıq. Ələsgər addımları sərrast, sözü və kəlməsi Allahdan güc alan, şəriəti, təriqəti, həqiqəti və mərifəti kamil bilən və özü də bu yolda kamil olan İnsan oğludur. Allahın yerə göndərdiyi İlahiyə bağlı, heç kəsə bənzəməyən, heç kəsi təqlid etməyən və heç kəsin yolunu getməyən İlahiyə bağlı eşq əhlidir. Belələri ya bir olur, ya iki... Nəsimi kimi Füzuli kimi, bir də ki, Aşıq Ələsgər kimi... Bizim hər birimizin - ədəbiyyat

və söz adamlarının Aşiq Ələsgərə borcu böyükdür. Ən azı ona görə ki, Aşiq Ələsgər sözün elə kristal formasını yaratmışdır ki, biz həmin formanı yalnız qanun kimi qəbul etməli oluruq. Biz kristallaşmış, canlı, diri, dinamik söz axtarıqsa, Aşiq Ələsgərə müraciət etməli oluruq. Ona görə ki, o, sözün daxili gücünü xüsusi bir qəlibdə, ölçüdə yaşatmışdır. O qəlibin gücü və qüdrəti o qədər böyükdür ki, bütün zamanlarda gənc olacaq, yeni olacaq, tərəvətli və tərtəmiz qalacaqdır. Sözün gücünü və qüdrətini duymaq istəyənlərə həmişə istinad yerinə çevriləcəkdir. Ona görə ki, Aşiq Ələsgər sözdən diri, canlı bir heykəl yaratmışdır.

Həmin heykəl sözün, bütövlükdə dilin özünü yaşadır. Bu mənada Aşiq Ələsgərin sözdən qurub yaratdığı heykəl canlı və diridir. Onun yaradıcılığını oxuyanda görür və hiss edirsən ki, söz nəfəs alır, tərpənir, yeriir, qaynar təbiəti ilə səni, məni, onu, bizi, sizi, onları-hamımızı isidir. Məcbur edir ki, onun yaradıcılığına qanın qaynasın. Belə də olur... Bu qaynar təbiətli, suyuşirin Aşiq Ələsgər yaradıcılığı hər birimizi beləcə özünə çəkir, hər birimizi özünə doğmalaşdırır.

Aşiq Ələsgər fitri istedad sahibidir. Onun istedadı əsas verir deyək ki, Ələsgəri heç kəslə müqayisə etmək olmaz. Ələsgər hər bir cəhətdən heç kəsə bənzəmir. O, məhz Ələsgərdir. Şeyx, abdal, dərviş, ustad, aşiq Ələsgərdir. Fəlsəfi-estetik görüşləri və özünəməxsusluğu ilə, aşıqlığı, dərvişliyi, şeyxliyi, ustadlığı ilə hər bir kəsə nümunə ola biləcək Ələsgərdir. Aşığın "Bilin, bu dəhri-dünyada hər bir növ calal istər" adlı qəzəli aşağıdakıdır.

Bilin, bu dəhri-dünyada hərə bir növ calal istər,
Kimi talibdi üqbaya, kimi dünyada mal istər.

Kimi sidq ilə könüldən tutub haqqın damənindən,
Kimi məddahi-mövladı, kimi göyçək camal istər.

Kimi mətləbinə yetmiş, edibdir kami-dil hasil,
Kimi həsrət qalib yara, fələkdən bir macal istər.

Kimi qəvvas olub cummuş qəhərlə qəri-dəryaya,
Kimi səyyad olub çıxmış, uca dağdan qəzal istər.

Ona dağdan verir ruzi, buna ol qəri-dəryadan,
Bu mətləbi qanan kimsə haram gəzməz, halal istər.

Bu mətləbi qanan çoxdur, mütəlləq etiqad etməz,
Bu əmrə etiqad etmək dərin mərfət, kamal istər.

Bilirsən, dünyada, qafil, qalır bu dünyanın malı,
Beş arşın ağ geyən kimsə utanmaz, yaşıl, al istər.

Bilirsən, dünyada, zalım, Mələk əl-mövt alır canı,
Yuyar qəssal, qoyar qəbrə, gələr Nəkreyn sual istər.

Demə, zahid, mənəm alim, oxuram əntə-sübhanı,
Siratdan istəyən keçmək Xudadan pərü bal istər.

İyidlər olmasın məğrur, fəthi-nüsrət Xudadandı,
Bir Allah istəyən şəxsi sevər, külli-mahal istər.

Ələsgər zari-dil, xəstə deyər: sərv-i-xuramanım,
Mənim bu natəvan könlüm səni aşüftəhal istər.

Aşiq Ələsgər hər birimizin qəlbinə Allaha sevgi toxumunu səpməklə, bu sevgini cücərdir, ona qol-qanad verir, ruhumuzun qapısını açır, ora işıq, nur, tükənməz eşq-enerji verir. Elə bir oxucu tapılmaz ki, o, Aşiq Ələsgəri oxuyanda onun ruhunun qapısı açılmasın. Həmin qapıdan işıq, nur, enerji çıxmasın. Odur ki, Aşiq Ələsgər oxucunun içini - mənəvi dünyasını eşq ilə doldurur. Aşiq Ələsgər dünyasına bağlanmağı yaradan şərtlər var: poeziyasındakı hikmət, dərin məntiq, dolğun və sərrast fikir, daha nələr, nələr... O nələr sırasında Ələsgər dilinin sadəliyi, axıcılığı, xəlqiliyi, ilahi hikmətləri xüsusi yer tutur. Ələsgər yaradıcılığının təməli xalqın özünə, yaratdıqlarına, yaşatdıqlarına, ən başlıcası, xalqın yaddaşına və təfəkkürünə söykənir. Ona görə də Ələsgər yaradıcılığı xalqın özü kimi kristaldır, bölünməz və parçalanmayandır. Xalq öz hikmətinin dərinliyini, yaddaşının gücünü bilmək üçün Ələsgəri hər zaman oxumalı və öyrənməlidir. Ələsgər öz poeziyası ilə xalqımızın yaddaşının və təfəkkürünün nəyə qadir olduğunu qanun halına salmışdır. Bu, Ələsgərin söz haqqında, poeziya haqqında və onların imkanları haqqında yaratdığı qanundur.

Məhz bu qanun imkan verir deyək ki, Ələsgər söz, poeziya qanunu yaratmaqla onu (sözü və poeziyanı) bir elm səviyyəsinə qaldırmışdır. Necə ki, elmlərin qanunları var: fəlsəfədə inkarı inkar qanunu, əksikliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu, kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi qanunu, fizikada Nyutonun qanunları və s. Əsas məsələ odur ki, heç bir kəs bu qanunları inkar edə bilməz. Ancaq bu qanunların dərk və anlaşılması müxtəlifdir. Belə ki, hər bir kəs öz imkanına və qabiliyyətinə uyğun olaraq bu qanunları dərk edir, anlamağa və başa

düşməyə çalışır. Ələsgərin sözdən yaratdığı və poeziyada vəsiqə verdiyi qanun xalqın poetik yaddaşı, təfəkkürü kimi sonsuzluğa uzanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: “Maarif”, 1978.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004.
3. Aşıq Ələsgər. I kitab. Bakı: “Elm”, 1972.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif”, 1981.

S.Memmedova

Gazelles by Ashig Alesger

Summary

Gazelles are one of the most widely used form of lyric genre. They are widely used themes of love and beauty, leaving rooted in the historical past. Uzeyir Hajibeyov developed a special musical form of a gazelle for “Sansız”, “Sevgili Dzhanan” according to the same name of gazelle by Nizami Ganjavi.

It is a crossword puzzle that you can use to create a kimi kristal, and you will be able to do it. The famous Azerbaijani poet Aliaga Vahid has great merit in updating the gazelles. Gazelles by Vahid reflects love, friendship, brotherhood, happiness, and heroism.

As A. Shaig, S. Vurgun, S. Rustam, M. Seidzade and others of the Azerbaijani Soviet writers wrote gazelles too.

Considering the overall poetry of Ashig Alasker, we can believe his extraordinary abilities. We cannot imagine Ashig literature without him and we cannot compare his unique mastery with other writers.

Газели Ашыга Алескера

Резюме

Газели являются одной из широкораспространённых форм лирического жанра. В них широко используются темы любви и красоты, уходящие корнями в историческое прошлое. Узеир Гаджибеков разработал специальную музыкальную форму газели. «Сансиз», «Севгили джанан» по одноимённой газели Низами Гянджеви.

В обновлении газелей известный Азербайджанский поэт Алиага Вахид имеет большую заслугу. Газели Вахида отражают любовь, дружбу, братство, счастье, героизм.

Из азербайджанских советских писателей А.Шаиг, С.Вургун, С.Рустам, М.Сеидзаде и другие писали газели.

Рассматривая в целом поэзию Ашига Алескера нельзя не поверить его чрезвычайным способностям. Без него нельзя представить ашигскую литературу, нельзя сравнить его уникальное мастерство с другими писателями.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AYTƏN RÜSTƏMZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
ayten_rustamzade@mail.ru

1920–1930-CU İLLƏR HEKAYƏSİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hekayə, yeni dövr, satira, ideya-bədii xüsusiyyətlər, bədii dəyər

Ключевые слова: рассказ, новый период, сатира, идейно-художественные особенности, художественная ценность

Key words: story, new period, satire, ideological and artistic features, artistic valueable

1920–30-cu illər Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu dövrdür. Dövrün tələbləri isə yeni insanların — sovet adamlarının formalaşması, şüurların, münasibətlərin, mənəvi aləmin inkişaf prosesinin dəyişməsidir. Bütün bunlar isə sözsüz ki, bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmaya bilməzdi. Bu xüsusiyyət poeziya və dramaturgiyada olduğu kimi, bədii nəsrə də, o cümlədən hekayədə də özünü göstərirdi.

Məlumdur ki, 20–30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən də hekayəçilik sahəsinin yeni əsərlərlə zənginləşdiyi dövrdür. Həmin illərdə bu sahədə çalışan yazıçılar öz tərkib etibarını ilə müxtəlif nəsilləri təmsil edirdilər. Burada inqilabdan əvvəl də hekayə yazan, demokratik-realist ədəbiyyatın qabaqcıllarından biri olan C.Məmmədquluzadə (“Bəlkə də qaytardılar”, “Şeir bülbülləri”, “Qəza müxgiri” və s.), Ə.Haqverdiyev (“Mirzə Səfər”, “Söhbət”, “Qəndil”, “Qoca Tarzən” və s.), maarifçi-realistlərdən Y.V.Çəmənəminli, S.S.Axundov (“Ümid çırağı”, “Qatil çocuq”, “Sona xala”, “Namus”, “Mister Qreyin köpəyi”), A.Şaiq (“Anabacı”, “Əsəbi adam”, “Özün bilərsən, mənə nə”), S.Hüseyn (“İki həyat arasında”, “Həzin bir xatirə”, “Gilan qızı”, “Yatmış kəndin qış gecələri” və s.), C.Cabbarlı (“Gülzar”, “Dilə”, “Dilbər” və s.), eləcə də bədii yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü sözügedən dövrə təsadüf edən Tağı Şahbazi Simürğ (“Haqsızlıq dünyasında”, “Son dərd”, “Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik”, “Ağanın kənizi”, “Zərifə” və s.) Böyükağa Talıblı (“Erkək Tükəzban”, “Qırx zopa”, “Qayınananın kələyi”, “Xeyir iş”, “Xortdan” və s.), satirik yazıçı Qantəmir (“Ağıl dəryası”, “Ağlayan Züleyxa”, “Buğda quyusu”, “İntelligent”, “Mənim tələbəm” və s.), bunlarla

yanaşı gənc qüvvələr, ilk qələm nümunələrini 1920–30-cu illərdə yazan Ə.Əbülhəsən, S.Rəhman, Ə.Vəliyev, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal və s. kimi yazıçılar da fəaliyyət göstərirdilər.

O dövr hekayələrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yeni quruluşun, yeni həyatın irəli şükrüyü tələblərə cavab vermək, gündəlik hadisələri əsas diqqət mərkəzinə çəkməklə ölçülürdü. Ancaq bir cəhət də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir yazıçının öz dəsti-xətti var idi və 20–30-cu illərdə yaranan hekayələrin bir çox nümunələri indinin özündə də bədii dəyərini itirmir. Canlı müşahidə, mövzu rəngarəngliyi, yığcamlıq, dilin sadəliyi, tip yaratmaq meyli, yumor, satirik sancmalar, həzin lirika, bəzən də psixoloji dərinliyə varmaq bu dövrün hekayələri üçün səciyyəvi hallar idi.

1920–30-cu illər hekayələrinin qəhrəmanları “əsasən yeni tipli” adamlar, cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü sayılan qadınlar, təzə quruluşla barışa bilməyən, bəzən “ictimai maneə”yə çevrilən insanlar, “keçmiş günləri bəlkə də qaytardılar” ümidi ilə yaşayanlar idi. “İki həyat arasında” qalanların əhvali-ruhiyyəsi, bəzi ziyalıların tərəddüdü, ziddiyyətli həyatı, əmək cəbhəsində çalışanların nikbinliyi, dinin vasitəsilə geniş xalq kütlələrinə təsir etməyə çalışan adam aldanların fəaliyyəti və s. günün qarşıya çıxardığı vacib məsələlər hesab olunur və hekayələrdə əksini tapırdı.

1920–30-cu illər hekayələri arasında satirik hekayələr üstünlük təşkil edir. O dövrdə satirik hekayə artıq müəyyən təcrübə toplamış, klassik nümunələri ilə öz varlığını təsdiq etmişdi. Haqqında söz açdığımız dövrdə də satirik hekayənin yeni nümunələri yaranır, janrın görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı, daha gənc müəlliflərin də yaradıcılığında əsas yer tuturdu.

Məlumdur ki, ümumiyyətlə realist nəsrin istiqaməti cəmiyyətdə kök salmış, xalqın milli-mənəvi tərəqqisinə mane olan hadisə və keyfiyyətlərin satira, tənqid, ifşaçılıq yolu ilə inikasına yönəldilmişdi. 1920-ci illər bədii nəsrimizdə tənqidi pafos, satira dominant rol oynayırdı. Bu satirik pafos öz kökü və ideya-bədii istiqamətləri etibarlı ilə əvvəlki ənənənin üzərində dayanır.

Əlbəttə, yeni siyasi, tarixi şəraitdə klassik satira ənənələrini davam etdirmək asan iş deyildi. Bildiyimiz kimi, klassik realist nəsrdə ictimai-siyasi satira hakim olmuşdur. Birdən-birə siyasi hadisələrin dəyişməsi nəticəsində, satiranın da başlıca ideya istiqamətlərinin dəyişməsi tələbi də meydana çıxırdı və partiya mövqeyi yazıçılar da keçdiyi yola və gələcək yaradıcılıq metoduna nəzər salmaq məcburiyyəti ilə qarşılaşırdılar. Bunu böyük satirik yazıçımız Cəlil Məmmədquluzadə tezliklə hiss etdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının bir neçə nömrəsini Cənubi Azərbaycanda nəşr etdirməyə də onu məhz bu məcbur etmişdi. Ancaq hakimiyyətin vədlərinə inanaraq Bakıya qayıdan C.Məmmədquluzadə jurnalın qarşısında duran məqsədə əvvəlki kimi əməl edəcəyinə ümid bəsləyirdi. O, hesab edirdi ki, onun vəzifəsi

gülüşə layiq şeylərə gülmək, onları tənqid etməkdir. Realist nəsrin nümayəndələri üçün bu, əslində çətin bir iş idi, çünki “mübariz ənənələrə” söykənən yeni tipli ədəbiyyatın, o cümlədən satiranın, forma və məzmunun yaranmasına qərar verilmişdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, köhnə nəslə mənsub olan satirik yazıçılar 1920-ci illərdə yazıb yaratmaqda davam etdirdilər. Klassik satirik nəsrin mövcud ənənələrini davam etdirən və dövrə, zamana uyğun gələn ilk satirik obrazlar da gənc nəslin nümayəndələri tərəfindən deyil, məhz klassik realist nəsrin nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən yaradılmışdır. 1920-ci illərdə “Hamballar”, “Taxıl həkimi”, “Qoşa balınc”, “Şeir bülbülləri”, “Proletar şairi”, “Bəlkə də qaytardılar” hekayələri meydana gəldi. “Hamballar” hekayəsində bolşevik hakimiyyətinin ikinci ilində Bakı mənzərəsi realistcəsinə əks etdirilir.” Bəlkə də qaytardılar” hekayəsinə də diqqət yetirək.

Mövcud həyat tərzi və ictimai quruluş ilə uyğunlaşa bilməyən, hələ də var-dövlətlərinin qaytarılacağını gözləyən Hacı Həsən, Umudbəyov, Hacı Sultan kimi satirik obrazlar o zamankı nəşr üçün tamamilə yeni tiplər idi. Bu obrazlar zamanın xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Onlar var-dövlətlərinin geri qaytarılması üçün heç bir iş görmür, yalnız taleyin ümidinə bel bağlayırlar. Onlar hadisələrin belə getməyəcəyinə inanır, köhnə quruluşun qayıdacağına ümid edirlər. Ancaq bu inamlarını heç vaxt açıq ifadə etmirlər, pıçıltı ilə danışirlər.

Bunlara bənzər, yəni “bəlkə də qaytardılar” ümidi ilə yaşayan personajlara görkəmli rus yazıçısı Mixail Bulqakovun hekayələrində də rast gəlirik.

“Spiritizm seansı” (1922) hekayəsində yeni quruluşla barışa bilməyən, köhnə quruluşu arzulayan bir neçə kişi və qadın spiritizmlə məşğul olmağı, sovet hakimiyyətinin uzun müddət hökm sürüb-sürməyəcəyini ruhlardan soruşub öyrənməyi qərara alır. Seans zamanı evin xidmətçisi olan cavan qız qonaq otağının qapısının açar yerindən baxaraq gördüyünü və eşitdiyini qonşuluqdakı xidmətçilərə danışarkən pilləkənlərlə aşağı düşən bir naməlum şəxs xidmətçinin gülə-gülə “imperator dedi ki, bolşeviklərin kitabı bağlamıb” sözlərini eşidir. Hekayə bir dəstə boz şinelli adamın həmin mənzilə gəlməsi, qapının döyülməsi, ev sahibinin: “Ruh! Sən kimsən? Sualına “Fövqəladə komissiya!” cavabını alması ilə, boz şinellilərin “Yoldaşlar, sənədlərinizi göstərin!” əmri ilə bitir. Hekayənin bir cümlədən ibarət epiloqu da var. Orada deyilir ki, iştirak edənlərin kimisi bir həftə, kimisi iki həftə, kimisi də ay yarım müddətinə həbs edilir.

Gördüyümüz kimi, bu hekayənin qəhrəmanları da öz ideyaları uğrunda heç bir mübarizə aparmır. Ancaq gizlində köhnə quruluşu arzulamaqla və öz arzuları ilə ruhlarla bölüşməklə məşğul olurlar. Ancaq hekayədə gülüş və tənqid hədəfi ancaq onlar deyildir. Burada yeni quruluşun, hökumət

nümayəndələrinin də gülüş hədəfi kimi götürüldüyünü də görürük ki, bu da spiritizm seansının iştirakçılarının həbs edilməsində özünü göstərir.

Yenidən Mirzə Cəlilin hekayələrinə qayıdaq. Adı çəkilən hekayələr kimi, “Proletar şairi” hekayəsindəki ifşa da o dövrün yeni satira nəzəriyyəsinin “köhnəni tənqid, yenini təbliğ” prinsipinə uyğun gəlmirdi. Əksinə olaraq, C.Məmmədquluzadənin söz açdığımız hekayələrdəki tənqid hədəfi və istehza hədəfi “yenilik” sıralarına mənsubdur. Ancaq o dövrün ədəbi tənqidi C.Məmmədquluzadənin hekayələrini qiymətləndirərkən müəllifin proletar inqilabına yaxınlaşdığını xüsusi qeyd edirdilər.

Ədəbiyyatşünas alim B.Əhmədov C.Məmmədquluzadənin hekayələri barədə söz açarkən tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, sakit məcrada zahiri konfliktsiz davam edən ironiya çox dərinliklərə işləyərək dövrün ən xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Satirada müsbət tiplərin vacibliyini ön plana çəkən tənqidçilər yanırlırdılar. Satirik əsərlərdə gülüş satirikin müsbət idealını ifadə edən ən yaxşı komponentdir. Bu cəhət M.Bulqakovun və M.Zoşşenkonun hekayələrində də qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. C.Məmmədquluzadə kimi, bu yazıçılar da yeni dövrün özündə baş verən eybəcərlikləri göstərməkdən çəkinməmişlər.

Məsələn, M.Bulqakovun “Maarif həftəsi” (1921) hekayəsindəki hərbi komissarın fəaliyyəti gülüş doğurmaya bilməz. Hərbi komissar savadsızlığa qarşı mübarizə aparır. Bu mübarizə üsulu olduqca gülüncüdür. O, tabeliyində olanlara teatra getməyi tövsiyə edir, pulsuz bilet paylayır. Sırası əsgər Sidorov sirkə getmək arzusunda olduğunu bildirəndə isə hərbi komissar onu “şüursuz ünsür” adlandıraraq deyir ki, o, savadsız olduğu üçün mütləq operaya qulaq asıb maariflənməlidir, sirkə savadsızların getməsi düzgün deyil.

Teatrda bilet yoxlayanın da fəaliyyəti gülüncüdür. O, savadlı adamların biletlərini əlindən alır və onları başqa bir tədbirdə iştirak etməyə göndərir. Hekayə sırası Sidorovun məktəbə yazılması ilə bitir. Sidorov savadlı olduqda, onu heç yerə məcburən göndərməyəcəklərinə sevinir.

M.Zoşşeko 1920–30-cu illərdə yazdığı hekayələrində daha kəskindir. Məsələn, “Təbliğatçı”, “Hamam”, “Mədəniyyətin gözəlliyi”, “Qaloş”, “Xəstəlik tarixi”, “Böhran”, “Əsəbi adamları” və s. hekayələrində məhz yeni dövrün və həyat tərzinin öz əksini tapdığının şahidi olur. “Kübar xanım” (1923) hekayəsinin qəhrəmanı, xanımın teatrda çox şirniyyat yeməsinə qəzəblənir və bunu köhnəlik və meşşanlıq qalığı kimi qiymətləndirərək, həmin qadından uzaqlaşır. Özünü yeni həyatın qurucusu hesab edən bu personajın düşüncə tərzini gülməlidir, ancaq onun həyat şəraiti özü tənqid hədəfidir. Bir neçə söz də “Qoşa balınc” hekayəsi barədə söyləmək lazımdır. Hekayə, bildiyimiz kimi, olduqca yığcamdır. Mirzə Cəlilin felyetonlarında da dönə-dönə toxunduğu məsələ, azyaşlı qızların ərə verilməsi, bunun

nəticəsində də qadınların savadsız olması, cəhalət içində qalması kimi eybəcərlik barədə bu hekayədə yalnız söz deyilir. Hekayənin qəhrəmanı 11–12 yaşlı qızı ilə mehmanxanaya düşərkən iki xidmətçi — erməni milliyətinə mənsub olan bir yaşlı qadın və bir azyaşlı oğlan onun yanındakı qızın həmin şəxsin övladı və yaxud xanımı olması barədə mübahisə edirlər, sonra isə özünə müraciət edərək qızın həqiqətən də onun övladı olmasını yəqinləşdirirlər. Onun təəccübləndiyini görən ermənilərin soyuqqanlıqla: “Axı sizlərdə yaşlı kişilərin azyaşlı qızlarla evlənməsi adi haldır” deməsi oxucuya çox söz deyir və cəmiyyətdə uzun müddət hökm sürən bu eybəcərliyin müəllifin nə qədər qəlbini göynətdiyi də oxucuya bəlli olur.

Sovet dövründə bu tipli hekayələr “köhnəni tənqid, yenini təbliğ kimi” qələmə verilsə də, danılmaz faktdır ki, C.Məmmədquluzadə bu cür hekayələri “partyanın tələbi” ilə yazmamışdır. Bu kimi mövzulara o, inqilabdan əvvəl də dəfələrlə toxunmuşdur. Nəinki 1920–30-cu illər, ümumiyyətlə hekayədən söz açarkən ən görkəmli hekayə ustalarımızdan biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır. Ədibin 20-ci illərdə yazmış olduğu hekayələr mövzu etibarilə onun sosialist inqilabına qədərki nəsr yaradıcılığının davamı və inkişafıdır. Bu dövrdə yazdığı “Marallarım” silsiləsini yeni hekayələrlə zənginləşdirmişdir. Gördüyümüz kimi, bu hekayələr mövzu etibarilə çox müxtəlifdir. Ədibin əsas tənqid hədəfi satqınlıq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, acgözlük kimi eybəcərliklər olmuşdur. “Odabaşının hekayəsi”, “Haqq Mövcud”, “Çeşmək”, “Mirzə Səfər”, “Pristav və oğru”, “İt oyunu”, “Diş ağrısı”, “Qaban” və s. hekayələr buna misaldır. “Mirzə Səfər” hekayəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hekayənin qəhrəmanı Mirzə Səfər açıq gözlü, namuslu bir ziyalı surətidir. Mirzə Səfər bir idarədə katib vəzifəsində çalışır. Onun vicdanı təmizdir. İdarədə işçilərin çoxu rüşvət aldığı halda, Mirzə Səfər bu cür çirkin əmələ nifrət edir. Onun vəzifəsi yazmaqdır. Ərizə yazdırmanın varlığı və ya kasıb olmasının onun üçün heç bir fərqi yoxdur. Mirzə Səfərin gəliri çox deyildir, ancaq o, az gəlirlə kifayətlənir. U.aqlarının məktəbdən çıxarılması Mirzə Səfərə ağır təsir edir, lakin o, gedib Həsən ağadan xahiş etməyi mənliliyinə sığışdırmır. O, Həsən ağanın şəhərin varlığı təbəqəsinin nümayəndələri içində böyük bir nüfuzla malik olduğunu bilir, ancaq Həsən ağanın növbədən kənar ərizə yazdırmaq istəyən qohumuna “yox” cavabı verir.

“Qoca tarzən” hekayəsində təsvir edilən tarzən Cavad və “Koroğlu” hekayəsindəki Mirzə Hüseyn də öz səciyyə etibarilə Mirzə Səfərə bənzəyirlər. Onlar da yaltaqlıqdan, qeyri-səmimilikdən uzaq adamlardır. Tarzən Cavad sənətinin yeni nəsil simasında yenidən yəyata qayıtdığını gördükdə sevinir. O, tərbiyə etdiyi tələbələrinin istedad və məharətini özününkü hesab edərək bununla fəxr edir.

Ə.Haqqverdiyevin başqa hekayələrində ziyalı bolşevik surəti yoxdur. Ancaq “Koroğlu” hekayəsində kənd müəllimi Mirzə Hüseyn və onun yetişdirdiyi gənclərin simasında müəllif bolşevik-ziyalı surətləri yaratmağa cəhd etmişdir. Mirzə Hüseyn “kənddə kommunist firqəsinin nümayəndəsidir”. Qeyd etmək lazımdır ki, bolşevik müəllim Mirzə Hüseyn, həmçinin də başqa bolşevik surətləri bir qədər zəif və birtərəflidir. Hiss edilir ki, hekayənin mövzusu dövrün tələbləri ilə əlaqədardır.

Bildiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması, satiranın realist ənənələrindən imtina etmək idi. Bu da yeni məzmunlu və formalı gülüçün formalaşdırılmasını sərtləşdirirdi. Satiranın sərhədləri xeyli daralmış oldu, məzmununda bir yeknəsəklik əmələ gəldi. Uzun bir müddət realist yazıçılarda satiraya maraq xeyli azalmışdı.

Ancaq bununla yanaşı, Y.V.Çəmənzəminli, M.S.Ordubadi, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi Simürğ kimi yazıçılar cəmiyyətdə olan eybəcərlikləri tənqid və ifşa etməkdən çəkinmirdilər. Bu dövrdə də bir çox qiymətli bədii nəsr nümunələri olan hekayələr meydana gəlmişdir ki, onların da üzərində dayanacağıq. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan bədii nəsrinə, o cümlədən hekayə tarixində ən orijinal simalardan biri də Yusif Vəzir Çəmənzəminlidir. O, ədəbiyyat aləminə qədəm qoyanda Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev kimi qüdrətli hekayə ustalarının bir çox qələm inciləri şöhrət tapmışdır. Y.V.Çəmənzəminli, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi cəbhəsində çalışan və öz yaradıcılıqları ilə tənqidi realizmi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələyə qaldıran mütərəqqi, qabaqcıl cəbhəni təmsil edən sənətkarların tərəfində olmuşdur. Onun hekayələri öz məzmunu, ideya istiqaməti, süjeti, dili ilə demokratik ədəbiyyatın tərkib hissəsi, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, eləcə də XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin başqa qüdrətli nümayəndələrinin yaratdıqları hekayələrdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən orijinal yaradıcılıq kəşfləri idi.

Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrində xarakterləri qısa, aydın xətlərlə çəkmək, “kiçik” adamların daxili, mənəvi aləmini açmaq, faktik materialı detallarına qədər səliqə ilə işləmək və onu sənət dili ilə mənalandırmaq, Azərbaycan dilindən, onun tükənməz imkanlarından istifadə etmək bacarığı olduqca qüvvətlidir. Mənsub olduğu xalqın yaşayışını, məişətini, adət-ənənələrini, şifahi ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını yaxşı bilməsi və onlardan əsərlərində yerli-yerində istifadə etməsi onu bir çox yazıçılardan fərqləndirirdi. Kiçik görünən, lakin dərin mənalı müasir bir əhvalatı, hadisəni hekayələşdirmək, onun əsl mahiyyətini xarakter tiplərin simasında açmaq, həyat həqiqətinə sadıqlıqla yaratmaq Y.V.Çəmənzəminliyə məxsus keyfiyyət idi. Bildiyimiz kimi, Y.V.Çəmənzəminlinin 1926–1936-cı illərdə yazdığı hekayələr sovet dövrünü əhatə edir. Ancaq bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır. Artıq qeydetdiyimiz kimi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq

ədəbiyyatda da köklü dəyişikliklərin baş verməsini (məsələn, yeni həyatın tərənnümü, köhnəlik qalıqlarının tənqidi və s.) iddia etmək o qədər də düzgün olmazdı. Çəmənəminlinin sovet dövrü hekayələri bunu bir daha təsdiq edir.

Ədibin 1907–1913-cü illərdə yazdığı hekayələrdə də cəmiyyətdə olan eybəcərliklər, məsələn dini fanatizm, qadın hüquqsuzluğu, özbaşnalıq, rüşvətxorluq və s. tənqid və ifşa hədəfi olmuşdur. Deməli, sovet dövründə də Çəmənəminli, sadəcə olaraq, öz ənənələrinə sadıq qalmışdır.

Çəmənəminlinin sovet dövründə yazılmış hekayələrinin mövzuları müxtəlif idi. “Sidi” (1926), “Bir qaçqının dəftərindən” (1927), “Qibleyi-aləmin xalısı” (1934), “İstirahət günü” (1936) kimi hekayələrdə fəhlələrin həyatı təsvir edilir, işsizliyin törətdiyi faciələr göstərilir. “Zeybək qızı” (1927) hekayəsində yarı romantik, yarı realist qələmlə iki gəncin — öz səadət və sevgilərini vətənin yad qəsbkarlardan azadlığı məfkurəsinə bağlayan, milli-azadlıq hərəkatının bayraqdarları səviyyəsinə qədər yüksələn, ən nəhayət, xalqın sevimlisinə çevrilən Zeybək qızı ilə Midhət əfəndinin məhəbbəti təsvir edilir.

Çəmənəminli bu dövrdə tələbə həyatına həsr edilmiş hekayələr də yazmışlar. “Osman Dövlətşin” (1926) hekayəsində kazanlı tatar tələbəsi Osmanın bolşevik məfkurəsi uğrunda Ukrayna millətçilərinə qarşı vuruşmalarda iştirakı, “Qazanc yolunda” (1927) hekayəsində kasıb bir tələbənin təhsilini davam etdirmək yolunda əziyyətləri təsvir edilir. Həmin illərdə yazılmış “Yaramaz” və “Mariya” hekayələrində isə tələbə həyatının romantik aləmi, sərgüzəştləri qələmə alınmışlar.

Şübhəsis ki, köhnə quruluşun yeni quruluşla əvəz olunması birdən-birə insanların psixologiyasında köklü dəyişikliklər edə bilməzdi. Yeni həyata uyğunlaşa bilməyən adamlar da az deyildi və bu da Çəmənəminlinin hekayələrində əksini tapmışdır. “Namussuz” və “Ruhnəvaz xanım” hekayələri buna misaldır. Ruhnəvaz xanım bu qəbildən olan insanların tipik nümayəndəsidir. O, cavan olsa da, yeniliklə ayaqlaşmağa çalışmır, kübar bir ailədən olduğu üçün, heç kimi özünə yaraşdırmır, ailə qurmağa çətinlik çəkir. Bunun nəticəsində get-gedə daha artıq pessimizmə qapılır, “bütün varlığı və taleyi ağlayır”.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Y.V.Çəmənəminli inqilabdan əvvəlki dövrdə də ailə-məişətin tənqidə layiq kölgəli səhnələri barədə çox hekayələr yazmışdı. Sovet dövründə də həmin mövzuda silsilə hekayələri davam etdirmişdir. Ailə-məişət məsələlərinə yüngül əxlaqla yanaşanlar “Son səhifə” (1928), “Tanqo” (1928), “Xasiyyətləri tutmamış” (1934) kimi hekayələrdə ifşa olunur, “Yüksəliş” (1935), “Bir dəqiqə” (1955) hekayələrində həyatda öz yerini tuta bilməyənlərin, ailə qüdsiyyətini qiymətləndirməyənlərin, sərxoşluğa qurşananların ailəyə və cəmiyyətə gətirdikləri ziyan göstərilir.

Sözsüz ki, yazıcının gündəlik həyatda üzləşdiyi adamlar da, səhnələr də hekayələrdə əksini tapırdı. “Lüzumsuz arzu üçün” (1934) hekayəsində artıq tamahlı adamlar, “Qoca nənənin ölümü münasibətilə” (1934) hekayəsində pis mənada fürsəti əldən verməyənlər, “Qayınananın oyunları” (1932) hekayəsində ailə rahatlığını pozanlar, “Mirzə Əbdülvahab” (1934) hekayəsində həyatda mövqeyini itirənlər, “Üsuli-cədid” hekayəsində normal yaşayışa mane olanlar yazıçı tərəfindən qələmə alınmışdır.

1920-ci illərin ortalarında vətənə döən Y.V.Çəminzəminlinin yaradıcılığında müasir mövzudan daha çox köhnə mövzuda hekayələr yazması proletar tənqidi tərəfindən pis qarşılanırdı. Y.V.Çəminzəminlinin hekayələrində əsasən avamlıq, cəhalət, ictimai ədalətsizlik tənqid olunurdu. Bu hekayələr ideya-məzmun etibarlı ilə sanballı əsərlər olaraq, sənətkarlıq baxımından da dolğun və bitkin idi. Bu əsərlər bədii dəyərini indinin özündə də saxlamaqdadır. Azərbaycan nəsrində tarixi roman ustası kimi tanınan M.S.Ordubadi də bir çox hekayələr müəllifidir. Hekayələrinin əksəriyyətini o, sözü gedən dövrdə yazmışdır. Ancaq onun hekayələrini bir çoxunda inqilabdan əvvəlki hadisələrin təsvirinə daha çox yer verilir. M.S.Ordubadinin hekayələrində satira ilə yanaşı, yumor da güclüdür. 1926-cı ildə yazılmış “600 ayı balası”, “Qırx dənə baqqal” hekayələrində inqilabdan əvvəlki hadisələrdən danışılır, yumoristik ruh və novellavarilik qorunub saxlanılır. Hər şey hekayənin sonunda aydın olur. “600 ayı balası” hekayəsində anlaşılmazlıq gülüş doğurur, bu anlaşılmazlıq da Gəncə qəza gimnaziyasının müdirinin Peterburqa Maarif Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda qeyd olunan “gimnaziyanın ehtiyacına sərf olunmaq üçün 600 ayı balası alınmışdır” cümləsinin orada səhv başa düşülməsi olmuşdur. “Qırx dənə baqqal” hekayəsində isə anlaşılmazlıq qırx nəfər baqqalın naçalnikin hüzuruna aparılmasından yaranır. Əslində naçalnik dilmanca qırx ədəd bokal (qədəh) gətirməyi tapşırırmışdı. Dilmançın “bokal” sözünün “baqqal” mənasında başa düşüldüyünə görə gülməli vəziyyət yaransa da, hekayənin sonunda nahar yerə incidilən və ələ salınan baqqallar qorodovoylar tərəfindən qamçı ilə döyülüb yola salınır. M.S.Ordubadi yaradıcılığının ən görkəmli tədqiqatçılarından biri olan filologiya elmləri doktoru, Yavuz Axundlu bu hekayə barədə haqlı olaraq belə yazmışdır: “...müəllif cəmiyyətdə baş verən sosial, mənəvi eybəcərlikləri qələmə alıb, naçalnikin onun dilmançının simasında istismarçı zümrələri, baqqalların simasında isə öz kölə vəziyyəti ilə barışan təbəqələri ifşa hədəfinə çevirmişdir”.(2;187) Əlbəttə, bu tipli hekayələrdə istismarçı — kölə münasibətlərində “təbəqələr” anlayışını vurğulasalar da, burada məna daha dərin idi. Təbii ki, sovet dövründə bu barədə açıq-aşkar yazmaq mümkün deyildi.

Beləliklə, iyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində 1920–30-cu illər bədii nəsrinin, o cümlədən hekayələrin mühüm yer tutması şübhəsizdir.

Cəmiyyətdəki çatışmazlıqlar, mənfi cəhətlər daha çox hekayələr vasitəsilə tənqid və ifşa edilmişdir. Bu hekayələrin bir çoxu bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Uzun müddət SSRİ-nin tərkibində yaşayan xalqların ədəbiyyatının “sovet ədəbiyyatı” adlanan böyük bir okeana töküldüyünü söyləmişlər. Ancaq buna baxmayaraq, ədəbiyyatda millilik mümkün qədər qorunub saxlanmışdır. Nəzərdən keçirdiyimiz hekayə nümunələrində məhz Azərbaycan xalqının problemləri əks etdirilir. Bu hekayələrdə canlandırılmış obrazlar məhz Azərbaycan xalqının nümayəndələri olaraq, Azərbaycan milli xarakterinin daşıyıcısı kimi oxucuya təsir bağışlayır. 1920–30-cu illər bədii nəsrinin ən mühüm cəhətlərindən biri məhz budur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. B., Maarif, 1988–543 s.
2. Axundlu Y, M.S. Ordubadi. B., “Sabah”, 1997–352 s.
3. Axundov S.S. Ümid çırağı. Hekayələr. B., “Gənclik”, 1972–82 s.
4. Axundov M. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli. B., “Yazıçı”, 1981–108 s.
5. Cabbarlı C. Əsərləri. 3 cildə. III cild. B., “Azərənəşr”, 1969–455 s.
6. Cəmənəzəminli Y.V. Ayrılıq axşamı. B., “Gənclik”, 1971–101 s.
7. Cəmənəzəminli Y.V. Qaynananın oyunları. Hekayələr. B., “Gənclik”, 1970–72 s.
8. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. B., “Elm”, 2000–164 s.
9. Haqverdiyev Ə. Mirzə Səfər. Hekayələr. B., “Gənclik”, 1977–39 s.
10. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. B., Maarif, 1987–193 s.
11. Ordubadi M.S. Əsərləri. 8 cildə. I cild. B., “Azərənəşr”, 1969–365 s.
12. Булгаков М.А. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 2. М., «Художественная литература», 1989–750 стр.
13. Зошченко М.М. Рассказы. М., «Художественная литература», 1987–112 стр.

A. Rustamzadeh

Ideological and artistic features of the stories of 1920–1930.

Summary

The article discusses the stories created in 1920–1930. Emphasized the enrichment of Azerbaijani literature with new works, novels, stories. It is emphasized that the writers who worked at that time were representatives of different generations. Many famous writers who came to literature before the revolution continued their activities. In literature, time came a young generation of writers, inspired by new trends. The story occupies a

significant place in the literature of 1920–1930. Ideological and artistic features of the story were associated with the requirements of the formation of a new society a new life, a new way of life. Along with this, each writer had his own style, his own handwriting. Emphasized the fact that many stories created in the 1920–1930 are of artistic value today. Live observation, A variety of topics, brevity, simplicity and purity of language, as well as new types of images, humor, satire, lyrics, at times deepening in psychology were characteristic of the stories of those years.

Арустамзаде

Идейно- художественные особенности рассказа 1920-1930 гг.

Резюме

В статье анализируются рассказы, созданные в 1920-1930 гг. Подчеркивается пополнение азербайджанской литературы новыми произведениями, в том числе и новыми рассказами. Подчеркивается, что писатели, творившие в то время, являлись представителями разных поколений. Многие известные писатели, пришедшие в литературу до революции, продолжали свою деятельность. В литературу пришло молодое поколение писателей, одухотворенное новыми веяниями. Рассказ занимает значительное место в литературе 1920-1930 гг. Подчеркивается своеобразие и оригинальность рассказов. Идейно-художественные особенности рассказа были связаны с требованиями формирования нового общества, новой жизни, нового уклада. Наряду с этим, каждый писатель имел свой стиль, свой почерк. Подчеркивается тот факт, что многие рассказы, созданные в 1920-1930 гг. имеют художественную ценность и сегодня. Живое наблюдение, разнообразие темы рассказа, лаконичность, простота и чистота языка, также новые типы образов, юмор, сатира, лирика, временами и углубление в психологизм являлись характерными явлениями для рассказов тех лет.

Рәуфи: Aygün Bağirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA ABASOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin
sg.leyla@gmail.com

PƏRƏSTİŞƏ LAYİQ ÖMÜR YOLU

Açar sözlər: tərcümə sənəti, tərcümə ədəbiyyatı, redaktor hazırlığı, redaktənin nəzəriyyəsi, bədii yaradıcılıq, tədqiqat, müəllim, tədris proqramları.

Ключевые слова: искусство перевода, литература по переводу, редакционная подготовка, редакционная теория, художественное творчество, исследования, учителя, учебные программы.

Key words: translation art, translation literature, editorial preparation, editorial theory, artistic creativity, research, teachers, teaching programs.

Elə söhbətə bu cümlə ilə başlamaq istəyirəm: İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, onun təhsilində və inkişafında müəllimin rolu danılmazdır.

Bakı Dövlət Universitetinin Kitabşünaslıq ixtisasında magistr pilləsində təhsil aldığımda dövrə “Dövri nəşrlərin redaktor hazırlığı”, “Tərcümə ədəbiyyatının redaktor hazırlığı”, “Redaktənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” (prof. İ.Ö.Vəliyevlə birlikdə) tədris proqramlarını tərtib edən və adıçəkilən fənlər üzrə bizə dərs deyən müəllimə Ludmila Səmədovanı tanımaq, onun dərslərinə qulaq asmaq, tərcümə sənəti ilə bağlı yeni-yeni məlumatlar əldə etmək nəinki mənim üçün, bütün qrupumuz üçün böyük şərəf idi.

Ludmila xanım mühazirələrində Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı ədəbi əlaqələr nəticəsində inkişaf etməsinə, oxucuların mənəvi-estetiktərbiyəsinə, onların daxili aləminin zənginləşməsinə, şəxsiyyət kimi formalaşmasına əsaslı təsir göstərdiyi kimi, digər xalqların da Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri məsələlərinə toxunduğundan bəhs edirdi.

Lyudmila xanım Azərbaycan xalqının unudulmaz oğlu, milli düşüncəsinə görə cavan yaşında həyatına qəsd edilmiş yazıçı-dramaturq, publisist, tanınmış alim Şıxəli Qurbanovun yetirməsidir. Gənc aspirantın 1967-ci ilin əvvəlində ilk elmi məsləhətlərini aldığı, ilk tədqiqatlarına rəy üçün təqdim etdiyi şəxs məhz o müdrik ziyalı olmuşdur. Şıxəli Qurbanovun vəfatından sonra Lyudmila xanımın dissertasiya işinə elmi rəhbər olaraq görkəmli alim, professor Mirzəağa Quluzadə təyin edilmişdir. Aspirantın bütün tədqiqatları sübut edir ki, o, necə böyük alimlərin yetirməsi olub [1, 73-74].

Ludmila xanımın elmi fəaliyyətini təftiş edərkən məlum olur ki, “M.Y.Lermantovun əsərləri Azərbaycan dilində” (1974) dissertasiyasında rus xalqının humanist şairi və mütəfəkkirlərindən olan Mixayıl Yuryeviç Lermantovun (1814-1841) yaradıcılığına geniş nəzər salmış, Azərbaycan elminə yeni töhfə bəxş etmişdir. Həmçinin bu dissertasiya işi “Xalqları birləşdirən tellər” adı ilə monoqrafiya şəklində kütləvi oxuculara təqdim olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu, bədii tərcümə elmi və bədii yaradıcılığın vəhdətidir. Tərcüməçinin hər iki dili mükəmməl bilməsi, bu dillərin bütün üslubi imkanlarına bələd olması, əsərini tərcümə etdiyi yazıçının həyatı, dünyagörüşü ilə yaxından tanış olması tərcümə sənətində başlıca və əsas məsələdir. Müəllifin, tərcüməçinin və oxucunun birgə fəaliyyəti, vəhdəti sayəsində başa gələn tərcümə əsəri hansı ölkədə meydana çıxırsa, nəşr edilib yayılırsa həmin ölkənin milli kitab mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir, bu, ümumiyyətlə, mədəniyyətin dünya əlaqəsini yaradır, əhəmiyyətini artırır.

Ümumiyyətlə, Ludmila xanımın oxuculara təqdim etdiyi “Başqa bir aləmə pəncərə” (1991) monoqrafiyası və “Rus klassik ədəbiyyatı inqilaba qədərki Azərbaycan tərcümələrində” doktorluq dissertasiyası adından məlum olduğu kimi, eyni zamanda tərcümə məsələləri kontekstində yazılmışdır. O, 1996-cı ildə doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmiş, elmi fəaliyyətini daha da zənginləşdirmişdir.

Qeyd edim ki, Ludmila Səmədovanın son illərdə bir neçə kitabı işiq üzü gördü: “Восточные мотивы в творчестве Анны Ахматовой” (2008), “Народы связующая нить” (2016), “Тərcümə mətninin redaktəsi” (2016), “Восточная тематика в творчестве Н.С.Гумилёва” (2017) [2, 3, 4, 5].

Yuxarıda qeyd etdiyim əsərlər içərisində xüsusi çəkisi olan “Tərcümə mətninin redaktəsi” adlı monoqrafiyadan bir qədər ətraflı bəhs etmək istəyirəm. Ümumiyyətlə, əvvəlcə qeyd edim ki, tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində zirvədə duran Lyudmila xanımın sahə oxucularına təqdim etdiyi “Tərcümə mətninin redaktəsi” adlı monoqrafiyası yüksək elmi əhəmiyyətə malik olan tədqiqat əsəridir.

“Tərcümə mətninin redaktəsi” kitabında redaktə işinin nəzəri və metodoloji aspektlərindən geniş söhbət açılır, burada əsasən redaktənin prinsipləri, faktiki materialların üzərində aparılan işlər, bədii redaktənin praktik əsasları, tərcümə mətninin janrı, stilistikası, redaktənin xüsusiyyətləri, habelə tərcümə mətnlərinə müqayisəli yanaşma üsulları haqqında elmi mülahizələr irəli sürülür.

Ludmila xanımın tədqiqatları, yaradıcılığı daim öyrənilir, tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan müasir tədqiqatçılar ona istinad edirlər. Bu baxımdan da S.Məmmədzadənin fikirləri diqqətəlayiqdir. O, “Mütərcim” jurnalında (1996, №1, s.65-66) “Mənəvi körpü: bədii tərcümə haqqında

düşüncələr” adlı dərc etdirdiyi məqaləsində yazır: “S.Marşak ilk baxışda qəribə, paradoksal görünən bir müddəa irəli sürmüşdür: 1. Poeziyanın hər hansı bir uğurlu tərcüməsi müşküldür (qeyri-mümkündür); 2. Hər dəfə də bu istisnadır. Xatırladığım bu fikir tərcümə sənətinin nə qədər çətin olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, cəsarətli, ilhamlı, əzmkar axtarışlar, cəhdlər üçün də bir “ışığı ucu” qoyur. S.Marşakın öz tərcümələri də (Şekspirdən, Börnsdən) onun söylədiyi “istisnalara” misaldır. İngilis dilini bilən və Şekspirdən bir çox çevirmələr səsləndirən Sabir Mustafayev məni bəzi sonetlərin orijinalı ilə tanış edəndə mən, S.Marşakın sərbəst işlədiyini, Şekspir orijinalından uzaqlaşdığını bir növ ingilis şairini “müasirləşdirdiyini” sezsəm də, tərcüməçiyə bəraət qazandırdım. Tərcüməçi baxımı, meyyarı, prinsipləri də yerində saymır, hər dövrün öz hökmü var, necə ki, hər bir dövrdə milli oxucunun öz mədəni-mənəvi səviyyəsi var. F.Köçərli, A.Səhhət Lermontovun “Üç palma” şeirini müxtəlif biçimdə, səpgidə tərcümə etdikləri kimi, sovet dövründə Məmməd Rahim həmin əsərin kamil bədii versiyasını ana dilimizdə yaratmağa nail olmuşdur. Bu barədə Ludmila Səmədovanın araşdırmaları ilə tanış olmaq məsləhətlidir”.

Ludmila xanım BDU-nun auditoriyalarında tələbələrə oxuduğu mühazirələrində də, təqdim etdiyi “Tərcümə mətninin redaktəsi” kitabında da qətiyyətlə vurğulayır ki, “...Mətnə redaktor müdaxiləsinin səviyyəsi materialın spesifikasından asılıdır. Buradakı redaktə fəaliyyəti orijinal mətnlər üzərində aparılan işdən müəyyən dərəcədə fərqlidir. Redaktor əsər müəllifini əvəz etmədən ona öz konsepsiyasını ədəbi materialını, üslubunu diktə etmədən minimum lazımı düzəlişlər aparır. Redaktə heç vaxt əvvəlcədən hazırlanmış reseptlə mexaniki olaraq baş verə bilməz. Burada hər bir detalın təhlili həssaslıq tələb edir. Tərcümə mətninin redaktoru hər şeydən əvvəl müəlliflə tərcüməçinin psixoloji uyğunluğu məsələsini də diqqətdən kənar qoya bilməz. Tərcümə mətni üzərində iş zamanı redaktorun rolu, yaxud yeri fərqli ola bilər. Məsələn, orijinal müəllifi həyatda mövcud olduğu halda məlum “üç bucaq” (müəllif, tərcüməçi, redaktor) labüddür və bir sıra məzmun, struktur-tərtibat məsələləri konsensus yolu ilə həll olunur”.

Lyudmila Səmədova akademiya çalışdığı yarım əsrlik fəaliyyəti dövründə onlarla elmi işə rəylər yazmış, opponentlik etmiş, onların elm həyatındakı ilk addımlarına uğurlar arzulamışdır. Lyudmila xanım 100-dən artıq elmi-nəzəri, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrini müxtəlif qəzet və dərgilərdə dərc etdirmişdir.

Lyudmila Səmədova Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvüdür. Hal-hazırda AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Dünya ədəbiyyatı və komparativistika” şöbəsinin baş elmi işçisi vəzifəsində çalışır.

Elmi fəaliyyətini araşdırdıqca, həyat yolunu izlədikcə bir daha əmin oluruq ki, ömrünü böyük sevgi ilə tərcümə məsələlərinə həsr etmiş Ludmila xanım şərəflə yaşamış, apardığı elmi araşdırmalarla ərəsəyə gətirdiyi dəyərli, əhəmiyyətli əsərləri ilə Azərbaycan milli kitab xəzinəsini zənginləşdirmişdir.

Mən magistr təhsilimi bitirən kimi elə BDU-nun “Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi” kafedrasında baş laborant vəzifəsinə təyin olundum. Günlərin bir günü Ludmila xanım məndən xahiş etdi ki, – “mən sənə Azərbaycan dilində mətn versəm sən onu kompüterdə yığarsanmı?” – Mən də təbii ki, sevə-sevə razılaşdım.

Ludmila xanımın bu əlyazmaları N.S.Qumulyovdan etdiyi tərcümələr idi. Mən həmin əlyazmaları yazı stolumun üzərinə qoymuşdum, imkanım olduqca, boş vaxtlarımda bu əlyazmaları kompüterdə yığırıdım.

Bizim kafedrada mühazirə dərsi deyən, dəyərli, əziz müəllimlərimizdən biri də prof. İsmayıl Vəliyev idi. İsmayıl müəllim hər dəfə kafedraya gələndə onunla xeyli elmi söhbətlər aparardıq. Növbəti dəfə kafedraya gəldiyi zaman mənim yazılarla məşğul olduğumu gördü və yazı stoluma yaxınlaşıb əlyazmalara nəzər saldı. Əlinə həmin vərəqləri alıb, eynəyini taxdı.

– Leyla, bu kimin tərcümləridir? Dedim, – “Ludmila xanımın”.

Üzündə təbəssüm yarandı. “Mütləq onunla danışmalıyam”, – dedi.

Elə həmin gün Ludmila xanımın dərsi var idi. Kafedrada görüşdülər. İsmayıl müəllim dedi: “Ludmila xanım, icazə verərsiniz mən bu tərcümələrə bir qədər qələm gəzdirim?”

Ludmila xanım həmişəki kimi sakit tərzdə, nəzakətlə dedi:

– Əlbəttə, mənim üçün şərəf olar, İsmayıl müəllim.

Beləliklə, bir müddət sonra İsmayıl müəllim düzəlişlər etdiyi, adekvat tərcümədən dəyişdiyi, şeir axarlılığı ilə redaktə etdiyi əlyazmasını Ludmila xanıma təhvil verdi. Mən isə İsmayıl müəllimin üslubiyyatına uyğun redaktə edilmiş qeydlərə yenidən nəzər salıb, yığdığım yazılara İsmayıl müəllimin əlavələrini etdim.

Bu tərcümələr 2017-ci ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında Ludmila xanımın müəllifliyi ilə çap edilmiş “Восточная тематика в творчестве Н.С.Гумилева” kitabında oxuculara təqdim edildi. Ludmila xanımın böyüklüyü, elmliliyi, səmimiyyəti və redaktora rəğbəti ondan ibarət idi ki, İsmayıl Vəliyevin düzəliş etdiyi, redaktə etdiyi tərcümələri məhz elə İsmayıl müəllimin adı ilə (hətta düzəliş edilmiş vərəqlərin foto surətini də) olduğu kimi kitaba daxil etdi.

İsmayıl müəllim, ağır xəstə idi. Mən tez-tez İsmayıl müəllimə baş çəkirdim. Elə son günlərində də onun yanında oldum. Danışa bilmirdi. Nitqini tamam itirmişdi. Kağız-qələm vasitəsilə yazıyırdıq. Ludmila xanım

mənə zəng edib dedi ki, “Leyla, gəl bir gün təyin edək, yenə də ona baş çəkməyə gedək”. Heç bilməzdik ki, bu təyin etdiyimiz görüş Ludmila xanımla İsmayıl müəllimin son görüşü olacaq. Beləliklə, biz İsmayıl müəllimlə getdik. Ludmila xanımın ona surprizi var idi. Bu, onun haqqında yazıb dərc etdirdiyi elmi məqalələrlə bərabər, bir də N.S.Qumulyov haqqında çap etdirdiyi kitab idi. İsmayıl müəllim kitabı görəndə kimi, sevindi, üzündə böyük bir təbəssüm yarandı. Sanki həmin dövrü xatırlamış oldu.

Ludmila xanımla İsmayıl Vəliyevin güclü dostluq əlaqələri, bir-birlərinə hörmətləri, sayğı və rəğbətləri var idi. Kafedrada onların elmi mübahisələrini dinləməkdən zövq alırdım. Tərcümə məsələlərindən, redaktə problemlərindən apardıqları söhbətlər, fikir mübadilələri ayrıca bir mühazirə dərsi kimi adama çox şey bəxş edirdi.

Ludmila xanımla müəllim münasibətlərimiz sonradan dostluğa çevrilir və zaman-zaman daha da möhkəmlənirdi. Onun evində dəfələrlə qonaq olmuşam. Ailəsi, övladları ilə mənə tanış edib. O, hər zaman qapını üzümə gül-gülə, böyük sevgi ilə açıb. Onun verdiyi məsləhətlər mənə hər zaman uğur gətirib. Bu gün də mən auditoriyaya daxil olanda əziz, təcrübəli müəllimlərimin təcrübəsindən istifadə edib, onların yolu ilə getməyə çalışıram. Çalışıram ki, mən də tələbələrimə fənləri tədris etməklə bərabər, onları öz övladlarım kimi sevim, necə ki, müəllimlərim mənə sevilir.

Ludmila xanımla bizim müxtəlif mövzularda çox söhbətlərimiz olub. Ondan hər zaman öyrənməyə çalışmışam. Məsləhət almaqla, onun tövsiyələrinə əməl etməklə elmdə və şəxsi həyatımda uğurlar əldə etmişəm. Onun həyat təcrübəsi böyükdür. Təmkinli, sakit tərzdə həyatda baş verən hadisələrlə müqayisələr apararaq adama çox əhəmiyyətli məsləhətlər verərək, hər zaman insana çətinliklərdən qorxmamaq, mübarizlik hisslərini aşılayır.

Yadımdadır, bir dəfə yenə onunla həyatdakı problemlərimdən söhbət açmışdım. Keyfi çətinliklərə qarşı daha dözümlü olmədiyindən şikayətlənirdim. Ludmila xanım, mənə dedi:

– Leyla, sən gəncsən. Sənin əlində böyük bir dəyərli, qiyməti olmayan, əvəzsiz gənclik var. Gənclik hər şeydən dəyərli və qiymətlidir. Sənin gələcəyin, uğurların qarşısındadır. Sən onları əldə edəcəksən. Sən bacaracaqsan, mübarizə aparıb, bütün uğurları əldə edəcəksən. Sən ilk növbədə gəncliyinlə fəxr et və bu qızıl dövrü dəyərləndir. Sənin şikayətlənməyə haqqın yoxdur.

Mən kövrəlmişdim, gücsüz idim. Amma dinləyib düşünürdüm.

– Leyla, qızım, dedi, – “bax mənə dediklərim bəlkə sənə indi hələ aydın olmur, amma sən indi məndən ayrıldıqdan sonra, təklikdə qalanda mənə söylədiyimi xatırlayacaqsan, sən təklikdə bu sözlərin daha dərinliyinə

varacaqsan. Sən düzgün qərarlar verib, həyatda güclü olmağa müvəffəq olacaqsan”.

İnanın, Ludmila xanımın səsi, bu kəlmələri indi də qulaqlarımdadır. İndi mən bu məsləhəti dəyərli müəlliməmin adından tələbələrimə, öz övladlarıma deyirəm. Həqiqətən, gənclik illərini dəyərləndirmək, həmin dövrdə düzgün istiqamət götürmək insan həyatının ən önəmli məqamıdır. Gənclik gəlib gedir, amma biz çox vaxt bunu düzgün dəyərləndirməyib, həyatın qızıl dövrünü mənasız keçirib, vaxtı, zamanı itirmiş oluruq. Nə yaxşı ki mənim belə gözəl qəlbli, dəyərli müəlliməm olub.

Ludmila xanımın ən böyük mədəniyyəti insanı sona qədər təmkinlə, yorulmadan dinləməyidir. Sonda isə düzgün məsləhət, tövsiyələr verərək, istiqamətləndirməyidir.

Ludmila xanım elə bir insandır ki, onunla ana-bala kimi söhbət etmək də olur. Ana kimi ona bütün problemlərdən, çətinliklərdən, sevinclərdən, uğurlardan söhbət açmaq olur. Sevincə sevinən, kədərə kədərlənən əziz müəlliməm mənim!

Mən Sizi çox sevirəm. Bu sevgini sözlə ifadə etmək olmur. Sözlərin, kəlmələrin gücü çatmır ki, sevgimi, düşüncələrimi, sizə olan hisslərimi izah edə bilim. Çox vaxt insanlar bir-birindən özlərinə qarşı hörmət, diqqət, sevgi tələb edirlər. Amma bir incə mətləbin fərqi varmırlar ki, insanı zor gücünə sevmək olmur. İnsanı sevdiren, yaddaşlarda saxlayan onun əməlləridir, insanlar üçün, cəmiyyət üçün, Vətən üçün gördüyü işlərdir.

Ludmila xanım musiqini çox sevir. Çünki elə 8-ci sinifə qədər musiqi təhsili almış, anası onun musiqiçi olmasına böyük ümid bəsləmiş, lakin atası isə onun həkim olmasını arzu etmişdir. Lakin Ludmila xanım öz sevdiyi, arzuladığı sənətə yiyələnmək üçün sənədlərini məhz Filologiya üzrə təqdim etmiş və bu günə qədər də öz sevdiyi sənətlə məşğul olmuşdur.

Ludmila xanım əsl Azərbaycan xanıdır. Onun kübarlığı, mədəniyyəti, səmimiyyəti bunu demək üçün adama böyük dəlil verir. Ludmila xanım həm də gözəl ailə başçısıdır, anadır, nənədir. Ailədə də hamının sevimlisidir. Ailəni gözəl idarə edir, demokratik ruhlu bir insan olmaqla bərabər, həm də çox gözəl evdardır. Mətbəxi sevir, gözəl yeməklər hazırlayır, nəinki Azərbaycan mətbəxini, həm də xarici mətbəxi də gözəl bilir. Bizim onunla mətbəxdə gözəl yeməklər hazırlaya-hazırlaya apardığımız maraqlı söhbətlərimiz çox olub. Həyatın eniş yoxuşundan büdrəmədən keçən Ludmila xanım mənim üçün çox dəyərli bir insandır. Ludmila xanıma həyatın ən şirin, ən dəyərli, ən qiymətli neməti olan can sağlığı və yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzu edirəm.

Ədəbiyyat:

1. Almaz Ülvi. Müdrik ömrün naxışları. //Yada düşdü: Ədəbi-bədii, nostalji jurnal, 2017/4 (30), s.73-75
2. Самедова Л. Восточные мотивы в творчестве Анны Ахматовой. Баку: Элм, 2008, 244 с.
3. Самедова Л. Народы связующая нить. Баку: Сабах, 1980, 144 с.
4. Самедова Л. Восточная тематика в творчестве Н.С.Гумилева. Монография. Баку: Элм ве Техсил, 2017, 228 с.
5. Səmədova L. Tərcümə mətninin redaktəsi. Bakı: Sabah, 2016, 124 s.

Л.Абасова

Творческая жизнь достойной восхищению

Резюме

Во время исследования научной деятельности Людмилы ханум выясняется, что, в диссертации под названием «Произведения М.Л.Лермантова на азербайджанском языке» (1974) широко изучен творчество Михаила Ю. Лермонтова (1814-1841), гуманиста, поэта и мыслителя русского народа, и в азербайджанскую науку был внесен новый вклад. Эта диссертация была также представлена читателям в виде монографии под названием «Узы, которые соединяют людей». В целом, это сочетание научного и литературного творчества.

А также оказывается, профессор Л.Х.Самедова работала не только переводчиком, но и преподавателем. В целом статья посвящена жизни и творчеству проф. Л.Х. Самедовы. В статье также упоминаются монографии проф. Л.Х. Самедовой. В целом, в статье интересные идеи о переводе, важные научные результаты, полученные Л.Х.Самадовой и т. д. представлены читателям.

L.Abasova

The creative life worthy admiration

Summary

During research on activities of Ludmila Khanum it turns out that in the dissertation called "The works of M.Y.Lermantov in Azerbaijani language" were widely studied works of Mikhail Y. Lermontov (1814-1841), a humanist, poet and thinker of the Russian people and a new contribution was made to Azerbaijani science. This dissertation was also presented to readers in the form of a monograph entitled "The Bonds Connecting People". In general, this is a combination of scientific and literary creativity.

Additionally, it turns out that Professor L.Kh.Samedova worked not only as a translator, but also as a teacher. In general, the article is devoted to the life and work of prof. L.Kh. Samedova. The article also mentions monographs of prof. L.Kh. Samedova. In general, the article presents interesting ideas about translation, important scientific results obtained by L.Kh.Samadova, and etc. to readers.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏHLA QURBANOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
sehlaqurbanova@yahoo.com

XAQANI ŞİRVANI ƏFQAN ƏDƏBİYYATINDA

Açar sözlər: məzmun, müəllif, əsər, tərcümə, qəsidə

Key words: content, author, work, translation, ode

Ключевые слова: содержание, автор, работа, перевод, ода

Xaqani Şirvani Azərbaycanda İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli nümayəndəsi olmaqla yanaşı Nizamiyə qədər olan ədəbiyyata güclü ictimai-humanist məzmun və yüksək sənətkarlıq gətirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poemanın müəllifi olmuş Xaqani, qədim tarixə malik qəsidə janrını əlçatmaz bir zirvəyə ucaltmışdır. Onun əsərləri çoxcəhətli humanist məzmunu ilə seçilir. İlk dəfə Xaqani irsində şərin ehtiraslı inkarına, xeyrin, gözəlliyin odlu-alovlu təsdiqinə rast gəlirik. Xaqaninin əsərləri dünya ədəbiyyatının, xüsusən İntibah dövrü sənətkarlarının ən yüksək yaradıcılıq nümunələri ilə yanaşı durmağa layiq və qadirdir. Şərqin Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli kimi dahiləri Xaqani dühasına pərəstiş etmiş, ondan təsirlənmiş, bəzi əsərlərinə cavablar yazmışlar. 15-20 il Nizamidən əvvəl yaradıcılığa başlayan Xaqaninin əsərlərində artıq Nizami poeziyasının nəfəsi duyulur. XV əsr Azərbaycan İntibahı özünün ən uca zirvələrinə Xaqani poeziyası ilə birgə yüksəlmişdir.

Xaqanın Şirvaninin (1126-1199) əfqan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi indiyə qədər öyrənilməmişdir. Halbuki, Xaqanın yaradıcılığı əsrlər boyu, hətta müasir dövrün özündə belə dəri dilli əfqan ədəbiyyatı (qismən puşdu) ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış əfqan şairləri Xaqaninin bədii irsini mütaliə edərək, onun təsiri ilə şeirlər yazmışdır. Əfqanıstanda şairin əsərləri tədris edilməklə bərabər mətbuatda çap olunmuşdur.

Kabul unversitetinin professoru Qiyaməddin Rai Xaqaninin əfqan ədəbi mühitinə təsirinin bütün dövrlərdə olmasını qeyd etmişdir: “Əvvəldə olduğu kimi, son zamanların şairləri də Xaqanidən öyrənmiş və öyrənirlər.” (1, 112).

Digər bir əfqan yazıçısı M.H.Jubəlin müəllifi olduğu “Əfqanıstanın müasir ədəbiyyatına baxış” əsərindən görünür ki, bu ölkənin bir sıra şairləri köhnə səpkə (klassik səpkə) qayıdaraq, Xaqani yolu ilə getmişlər. O yazmışdır: “XX əsrdə Əfqanıstan ədəbiyyatında şeir və nəsrə yeniliklə köhnəlik qarşı-qarşıya gəldi...şairlər və yazıçıların bəziləri Xaqani... kimi qədim şairlərin yolu ilə yazmağa başladılar” (2,36).

Əfqanıstanda Xaqani irsinin əhəmiyyətini sübut edən amillərdən biri də onun əsərlərinin əlyazmalarının bu ölkədə geniş yayılmasıdır. Əfqanıstanda əhali içərisində olan əlyazmalar tamamilə toplanıb oxucuların ixtiyarına verilməsə də, Xaqani əsərlərinin bir hissəsi artıq muzey və kitabxanalarda saxlanılmaqdadır. Onların içərisində daha mühüm olanlar bunlardır:

1. “Divan-e Xaqani”. Bu əlyazması 402 vərəqdən ibarətdir. Hicri 1004-cü ildə Əhmədabadda Seyid Mahmud ibn-Cəlal ibn Davud Əl-Hüseyni tərəfindən nəstəliq xətt ilə yazılmışdır;

2. “Divan-e Xaqani” adlı başqa bir əlyazması 586 vərəqdən ibarətdir və hicri 1213-cü ildə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür.

3. “Divan-e Xaqani” nəstəliq xəttli bu əlyazması 313 vərəqdən ibarətdir. Hicri 1298 (1880)-ci ildə köçürülərək sabiq Zahir şahın kitabxanasında, Kabulda saxlanılır.

Xaqani əsərləri içərisində Şərqi ölkələrində, o cümlədən Əfqanıstanda geniş yayılan “Meratüs-səfa”dır. İctimai məzmun daşıyan və Xaqaninin yüksək sənətkarlıqla yazdığı “Mera-“tüs-səfa” əsərində zülmkar şahların kəskin tənqidi, əməyə və əmək adamlarına hörmət göstərilmişdir. “Meratüs-səfa”, prof. Ə.Mübariz tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Xaqaninin görkəmli tədqiqatçısı M.Sultanovun araşdırmasına görə, Yaxın Şərqdə bu əsərə 38 bənzətmə yazılmışdır.

Əfqan şairi Qulam Məhəmməd Şuriş Dehatinin məhəbbət mövzusunda olan “Nəqş-e neqahi” (“Baxanların nəqşi”) şeirində “Meratüs-səfa”nın təsiri duyulur. Burada o, Xaqaninin sənətkarlığından bəhrələnərək, özünün əxlaqi görüşlərini tərənnüm etmişdir.

Xaqani əfqan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri ilə tanış olmaqla bərabər, Əfqanıstanın bəzi şəhər və vilayətləri barədə də ətraflı məlumat toplamışdır. Şairin əsərlərində Bəlx, Qəznə (Qəzneyn), Qəndəhar, Kabul, Heri (Herat), Zəbul, Gündüz və Sistanın adı çəkilir. Kabulun adı isə üç dəfə yad edilir. Xaqani və onun müasirləri Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan Qəznə ədəbi mühitinə yaxından bələd idi. Xaqani Qəznə sarayının ən görkəmli nümayəndəsi Firdovsini yaxından tanımış və onun haqqında müsbət fikir söyləmişdir.

Xaqaninin 1156-cı ildə qələmə aldığı “Təhfətül-İraqeyn”(“İki İraqın təhfəsi”) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında bir yenilik hesab edilir. Akad. H. Araslı haqlı olaraq yazmışdır: “Təhfətül-İraqeyn” adlı əsərin yazılması Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində ilk məsnəvi olmaq etibarilə də yeni əhəmiyyətli bir hadisə idi” (3,10). Əfqanıstanda geniş yayılan və məktəblərdə tədris də edilmiş “Təhfətül-İraqeyn” əsərinin iki əlyazma nüsxəsi Kabuldadır. Onlardan birincisi 67-82 şifrə altında olub tarixi hicri-qəməri 1008-ci ildir. Xəttat Əbdülkərim Hüseyni tərəfindən köçürülmüşdür.

İkinci əlyazması xəttat Əhməd Ariyə aid olub, 68-46 şifrə altında saxlanılır. “Salname-ye Kabul” jurnalı “Töhfətül-İraqeyn”in Kabul muzeyində saxlanılan bir nüsxəsi haqqında yazmışdır: “Şairlər sultanı Xaqaninin ən məşhur mənzuməsi olan bu əsər 1105 (1693)-cü ildə, Cəmaləddin Əhməd şah Qazi dövründə köçürülmüşdür. Nəstəliq xətti ilə yazılan və zərli haşiyələrlə əhatə olunan “Töhfətül-İraqeyn”in həmin nüsxəsi 180 vərəqdır. Orada Xaqaninin Xacə Cəmaləddin Mosuliyə nəsrilə yazdığı məktublar da vardır” (4,179). Kabul əlyazmasının dəyəri onun mükəmməl olmasındadır. M.S.Sultanov qeyd edir ki, Azərbaycanda mövcud olan “Töhfətül-İraqeyn” əlyazmalarının heç biri mükəmməl deyildir (5, 45).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, əfqan alimi Sərvər Quyaya görə 150 şairdən bəhs edən “Məcməül-məzamin” (“Məzmunların cəmi”) əsərində Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin də adı çəkilmişdir. Heratın məşhur şairi Əbdül Məcid Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn” poeməsindən təsirlənərək bir əsər yazmışdır.

Şərqdə “Xaqani-ye sani (“ikinci Xaqani”))” adı daşıyan Mövlana Müzəffər Hərəvi (Nişapuri) Heratda olduğu vaxtlar Xaqaninin yaradıcılıq yolunu özünə meyar seçdiyindən “Töhfətül-İraqeyn” vəznində bir poema da yazmışdır.

Xaqaninin məşhur “Həbsiyyə” əsəri özünün forma və məzmunu cəhətdən bəzi əfqan şairlərinə güclü təsir etmişdir. Bir sıra hallarda əfqan şair və ədəbiyyatşünasları əsərin yazılması ilə bağlı olan və hələ bugünün özündə belə aydınlaşdırılmayan məsələlərə toxunmuşlar.

M.Sultanov “Həbsiyyə”ni nəzərdə tutaraq, yazmışdır: “Əfqan şairi İbn Hüssam Şəmsəddin Məhəmməd Xaqaninin həmin əsərinin eyni vəzn və qafiyəsi əsasında yazdığı qəsidəsinin bir yerində Xaqaninin bədii söz ustası olduğunu deyir” (6,101).

Xaqaninin “Xərabəha-ye Mədain” (“Mədain xərabələri”) əsəri əfqan mətbuatında dönə-dönə çap olunaraq, bir tarixi mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bundan başqa əfqan ədəbiyyatşünasları şairin “Məntiqüt-teyr” (“Quşların deyişməsi”) əsəri ilə Əbdül Məaninin qəsidəsinin əlaqəsinə də diqqət vermişlər. Ustad Qürbət “Əfzəliyyə-t-e Məhəmməd bər sair ənbiya” adlı məqaləsini Xaqani ilə başlayaraq yazmışdır: “Xaqani qəsideyi nətiy-e benam-e “Məntiqüt-teyr” darəd və Əbül Məani dər cəvabe an pərdaxte-əst” (“Xaqani “Məntiqüt-teyr” adlı bir qəsidə-mədhyyə yazmış və Əbül Məani onun cavabında əsər qələmə almışdır” (7,8).

Xaqaninin adı puştu ədəbiyyatında da tez-tez çəkilir. Dəri dilini bilən bu ədəbiyyatın nümayəndələri başqa klassiklərlə yanaşı, Xaqanini də mütaliə edərək onun sənətkarlığından öyrənirlər. Puştu ədəbiyyatı tarixi ilə məşğul olan müəlliflər öz yazılarında Xaqaninin adını çəkərək onun sənətkarlığının bir sıra xüsusiyyətləri barədə fikir yürütmüşlər. Prof.Ə.Həbib “Puştu

ədəbiyyatı tarixi” kitabında Xaqanidən misallar gətirərək, dilinin mürəkkəb olmasını əsərlərində ərəb ifadə və tərkiblərinin çox işlədilməsi ilə izah etmişdir. Axırda belə qənaətə gəlmişdir ki, şairin ərəb dili və ədəbiyyatı barədə zəngin məlumatı buna səbəb olmuşdur (8,25).

Xaqani haqqında yazılan əfqan mənbələri sübut edir ki, ayrı-ayrı dövrlərdə olduğu kimi müasir şəraitin özündə belə Xaqaninin ədəbi irsi dəri və puştı ədəbiyyatı ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Əfqan şairləri onların təsiri altında əsərlər yazmış şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənmiş, yerli mətbuat isə şairin bədii irsindən verdiyi nümunələrlə Əfqanıstan oxucularını tanış etmişdir. Xaqanidən təsirlənən əfqan ədəbiyyatçılarından biri Mövlana Mövləvi Nəcəfəli Hindi belə qənaətə gələrək yazmışdır: “Bir çox sənətkarlar Xaqani yolu ilə gedərək böyük müvəffəqiyyətlər qazansa da, “Xaqani ola bilməzlər”. Sənətkarlıqda mən Xaqani kimi deyiləm” (8,25).

Ədəbiyyat.

1. Q.Rai.Seyər-e təkamol məsnəviha-ye eşq dər ədəbiyyat-e farsi, “İrfan”, Kabul, 1342 №1.
2. M.H.Jubəl. Neqahi be ədəbiyyat-e moasir dər Əfqanıstan, Kabul,1337.
3. H.Arash. Xaqani və yaradıcılığı, “Xaqani Şirvani” seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956.
4. “Salname-ye Kabul”, Kabul, 1314.
5. M.Sultanov. Xaqani Şirvani, Bakı, 1954.
6. M.Sultanov. Xaqani Şirvani, Bakı, 1954.
7. “Jvəndun”,1350,№9-10.
8. Ə.Həbib. Dı puştı ədəbiyyatu tarix (dohhom tuq), Kabul 1338.

Khagani Shirvani in Afghan literature Summary

The article emphasizes the great Azerbaijani poet Khaqani’s influence on the works created by Afghan writers. It was mainly based on the research of famous poet’s works by Afghan researchers and the views expressed in the course of this study. Moreover, the valuation of Khagani’s creative work by Afghan writers is the basis of the article. The article also includes translation of the poet’s works as well as the teaching of his works at Afghan schools. Here also included research of Khagani’s works done by prominent researcher M.Sultanov. The article also shows Hagani’s attitude to Afghan writers. It is also clear that those who started poetry in the modern afghan literature first had to learn from Khagani. The importance of

Khagani's literary heritage is based on the manuscripts of his work's. The poet's position in the Afghan press was also analyzed in the article. It has been referred to studies conducted in dari and pushto languages.

Хагани Ширвани в афганской литературе

Резюме

В статье подчеркивается влияние великого азербайджанского поэта Хагани на работы, созданные афганскими писателями. В основном это было основано на исследованиях произведений известного поэта афганских исследователей и мнений, выраженных в ходе этого исследования. Более того, основой статьи является оценка творчества Хагани со стороны афганских писателей. Статья также включает перевод работ поэта, а также преподавание его работ в афганских школах. Здесь также было проведено исследование работ Хагани, сделанных известным исследователем М. Султановым. В статье также показано отношение Хагани к афганским писателям. Также ясно, что те, кто начал поэзию в современной афганской литературе, сначала должны были учиться у Хагани. Важность литературного наследия Хагани основана на рукописях его произведений. В статье также была проанализирована позиция поэта в афганской прессе. Он был отнесен к исследованиям, проводимым на языках дари и пушту.

Rəyçi: Bəsirə Əzizəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏNTİQƏ QƏHRƏMANOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

OLJAS SÜLEYMANOV YARADICILIĞINDA “AZ-YA” ƏSƏRİ

Açar sözlər: roman, obraz, xarakter, konflikt, süjet

Key words: National, historical, political, ethnograf, life consensus

Ключевые слова: Азербайджанская национальная история, политический, этнограф, гармония жизни.

Müasir qazax ədəbiyyatının dünya şöhrətli nümayəndəsi Oljas Ömər oğlu Süleymanov 18 iyun 1936-cı ildə Alma-Ata şəhərində anadan olmuşdur. O. Süleymanov 1954-1959-cu illər-də Qazaxıstan Dövlət Universitetinin Geoloji kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. O, 1959-cu ildə neft geologiyası mövzusu üzrə diplom müdafiəsi edərək universiteti bitirmişdir. Onun sənətə gəlişi 1955-ci ilə təsadüf edir. O. Süleymanov təhsilini bitirdikdən sonra ixtisası üzrə işləməyə başlamışdır. 1959-cu ilin iyun ayında O. Süleymanovun “Literaturnaya qazeta”da dərc olunan seçilmiş şeirləri şairin mərkəzi mətbuatda çap olunan ilk mətbu əsəri hesab olunur. O, 1962-ci ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin aspiranturasına daxil olur, elə həmin ildə Yazıçılar İttifaqına üzvlüyə qəbul olunur. O. Süleymanov 1962-1971-ci illərdə “Kavkazskaya pravda” qəzetində ədəbiyyat məsələləri üzrə əməkdaş və “Qazax film” kinostudiyasında baş redaktor işləyir.

Yaradıcılığında daha çox milli-estetik normaların dürtüst formalarını tətbiq edən, dünya miqyasında tanınan müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri (eyni zamanda deyərdim ki, birincisi) O. Süleymanovdur. “O. Süleymanov dünyanın bizə məlum olan, bəlkə də yeganə şairidir ki, təfəkkürü eyni zamanda həm zəngin etnoqrafik potensiala, həm də müasir poetik “diplomatiya”ya malikdir. Naturalizmlə analitizmin bu cür üzvü vəhdətini verən ikinci bir şairi təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür...”. O. Süleymanov yaradıcılığında bu gündən keçmişə və gələcəyə körpü salan təəssübkeş sənətkardır. O. Süleymanov yaradıcılığında “Az-Ya” əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsər türk xalqlarının tarixinə, dilinə, ictimai-siyasi tarixi nüfuzuna orijinal yanaşma baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. İki hissədən ibarət olan, bütün məsələlərə elmi və millitarixi prinsiplər daxilində obyektiv münasibət bildirən “Az-Ya” kitabı həm də qədim tarixə malik türklərin milli-estetik dəyərlərini, ədəbi-mədəni tarixini öyrənmək, eyni zamanda Avroasiya məkanında yaşayan bir çox xalqların mədəni və siyasi tarixlərinin bəzi məqamlarına işıq salmaq baxımından maraqlı doğurur. Lakin O. Süleymanov bir tarixçi alim, etnoqraf

olmaqla yanaşı, həm də müasir qazax şeirinin görkəmli, məşhur nümayəndəsidir. Onun poeziya qüdrəti bir neçə cəhətinə görə fərqlənir və seçilir. O.Süleymanov yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından orijinaldır. Ona görə də O.Süleymanov oxucuların nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair “görkəmi” ilə daha çox fərqlənir. Onun poeziyasında sovet rejiminin qadağalar qoyduğu mövzu məhdudiyətinin olmaması, fərqli düşüncə tərzü və bunun poetik detal, poetik nümunə şəklində özünü büruzə verməsi adi hala çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, O.Süleymanov lirikasında siyasi motiv və çalar ön planda dayanmış, şair idealının əsas göstəricisi kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Ölkəm!

Sən də Qazaxıstanla bil,
Ən sınıanmış,
Ən dözümlü oğullarını
Biz təkə səni sevirik,
Yanırıq,
Təkə sənin eşqinə.
Qoruyuruq haqqımızı
Dişlərimiz kilidlənmir
Tab eləmir
Qoruyuruq
Çöl genişliliyinən.
Alatau dağlarının ucalığıynan
Qışqırmaq haqqımızı!

O.Süleymanov yaradıcılığında tarixi özünüdərkən əhatə dairəsi olduqca böyük görünür. Bu qrup şeirlərində şair narahatçılıqlarını oxucu tam mənada dərk edir, ona şərik çıxır.

Öz tarixinə ürəkdən bağlanan şairin bu “səyahətdə” dünyanı “hədəf” seçməsi təsadüfi səslənmir. Belə geniş masştaba iddialı olan şairin məqsədi tarixin daş yaddaşında türkün izlərini görmək və müəyyən mənada epos sərbəstliyinə yiyələnən türk şeiri əvvəlki ənənələrə kifayət qədər yaxınlaşa bilmədi. Düzdür, XX əsrdə ümumən türk şeiri milli-ictimai baxımdan nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafını bərpa edə bildi. Zəngin epos təfəkkürü və mədəniyyətinə qayıdıf, onun sənətdə tam bərpası O.Süleymanov yaradıcılığında özünü təsdiqlədi. “Mən səni...”, “Uşaqıq, bağ, bürkü”, “Akın Smetin son nəğməsi”, “Köçəri” və s. onlarla digər şeirləri məzmun, eyni zamanda forma, quruluş baxımından epos təfəkkürü elementlərinə xeyli yaxındır.

“Az-Ya” O.Süleymanov yaradıcılığında əsas yer tutur. Əsər türk-etnik kulturoloji, etnogenezis məsələlərinin öyrənilməsində, tarixi araşdırmalar nəticəsində türklərin geniş mənada “həyat qrafikinə” tədqiqində əhəmiyyətinə görə seçilir. Müəllif rus dilində yazmış olduğu bu əsərinə maraqlı və orijinal bir ad seçmişdir. “Az-Ya” əsəri yalnız adının orijinallığı baxımından deyil, məsələlərə mahiyyət dərinliyində yanaşılma, qoyulan problemlərin elmi-analitik şərh baxımından da fərqlənir. “Az”-əski, slavyancada “mən”, “Ya” isə müasir rus dilində “mən” deməkdir. Yəni “mən və mən”. Eyni zamanda “az” kiril əlifbasının ilk, “ya” isə son hərfidir. Lakin burada mənə formal “sən və mən” şərtliyində açıqlanır. Bu şərtlik daxilində rus ədəbiyyatı və türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, etnik kimliyi barədə müəyyən məlumatlar verilir, yeri gəldikcə müqayisəli təhlillər aparılır. Bu müqayisədə elmi-tarixi əsaslandırma yolu ilə türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin qədimliyi, üstünlüyü, başqa mədəniyyətlərə təsiri üzə çıxır. Müəllif türk mədəniyyətinin Şumer mədəniyyətinin varisi olduğunu sübuta yetirir. “İqor polku” dastanında dil, üslub və ideoloji baxımdan türk təsirinin olması üzərində xüsusilə dayanılır. əsərdə püzünə yer tapan türkçülük ideyaları o vaxtki ideoloji tələblərə uyğun olmadığı üçün rəsmi şəkildə müəllifə qarşı ittihamların irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır.

1976 –cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirə və məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq “Az-Ya” ideologiyaya zərərli əsər kimi qadağan olunur. Əsər həm də qədim türk mədəniyyətinin iki inkişaf zirvəsi olan Türk-Şumer və Türk-Sibir məərhələlərinin bir neçə minillik tarixini izləmək, onların dünya mədəniyyətində, dünya sivilizasiyasında rolunu müəyyənləşdirmək, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının, türk həqiqətlərinin zaman-zaman haqsız hücumlara məruz qalmasını və s. əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bütün bu məsələlərə müəllifin obyektiv elmi və təhlil və tədqiqlərində bir tərəflilikdən uzaq dayanır. Demək olar ki, fikirlərini dünya elmi “kürəsində” bişirir, heç bir xalqın tarixi haqlarını tapdamır. İki əsas hissədən (“Qızılquşlar və Qazlar”, “Şumernamə”) ibarət “Az-Ya” əsəri bir növ türklərin əhatə və əlaqədə olduğu tarixi yer və məkanların əhalisi, etnik tərkibi, dil və mədəniyyət nümunələri barədə fikir yürütmək baxımından xarakterikdir. Təbii olaraq burada türk inkişaf xətti əsas mərkəzi xətt kimi önəm təşkil edir. Ona görə də hadisələrə, elmi-mədəni prosesin gedişinə, aşkarlanmasına tarixi və müasir prizmadan yanaşma, türklərin tarixdə yeri, onların dünya mədəniyyəti tarixində təsdiqi və inkarı problemlərinə münasibət böyük maraq doğurur: “Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi (köktürk-Şumer və qədim tür-Sibir) arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə

edirik: yorğunluq. Nadan mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nadan tarixçi bu bir parçanın əsasında idia edir ki, guya türklərin inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı yarandığı gündən bədnam bir vəziyyətdə, yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub. Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardioqramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığıdığı zamanı. Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb. “O.Süleymanovun əcnəbi-xristian tədqiqatçılarından tükükü köçəri, vəhşi tayfa hesab etmələrinə, köçərilərin isə bu qədər mədəniyyət nümunəsi yaratmaq imkanlarının olmamasına etirazı sözlə yox, fakta və məntiqə söykənir, hind-Avropa mədəniyyətinin zənginləşməsində bu mədəniyyətin baza rolunu xüsusi qeyd edir: “Biz Ön Asiyada yaranmış sözün və işarənin Misir incəsənəti kürəsində bişəndən sonra Hind-Avropa mədəniyyətini necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyaların qaynar qazanından Hind-Avropalılar da bilavasitə bəhrələndilər”.

Sitata diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, alim türkə qarşı ədalətsiz iddiaları ilə çıxış edən, onun tarixi haqqına və milli hissiyatına toxunan əcnəbi tədqiqatçılardan fərqli olaraq obyektiv elmi mühakimələr irəli sürür, hər bir xalqın tarixi-mədəni haqqını düzgün qiymətləndirir: “1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastr arxivlərindən və rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi. Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1972-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də oradan tapıldı. 1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində A.İ.Musin-Puşkinin nəşrindən və yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir. XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərindən də, əcnəbi mütəxəssislərdə də dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman ediliirdi ki, əldə olunan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazanmaqdadır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkilirdi (o cümlədən A.İ.Musin-Puşkinin)”. “İqor polku dastanı” tarixinə dair” tədqiqatlarında O.Süleymanovun fikirləri elmi prinsiplərə söykənir. Burada əsas sual kimi səslənən “İqor polku dastanı” həqiqətən olubmu, yoxsa bu XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmadır? – sualına cavab tapmaqda O.Süleymanov üst-üstə düşən, kəşişən fikirləri götür-qoy edir, konkret cavaba tələsmir. Məqsəd isə əsl alim təmkini və obyektivliyi ilə dəqiq faktları üzə çıxarmaq, başqa bir xalqın mədəni tarixinə kölgə

salmamaqdır. Ona görə də müəllif “İqor polku dastanı” ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatçı alimlərin fikir və mülahizələrinə diqqətlə yanaşır, onları süzgəcdən keçirir, qənaətlərini ortaya qoyur. Məlumdur ki, dastanın XII əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı əsrlərdə (XVIII əsrə qədər) formalaşdığı iddia edilir. O.Süleymanova görə “heç olmasa bir faktı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. “İqor polku dastanı” ən azı iki zaman kəsiyinin - XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir”. əlbəttə, burada bir incə məqam özünü göstərir. O.Süleymanov bu fikirləri deməklə, heç də nasixlərin (əlyazma nüsxəsini köçürən şəxslərin) dastana etdikləri saxta əlavələrini nəzərdən qaçırmır. “O, (nasir nəzərdə tutulur) – E.Q.) nəinki dastanın canına bir xristian ab-havası hopdurur, ən kədərli odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bəzi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi”. O.Süleymanov “İqor polku dastanı”nın üzü köçürülən üç nüsxəsi və bu nüsxələrin taleyi barədə məlumat verir: “Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir qazax alıb harasa aparır... O.Süleymanov “İqor polku dastanı”nı nadir abidə hesab edir. O, əsərdə türkizm məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Türkizmlərin olmasını “İqor polku dastanı”nın XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmasını sübut edən əsas dəlil kimi qiymətləndirir: “Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş “İqor polku dastanı”nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdır. O öz dövrü və zümrəsinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. Çünki o öz əsərini XII yüzilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı. “Göründüyü kimi, burada müəllif dastanda türkizmlərin işlənmə və ifadəsinə ehtiyac doğuran mühitin qismən də olsa mənzərəsini verə bilməmişdir. Məhz əsər boyu bir çox söz qruplarının etimoloji variantlarının verilməsi, bu sözlərin digər dillərdəki söz yaradıcılığında oynadığı rolun göstərilməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn: batır-batur-bootur, boqatur-boqatır və ya buy-biy-bay-bey boy və s. Lakin O.Süleymanov təhlil və tədqiqlərində belə bir fikri irəli sürür ki, “bir neçə əsr sonra Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirdiyindən” türk sözlərinin işlənmə imkanları daralmağa başlayır. Ona görə də XVI əsrdə “İqor polku dastanı”nı köçürən nasir əsərdəki türkizmlərin çoxunu tərcümə etmiş, onları şimal rus şivələrində işlənən sözlərlə əvəzləmişdir. O.Süleymanov bu halı, yəni türk sözlərinin əvəzlənməsinə təəssüflənir. Amma təsadüfi tərcümə edilməyən türk sözlərinin mövcudluğunu isə yüksək qiymətləndirir: “Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyunda həll olunmuş Baskançuk duzu kimi. Yaxud, qan kimi.

Yaxud, göz yaşı kimi”. Şumer-türk dili və tarixi əlaqələrinin, Şumer mədəniyyəti izlərinin, bu mədəniyyətin dünya mədəniyyətinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsi O.Süleymanov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Az-Ya” kitabına daxil olan “Şumernamə” hissəsində ana türklərin bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın “mədəniyyət qazanındabişmələrini” və “Asiya çöllərinə çəkilərək Şumer leksemini də özləriylə aparmalarını” qeyd edir.

Burada türk sözləri, onun Şumer leksemiylə bağlılığı, Şumer dövründə türk dillərinin mövcudluğu tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilir. Müəllif türk və şumer kurqanlarının atribut oxşarlığına əsaslanaraq onlar arasındakı əlaqələrin təsadüfi olmadığını nəzərə çatdırır. O.Süleymanov Şumerlərlə bağlı özünə qədərki yazılan saxtılığa qarşı çıxaraq mənbələrə kor-koranə münasibət bəsləmir. Faktlarla sübuta yetirir ki, şumerlərlə bağlı əksər yazılarda yanlışlığa yol verilib. Həqiqət isə Şumer-Türk bağlılığının göstərilməsindədir. Əlbəttə, Şumer-Türk etnik bağlılığı fikirləri qarşısında hər cür sədd çəkən totalitar rejimin qadağaları dövründə belə bir mövzudan bəhs açmaq olduqca çətin idi. Lakin O.Süleymanovun etnik-tarixi problemlərə təəssübkeş türk qeyrəti ilə müdaxiləsi bütün çətinliklərə sinə gərməsinə gətirib çıxarırdı. Bu barədə O.Süleymanovun fikirlərini xatırlamaq olduqca maraqlı görünür: “Əgər Şumerə görə sənəni ciyərinə çıxarırlarsa, sən onun yolunda Vətən uğrunda döyüşdüyün kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən. Daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm” Qeyd edək ki, müəllifin Şumerlərlə bağlı kağıza köçürdüyü “düşüncə və duyğular” illərdən bəri araşdırdığı və tədqiq etdiyi arxeoloji tapıntılara, e.ə. aid Çin salnamələrinə, Avropa, rus və şərq alimlərinin fikirlərinə, Avesta və qədim türk yazılarına və s. söykənir. Nəticədə, “Şumer” sözünün etimologiyasından tutmuş, Şumerlərin qədim bir xalq kimi tarix meydanında keçdiyi yolun “hərəkət cədvəlinə” qədər bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Türk xalqlarının tarixinə yeni yanaşma, fərqli, orijinal münasibət sərgiləyən bu əsər uzun illər sovet ideoloji cəbhəsinin hücumlarına məruz qalsa da, müstəqillik illərində dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunaraq, kütləvi tirajlarla nəşr edilib.

O.Süleymanovun etnik-tarixi problemlərə təəssübkeş türk qeyrəti ilə müdaxiləsi bütün çətinliklərə sinə gərməsinə gətirib çıxarırdı. Bu barədə O.Süleymanovun fikirlərini xatırlamaq olduqca maraqlı görünür: “Əgər Şumerə görə sənəni ciyərinə çıxarırlarsa, sən onun yolunda Vətən uğrunda döyüşdüyün kimi döyülməlisən onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən. Daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm. “Qeyd edək ki, müəllifin Şumerlərlə bağlı kağıza köçürdüyü “düşüncə və duyğuları” illərdən

bəri araşdırdığı və tədqiq etdiyi arxeoloji tapıntılara, e.ə.aid Çin salnamələrinə, Avropa, rus və şərq alimlərinin fikirlərinə, Avesta və qədim türk yazılarına və s. söykənir.

А. Каграманова

В творчестве О.Сулейманова «Аз и я»

Резюме

О.Сулейманов выдающийся представитель современной казахской литературы. Он всемирно известный политический деятель. В его творчестве главное место занимает произведение «Азербайджан». В его лирике на первый план вышел политический мотив. Это произведение новый подход в истории тюркских народов, выражавшее иное отношение. Это произведение было переведено на разные языки мира. Книга была переведена на азербайджанский язык известным переводчиком Нафик Сафарабом. Автор турецкой культуры доказал культуру наследника Шумера. В произведении особое место занимает тюркология. Произведение было напечатано большими тиражами.

Аз в старославянском означает **я**. **Я** в современном русском языке означает **я**. **Аз** также является первой буквой кириллицы, **я** последней. Если **аз** передаёт информацию об истории, культуре русского народа, то **я** выражает историю и культуру тюркского мира. Книга О.Сулейманова «**Аз и я**» является оригинальной книгой об истории религии, общественно-политической системе тюркских народов. В книге повествуется не только о политическом строе и культуре древнетюркского народа, а также многих народов проживающих в Евро-Азиатских территориях.

E.Gahramanova

“Az-Ya” work in Oljas Suleymanov’s creativity

Summary

O. Suleymanov is a prominent representative of outstanding Kazakh literature. He is a world-renowned political figure. The work “Az-ya” takes a major place in his creativity. The political theme was gone to the forefront in his lyrics. This work is a work to inform a new approach, different attitude to the history of Turkic people. This work has been translated into many languages of the world. The book was translated into Azerbaijan language by the prominent translator Natig Safarov. The author proves that Turkish culture is the heir of Shumer culture. Turkic ideas takes a major place in the work. The book was published in mass circulation.

The word "Az" means "I" in the oldest slavyan language and the word "Ya" means "I" in the modern Russian language. At the same time "Az" is the first and "Ya" the last letter of the krill alphabet. In here "Az" provides information about Russian literature. And "Ya" reports the history and culture of the Turkish people. O. Suleymanov's "Az-Ya" work is a very rich work approach to Turkish people on the history, religion, socio-political authority. This work doesn't only explores the history of Turks with ancient history, at the same time learn the culture-political history of the people living in Euro-Asia region.

Rəyçi: Təranə Rəhimli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN QASIMOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
a.qasimova62@gmail.ru

ZƏLİMXAN YAQUBUN “HÜSEYİN SARACLI” DASTAN-
ROMANINDA EL SƏNƏTKARI OBRAZI

Açar sözlər: Ozan-aşıq sənəti, dastan poetikası, saz-söz dünyası, Hüseyin Saraclı sənəti.

Ключевые слова: искусство озан-ашуга, поэзия дастан, мир саза и слов, искусство Гусейна Сарачлы.

Key words: art of ozan ashug, poetry of epos, world of saz and words, art of Huseyin Sarachli.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub (1950-2016) müasir Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, şeir və sənət aləminə keçən əsrin 60-cı illərinin sonlarında gəlmiş, az bir müddət ərzində xalq ruhunun və mənəviyyatının tərənnümünə həsr olunan poetik nümunələrlə oxucuların və ədəbi ictimaiyyətini dərin rəğbətini qazanır. Bir qələm şairi kimi onun yaradıcılığında şəxsiyyət – insan, onun mənəvi dünyası, özünü axtarış təkamülü aparıcı mövzu istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşir. Bir əlamətdar cəhətdə odur ki, şairin ilk yaradıcılıq nümunələrində bu məziyyət özünü qabarıq nümayiş etdirir: “Ədəbi fəaliyyətə 1960-cı ildə “Qələbə bayrağı” rayon qəzetində çap etdirdiyi “Şota Rustaveliyə” adlı şeirlə başlamışdır” - məlumat-xarakterli qeydlər də bunu əyani surətdə təsdiqləməkdədir.

Xalq taleyi, onun mənəvi-əxlaqi dünyasına məxsus ən incə mətləblər şairin yaradıcılığının əsas ideya-bədii qaynaqları sırasındadır. Bu doğru qənaətdir ki: “Zəlimxan Yaqubun poeziyasında milli dəyərlərin unudulmasına, etinasızlığa, biganəliyə qarşı bir üsyan var. Bu şeirlərin poetik gücü bir də ona görə effektiv təsir bağışlayır ki, onlar şairin öz əxlaqından, düşüncə və zəkasından, mənəviyyatından qidalanır”.

Maraqlıdır ki, şair öz poetik məramnaməsini də elə ilk yaradıcılıq axtarışlarından etibarən xalqla, millətlə, milli dəyərlərlə qarşılıqlı təmas və ünsiyyətdə bəyan edir və bu poetik anda bütün ömrü boyu sədaqətlik nümayiş etdirir:

Oymaq-oymaq eli gəzdim, dolandım,
Fikir verdim hikmərinə bu xalqın.
Yatardımı əl qələmə, dil sözə,
Vurulmasam söhbətinə bu xalqın.

Oylağımıdı qarlı dağlar, binələr,
Sərvətimdi söhbət dolu sinələr.
Eşqi dastan, özü nağıl nənələr
Nur yağdırıb ismətinə bu xalqın

Şairin lirik “məni” arzu və istəklərlə yaşayan, xalqın taleyini öz taleyi kimi qiymətləndirən, ondan heç bir vəchlə ayrılmayan və ayrılıqda təsəvvür etməyən estetik ideallarla yaşayır. Şeirir sonunda belə bir istək və məram özünün parlaq şəkildə təzahürünü tapır:

Ağrımayan ürək ola, baş ola,
Can sirdaşın torpaq ola, daş ola.
Arzuların sayı qədər yaş ola,
Ömür verəm xidmətinə bu xalqın.

Zəlimxan Yaqub mənsub olduğu etnosun varlığını, əbədiyaşarlığını təcəssüm etdirən anlayışları özünün şeirlərində şair fəhmi və istedadı ilə yüksək, ideallar səviyyəsinə qaldırdığı kimi, belə bir missiyanı epik irsində - poemalarında da əsas münasibət və tərənnüm obyektinə çevirməyə nail olur. Əlamətdar haldır ki, şair milli varlığı və düşüncəni özündə əks etdirən xüsusiyyətləri yalnız məhdud və mücərrəd halda təqdim etmək yolu tutmur, məsələn, o, xalq anlayışını, təsəvvür və adət-ənənəsini daha real və təbii boyalarla təsvirə gətirəndə ona alternativ və adekvat anlayışlardan sənətkarlıqla yararlanmağa müvəffəq olur. Bu, xalqın bağrının, ürəyinin başında gəzdirdiyi sazdır. Saz sadəcə olaraq bir musiqi aləti kimi şairi düşündürmür, saz həm də xalqın danışan dili, dərdlərinin, qayğılarının tərcümanı, dar gündə, böyük mübarizə və döyüş meydanlarında düşmən üzərinə atılan igidləri zəfərə və qalibiyyətə sövq edən xalqla bərabər bir anlayış səviyyəsinə qaldırılır.

Saz-söz Zəlimxan Yaqubun əsas ilham qaynaqlarından biridir.

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında aşığı şerinin oynadığı rolu akademik İsa Həbibbəyli belə səciyələndirir: “Aşığı ədəbiyyatı üstündə köklənən Zəlimxan Yaqub həтта ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı saz havalalarına onların ruhuna uyğun olan şeirlər yazmışdır”.

Sazı və sözü məhz xalqdan, onun adət-ənənəsindən gələn dəyərlər səviyyəsindən təsvirə gətirmək şairin yaradıcılığında özünəməxsus üsul və vasitələrlə ədəbi növ və janırlarla gerçəkləşir. Bu mənada saz özü Zəlimxan poeziyasında ənənəvi gəraylı və qoşma, müxəmməs və təcnis qəlibində dilə gətirilir ki, bu, eyni zamanda, sözlə sazın ahəng və ritmindəki (havacatındakı) bir-birini tamamlayan, bütövləşdirən məqamları da kifayət qədər görüntüyə gətirir. Digər tərəfdən, şair sazı bir alət (özü də müqəddəs

bir alət kimi!) təsvir etməklə yanaşı, onu dilləndirən aşığın məharət və qüdrəti barədə də kifayət qədər təsəvvür yaradır. Belə bir xüsusiyyəti şairin ayrı-ayrı vaxtlarda nəşr olunan kitablarında, ikicildliyində və çoxcildliklərində yaxından müşahidə etmək olar. Məsələn, şairin 2010-cu ildə nəşr olunan ikicildliyində ayrıca bir bölmə - “Saza baxsın tariximi yazanlar” adlanır. Və bu bölmədə saz-söz dünyasının azman sənətkarlarının müdrik və nəsihətamiz fikir və düşüncələrinin izinə düşülür. Bu baxımdan “Əmrah dayı”, “Aşıq Kamandara məktub”, “Ədaləti dinlədim”, “Aşıq Xanlara”, “Bu sazımı”, “Tellər”, “Bəlkə”, “Dindirə”, “Aşıq Əmrah”, “Üç müqəddəs duyğu”, “Sarıldığım sazı mənim”, “Bu saz kimi” şeirlərində şair saz-söz dünyası ilə təmas və ünsiyyətini, bağlılığını, bir canda iki qəlb kimi qərar tutduğunu özünəməxsus detal və təfərrüfatlarla canlandırır.

Əlbəttə, Zəlimxan Yaqubun sazla, sözlə ülfət və ünsiyyəti yalnız bu bölmədəki şeirlərlə məhdudlaşıb qalmır. Onun deyişmələri də bilavasitə aşıq yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərinə maraq və diqqətə bir nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xalq şairi aşıq şeirinin bilicilərindən olan Osman Sarıvəlli ilə, Təbrizli Sönməzlə, Aşıq Kamandarla, Aşıq Mikayıl Azafı ilə, Aşıq Şəmşirlə deyişmələri də aşıq şeirinin bu qos-qoca janrına yeni ruh və nəfəs gətirən bir cəhd kimi qiymətləndirilə bilər.

“Zəlimxan nə yazsa, saz dilindədi” şeirində şair öz sənət kredosunun təyinatını belə təsdiq edir:

Yorulmaz köhləni, büdrəməz atı,
Ocaqdı, torpaqdı ömrü, həyatı.
Zəlimxan nə desə-qoşma, bayatı,
Zəlimxan nə yazsa, saz dilindədi.

Bu, bir daha onun təsdiqləyir ki: “Zəlimxan Yaqubun qurub-yaratdığı söz aləmində Saz bu poeziyanın həyat və dirilik mənbələrindən biridir. Folklor ənənələrimizə, saz mədəniyyətinə onun qədər içindən bağlanmış, aşıq sənətinin texnologiyasının onun kimi mükəmməl mənimsəmiş başqa bir müasir şairimizi misal göstərmək də çətinidir.

Etiraf edək ki, Azərbaycanda muğamın dərki müstəvisində ədəbiyyatın timsalında Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poeması hansı işi görübsə, Zəlimxan Yaqubun “Saz” poeması da saz havalarının dərki müstəvisində eyni işi görüb”.

Şübhəsiz ki, “Saz” poeması ilə bağlı bu mülahizələrdə müəyyən həqiqətin olduğunu danmaq olmaz. Ancaq şairin yaradıcılığında, xüsusi olaraq epik, həm də epos – dastan poetikasının struktur əlamətləri ilə yaxından səsleşən əsərlərdə də bilavasitə aşıq sənətinin, saz və söz

dünyamızın tanınmış nümayəndələrinin obrazlarını yaradan nümunələrə də kifayət qədər yer ayrılır.

Belə bir janrda qələmə alınan nümunələr içərisində 2006-cı ildə qələmə alınan “Hüseyn Saraclı dastanı” (dastan-romanı) özünün quruluşu, mövzu və ideya- bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şair yaradıcılığında dastan yaratmaq ənənəsinə həvəs və marağın oyanmasını on üç cildlik “Əsərləri”nə yazdığı on sözdə belə izah edir: “Ömrümün uşaqlıq çağlarından böyük sənətkarların danışdığı dastanları yaddaşıma köçürməyim, o dastanların qəhrəmanlarına bənzəmək həvəsim sonralar mənə o imkanı verdi ki, “Saz”, “Yunus Əmrə”, “Ələsgər”, “Aşıq Hüseyn Saraclı”, “Əbədiyyət”, “Peyğəmbər” kimi lirik-epik əsərlər, dastanlar yaratdım. Əgər vaxtilə çox böyük təsir gücünə, dil gözəlliyinə malik olan dastanları qəlbimə, ruhuma köçürməsəydim, məndə zərrə qədər çübhə yoxdur ki, yuxarıda adını çəkdiyim əsərlərin heç biri dünyaya gəlməzdi”.

Əsər ulu Borçalı mahalının ünlü sənətkarı aşıq Hüseyn Saraclının həyatı, yetişdiyi mühit, ailə, el-oba çevrəsi, aşıqlıq sənətinin incəliklərinə yiyələnmək məharəti, ən nəhayət, sənətinin zirvəsində böyük ad-san, şöhrət qazanması təbii və inandırıcı boylarla nəql olunur. Dastan poetikasının bütün elementlərini özündə əks etdirən əsərin başlanğıcının ənənəvi ustadnamə ilə açılması belə bir həqiqətdən soraq verir. Ustadnamə, şübhəsiz ki, Hüseyn Saraclıdan da verilə bilərdi, ancaq Zəlimxan Yaqub özünün bu qəlibləşən janrın tələblərinə tam şəkildə cavab verən yaxşı bir nümunəsini təqdim edir:

Körpə vaxtı bir beşiyə sığırsan,
Cavan vaxtı dünya sənə dar gəlir.
Bivəfadı, bel bağlama ömrə sən,
Aylar keçər, qış yetirər, qar gələr.

Əyilməyə qoymayasan işini,
Sındırasan ehtiyacın dişini,
Nizam olmaq tez ucaldar kişini,
Hardan gəlsə əllərinə var gələr.

Qılinc ensə, qalxan olmaz hər sinə,
Oğulsansa çətin günə gər sinə,
Ay Zəlimxan, iş dönəndə tərsinə,
Nə dost çatar, nə imdada yar gələr.

Dastanda şeirlə nəsrin növbələşməsi də tarixi ənənədən irəli gələn bir yaradıcılıq örnəyinə sədaqətin bariz faktı kimi diqqəti çəkir. Söz və ifadələrin, məclisə (auditoriyaya) ünvanlanan nəsihətamiz fikirlərin bir-

birinə tutacaq və vəsilə yaratması da bu mənada təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Belə ifadələrdən birinə diqqət ayıraq: “Atınız yüyrək, baxtınız yeyrək olsun!

Adətən ustadnamələrdən sonra işlənən qutlamalar və ya növbəti ustadnaməyə keçidi nişan verən ritual xarakterli etiketlərin gözlənilməsi də dastanda sadəcə olaraq təkrarçılıq faktından uzaq bir səciyyə daşıyır: “Ustadlar ustadnaməni iki deməz, üç deyər”, biz də deyək üç olsun, dərdlərimiz puç olsun, qurbanımız qoç olsun!”

Buradakı məzmun və mündəricə yeniliyi, dilin ahəngdarlığından, səslənmə effektindən yararlanmaq nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü büruzə verir.

Daha sonra dastanın baş qəhrəmanı Hüseyn Saraclının qarapapaqlılar içərisində şöhrətindən, Borcalı mahalının Saraclı kəndində keçirdiyi ağıl-qaralı günlərdən geniş söhbət açılır.

Şirin təhkiyə ilə qələmə alınan dastanda Hüseyn Saraclının başını qara sazin sinəsinə basıb xüsusi həvəs və ehtirasla oxuduğu-çaldığı havaların tərəvətli, insanı ovsunlayan, sirli-sehirli bir aləmə aparmaq qüdrəti barədə kifayət qədər təsəvvür yaradır.

Müəllif – təhkiyəçi əsərin yaranma səbəbləri barədə danışarkən tanınmış el sənətkarı ilə ruhi- mənəvi təmaslarını daha inandırıcı və səmimi bir şəkildə vermək üçün nağıl və dastan strukturunda fəal şəkildə iştirak edən yuxu və onun yozumu kimi elementlərdən bacarıqla yararlanması burada özünü kifayət qədər göstərir.

Dastana ön söz kimi verilən Xalq yazıçısı Elçinin Zəlimxan Yaquba açıq məktubunda bu xarakterik bədii mətnin səciyyəvi xüsusiyyətləri ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparılır və müəllif irəli sürdüyü mülahizələrini konkret müddəalar əsasında nümunələşdirməyə çalışır. Biz onlardan yalnız birinə diqqəti yönəltmək istəyirik: “Hüseyn Saraclı dastanında folklordan birbaşa sitatlar yoxdur, ancaq mən bu əsərdə həqiqi mənada folklorla nəfəs almaq hadisəsi müşahidə etdim.

Folklorla nəfəs almaq – mənim aləmində xalqın güzəranına, məişətinə, etnoqrafiyasına dərinlən bələd olmaq və bunları öz içində yaşatmaq, həmin xalqın dilini, psixologiyasını ən incə məqamlarına, ən zərif çalarlarınacan mənimsəmək, hiss etmək deməkdir.”

Bu müşahidələr tamamilə dəqiq və konkret bir mənzərəni əks etdirmək gücünü nümayiş etdirir. Müəllifin “...folklordan birbaşa sitatlar yoxdur...” tezisi əslində dolayısı da olsa, Zəlimxan Yaqubun yeni bir folklor mətni yaratmaq istiqamətində qazanmış olduğu yaradıcılıq nailiyyətinə bir işarə edildiyi açıq-aşkar anlaşılmaqdadır.

Aşığın, el sənətkarının yetişdiyi mühitin xarakteri, saz-söz dünyasına məxsus özəlliklər də dastanda müəllif – qəhrəmanın xarakterini tam

təsəvvürə gətirilməsinə xidmət edir. İlk mükəllimədə aşırıq Hüseyn Saraclının bu mahaldan çıxan şair Ağacandan “Mansırı” havası üstə oxuması həm də ənənəyə, sələfə xələf ehtiramının yaxşı bir nümunəsi kimi yadda qalır. Daha sonra el şairinin başına gətirilən faciə və müsibətin ürək sızladan ağrı-acıları dilə gətirilir. Savadına, dini biliklərə yaxından bələd olduğuna görə zülm və işgəncələrə məruz qalan şair Ağacanın doğma el-obası Cümrüdən Borçalının Quşçu kəndinə köçməsi, buradan gedər-gəlməzə – Sibirə sürgün edilməsi, ömür-gün yoldaşı Zəhranın onun sümüklərini gətirərək Qaçaqan qəbiristanlığında torpağa tapşırması Şura hökumətinin amansız təqiblərini, təzyiqlərini və işgəncələri haqqında yetərincə qənaət hasil edir. Dastanda bu acı taleyi yaşayan yalnız şair Ağacan deyil. Eyni aqibəti aşırıq Hüseyn Saraclının atası Qurban kişi də yaşamaq məcburiyyətində qalır.

Dastanda ənənəvi mövzu, o cümlədən tarixiliklə müasirlik üzvi vəhdət halında özünün ifadəsini tapır. Burada məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, sevgi yaşantıları, gənc aşuqların dərin və qarşılıqlı hiss və duyğularına geniş yer ayrılır.

Beləliklə, adi məişət qayğıları, səmimi sevgi və məhəbbət duyğularının özündə belə insanın geridə qalan yaşantılarının, yaddaşında dərin iz buraxan hadisələrin xatırlanması dastanda baş verən hadisələrin, dövrün ümumi mənzərəsi ilə bağlılığını bir daha təsdiqləyir.

Dastanda aşırıq Hüseyn Saraclının dilindən tez-tez səslənən dərd, qəm və nisgil, onun əsas səbəbləri, bəiskarları barədə kifayət qədər söhbət açılır ki, bu da əsər boyu cərəyan edən hadisələrin bitkinliyini, bir-birinə söykək olan olayların ipə-sapa düzümünə, ardıcılıqla bir-birini əvəzlənməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, dastanın əvvəlində aşuğun sinəsində qövr eləyən dərdin tarixçəsinin çözülməsində iki fəal obrazın və qəhrəmanın üzleşdiyi (dərdleşdiyi) səhnə diqqəti çəkir. Burada Zəlimxan Yaqubun aşığına ünvanladığı misralarda bu cəhət bütün cizgiləri ilə yadda qalır:

Yenə, a Saraclı, nə yandırırısan,
Dərdin hər üzündən xəbərinmi var?
Göylərə sovrulan torpağın, daşın,
Dağlara tən gələn kədərinmi var

Bu həqiqət sazla deyildiyi kimi, sözlə, mükəllimə ilə də dilə gətirilir, dərdin, möhnətin, qəlb sarsıntısının fəsadlarına beləcə güzgü tutulur:

“Sazla dediyim kimi, sözlə də ustadı sorğu-suala tutdum:

-Ustad, toxunduğun iki mətləbin açılmasını sən öz dilindən istəyirəm. Birincisi, niyə dedin ki, xalq dəmdən tapanda, mən qəmdən tapmışam? İkincisi də, niyə söhbətə şair Ağacanın o qəmli sözləriylə başladın? Bu dərd nə olan şeydi, ay ustad?

-Oğul, dərdlə lap köhnədən, dədə-babadan qan qohumluğum var. Məni ilk dəfə dərdlə qan tanış eləyib. Qohumlarım çox olsa da, məni dərddən çox

istəyəni yoxdu, ay bala. Nə qədər ki, uşaq idim, bizə az-az gələrdi. İldə bir-iki dəfə gələr, üzünü bozardar, gözünü ağardar, dişini qıcıyar, yavaş-yavaş xəlvətə çəkilib gedərdi. Mən böyüdükcə o da böyüdü, sonralar məndən əl çəkmədi. Qardaşınam dedi, dostunam dedi. Səninlə ömürlük sirdaş olacağam dedi:

Dərdə mərdim...
Düşməsin dərdə mərdim.
Yazıq canım neyləsin,
Tifilkən dərd əmərdim.

Elə bil çərxi-fələk bu dərdi mənim boynuma biçmişdi. Dərdin mənə quşu qonmuşdu. Məni yaman çox istəyirdi. Mən ondan qaçmaq istəyirdim, o isə məndən bir addım da kənara çəkilmək istəmirdi”.

Aşıq Hüseyn Saraclının dərdi sazla, sözlə deyimində, izharında diqqəti cəlb edən, möhnəti, nisgil və acıları yüyrək bir dillə (avazla) səsləndirən misralara nəzər yetirək:

Niyə dedim, necə dedim, nə dedim,
Yaxşı dinlə, yaxşı anla, yaxşı qan.
Hər nə varsa məndən sənə əmanət,
Yaxşı dinlə, yaxşı anla, yaxşı qan.

Dərdim çoxdu, açma mənim falımı,
Zalım dövrən zəhər etdi halımı,
Yaxşı öyrən mənim ərzi-halımı,
Yaxşı dinlə, yaxşı anla, yaxşı qan.

Qan üstündə bir məmləkət quruldu,
Al-qanımız nəstər ilə soruldu,
Ağlar gözümlə ağlamaqdan yoruldu,
Yaxşı dinlə, yaxşı anla, yaxşı qan.

Mən Hüseynəm, şərbət mənə ağıdı,
Şeytan feli ömrümü zə yağıdı,
Niyə belə dərd sinəmi dağıdır?!
Yaxşı dinlə, yaxşı anla, yaxşı qan.

Bütövlükdə, nümunə gətirdiyimiz bu bəndlərdə Hüseyn Saraclının ömür və taleyinin ən səciyyəvi məqamları boy göstərir. Aşıq dövrünün, zamanənin sitəmlərini, insan taleyinə açdığı qəm və izzirab cığırlarını özünəməxsus bir

ədə ilə ifadə edir, oxucunu (dinləyicini) keçmişin arxada qalan anları ilə üzübüz qoyur, keçmişə bir ibrətamiz tarixi dönm kimi mühüm önəm verir.

Akademik Nizami Cəfərov şairin yaradıcılığında milli etnil-mədəni sistemin bütün əlamət və təzahürlərinin poetik ifadəsinə münasibət bildirərək yazır: “Zəlimxan Yaqub bütöv türk dünyasının şairidir... O, mənsub olduğu türk etnosunun tarixini, mədəniyyətini, nəinki yaxşı bilən, eyni zamanda bu tarixi, mədəniyyəti (və mentaliteti!) özünün yaradıcı varlığında təcəssüm etdirən bir sənətkar, düşüncə adamıdır”.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Ensiklopedik-məlumat kitabı. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, səh.957.
2. Nəcəfova M. Zəlimxan Yaqubun İstiqlal poeziyası. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, “ Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, səh. 237.
3. Həbibbəyli İ. Zəlimxan Yaqub sənətinin özünəməxsusluğu. Ədəbi şəxsiyyət və zaman, Əsərləri, 10 cildə, II cild, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017, səh.924
4. Yaqub Z. Özün basdırdığın ağaca söykən. İki cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010, səh.111-112
5. Yaqub Z. Zəlimxan nə yazsa, saz dilindədi. Özün basdırdığın ağaca söykən. İki cildə I cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010, səh.181.
6. Turan A. Ön söz: “Dünənin işi deyil, Zəlimxan başdan gəlir”, Özün basdırdığın ağaca söykən. İki cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2010, səh.10.
7. Yaqub Z. Hüseyn Saraclı dastanı (dastan-roman) Bakı, “Pedaqogika” nəşriyyatı, 2007, səh.7.
8. Xalq yazıçısı Elçinin Zəlimxan Yaquba açıq məktubu, ”525-ci qəzet”, 20 yanvar 2007-ci il.
9. Cəfərov N. Zəlimxan Yaqub. AzAtaM, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, səh.48.

A. Гасымова

Образ народного мастера Зелимхан Ягуба в дастан-романе "Гусейин Сарачлы"

Резюме

В статье рассказывается о теме, художественной идее и вопросах мастерства дастана "Гусейин Сарачлы" - одного из оригинальных примеров традиции дастанства, занимающий уникальное место в

творчестве народного поэта Зелимхана Ягуба. Вообще говоря, в этих параграфах наиболее важными моментами его жизни и его судьбы являются примеры Хусейна Саракли. Ашуг раскрывает круг круга, храмы времени, печаль и мучение судьбы человека и ставит читателя (слушателя) лицом к лицу с прошлым, придавая значение прошлому как легендарной истории. Эти наблюдения демонстрируют способность отражать совершенно ясную и конкретную картину. Авторская «... не прямая цитата из фольклора ...» явно понимается как свидетельство творческого достижения Залимхана Ягуба в создании нового фольклорного текста.

В статье направляются к изучению и анализу факты, подтверждающие новые подходы, внесенные поэтом в поэзию дастан.

A. Gasimova

**Image of national master in the epos-novel "Huseyin Sarachli"
by Zelimkhan Yagub**

Summary

In the scientific article describes the theme, artistic idea and creative issues of "Huseyin Sarachli's epos" which is one of the original samples of tradition of dastanism, occupying a unique place in the creativity of the national poet Zelimkhan Yagub. Generally speaking, in these paragraphs, Hussein Saraclly's most important moments of his life and his destiny are examples. The ashug exposes the circle of the circle, the temples of the time, the grief and anguish of the human destinies, and sets the reader (the listener) face to face with the past, giving importance to the past as a legendary history. These observations demonstrate the power to reflect a completely clear and concrete picture. The author's "... no direct quotation from the folklore ..." is clearly understood to be an indication of the creative achievement of Zelimkhan Yagub in creating a new folklore text.

The facts confirming the new approaches to the poetry of epos by the poet directed to the study.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XURAMAN KƏRİMOVA
AMEA Folklor İnstitutunun “Dədə Qorqud”
şöbəsinin böyük elmi işçisi
kerimova.xuraman@rambler.ru

FOLKLOR MƏTNİNDƏ JANRLARIN TƏYİNİ VƏ QRUPLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: folklor, nağıl, janr, atalar sözləri, dastan, toplama, sistemləşdirmə, nəşr

Key words: folklore, genre, tale, proverb, epos, systematizing, collecting, publication

Ключевые слова: фольклор, жанр, сказка, пословица, дастан, сбор, систематизация, издание

Mətnlərin tərtibində əsas işlərdən biri də nümunənin ədəbi növünü və janrını düzgün təyin etməkdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində artıq Azərbaycan ziyalıları ciddi şəkildə folklorun toplanması ilə məşğul olmağa başladılar. Elə bu dövrdən əksər toplayıcılar topladıqları materialları özləri nəşr etdirmişlər. Bu nəşrlərin tərtibi də həmin toplayıcılara məxsus olmuşdur. Toplama və tərtib prosesində başlanğıc iş folklor materiallarının janrının müəyyənləşdirilməsidir. Xalq ədəbiyyatında bir-birinə yaxın olan janrların həddlərini ayırmaq bəzən çətinlik yaradır və buna görə də müxtəlif nəşrlərdə eyni nümunələr fərqli başlıqlar altında verilir. Məsələn, SMOMPK toplusunun 24-cü buraxılışında N.Kalaşevin topladığı “Şirvan tatarlarının atalar sözləri” mövzuya görə düzülmüşdür və Allahla bağlı atalar sözləri ilə başlayır. Birinci mətn belədir: *Allaha özünü pılov yeyən tanı* (7, 1). Bunun arxasınca isə atalar sözü yox, qarğış verilmişdir: *Allah ona qotur versün, dırnağ verməsün* (7, 1). İkinci mətn formaca atalar sözünə oxşasa da, janr baxımından onlar arasındakı fərqi N.Kalaşev görə bilməmişdir.

Söyləyici bəzən danışdığı mətnin janrını özü elan edir. Ümumiyyətlə, xalqın dilində folklor janrlarının xüsusiyyətlərinə işarələr edən xeyli nümunələr, məcazlar mövcuddur. Məsələn, *onunku da dillərdə dastan* oldu (haqqında söhbət gedən adamın həyatında baş verən hadisələrin çoxluğu, daha böyük zamanı əks etdirməsi, adi əhvalatlardan seçilməsi və bu səbəbdən sıx-sıx söylənilməsi vurğulanır), *tapmaca tapmırıq ki...* (sorgu zamanı suala verilən cavabların dəyişkən, çoxvariantlı olduğu hallarda söylənilir), *bəsdir mənə layla çaldın* (birini mübarizədən çəkəndirməyə, əlini işdən soyutmağa, fəaliyyətini dondurmağa təhrik edən şəxsə etiraz məqsədilə deyilir), *lətifəsi səndən uzaq* (bənzədilən qəhrəmanın gülünc vəziyyətə düşməsi diqqətə çatdırılır və bu

hissənin həmsöhbətə aid olmadığı vurğulanır) və s. kimi nümunələrdə adı çəkilən janrların xüsusiyyətlərinə aid müəyyən ştrixləri görmək olur.

Xalq arasında işlənən *mənə nağıl danışma* ifadəsi Azərbaycan folklorunda nəsrin bariz nümunəsi olan nağıl janrının xüsusiyyətlərini kifayət qədər xarakterizə edir. Söhbət zamanı dinləyənin söyləyəne etirazı, danışdıqlarının yalan, uydurma olduğuna irad mənasında başa düşülən bu deyimdə *nağıl* sözü onun janr xüsusiyyətlərinə görə seçilmişdir. Nağıldan istifadə zamanı söyləyicinin bədii təxəyyülü hüdud tanımır: o, işıqlı dünyadan qaranlıq dünyaya keçir, yel qanadlı atla, uçan xalça ilə dünyanın bu başından o başına çatır, abi-həyat suyu içib ölümsüzlük qazanır və s. *Nağıl dili yüyürək olar* ifadəsi də mühitin sürətlə dəyişə bilməsindən xəbər verir. Buradan görünür ki, hər kəs nağılçı ola bilməz. Nağıl danışan güclü fantaziyaya, çevik bədii təxəyyülə, obrazlı təfəkkürə malik olmalıdır. Təxəyyülünün çevik olması və hüdud tanımaması, həm də uydurmalarını əsas süjetə bağlaya bilməsi, bütün bunlarla əsərin ideyasını açmağa çalışması nağılçının əsas və çox vacib qabiliyyətidir.

Maraqlıdır ki, söyləyici dastan söyləyərkən də çox vaxt *sizə bir nağıl söyləyim; belə nağıl eləyirlər ki...* deyər sözə başlayır. Elə həmin səbəbdəndir ki, H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar)” kitabında “Şahzadə İbrahim”, “Tahir Mirzənin nağılı”, “Şahzadə Qasımın nağılı”, “Şahzadə Bəhrəmın nağılı”, “Məlik Məhəmmədin nağılı”, “Moğum şahın nağılı”, “Nəcəfin nağılı” adı altında verilmiş yeddi dastan oxucuya nağıl kimi təqdim edilmişdir. Görünür, söyləyici ifa etdiyi mətni dastan yox, nağıl kimi təqdim etmişdir. Tərtibçi bunun fərqiə varmamış, dastanları da nağıl janrının sırasında vermişdir. Görkəmli folklorşünas İ.Əbbaslı bu barədə yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, kitabda dastanlar “nağıl” adı ilə təqdim olunmuşdur ki, bu, toplusunun adında da özünü göstərir. Burada nağıl adı ilə təqdim olunan dastanlar elə dastan kimi də başa düşülməlidir. Bu cür təqdimat təsadüfi deyil, çünki bu gün də uzun illərdən gələn bu ənənə aşıq mühiti çevrəsində davam etməkdədir” (3, 8).

Ümumiyyətlə, nağıl janrı təhkiyə üsulu ilə söylənilən digər janrlarla: lətifə, əfsanə, rəvayət, qaravəlli ilə çox zaman qarışıq salınır. İ.Əbbaslıın söylədiyi kimi, dastanın nağıl kimi təqdim edilməsi təsadüfi deyil (3, 6). Buna səbəb xalq dilində təhkiyə üsulu ilə söyləmə prosesinin adının *nağıl etmək* olmasıdır ki, həmin söz *şifahi surətdə bildirmək, danışmaq* mənasını verir və bu cür işlənmə məqamında janrı yox, söyləmə prosesini bildirir. Deməli, söyləyici bu məqamda nağıl sözünü işlədərkən janra deyil, prosesə işarə edir. Bu məqamda toplayıcı və tərtibçinin nağıl məfhumunun hansı mənada işləndiyini araşdırması çox vacibdir. Çünki söylənilən mətnin janrının düzgün qeyd edilməsi onların qənaətindən asılıdır.

Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq janrdaxili bölgülərin verildiyi “Arvad ağısı” toplusunda mütərəqqi xüsusiyyətlərlə yanaşı, müəyyən sistemləşdirmə qüsurları da nəzərə çarpır. Nəşrdə kitabın adında işlənmiş “ağı” sözünə uyğun olmayan nümunələr də özünə yer almışdır (1, 7). Toplunun tərtibi haqqında Y.V.Çəmənəminli “Folklor yolu” məqaləsində yazır: “Arvad ağısı”nda ağılarla bərabər bayatılar, vəsfi-hallar və xalq oyunları qarışmışdır. Bu xırda məlumat folklorun o zamankı vəziyyətini aydın bir surətdə göstərir. Folklor toplayanlar isə işə təsadüfi olaraq yanaşmışlar, hazırlıqları olmamış və məsələnin elmi cəhətinə heç də əhəmiyyət verməmişlər” (5, 81). Düşünürük ki, bu haqlı irada səbəb nəzm formasında olan xeyli fərqli məzmunu malik əsərlərin yer aldığı toplusun düzgün adlandırılmamasıdır. “Ağı” burada verilmiş nümunələrdən yalnız birinin adıdır və bununla da kitabın adında içərisində verilənlər üçün məhdudiyət yaradılmışdır.

Mətnin janrının düzgün müəyyənləşdirilməsi ciddi bir məsələdir. Əks təqdirdə, bir janra məxsus nümunə aid olmadığı (ola bilər ki, çox bənzədiyi) digər janrın adı altında verilə bilər. Bu da elmi cəhətdən özünü doğrultmur. Belə bir vəziyyətlə M.Qəmərlinin “Atalar sözü” kitabında qarşılaşırıq. Tərtibçi atalar sözlərinin sırasında digər kiçik janrlara aid nümunələr də vermişdir ki, bu da seçim zamanı janr baxımından dəqiqləşdirmə aparılmadığını göstərir. Məsələn: *Allah sağ gözü sol gözə möhtac eyləməsin* – alqış (2, 28); *Heç kimin yarası göz qabağında olmasın* – alqış (2, 45); *Xeyirini görmədiyim oğulun vayını eyləyim* – qarğıış (2, 36); *Adın nədir, Rəşid, bir de, bir eşit* – cırnatma (2, 26) və s.

20-ci illərin folklorşünaslarından olan Salman Mümtaz əsasən lirik növün janrlarının, xüsusən Azərbaycan bayatılarının toplanması, nəşri və araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. O, uzun illər Aşıq Abdulla adlı sənətkarın əsərlərini toplamış və nəşr etdirmişdir. 1935-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Sarı Aşıq və bayatıları” kitabı mürəbbə və təcislər, təcis, bayatılar, təxəllüslü bayatılar, tapmacalar bölmələrindən ibarətdir. Çox qərribə görünən odur ki, “Sarı Aşıq və bayatıları” adlanan bir kitabda mürəbbə və təcislər, tapmacalar da yer ala bilmişdir. Yalnız dörd misralı və lirik növdə olması bayatı ilə ümumi əlamətləri olan bu fərqli nəzm nümunələrinin bayatıların sırasında verilməsi sistemləşdirmə qüsurudur. Tapmacaların da fərqli janr olduğu nəzərə alınmamış, bayatılar kitabında verilmişdir. S.Mümtaz Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi mövqeyi olan bayatı araşdırmaçısı olmuşdur. Amma tərtibçi-müəllifin mətnlərin qruplaşdırılmasına hansı mövqedən yanaşması başa düşülmür.

Janrların müəyyənləşdirilməsində toplama və sistemləşdirmə zamanı fərqi nəzərə alınmayan bir məqam var: bu, atalar sözləri və deyimlərin çox zaman bir-birindən fərqləndirilməməsidir. Deyim xalq arasında ən çevik

işlənən folklor nümunələridir. Əsasən təsvir xarakteri ilə seçilən, daha çox kinayə, eyham, irad məqamlarında istifadə olunan və mənfi çaların üstünlük təşkil etdiyi bu söz birləşmələri fikrin dəqiq və obrazlı ifadə formasıdır. Bu ifadələrdən əksər hallarda epitet, bənzətmə, mübaliğə və s. bədii təsvir vasitələri kimi obraz və situasiyaları xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

Deyimlər nəşrlərdə əksər hallarda atalar sözlərinin sırasında verilir. Lakin son dövrlərə aid “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından “Ağbaba folkloru”, “Gədəbəy folklor örnəkləri”, “Şəki folklor örnəkləri” kitablarında deyimlər ayrıca başlıq altında təqdim olunmuşdur. Bu nəşrlərin hər birində deyimlərin qarşısında hansı kontekstdə işlədilməsi izah edilmişdir. “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından olan “Qaraqoyunlu folkloru”nda da “Deyimlər” bölməsi var. Amma burada toplanmış nümunələrin işlənmə məqamı göstərilməmişdir. *Ot kökü üstə bitər; urvası bizdən olmasa, kündəsi küt düşər* (4, 224; 225) nümunələrinin atalar sözü olması heç bir mübahisə doğurmur. Lakin kitabda “Atalar sözləri” bölməsi olmasına baxmayaraq, bu və bir sıra digər atalar sözləri deyimlərin sırasında verilmişdir.

Bayatının janr sərhədləri çox dəqiqdir. Xalq ədəbiyyatında bu quruluşda bir neçə şeir növü var ki, onların adları fərqlidir. Məsələn, bayatı, haxışta, gülüm ey, ağı, vəsfi-hal, layla, mahnı bayatı janrının formal əlamətlərini özündə əks etdirir. Bunlar məzmunca fərqli şeirlərdir və söylənmə məqamları da müxtəlifdir. Bir çox nəşrlərdə bayatı, haxışta, gülüm ey, ağı, vəsfi-hal eyni başlıqda – bayatı adı altında, bəzilərdə isə ayrıca başlıqlarda qruplaşdırılır.

Folklor mətnləri sırasında bir mətnin müxtəlif janr nümunəsi kimi təqdim edilməsi ilə də qarşılaşırıq. Məsələn, aşağıda verilən nümunə tərəfimizdən bir söyləyicidən sanama, digər ikisindən isə tapmaca kimi toplanmışdır:

Əhdim noxut,
Çıxdı söyüt.
Yarpağıdı
Şabalıd (8)

Söyləyici “Balbalacan” oynayarkən bu sanamanı söylədiklərini bildirmişdir. Digər söyləyici isə həmin mətnin tapmaca olduğunu, lakin cavabını bilmədiyini, başqa birisi isə mətnin janrının tapmaca, cavabının isə *findıq* olduğunu söyləmişdir. Ümumiyyətlə, eyni folklor mətninin müxtəlif janr kimi təqdim edilməsi nadir hadisə deyil. Məsələn, nağıl formulu kimi qəbul edilən və qaravəlli kimi söylənilən mətn “Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri” kitabında tapmaca kimi verilmiş, cavab yeri isə nöqtələrlə işarələnərək boş buraxılmışdır:

Hamam hamam içində,

Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində.
(.....) (6, 30)

Tərtib zamanı janrlarının düzgün təyin edilməsi və qruplaşdırılmasında yaranan problemlərin daha çox kiçik janrlarla bağlı qarşıya çıxır. Azərbaycan folklorunda atalar sözü, inanclar, andlar, alqışlar, qarğışlar, əfsunlar, fallar, türkəçarələr və s. kiçik janrlarda mətnlər özəl ad daşımır və onların qruplaşdırılmasında yaranan çətinliyin əsas səbəbi də mətnlərin adsız olmasıdır. Deməli, adısız mətnləri tərtib edərkən aid olduğu janrın adı altında; janrı eyni, işlənmə məqamı fərqli olan nümunələri isə mövzu üzrə qruplaşdırmaqla digərlərindən fərqləndirmək məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Arvad ağısı / Tərtib edən: Abbaszadə Mirzə Abbas. Transliterasiya edən: Xəlilov R. – Bakı: Səda, 2004. – 58 s.
2. Atalar sözü / Tərtib edən: Qəmərli M., transfonoliterasiya və sözlüyün müəllifi Xəlilov R. – Bakı: Səda, 2003. – 56 s
3. Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar) / Tərtib edən: Əlizadə H. Redaksiya heyəti: Kazımoğlu-İmanov M., Abbaslı İ., Xəlilov R. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 316 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, VII kitab, Qaraqoyunlu folkloru / Tərtib edənlər: İsmayılov H., Süleymanov Q. – Bakı: Səda, 2002. – 465 s.
5. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III c. – Bakı: Elm, 1977. – 328 s.
6. Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri / Transliterasiya və tərtib edənlər: Xəlilov R., Xürrəmçızı A. – Bakı: Nurlan, 2013. – 92 s.
7. Пословицы ширванских татар // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. В 46-ти вып. Вып. XXIV. – Тифлис, 1898. III отдел. – С. 1-211.
8. АМЕА Folklor İnstitutunun arxivi, İnventar №1358.

Х.Керимова

Определение и группировка жанров в фольклорных текстах резюме

Одной из основных работ при составлении текста, является правильное определение типа литературного жанра. Уже с конца XIX, начало XX веков Азербайджанские ученые начали вплотную заниматься сбором фольклорных материалов, именно с этого периода

многие собиратели сами и начали издавать их. Подбор изданных материалов относились самим же собирателям. Сам процесс собирания и подбора фольклорных материалов и определял его жанр. В статье рассказывается о проблемах связанные с определением и группировкой жанра, при собрании фольклорного материала. Одним из важных условий этой проблемы состоит в необходимости выявления точности классификации жанров, со стороны сказителей и собирателей. Правильное определение жанра текста является важной задачей, в противном случае, какой-либо текст, относящийся не к своему жанру (это может быть и схожесть текстов) может быть представлен под другим жанром, которая не будет имеет научную основу. Есть и такое незначимое положение, когда при определении и группировки жанров очень часто не учитывается различие пословиц и поговорок, сказок и дастанов, притчей и легенд. В статье и рассказывается о проблемах и решениях данных задач.

Kh.Karimova

Definition and classification of genres in folklore texts

Summary

One of the main works in the compiling of the texts is to define properly the literary type and genre of the sample. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century the Azerbaijani intellectuals began to work with the compiling of folklore seriously. From that period most collectors had published the materials themselves. The compiling of those publications also belonged to those collectors. The initial work in the collection and compilation process is the identification of the genre of folklore materials. In the article it is said about the problems encountered in identifying and grouping genres in the collection of collection materials. It's one of the important terms to determine the correctness of the classification of the genres noted by the teller or the collector. Defining the genre of the text properly is a serious matter. Otherwise, a genre can be given as an example of a different genre (which may be very similar). And it does not justify itself in scientific terms. There is an unmatched moment during the collecting and systematizing time of the definition of genres: it is the problem of not distinguishing the proverbs and sayings, tales and eposes, legends and rumors from each other. In the article it is said about the solution of such problems.

Rəyçi: Ləman Süleymanova
Filologiya üzrə fəşəlfə doktoru, dosent

XANIM CƏLİLOVA
ADU
calilova@mail.ru

TƏQDİMAT REMARKASININ DRAM MƏTNİNİN YARANMASINDA ROLU

Açar sözlər: təqdimat, dram, personaj, prepozissiya, element

Key words: introductory, drama, person, textual preposition, element

Ключевые слова: презентация, драма, персонаж, препозиция, элемент

Təqdimat remarkası dram mətninin fəvqündə durur, dram əsərinin “titrləri” funksiyasını yerinə yetirir. Tədqiqatçılar bunu belə təsvir edirlər: “Bu siyahıda adlar representativ funksiya daşıyır və bu cür də personajların oxucu (tamaşaçı) üçün və quruluşçu üçün sirkdə “parad-alle” kimi təqdimatını (yəni izahını) verməyə xidmət edir” [86, s.153].

Formasına görə, təqdimat remarkası həqiqətən, representativ siyahını, bədii filmlərdə titri, sirkdə parad-alleni xatırladır, ancaq bu əksər hallarda yalnız quruca siyahı olmaqla bitmir. Bu remarka növü tamaşaçı üçün yalnız tamaşa zalında satılan və ya paylanan xüsusi (yazılı) proqramlarda verilə bilər, ancaq bu halda tamaşaçı yenə oxucuya çevrilmiş olur.

Burada, bir qayda olaraq, hər bir personajın yaşı, xarici görkəmi, ictimai mövqeyi və başqa personajlara münasibətdə qohumluq və dostluq əlaqələri haqqında qabaqcadan məlumat verilir. Bununla oxucuda hər bir tip haqqında ilkin təsəvvür canlandırılır; teatrın yaradıcı truppası üçün isə aktyorların tamaşaya hazırlanmasına qabaqcadan kömək göstərilmiş olur.

1. İştirakçıların siyahısı ilə yanaşı, onların zahiri görkəmini, yaşını, başqa iştirakçılarla qohumluq və ya başqa əlaqələrini, cəmiyyətdəki ictimai mövqeyini izah edən məlumatları da əhatə edən remarka *tam təqdimat remarkası* adlandırıla bilər. İngilis dramaturgiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan dramaturgiyasında (xüsusən, klassikada) tam təqdimat remarkası kifayət qədər geniş yayılmışdır. Məsələn:

Bayraməli bəy – altmış iki yaşında, ağ saqqal, Avropa libasında.

Şahmar bəy – onun qardaşı, əlli beş yaşında, saqqalı hənalı, ibarətlə danışan, çərkəs libasında.

Səfərqulu – iyirmi altı yaşında, Avropa libasında, başında papaq

bəyin oğlanları

Rəsul – on altı yaşında, məktəbxana libasında

Əsgər – Bayraməli bəyin nökrəri, on səkkiz yaşında, köhnə libasda.

(N.Vəzirov. “Ev tərbiyəsinin bir şəkli”)

Bayraməli

Yaxud:

Alxan – kolxoz sədri, altmış yaşında, az savadlı.

Sədəf – onun qızı, iyirmi üç yaşında, orta təhsilli.

Turac – Sədəfin yaxın rəfiqəsi, iyirmi iki yaşında, beşinci sinfi qurtarıb.

Uğur – gənc oğlan, sonra kolxoz sədri, iyirmi yeddi yaşında, ali təhsilli... (İ.Əfəndiyev. “Bahar suları”)

Klassik dram mətnlərində də, müasir dram əsərlərində də (xüsusən ingilis dramlarında) bir sıra hallarda təqdimat remarkasında təsvir hərtərəfli verilmir, personajın bu və ya digər xüsusiyyəti (məsələn, ya xarici görkəmi, ya ictimai mövqeyi, ya başqa personajlarla qohumluq və ya dostluq əlaqəsi və s.) haqqında müxtəsər qeyd göstərilir. Məsələn, Şekspirin “Otello” dramında 13 əsas iştirakçının konkret adı təqdim edilmiş, onlardan beşinin ictimai mövqeyi, qalanlarının isə bir-birinə fərdi aidiyyəti göstərilmişdir. “Romeo və Cülyetta”nın təqdimat remarkasında 17 əsas surətin adı qeydə alınmış, onlardan cəmi dördünün ictimai mövqeyi, qalanlarının isə qohumluq və dostluq əlaqələri göstərilmişdir. Burada Şekspir personajların nə yaşı, nə də xarici görkəmi haqqında heç nə demir. Görünür, bunun əsas səbəbi Şekspir dövrü teatrının imkanları ilə əlaqədar olmuşdur.

Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov öz komediyalarının təqdimat remarkasını Şekspirə nisbətən daha müfəssəl təsvir etmişdir. Eləcə də müqayisə et:

Cənnətəli ağa – böyük mülkədar, əlli iki yaşında, qırmızısaqqal

(Üç təsvir komponenti: cəmiyyətdə mövqeyi, yaşı, zahiri görünüşü təsvir edilir).

Xanpərvər bəyim – onun təkumənd övrəti, qırx yaşında
(İki komponentli təsvir verilmişdir) ...

Allahqulu

Şahqulu

Səfiqulu

} *ev qulluqçuları* (hərəsi bir komponentlidir)

Güləndam

Telli

} *ev nöqərləri*
(hərəsi bir komponentlidir).

Mirzə Əsgər (İzahat komponenti “mirzə” sözündə əks olunduğundan ayrıca təsvir verilmir).

Kərbəlayi Məhəmmədəli – yalançı, gopçu, *Cənnətəli ağanın rəiyyətlərindən biri*

(İki komponentlidir: xasiyyəti və cəmiyyətdə sosial mövqeyi təsvir edilir).

(N.Vəzirov. “Adı var – özü yox”)

Yaxud:

Əbdürrəhman bəy – əlli iki yaşında, çinovnik, qulluqdan çıxmış (üç komponentli izahat verilmişdir)

Xırda xanım – onun övrəti (birkomponentli izahat)

Səkinə xanım – onların qızı, on səkkiz yaşında (ikikomponentli izahat)

Əbdürrəhim – nökar

Pəri – qarabaş

Nurcahan – aralıq övrəti

Heydərli – dərviş, iranlı (iki komponentli)

İsgəndər bəy – cavan həkim (iki komponentli) və s.

(hərəsi birkomponentlidir)

(N.Vəzirov. “Daldan atılan daş topuğa dəyər”)

Diqqəti aşağıdakılar cəlb edir:

1. Remarkanın təqdimat-izahat komponentləri sayca müxtəlif ola bilər.

2. Adların siyahısında personajların cəmiyyətdəki ictimai-sosial mövqeyini əks etdirən titulu göstərilirsə, bunların bir daha ayrıca təsvirinə ehtiyac qalmır. Müq. et: yuxarıdakı *Mirzə Əsgər*, həmçinin: *Dəli Şirin* (N.Vəzirov. “Daldan atılan daş topuğa dəyər”), *Molla Səfi*, *Aşıq Vəli* (N.Vəzirov. “Yağışdan çıxdı, yağmura düşdük”) və s. Bu halda tam təqdimat remarkasında personajın yerdə qalan xüsusiyyətləri təsvir aparatına salınır: yaşı göstərilir, zahiri görkəmi təsvir edilir, xasiyyətinin əsas cəhətləri sadalanır və s. Müq. et yuxarıdakı misalda: *Kərbəlayi Məhəmmədvali* adında titul işləndiyi üçün onun təsvirində yalnız *yalançı*, *gopçu*, *Cənnətəli ağanın rəiyyətlərindən biri* yazılmışdır.

Həmçinin:

Hacı Qəmbər – əlli yaşında, sövdəgər...

Hacı Salman – tacir...

Mayor Xudaverdi bəy – xaşalqarın...

Dəyirmançı Qıdı kirvə – gödək, qoca kişi, üzü qırxıq, uzun *sallamabığ*... (N.Vəzirov. “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”)

3. Personajların təsviri verilən hissədə bir söz birləşməsi ilə iki təsvir komponenti ifadə oluna bilər. Bu cür izahata “tərkibi təsvir” demək olar. Məsələn: *İsgəndər bəy* – *cavan həkim* (yuxarıda) remarka elementində personajın həm təxmini yaşı (“cavan”), həm də peşəsi (“həkim”) ifadə edilmişdir.

4. Azərbaycanlı müəlliflər ad seçmədə Azərbaycan xalqına xas bütün etnolinqvistik faktların doğruldurlar: əsasən klassik dramalarda təqdim olunan

nökər, qarabaş, qulluqçu surətlərinin adları tarixi gerçəkliyi əks etdirir: Əbdürrəhim (nökər), Pəri (qarabaş), Yetər (qulluqçu), Cəbi (nökər), Mahmud (nökər), Allahqulu, Şahqulu, Səfiqulu (ev qulluqçuları), Güləndam, Telli (ev nöqərləri) və s. (N.Vəzirov). Necə deyərlər, müəlliflər başa düşürlər ki, “nökər Xanpolad ola bilməz” və ya “Xanpolad nöqərcilik etməz”.

“Təfəkkürə qarşı münasibətdə dilin beşinci funksiyası modelləşdirmə funksiyasıdır” [27, s.81]. Azərbaycan dramaturqları təqdimat remarkasının modelləşdirilməsində həmişə mahir olmuşlar. Burada tam modeldə ifadə olunmuş komponentləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Model iki hissədən ibarət olur: 1) personajların adları, 2) təsvir-izahat komponentləri.

– Personajların adları: burada iştirakçının şəxs adı, rütbəsi, titulu, ləqəbi, vəzifəsi, ikinci adı təqdim oluna bilər;

– Təsvir-izahat hissəsinin komponentləri (konstituentləri) bunlardır:

- 1) personajın yaşı,
- 2) personajın zahiri görkəminin təsviri,
- 3) başqa personajlarla qohumluq münasibətləri,
- 4) personajın ictimai-sosial mövqeyi,
- 5) personajın xasiyyətinin əsas əlamətləri,

6) əsərdəki hadisələr başlanmamışdan əvvəl personajın başına gəlmiş əhvalat (məsələn: *Fəxrəddin bəy - cavan oğlan, darülfünunu tamam etmiş*. N.Vəzirov. “Müsibəti- Fəxrəddin”; *Əşraf bəy - cavan oğlan, Dilbər xanımın bacısı oğlu, oxumuş*. N.Vəzirov. “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”; *Əbdürrəhman bəy - əlli iki yaşında, çinovnik, qulluqdan çıxmış*. N.Vəzirov. Daldan atılan daş topuğa dəyər” və s.). Tam təqdimat remarkası konstituentlərinin sayca belə çoxluğu yalnız onların rəngarəng keyfiyyətlərini nümayiş etdirir və əslində remarkada hər personaj üçün bunlardan iki-üçü tətbiq olunur. Beləliklə, təqdimat remarkasının yarımnövlərini müəyyənləşdirmək üçün meyar tapmaq ehtiyacı ön plana çıxır. Bu meyarı iki nöqtəyi-nəzərdən müəyyən edirik: remarkada ümumilikdə konstituentlərin növ kəmiyyəti göstəricisi baxımından və hər personajın təsviri üçün tətbiq olunan konstituentlərin sayı baxımından. Birinci baxımdan ən azı üç növ təsvir konstituentinin, ikinci baxımdan isə hər personaj üçün orta hesabla ən azı iki, lakin müəyyən sayda iştirakçılar üçün mütləq üç təsvir - izahat konstituentinin verildiyi remarkaları “tam təqdimat remarkası” hesab edəcəyik. Əlbəttə, təklif olunan meyar şərti mahiyyət daşıyır, lakin zənn etmək olar ki, o, təqdimat remarkasının ən zəngin variantını özündə əks etdirir. Misal üçün aşağıdakı tam təqdimat remarkasını nəzərdən keçirək: *Almaz - müəllimə, 18 yaşında (vəzifə və yaş təsvir edilir).*

Xanımnaz - onun anası, 42 yaşında (qohumluq əlaqəsi əlavə olunur)...

Barat – } komsomolçular

Gülverdi – (ictimai-sosial mövqe bildirilir). (C.Cabbarlı. “Almaz”)

Göründüyü kimi, burada konstituentlərin ümumi sayı baxımından dörd təsvir vasitəsi (vəzifə, yaş, qohumluq əlaqəsi, ictimai-sosial mövqe) işlədilmişdir. Ayrı-ayrı personajların təsviri baxımından isə həmin pyesdə aşağıdakı vəziyyətin şahidi oluruq: Almaz - 2 təsvir, Xanımnaz - 2, Fuad - 2, Temurtaş - 2, Camal - 3, Mirzə Səməndər - 2, Barat - 1, Gülverdi - 1, Allahverdi - 2, Sürmə - 2, Aftil - 2, Yaxşı - 2, Baloğlan - 2, Şərif - 1, Hacı Əhməd - 2, İbad - 3, Balarza - 2, Gülxanım - 2, Ocaqqulu - 2, Kərbəlayı Fatmansa - 3 təsvir (Təbiidir ki, epizodik və statist personajlar bu statistikaya salınmır). Cəmi 20 personaja 40 təsvir düşür - orta hesabla hər personaja 2 təsvir, iki personajın isə hər birinə 3 təsvir verilmişdir.

Şekspirin “Romeo və Cülyetta” dramında: Escalus - 1, Paris - 2, Montague və Capulet - 1, Romeo - 1, Mercutio və Benvolio - hərəsi 2, Tybalt - 1, Juliet - 1 təsvirlə verilmişdir.

Bütün bunlar tam təqdimat remarkasına əyani nümunə sayıla bilər.

Təqdimat remarkasını müəllif tərəfindən rejissor və aktyorlara təqdim etmək üçün personajlara verilmiş “xasiyyətnamə” kimi də qiymətləndirmək olar. Məsələn, Sona xanımın Heydər bəyin adaxlısı olmasını, Kərəməlinin Hacı Qaranın nökrəri olduğunu əsərin mətnində də, dialoji situasiyalarda da vermək olardı. Tam təqdimat remarkası bütün bunları öz üzərinə götürməkdə lap əvvəldən aktyoru rola hazırlayır. Bəzi dramlarda müəllif mətnin prepozisiyasında verilmiş təqdimat remarkası ilə kifayətlənməyərək, hər pərdənin əvvəlində də həmin məclisdə iştirak edəcək personajları ayrılıqda təqdim edir. Başqa bir variantda təqdimat remarkası mətnin prepozisiyasında yox, hər pərdənin əvvəlində verilir. Məsələn, Nəcəf bəy Vəzirovun dörd pərdəlik “Təzə əsrin ibtidası” dramında hər aktdan (məclisdən) əvvəl məhz həmin parçada iştirak edən personajların siyahısı təqdim edilir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də özünün beş məclisdən ibarət məşhur “Ağa Məhəmməd şah Qacar” dramında iştirakçıları məhz bu cür – hər məclisdən qabaq təqdim edir (yeni personajları əlavə edir, həmin məclisdə səhnəyə çıxmayan personajları siyahıdan çıxarır). Buna baxmayaraq, iştirakçıların dramın başlanğıcında, “pərdə açılmamışdan əvvəl”, ümumi siyahıda təqdim olunması ənənəvi və səciyyəvidir.

Ədəbiyyat

1. Пенковский А.Б., Шварцкопф Б.С. Типы и терминология ремарок //Культура речи на сцене и на экране. М.: Наука, 1986, с. 150-170.
2. Rəcəbov Əbülfəz. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərənəsr, 1993, 150 s.

Х. ДЖалилова

**Роль презентации ремарков в тексте драмы
Резюме**

Презентация ремарка используется как виртуальный элемент драматического текста и выступает в качестве его названия. Ремарка презентаций напоминает нам список репозитория. С помощью презентативных ремарков предоставляется предварительная информация о возрасте, внешности, общественной позиции и дружбы персонажа. Такие ремарки можно охарактеризовать как полные презентационные ремарки. В некоторых случаях ремарки презентаций дается в начале каждого акта, а не в начале текста.

Неполные ремарки презентации включают информацию о персонаже. Согласно функции выполняемой в драме презентационных ремарков, вывод заключается в том, что ремарки презентации являются виртуальными элементами драматического текста.

КН.Jalilova

**The role of the introductory remarks in the
formation of drama text.
Sammary**

The introductory remarks is a virtual element of the dramatic text, which is placed at the beginning of the text and performs the function of its titrates. It reminds you of representative list according to its form. Through the introductory remarks, each person`s age, appearance, public position and friendship are pre-informed. Such remarks can be called full introductory remarks. In some cases, the introductory remarks are given at the beginning of every act, rather than in the textual preposition.

Incomplete introductory remarks provide general information about personality. Its possible to call some remarks partial because only persons` names are introduced there. According to the function performed in the drama text of the remarks, it`s possible to conclude that the introductory remarks are virtual element of the drama text.

**Rəyçi: Nərgiz Gözəlova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

MİNARƏ QULUYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
minara@mail.ru

M.P.VAQIFİN QOŞMALARINDA MƏHƏBBƏT VƏ
GÖZƏLLİYİN İFADƏSİ. LİRİK QƏHRƏMAN

Açar sözlər: şeir; lirika; tərənnüm etmək; müəllif; təsvir etmək; əsərlər; kədər

Key words: poem; lyrics; glorify; author; describe; works; sorrow

Ключевые слова: стихотворение; лирика; воспевать; автор; описать; произведение; печаль

XVIII əsrdə Azərbaycan şeiri xalq poeziyasından bəhrələnərək yüksək zirvəyə çatmışdır. Lirika bu dövr Azərbaycan şeirində xüsusi vüsət almışdı.

Rus şairi P.Antokolski «Поэты Азербайджан» («Azərbaycan şairləri») məcmuəsində yazırdı: «Azərbaycan poeziyasının ən fərqləndirici və parlaq xüsusiyyətlərindən biri bütün dövrlərdə və hər fərdi yaradıcılıqda onu musiqi və mahnı ilə yaxınlaşdıran gərgin lirizmin mövcud olmasıdır.» (288, 24-26)

Poeziyamızın ana xəttini, ruhunu güclü lirizm təşkil edir.

Lirika – qədim yunan dilindəki *lira* sözündəndir. Qədim Yunanıstanda şeirlər lira adlı musiqi alətinin müşayəti ilə ifa olunurdu. Bu musiqi alətinin sədalari altında oxunan şeirlər epik və dramatik əsərlərdən fərqli olaraq bədii dərkətmənin obyektini baxımından seçilirdi. Lirik şeirlərdə hadisələrin geniş və hərtərəfli detalları ilə təsvirinə rast gəlmirik. İnsanların bir-birinə münasibətləri, hərəkətləri lirikada geniş təfsilatı ilə göstərilir. Lirikada insanın daxili aləmi, onun hissləri və düşüncələri bədii şəkildə mənimsənilir. İnsanın hiss və həyəcanları tərənnüm yolu ilə ifadə olunur. İnsanın xarici aləmlə münasibətlərindən aldığı təəssüratlar istirab və ehtiraslar lirikada öz əksini tapır. Lirikada hisslərin dinamikası, emosionallıq əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Şair hər hansı bir obyektə, hər hansı bir hadisəni tərənnüm edəndə də yenə öz subyektiv-poetik hisslərini verir.

M.P.Vaqifin qoşmaları öz lirizmini incə hisslərin bədii dil ilə ustalılıqla ifadəsi ilə seçilir. «Hayıf ki, yoxdur!» rədifli qoşmasında Kür qırağının təsvirindən daha çox lirik qəhrəmanın narahat qəlbinin hiss və həyəcanlarının tərənnümünə üstünlük verilir:

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Arazın, cümlə cahanın,

Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası hayıf ki, yoxdur! (214, 24-25)

M.P.Vaqifin qoşmalarında yüksək sənətkarlıqla tərənnüm olunan gözəllərin obrazlarından əlavə, lirik qəhrəmanın mənəvi-psixoloji aləminin təsviri ilə də qarşılaşırıq. Bu isə lirik qəhrəmanın poetik obrazının yaranmasında, bədii obrazın subyektiv düşüncələrinin tərənnümündə müstəsna rola malikdir.

M.P.Vaqifin qoşmalarını fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də nitqin, ifadənin ekspressiv funksiyasıdır. Qoşmalarda şairin həyata münasibəti ekspressiv şəkildə verilir. M.P.Vaqif qoşmalarında xarici aləmdən aldığı ani, keçici hissləri də lirik qəhrəmanın dili ilə verir. Xarici aləmdən alınan assosiativ duyğular poetik ifadənin predmetinə çevrilir. Şair xarici aləmi təsvir edərkən də orada öz hisslərini, duyğularını verir:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı, siyah tellərin
Hərdən tamaşası hayıf ki, yoxdur! (214, 24-25)

M.P.Vaqifin qoşmalarında müəllifin fərdi subyektiv düşüncələri əsas yer tutsa da, bu lirik əsərlər həm də ümumbəşəri məzmun daşıyır. Burada hiss və həyəcanlar təkcə şairin özünə aid deyil, daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. M.P.Vaqifin qoşmalarında şairin xarici aləmə münasibətinin emosional ifadəsi öz əksini tapmışdır:

Nədəndir sözümə cavab verməmək,
Həm camal gizlədib, üz göstərməmək
Gecələr gözlərim xabı görməmək,
Ol siyah nərgizi-məstanədəndir. (214, 73-74)

M.P.Vaqif qoşmalarında təsvir daha təsirli, daha emosional bir şəkildə verilir. İnsanlar arasındakı münasibətlərin, onların psixoloji aləminin dərk edilməsində təsvir mühüm əhəmiyyətə malik olur. M.P.Vaqif eşq şairidir. Onun lirik qəhrəmanı böyük məhəbbətə qadir, öz eşqi uğrunda hər cür maneələri dəf etməyə hazır olan, özünü və eşqini dərk edə bilən bir insandır. Şair özü öz lirikasının qəhrəmanıdır, şairin şəxsi hiss və həyəcanlarının təsviri real həyatdan müəyyən dərəcədə fərqli verilir. Qoşmalarda təsvir olunan məhəbbət, emosionallıq şairin daxili aləminin mexaniki surəti deyildir. Şairin poetik hissləri həyatda, gündəlik məişətdə rast gəldiyi hadisələri ifadə edir. M.P.Vaqifin poetik təxəyyülünün məhsulu

olan qoşmalarda elə məqamlar vardır ki, oxuduqca onların şairin sevgisi, məhəbbəti ilə bağlı olduğuna böyük inam yaranır. M.P.Vaqifin məhəbbət mövzusunda yazdığı qoşmalar müəyyən dərəcədə onun tərcümeyi-halı ilə bağlıdır. Şairin şəxsiyyətinin müəyyən cizgiləri onun qoşmalarında əks olunmuşdur.

Yenə məni yaxar yanar odlara,
Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim
Mən ha öldüm, möhnət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim. (214, 50-51)

M.P.Vaqif qoşmalarında lirik qəhrəman sədaqətli aşiq kimi eşqlə, məhəbbətlə fəxr edir, sevgilisinin vüsalından kənarda nə varsa hamısından imtina etməyə hazır olduğunu bildirir. Eşq, məhəbbət, hünər, dəyanət bu aşiqi, bu lirik qəhrəmanı fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Əsil aşiq eşqi yolunda canından keçməyə, hətta dinindən dönməyə hazır olduğu kimi, Vaqif qoşmalarının lirik qəhrəmanı da bütün bunlardan asanlıqla imtina etməyə hazırdır.

Tiflis şəhərində gürcü gözəllərini görən şair tərsa qızı üçün dinindən dönmə Şeyx Sənana haqq qazandırır. Şairin lirik qəhrəmanı sevgilisini islam aləminin müqəddəs ziyarətgahları Kəbə, Məkkə, Kərbəla və Mədinə ilə müqayisə edir, gözəlin qaşlarına qiblə deyib baş əyərək ibadət etməyi üstün tutur. Şairin lirik qəhrəmanı din-imanı sevgilisinin onu heyran edən züflərinə bağlamışdır:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətimdir.
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək,
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.

Bağlamışam din-imanı zülfünə,
Mənim kimi heyran hanı zülfünə?
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə,
Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir. (214, 54-56)

Qəmzə peykanıyla tökdü qanı
Xatalara saldı din-imanımı,
Əyri durdu, süzgün baxdı, canımı
Aldı o şux gözlər, amma nə gözlər. (214, 80-81)

M.P.Vaqif qoşmalarının lirik qəhrəmanı sədaqətli bir aşiq kimi eşqlə, məhəbbətlə fəxr edir, sevgilisindən ayrı nə varsa, hamısını inkar edir. M.P.Vaqifin lirik qəhrəmanının eşqi yüksək hünər və dəyanət nişanəsidir. Onun fikrincə, eşq yolunda canından keçməyə hazır olmayan aşiqə igid demək olmaz. Güzəl insani keyfiyyətlərə malik olan bu aşiq vüsal yolunda hər cür əzab-əziyyətlərə dözməyə hazırdır. Onun məhəbbəti sonsuzdur, eşqi böyükdür. Bu aşiqin qəlbindəki eşq ən adi tayı-bərabəri olmayan bir məhəbbətdir, vəfa, etibar və sədaqət rəmzidir. Bu məhəbbəti heç nə ilə - nə şöhrətlə, nə var-dövlətlə, nə də ad-sanla əvəz etmək olmaz. O çox uca və müqəddəs bir hissidir. Sevgi gözəl lirik qəhrəmanın şahı, sultanı, xaqanıdır.

Vəhdətim, xoş günüm, söhbətim, dəmim,
Fəqfirum, Qeysərim, Cəmşidim, Cənim,
Xosrovum, xaqanım, Şahi-əzənim,
Padşahım, həm əla sultanım mənim. (214, 62-63)

Bu eşqin əzəmətini, bu məhəbbətin böyüklüyünü yalnız sevməyi, könül verməyi bacarmayan bədbəxtlər, sevginin nə olduğunu başa düşməyən nadanlar dana bilər.

Sərasər bir yerə yığılsa xublar,
Sənin bir muyinə tay ola bilməz
Günəş kimi şölə verər camalın,
Belə gözəllikdə ay ola bilməz.

Vaqifəm, mən sənə heyran olmuşam,
Qaşların yayına qurban olmuşam
Dərdindən didəsi giryan olmuşam,
Qanlı yaşım kimi çay ola bilməz. (214, 30-31)

M.P.Vaqif qoşmalarının lirik qəhrəmanı eşq aləminin sonsuz əzab-əziyyətlə, həm sevinc, həm də kədərlə, vüsal həsrəti ilə dolu bir aləm olduğunu yaxşı bilir. Bu eşq aləminin qaranlıq gecələri, aydın səhərləri vardır. Lirik qəhrəmanın sevgilisi “alagözlü”, “sərvi boylu” dilbər gecə-gündüz onun dilinin əzbəridir. Aşiq sevgilisinin həsrətini çəkir, onsuz sonsuz zülmətə düşdüyünü qara dumanlara büründüyünü, hicran atəşində yandığını bəyan edir. Şair sevgilisinin dərdindən xəstə olmuşdur. O, gecə-gündüz ah-nalə edir, dərdi-qubarı günbəgün artır. Sevgilisi bu aşiqin dilinin əzbəridir, fikri və xəyalıdır.

Ala gözlü, sərv boylu, dilbərim,
Həsərin çəkdiyim canan, bəri bax!
Gecə-gündüz fikrim, zikrim, əzbərim
Üzöldü taqətim, aman, bəri bax! (214, 128-129)

M.P.Vaqif öz dövrünün açıqfikirli şəxsiyyətlərindən idi. Həyatın nemətlərini sevən şair dünyəvi eşqi, həyatı hər şeydən üstün tutur. M.P.Vaqifin lirik bir şair kimi yetişməsində onun dövrünün ədəbi mühitinin müəyyən rolu vardır. Ədəbi nöqtəyi-nəzərdən bu dövrün iki səciyyəvi xüsusiyyəti daha çox nəzərə çarpır. XVIII əsrdə lirik şeir xalq poetik yaradıcılığına əsaslanır və inkişaf edirdi. M.P.Vaqifin qoşmaları məhəbbət yalvarışları deyildir, ehtiraslı, tələbkar məhəbbətin tərənnümüdür. Şairin poeziyasında sadəlik, səmimiyyət və emosionallıq vardır. M.Füzuli Azərbaycan poeziyasında qəzəlin ustasıdır. M.P.Vaqif isə öz qoşmaları ilə ədəbiyyat tariximizdə unudulmaz yer tutur. Onun şeirlərini qidalandıran mənbələr xalq poetik yaradıcılığı, aşıq şeiridir. M.P.Vaqif əruz vəzninin bütün incəliklərini çox gözəl bilir, bu vəzndə təkrar olunmaz əsərlər yaradırdı. Lakin onun yaradıcılığında heca vəznində yazılmış şeirlər xüsusi yer tutur. M.P.Vaqif yaradıcılığında klassik şeirlə folklorun çox maraqlı sintezi özünü göstərir. Şair klassik şeirin ən gözəl xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirmiş, onun ənənələrindən lazımınca bəhrələnmiş və sənətkarlıq baxımından gözəl poeziya yaratmışdır. Onun yaradıcılığı ilə XVIII əsr Azərbaycan şeirində yeni üfüqlər açılmış, klassik poeziyamızda yeni bir keyfiyyət yaranmışdır. M.P.Vaqifin qoşmaları klassik məhəbbətdən bəhs edən lirikadan fərqlənir. Şairin qoşmalarındakı şux və ehtiraslı məhəbbətin tərənnümü, həyatsevərlik şeirimizə xüsusi gözəllik gətirmişdir. Şair öz qoşmalarında bədii sözün heyvətəməz örnəklərini yaratmışdı. Bu qoşmaların əsas mövzusu sevgi, eşq, məhəbbət, gözəllik təşkil edir. Şairin qadın qəhrəmanı canlı insan duyğuları ilə yaşayan real surətdir. Bu qoşmaların estetik təsir gücü poetik obraz və fiqurlarla müəyyən edilir. Gözəlliyi və məhəbbəti tərənnüm etməyən şair yoxdur. Azərbaycan poeziyasında da bu mövzular əsas yer tutur. Oxucunu məhəbbət mövzusu ilə təəccübləndirmək o qədər də asan deyildir. Əgər şair yeni boyalar tapırsa, dəfələrlə dəyişilmiş sözlərə, işlənmiş mövzulara yeni nəfəs verməyi bacarırsa, sözlərə və fikirlərə yeni can və ruh verirsə, o zaman onun yazdıqları ölməz olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Поэты Азербайджана. М. – Л., 1962, 432 с.
2. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, 1945, 257 s.
3. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, 1960, 310 s.

4. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, 1968, 324 s.

M. Кулиева

**Тема красоты и любви в произведениях Вагифа. Лирический герой
Резюме**

Эта статья посвящается поэзии поэта-реалиста М.П.Вагифа. В ней описывается любовь и красота к прекрасным дам. Отличительной чертой его поэзии является гошма. Также в статье имеется информация о смысле слова «лирика». Лирика отражает внутренний мир человека, его чувства и мысли. В этой статье исследованы гошма Вагифа «Науф кі, уохдур» и другие. Гошмы Вагифа на тему любви в какой-то степени отражают его личные чувства. Он сравнивает свою любовь с такими святынями, как Каба, Мекка и Медина. В поэзии Вагифа так же большое место занимает фольклор. Он использовал классическую традицию народной поэзии для создания своих прекрасных стихов. Творчества Вагифа в XVIII веке создало новое течение в Азербайджанской поэзии. В гошмах поэта наибольшее отражение нашла женская красота.

M.Kuliyeva

**The expression of love and beauty in M.P.Vaqif's goshmas.Lyrical hero
Summary**

The article deals with love and beauty depicted in the qoshmas by Vaqif, the realist writer of Azerbaijan. His poetry mainly involves lyrical qoshmas. The etymology of the word “lyrics” is briefly elucidated in the article as well. The inner self of the man, his thoughts and feelings are embodied in the lyrics. The article analyzes “Heyif ki yoxdur” and other goshmas by Vaqif. His goshmas written on the theme love are to some extent related to his own life. He even compares his love with Kaba, Makka, Madina and Karbala.

Folklore occupies another special place in M.P.Vaqif's creativity. Keeping pace with classical traditions in his poems he created an aesthetic poetry. His creativity brought novel traits to the XVIII century Azerbaijani poetry. Beauty is the core object in the poet's goshmas. Hereby, he creates the image of beauty in his goshmas.

Rəyçi: Təhsin Mütəllimov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

AYŞƏN MƏMMƏDRZAYEVA
Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı
zeyd.mammadov.11@mail.ru
Bakı Şəhəri Ələt qəsəbəsi 110.Nəli tam orta
məktəbin direktor müavini

ƏDƏBİYYATDA POSMODERNIST ZAMAN ANLAYIŞI

Açar sözlər: postmodernizm, cərəyan, zaman, modernizm, obraz

Ключевые слова: постмодернизм, тренда, время, модернизм, образ

Key words: postmodernism, trend, time, modernism, image

XX əsrin sonlarından dəyişməyə doğru gedən ədəbiyyatda yeni cərəyanlar formalaşmağa başladı. Yeni metod və üslublar modernizm cərəyanını sıxışdırmağa başladı. Postmodernizm adlanan yenibir cərəyan formalaşdı ki, bu da ədəbiyyatda əsaslı dəyişiklik yaratdı. Postmodernizm modernizmə xas xüsusiyyətləri rədd etdi, onun spesifikliyini, obyektivliyini qəbul etmədiyi üçün əsərləri tədqiq edərkən alimlər arasındakı ayrılıq yarandı. Əsərlərin nəticəsi bitkin ideyaya dayanmır, fərqli baxışlar formalaşdırırdı. Romanın bir hekayəyə çevrilməsi daxili strukturunu əvvəlki dövrdə heç vaxt qarşılaşmayan bir şəkildə dəyişdi. Bu, yeni süjet xətti, obrazlar, vaxt, məkan, tematik elementlər, dildən istifadə forması və düşüncə tərzini də daxil etməklə bütün elementlərin çevrilməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə, əgər romanın hansı elementini qeyd etsək də, digər janra çevrildiyi andan etibarən müasir və postmodern dünya arasındakı fərqi ədəbi müstəvidə də dəyişdiyini görürük. Gündəlik gördüyümüz, alışdığımız ünsürlər özləri olmaqdan çıxır və yerinə reallığı mümkün olmayan povestə xas yeniliklərin daxil olduğu açıq-aşkar görünür.

Postmodernizm fəlsəfə, incəsənət və ədəbiyyatda bütün formaları, qaydaları inkar edən, onları sinkretik və qarışıq şəkildə təqdim edən cərəyandır. Bu cərəyan, hətta var olanı da qəbul etmir, daha sadə, aydın və sinkretik olan ideyanı təbliğ edir. Postmodernizm birgə fəaliyyət yox, fərdi fəaliyyəti əks etdirir. Postmodernizm daha çox fərdiliyi sevir. Burada xəyalpərəstlik qabardılmış şəkildə əks olunur. Məkan-zaman konsepti istənilən zaman dəyişə bilər. Bir əsərdə eyni anda müxtəlif mövzular əks olunur. Postmodernizm var olanı inkar edərək yeniliyə cəhd edir, Var olanla yanaşı olmayanı da əks etdirir. Və bu ünsürlər bir-biri ilə iç-içədir, ayrılmazdır. Bu tip əsərlərdə sərbəstlik ön planda dayanır. Məsələn,

yazıcının özü istənilən anda əsər daxilində iştirak edir. İstənilən obraz yox olub, yenidən var olur, hadisələrin məkanı və zamanı hər an dəyişə bilər. Bu xüsusiyyətlər postmodernizm cərəyanının ən vacib xüsusiyyətləridir. Tənqid demək olar ki, yoxdur. Əks olunan hissədə isə ironiya daha üstünlük təşkil edir. Həyatı boş bir əyləncə sayan postmodern yazıçılar hər bir anda sərbəstliyi qoruyurlar. Və yazıçı bu zaman çox sərbəstdir. Mətnin yazılma qaydası olmadığı üçün istənilən dəyişikliklər etmək olar. Zaman da bu xüsusiyyətlərin içərisindədir. Postmodern zaman bəlli vaxtda anıdan dəyişə bilər. Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan əsərlərdə də bu xüsusiyyət özünü daha geniş göstərir. İndiki zamanda əks olunan hadisə vaxtı qəflətən eyni hadisə keçmişdə də baş verir. Və ya əksinə hadisələr anıdan dəyişir, ancaq zaman olduğu kimi qalır. Postmodernizm özündə modernizmə xas xüsusiyyətləri dekonstruksiya edir. Yazıçı burada bir neçə mövzu üzərində işləyir. Bu məzmunların içərisində də məzmunu uyğun müxtəlif fikirlər, ideyalar var. Oxucu yalnız bu ideyaların birini, yəni özünə aid olanı seçir, başqa bir oxucu başqa ideyanı. Beləliklə, əsərədəki müxtəliflik özünü göstərir. "Yarımqıç əlyazma"da Dədə Qorqud və digər qəhrəmanlar tarixi keçmiş deyil, bugünü əks etdirirlər. Postmodernizm öz sərbəstliyindən istifadə edərək modernizmin mövzusu olan ayrılma və doğruyu əldə etmək üçün yaratdığı qaydaya tək cə qarşı çıxdı. Buna görə də o doğru zaman və məkanla məhduddur. Bu an modernizm məhdud qanunlara əməl etdiyi üçün öz funksiyasını itirir və heç nəyi özünə qanun qoymayan postmodernizmə verir. Keçmişdəki bədii əsərlərdə olan qanunları inkar edən postmodernizmi seçmək sənətini məşhurlaşdırmaq kolaj texnologiyası kimi xüsusi bir özəllik əldə etmək əvəzinə, xüsusi yolla heç bir qatışıq cərəyan olmadan hadisələrə ətraflı qiymət vermək bir hala salmaq postmodernist sənətin əsas məqsədidir. Bu cərəyan özünü romanlarda daha qabarıq göstərir. Yazıçı yazmaq istədiklərini ilk öncə bir zamana yığır. Və oxucunu ardıcıl olaraq hərəkət etdirir. Postmodernizm isə zamanı istədiyi kimi dəyişir. O, əks olunan hadisələri reflektor münasibətlərin məlumatlarından mümkün qədər uzaqda qaldığını təmin edərək onlardan ayrılır. İstər xarici, istərsə də, daxili həqiqətləri əks etdirmək məqsədi olmayan postmodernist roman qurmacanın xaricində qalaraq bu virtual kainatı əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu tip əsərlərdə zaman modern əsərlərdəki zaman anlayışını ortaya qoyaraq qarışıq bir şəkildə əks olunur.

İlk öncə postmodernistlər zamanı öz düşüncələrinə görə əks etdirir və özlərinə dərk etdikləri kimi də əsərlərdə əks etdirməyə çalışırlar. Fransanın məşhur psixoloqu Jak Lakana görə, zaman -bir xətt üzrə davam etmək demək deyil. Ona görə də zaman daima təkrarlanır. Bergos isə deyir: "Zaman müəyyən bir vaxtdır". Zaman bir xətdən daha çox dairəvi forma üzərində hərəkət şəklində əks olunur. Belə ki, eyni günlər təkrarlanır, lakin

əks olunan hadisələr müxtəlif olur. Buna görə də postmodern mətnlərdə zaman tez-tez təkrar olunan indilər içində hissə şəklində ələ alınır. Bu janrdə yazılan əsərlərdə sanki keçmiş və gələcək hər an indinin içindən çıxaraq özünü bürüzə verəcək şəkildə bir dairədə əks ifadə edilir. Bu tip əsərlərdə zaman parçalı şəkildə əks olunur. Və xüsusi özəlliklərlə göstərilir. Postmodern yazıçılar qəsdən hadisələri bölür və saxlayırlar. Sonda əsərin finalının başlanğıc olduğu ortaya çıxır. Bir neçə vaxt ərzində cərəyan edən hadisələrin indinin yox, keçmişdə baş verdiyi ortaya çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu priyomdan Anar "Göz muncuğu" əsərində istifadə etmişdir. Qəbrdən çıxarıldıqdan sonra fosfor adamın yaşadığı hadisələrin, sən demə, ölməzdən əvvəl yaşadıklarını ortaya çıxarır. Lakin elə hadisələr də var ki, məsələn dostunun onun yerini tutması, ona xəyanətkarlıq etməsini isə onun öldükdən sonrakı həyatında baş verdiyini söyləmək olar. Və , beləliklə, anlaşılmayan bir zaman çevrəsi ortaya çıxır ki, bu da sonsuz bir döngüselliyi öz yanına gətirir. Buna görə də zaman posmodern əsərlərdə zamanın quruluşu onun müəyyən gün, ay, il ilə ifadə edilən təqvimli zaman yox bu təqvimin bir-biri ilə qarışığından yaranan zamanı əks etdirir. Əsər təsvir olunarkən bir günlük hadisə bir gün yox bir il çəkir. Anarın digər bir əsəri olan "Əlaqə" povestində zaman içində zaman əks olunur. "Əlaqə" povestində də bu zaman qarışıq şəkildə təsvir olunub. Burada hadisələrin qarışıqlığı zamanın qarışmasına səbəb olur. Hətta indiki zamanda zaman göz önündə dəyişir. Belə ki, Ölmüş şəxsin ani görüntüləri, şəkillərin yerini və formasını dəyişməsi, qocanın bir an içində yerini dəyişməsi, ən möcüzəlisi isə liftin əksinə olaraq hərəkəti müxtəlif zaman birləşmələrini yaradır. İrəliyə doğru addımlamaqda olan zaman geriye doğru hərəkət edir. Zamanda qırılmalar baş verir. Və yazıçı burada sərbəstdir. Zamanı istədiyi kimi dəyişib istədiyi şəkildə salır. Hadisələr zamana görə isə dəyişmir. Bu xüsusiyyətlər posmodern əsərlərdə zamanın sərhədsiz olan indilərin içində birləşməsindən başqa bir şey deyil. Zaman hamının qəbul etdiyi saat, dəqiqə, saniyə deyil. Bütün bunları əks etdirmək üçün başqa bir şəkil olaraq istifadə edir." Kimlik arzular, bədən və ruh olaraq qanun olan qaydalar və ya da bir başqa dəyişməklə siyasi taktikalarla biçilib qurulmuşdur. Bu qanunların məqsədi normanı saxlamaqdır, yəni hər cür toposumsal və psixoloji düzensizliyi xaric edərək həm ağılı, həm də bədəni seçilmiş, asan öyrənilən, varlıq yetişdirməkdir (2, 32) Postmodern əsərlərdə zamanın qəhrəmanı da əsasında dayanan həqiqət, həyatın özündən gəlir. Türk tədqiqatçısı İsmet Emer deyir: "Postmodern mətnlərdə zamanın quruluşu, modern əsərlərdəki quruluşun əksinə qarmaqırıq bir zaman kimi, bəzən də müxtəlif zamanların bir-birilə birləşən qarışıq bir zaman kimi təsvir olunur. (3, 287)

Zamandan əvvəl yaşayan bir qəhrəman indiki zamanda özünə bir həyat tapır, yaxud da bu dövrün qəhrəmanı keçmişə gedərək oradakı

hadisələrin axışına qarışa bilər. Bu xronoloji ardıcılığın pozulması postmodern əsərlərin əsas ideyalarından biridir. Bu janrdə eyni zaman bir neçə dəfə təkrar oluna bilər. Əvvəl və sonra bir-birinə qarşı, səbəb və nəticə yəni determinizm ortadan qalxır. Əsərlərdə də bunu aydın görmək mümkün olur. “Göz muncuğu” əsərində də ölümdən sonrakı həyatın əks etdirilməsini görürük. obrazın əslində öləndən sonra dirilərək intiqam alması təəssüratı yaratsa da, əsər təhlil olunarkən məlum olur ki, burada obrazın ölənə qədərki həyatı təsvir edilmişdir. Amma bir fakt da var ki, yazıçı düşüncə tərzini oxucu ixtiyarına buraxır. Və bu da hər iki fikri irəli sürməyə əsas verir. Bu da zaman qarışıqlığı yaradır. Çünki qəbir qazılaraq ölü olaraq bilinən obrazın qəflətən dirilməsi də əsərdə verilibsə, deməli, bu cəhətdən də əsəri tədqiq etmək lazımdır. Zamanın qarışıqlığı bundan irəli gəlir ki, baş vermiş hadisələr obrazın ölənə qədərki həyatının, yoxsa dirildikdən sonrakı həyatının əks olunduğunu söyləmək mümkün deyil. Əgər yazıçı sonluğu oxucu ixtiyarına buraxırsa, deməli, zamanı müxtəlif aspektdən formalaşdırmaq olar. Deməli, İsmet Emerin dediyi kimi, postmodern əsərlərdə zaman bir-birilə birləşən qarışıq bir zaman kimi təsvir olunur.

Barry Levis deyir: “Postmodernizm tək-cə keçmişə pozmaqla qalmır, bu günü də qarışdıraraq, mənalı zaman hissini, ya da adi bir zamanın sakit axınını tezləşdirərək, hadisənin ortaya qoyulan dəyərliliyini pozur” (4, 147). Barry Levis də bu haqda doğru olaraq keçmişin və bu günün qarışmasını qeyd edir. “Göz muncuğu” əsərində bu fikri təsdiqləyərək qeyd etmək olar ki, keçmişdə və bu gündə olanlar hər ikisi qarışıq şəkildə göstərilir. Nəyin nə vaxt baş verdiyini anlamaq mümkün deyil. Dostunu öz iş otağında sahibkar kimi yerləşdiyini görərkən hadisələrin bu gün baş verdiyini düşünmək mümkün olduğu halda, əksinə obrazın ölümünə səbəb olan faktlardan birinin də məhz bu hadisə olduğu məlum olur. Deməli, hadisələrin keçmişdə və ya bu gündə baş verdiyini bir mənalı söyləmək olmaz. Bu əsərlərdə digər ünsürlər kimi zamanda böyük oyunun bir parçası olaraq ələ alınır və bu çərçivədə üst-üstə mindirilir, önəmsizləşdirilir və fərdiləşdirilir.

“Postmodern romanın təşkilinin tədqiqatı zamanı dialogizmin və səslərin polifoniyasının özəlliklərinə, hipertekstuallığa və intertekstuallığa, oxucuya müəllif fikrinin çatdırılması məqsədilə texniki vasitələrin istifadəsinə, pastişin və müxtəlif şablon və üslubların bədii parodik-ironik imitasiyasından istifadəsinə, hibridləşdirməyə, bədii zaman xaotik, fraqmentlər və sıxışdırılmış olmasına, bədii məkanda real və qeyi-reallığın qarışmasına, dini və mənəvi dəyərlərin dekonstruksiyasına, metaromanlaşmaya, bədii refleksiyaya xüsusi diqqət yetirmək lazımdır”. (1, 42) Postmodern romanlarda bu xüsusiyyətlər özünü tam şəkildə göstərir. Obrazın nitqi əsas faktorlardan biridir. Obraz zamanını istədiyi kimi oxucuya inandırmağı bacarmalıdır. Bu da onun özünün nə qədər zamanı yaxşı

anlaması və özünü həmin zamanda necə görməsindən irəli gəlir. Obraz qəti əminliklərlə addımlayarsa, zamanı zamana qarşı doğru yöndə istiqamətlənməyi bacarsa, özünü keçmiş ilə birlikdə tam şəkildə bu günə postmodern həyata doğru yerləşdirə bilirsə, deməli istəyinə nail olmuşdur. Və oxucu bütün olanlara inanmaqla yanaşı, həm də şahid kimi çıxış edir. Dekonstruksiya olmuş həyat bütün var oluşuyla artıq yeni qanunlara tabedir.

“Postmodern romanda müxtəlif şablon və üslubların bədii kodların parodik - ironik imitasiyasına geniş yer ayrılır. Postmodern romanda janr qarışıqlığı mübaligə edilmiş parodiya (istehza), daha doğrusu ironik parodiya (istehza) ilə bağlıdır. O.M. Freydenberqə görə «canlı və müqəddəs» olanlar parodiya edilə bilər. Postmodernizmdə «xəstə» cəmiyyətin böhran vəziyyətinə reaksiya kimi ironiya (istehza) və hər şeyə gülmək kimi amillər əsas əhəmiyyət kəsb edir. Postmodernizm müxtəlif bədii üslubları və janrları gülməli təqlidlərini müqayisə edərək nəzərdə tutur. Buradan da postmodern yazarların roman-pritça yaratmalarına meyl yaranır.”(1, 36) Nəticədə postmodernizm cərəyanı müasir ədəbiyyatda modernizmi keçərək yeni bir cərəyan formalaşdırmışdır. Bu cərəyanda yazılan əsərlər köhnəliklə yeniliyin yox, yeni bir formanın təməlidir. Zaman dəyişməsi, öz qanununa görə bir müstəvidə dövr etməməsi yeni fikirli bir cəmiyyətin formalaşmasına, yeni ideyaların yaranmasına səbəb olur. Yeni cərəyan kimi formalaşan postmodernizmdə zamana və obrazlara hansı yeniliklər gətirməsindən bəhs olunur. Ədəbiyyatda yaranmış yeni cərəyan özü ilə gətirdiyi yeni obrazlar və həyat tərzlərinə toxunulmuş, onların müsbət və mənfi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. S.Şərifova "Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı, Bakı- "Elm və Təhsil" 2015
2. Saylon Seneay, Postmodernizm
3. İsmet Emre," Postmodern və ədəbiyyat", Ankara 2006
4. Levis Barry, "Postmodernizm və roman", Ankara, 2006
5. Çağdaş dünya ədəbiyyatı. Elmi-kulturoloji publisitika, 2013
6. <http://xarici.azərbaycan.azeriblog.com/2007/09/18/professor-meri-klages-postmodernizm>
7. N. Kamal. Umberto Eko və Postmodernizm fəlsəfəsi. Bakı: Qanun, 2008, 208 s
8. Best St., Kellner D. The Postmodern Turn, Guilford 1991;
9. Böyükçöl K. Çöl. Bakı, «Qanun», 2010;
10. İbrahimova Ç. Американский постмодернизм и школа «черного юмора» Дж. Барт // Elmi əsərlər. Naxçıvan: NDU, Qeyrət, 2011, № 2;

A Mamedrzaeva

Понятие постмодернистской литературы в литературе

В статье представлена информация о постмодернизме. Исследованы эффекты постмодернизма на литературу и движение времени в постмодернистских работах. Здесь изучены законы современной литературы и влияние этих изменений на эффекты этих законов в постмодернистской литературе. Кроме того, влияние изменения времени на людей, их психологическое состояние, новый образ жизни, человека и времени, постмодернистские человеческие и временные отношения. Речь идет о том, какие инновации приносят в свое время и образ постмодернизма, который формируется как новая тенденция. В новых тенденциях в литературе были затронуты новые образы и образы жизни, выявлены их положительные и отрицательные черты.

A.Mammadrzayeva

The concept of postmodernist in literature

The article provides information on postmodernism. The effects of postmodernism on literature and the movement of time in postmodern works have been studied. Here, the laws of modern literature and the effects of these changes on the effects of these laws in postmodern literature have been studied. In addition, the effects of time change on people, their psychological state, new look of life, the human and time, the postmodern man and time relationships have been met.

It is about what innovations bring to the time and the image of postmodernism? Which is shaped as new trend. The new trends in the literature have been touched upon by the new characters and their way of life? And their positive and negative features have been identified. Writer Anars work was touched as an example in the article/ this trend was investigated on the basis of his works.

Rəyçi: Ramil Əliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

YUSİF RZAYEV

AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin əməkdaşı
yusifrza1951@mail.ru

DÜNYA ƏDƏBİYYATININ PARLAQ OBRAZLARI

Açar sözlər: şah, xan, bəy, etimologiya, maq, Azərbaycan, Avesta, od, işıq, Allah.

Key words: shah, khan, nobleman, etymology, mag, Azerbaijan, Avesta, flame, light, God.

Ключевые слова: шах, хан, дворянин, этимология, маг, Азербайджан, Авеста, пламя, свет, Бог.

“Biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı...”. Bu sözlər bizi sehləyir, xəyallarımızı qanadlandırır, nağıllar dünyasının cazibəli, doğma, şirin, min bir rəngli uzaq üfüqlərinə aparıb çıxarır. Kim sevmir nağılları? Uşaq da, cavan da, qoca da, fəhlə də, alim də, həkim də, yazıçı da, dövlət xadimi də...xalq yaradıcılığının bu nadir, qiymətli, misilsiz incilərinə müraciət edir, oxuyur, sevir, zövq alır. Xeyiri, yaxşılığı, işığı, ədaləti, dostluğu, məhəbbəti alqışlayır, şəri, qaranlığı, namərdliyi, zülmü, haqsızlığı isə pisləyir. Nağıllar hər bir xalqın tarixidir. Mənəvi-əxlaqi dünyasının, fikir və duyğular aləminin, arzu və istəklərinin, təfəkkür və düşüncələrinin, həyata baxışının salnaməsidir. Nağılların yaranma və yayılma coğrafiyası olduqca genişdir. Alim və tədqiqatçılar bütün dünyanı bürüyən bu əvəzsiz mənəvi-ədəbi sənət incilərinin ilkin yaranma məkanının Hindistan, Çin, İran, Ərəbistan olduğunu, Avropaya, dünyanın digər ölkələrinə də adlarını çəkdiyimiz bu Şərq ölkələrindən yayıldığını yazırlar. Çox təəssüf ki, bu zaman Azərbaycanın adı az-az hallarda çəkilir. Elə bil hamı – Azərbaycan alimləri də, dünya alimləri də unudurlar ki, **AZƏRBAYCAN QOCA ŞƏRQİN, ULU ŞƏRQİN, MÜDRİK ŞƏRQİN QAPISIDIR.** Şərqdən Qərbə isə bütün mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr məhz bu qapı ilə olmuşdur. Bütün maddi və mənəvi sərvətlər bu Qapıda, onun civarında yaranmış, formalaşmış və dünyaya ötürülmüşdür. Elə bil hamı unudur ki, dünyanın “başlanğıclar” kitabı ulu maq -Azərbaycanlı Zərdüştün “Avesta” kitabıdır. Axı dünya mədəniyyətinə, 4 dini kitaba- (“Tövrat”, “Zəbur”, “İncil”, “Quran”), ərəblərin hesab edilən “Min bir gecə”-nağıllarına, hindililərin “Kəlilə və Dimnə”sinə (“Pançatranta”), farsların “Həzar əfsanə”sinə, Nəxşəbinin “Tutinamə”sinə, Firdovsinin “Şahnamə”sinə, Qabus Vəşmgirin “Qabusnamə”sinə, Homerin “Odisseyə”sinə, qırğız dastanı “Manas”a, özbək dastanı “Alpamış”a və başqalarına “Avesta”nın

təsiri şəksizdir (H.X.Bartolomeo, Strabon, Hegel, L.A.Lelekov, R.Fray, F.M.Volter, V.İ.Abayev, M.İ.Şaxnoviç, M.Boys, Plutarx, L.Diogen, T.Qloba, M.Seyidov, D.Axundov, S.Qaşqay, T.Hacıyev, F.Qasımzadə, Y.V.Çəmənəmli, F.Nitsşe, K.Geldner, V.Aslanov, B.Şəfizadə və başqaları). Azərbaycan alimi Cəlil Nağıyev yazır ki, (“Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələri”, Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, ön söz)Novruz bayramının da ilk təsvirinə şumer əsatir və əfsanələrində rast gəlmək olar.Təbii ki, bu gün də məişətimizdə izlərini saxlayan **NOVRUZ, SƏMƏNİ, KOSA-KOSA, KƏNDİRBAZ, YALLI, QODU-QODU, XIDIR NƏBİ, OD ÇƏRŞƏNBƏSİ, SU ÇƏRŞƏNBƏSİ, VƏSFİHAL, QƏDİR GECƏSİ** və s.kimi el-oba oyunları, xalq tamaşaları maq-şumer sivilizasiyasının qoşa qanadı olan “Avesta”dan və şumer nağıl, dastan və rəvayətlərindən süzülüb gələn ayinlərdir.

Əlbəttə, bütün bunlar ayrı-ayrı mövzulardır.Biz isə nağıllarda, həmçinin əfsanə və rəvayətlərdə işlənən Şah//Padşah, Xan və Bəy sözlərinin etimologiyasından danışmaq istəyirik. Şah, xan və bəy obrazları nəinki Azərbaycan xalq nağıl və əfsanələrində, bütün dünya xalqlarının həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış ən parlaq obrazlardır.Bizim yuxarıdakı açıqlamalarımız da təsdiqləyir ki, ən qədim Şərq və Qərb ədəbi abidələrinə süjet qurmaq ənənələri, mövzular, mifik obrazlar silsiləsi dünyanın ilk peyğəmbər dini olan zərdüştiliyin (M.Boys, “Zərdüştilər”, Moskva,1988, səh.6)“Avesta”kitabından keçmişdir.Bəs ədəbiyyatda ŞAH obrazı necə yaranmışdır, “şah”nə deməkdir?

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (Bakı, 2006 I-IV cildlər), “Azərbaycan şəxs adları”soraq kitabında (Bakı, 1987), Osman Mirzəyevin “Adlarımız” (Bakı, 1986) kitabında, “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin lüğəti”ndə (Bakı, 2005, I cild)“**şah//padşah**”fars mənşəli söz hesab edilir, mənasının isə hökmdar, imperator, şah, sultan olduğu bildirilir.

Qəribə məntiqdir:şahın mənası şahdır.Ölkəni, məmləkəti, dövləti idarə edən bu birinci şəxs, ali rəhbər, yəni şahın müxtəlif xalqların dilində şahla bərabər çoxsaylı sinonimləri var:**xan, bəy, əmir, sultan, çar, kral, knyaz, racə, xaqan, xəlifə, imperator və s.**Hətta dünyanı fəth etmiş “Min bir gecə”ərəb nağıllarının baş qəhrəmanlarının vəzifələri də şahdır(ölkə başçısıdır), adları da:Şəhriyar, Şahzaman, Şəhrizad.Amma, axı bu “şah”ı ilkin olaraq hansı xalq yaradıb və leksik yozumu–sözaçımı necədir?

Məlumdur ki, həyatın ilkin başlanğıcı odla, işıqla bağlıdır.İşıq isə yer üzündə ilk dəfə Zərdüş tərənnüm etmişdir.Hegel yazır:“Asiyada ilahi işıq parladı və bundan sonra dünyanın tarixi başladı” (Əsərləri, M-L, 1935, VIII c. Səh.163). Bu işıq dünyanın ilk peyğəmbər-filosofu maq-Azərbaycanlı **Zərdüşdür**, onun müqəddəs “Avesta”kitabıdır, işıq haqqında təlimidir,

elmidir(emanasiya).Zərdüşt bütün “Qatlar”(“Avesta”nın tərkib hissəsi) boyu Aşaya müraciət edir, Aşa biliyindən, Aşa elmindən, Aşa ağılından, Aşa odundan, Aşa ruhlarından, Aşa nəğmələrindən, Aşa sözlərindən, Aşa gücündən danışır, yazılarının Aşadan enən yaxşı işıqlarla dolmasını arzulayır, nəğmələrinin Aşa işıqlarından güc aldığını söyləyir(Bax:B.Şəfizadə, “Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan...”(Maq sivilizasiyası) Bakı, 1996, səh 170-215).AŞA – “**QATLAR**”da göy **cisimlərinin bütün işıqlarına deyilir.Ana işıqdır.** “Üşşaq” (İşıqların cəmi) muğam adı, Aşa şəxs adı, uşaq, aşıq, eşq sözləri də buradan olub, “i ş ı q”deməkdir.“Avesta”da Aşanın bir deyilişi də “**UŞAHVA**”dır–səhər, səhər şəfəqləri, səhər işıqlarıdır.GÜNƏŞ isə **kainatda ali işıq mənbəyidir.**“Avesta”da od, işıq, Günəş anlamı verən aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirək:saxare, suxara, xşayanti, xşatra, xşatremça, xşmat və s.(B.Şəfizadənin qeyd olunan əsəri, səh 290-295). “**Şah**”termini də “o d”, “i ş ı q”, “G ü n ə ş”anlamı ilə məhz bu sözlərdən yaranmışdır.

Fikrimizi bir qədər də aydınlaşdırmaq üçün böyük Azərbaycan mifoloqu Mirəli Seyidova müraciət edək (“Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, Bakı 1989).Alim yazır ki, Günəş istər qam-şamançılıqda, istərsə də zərdüştilikdə başlıca astral inamdır, onqondur, o, qamçılıqda tanrı qatına qədər yüksəlmişdir.Azərbaycan ellərinin ən əski bədii-estetik, mifik, fəlsəfi anlayışları Günəşlə bağlıdır.Günəşə inam, Günəş tanrısı dünya xalqlarında geniş yayılmışdır.Çünki Günəş həyatın başlıca amilidir.Əski xalqların çoxunda Günəş **tanrı, yaradıcı, insan kimi təsəvvür olunmuşdur.**

Azərbaycan tədqiqatçısı Əjdər Fərzəlidə də (“Dədə Qorqud yurdu”, Bakı, 1989) **şah Tanrıdır, Günəşdir.**Günəş xaç şəklindədir.İşıq şüaları Günəşdən yerə xaç şəklində gəlib çatır.Deməli, şah“Aşa”dan, “uşahva”dan, “xşatra”dan, “çaxra”dan, (“Avesta”da çərxi-fələk, kosmik aləmin hərəkəti), “xaç”dan yaranıb:**Aşa-uşahva-xşatra-çaxra-xaç-qaç-xaş-şax-şah.ŞAH– oddur, işıqdır, Günəşdir, yaradıcıdır, Tanrıdır, Allahdır;qəbilənin, tayfannın, ölkənin, məmləkətin, dövlətin birinci şəxsidir, ali rəhbərdir, hökmdardır.**

Həyatın ilkin başlanğıcı olan odun (ışığın, Günəşin) adı da, özü də əvvəlcə atəşpərəst olan ulu maq-Azərbaycanlılarda Tanrı(Allah)səviyyəsinə yüksəlmiş, sonra bu termin və inam digər türk ellərinə, Şərq ölkələrinə və nəhayət, dünyaya ötürülərək yayılmışdır.Nağıl, əfsanə və rəvayətlərdəki“Avesta”dan süzülüb gələn əjdaha, ifritə, div, cin, huri, mələk sözləri kimi.Kütləvi ayinlərdə oxunan Zərdüşt nəğmələrinin (Qatların) sonralar kilsə xorları və müsəlman əzanları formasında davamı kimi.İnsan ruhlarının bu dünyadan sonra Amaratat və Haurvatat (“Avesta”da Şir və Əkizlər bürclərinin qədim adlarıdır ki, bitkilərin, insan həyatının və şahlığın qoruyucuları hesab edilirdi)qarşısında hesabat vermələrinin sonrakı bütün dini kitablarda mizantərəzi, sorğu-sual, inkir-minkir formalarında təkrarı kimi (B.Şəfizadənin qeyd olunan əsəri).“Şah”dan çoxsaylı sözlər yaranmışdır:Şahənşah, şahənə,

şahlar, şahmar, şahnaz, şahı, şax-şax, şax, şaxə, şaxımaq, şox, şıx və s. Hamısı işığın, Günəş şüalarının, birincinin, güclünün, qüdrətlinin əlamətlərini daşıyır."Şah"ın "padşah"variantındakı "pad//pat" "Avesta" lüğətində (B.Şəfizadə, adı çəkilən əsəri) qorumaq, müdafiə etmək, məbədi qorumaq anlamlarını daşıyır."Pat" sözü "ruhani ata" mənasını verən "patri" formasında Avropaya da ötürülmüşdür."Pat" qoruyucu, keşikçi anlamları ilə yanaşı, igid, döyüşçü (batır, bahadır), qəhrəman mənalarını da daşımışdır.**PADŞAH – yaradan, qoruyan, hifz edən, yaşadan işıqdır, Günəşdir, hökmdardır, Tanrıdır, ölkənin, dünyanın, kainatın sahibidir.**

XAN. Bu söz "Avesta"da "xan//xvan", "xvan//hvan", "xəan" kimi verilir. "Günəş", "Günəş dairəsi", "Günəş işığı", "Günəş hakimiyyəti" mənaları daşıyır (B.Şəfizadə, adı çəkilən əsəri səh.293). Tonyukuk, Kül Tigin, Mogilyan abidələrində, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında, Musa Kalankaytıklunun "Albaniya tarixi"ndə "qağan", digər türk və dünya ədəbiyyatı nümunələrində "xan", "qan", "Xaqan" kimi işlənir.Başcıdır, hakimdir, ölkə rəhbəridir. "Xan" sözü Şərqi ölkələrində şəxs adı kimi geniş yayılmışdır.Böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin, Alban hökmdarı Xaqan Vaçaqanın, Oğuz qağanın və oğlanlarının adları da eyni kökdəndir."Oğuznamə"də xaqana Tanrı adı verilir.Deməli, insan Günəşə, Allaha bərabər tutulur (M.Seyidov, adı çəkilən əsəri).**XAN– işıqdır, Günəşdir, ölkə rəhbəridir, hökmdardır, yaradıcıdır, Tanrıdır, Allahdır.**

BƏY. Bu sözün ən qədim variantı "Avesta"da "boad", "baoq", "baqa" şəklindədir.Mənası "verilən ağ", "bağ", "boq", "sahib", "ağa" və s. kimi yozulur(B.Şəfizadə, adı çəkilən əsəri səh.263). Bəy//bay (bağ, boq) – Tanrıdır, Allahdır(Ə.Fərzəli, adı çəkilən əsəri).Bu söz bağ//boq formasında Şumer və Elam yazılarında da tanrı mənasında işlənmişdir.**BAYAT, BAYAN, BAKI** toponimləri də tanrı məzmunludur.Bakı şəhərinin adı tanrı, allah məzmunlu "bagi"qəbiləsinin adını daşıyır(S.Aşurbəyli, "Bakı şəhərinin tarixi"(orta əsrlər dövrü), Azərənəşr, Bakı, 1998, səh.37-46).Tanrının "Bağ"(boq//baq)variantı müasir Azərbaycan dilində məhz **bəy** şəklində səslənir.Dilimizin bəy (bay, bağ)sözü dünya xalqlarının çoxunun dilində TANRI məzmunu ilə "boq"şəklində işlənməkdədir.Tanrının//Allahın isə nur, işıq, Günəş şəklində təəcəssümü "Avesta"dan başlayaraq bütün dini kitablarda əks olunmuşdur.**BƏY– işıqdır, ali rəhbəridir, yaradıcıdır, Allahdır.**

Bizim bu araşdırmalarımız sübut edir ki, **Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı dünya ədəbiyyatının istər şifahi, istərsə də yazılı abidələrində sıx-sıx işlədilən ŞAH, PADŞAH, XAN, BƏY sözlərinin yaradıcısı qədim**

Azərbaycan xalqıdır.Sözlərin mənası isə bu məqaləmizdə şərh etdiyimiz kimi, həyatın ilkin başlanğıcı olan odla, işıqla, Günəşlə bağlıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I-IV cildlər), Bakı, 2006.
- 2.Azərbaycan şəxs adları(soraq kitabı), Bakı 1987.
- 3.Baloğlan Şəfizadə, “Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan...”(Maq sivilizasiyası), Bakı, 1996.
- 4.Cəlil Nağıyev, “Asiya” xalqlarının nağıl və əfsanələri”, Bakı, 2005.
- 5.Əjdər Fərzəli Qorqud, “Dədə Qorqud yurdu”, Bakı, 1999.
- 6.Hegel, əsərləri(VIII cild), Moskva, 1935.
- 7.Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars mənşəli sözlərin lüğəti (I cild), Bakı, 2005.
- 8.Meri Boys, “Zərdüştilər”, Moskva, 1988.
- 9.Mirəli Seyidov, “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, Bakı, 1989.
- 10.Osman Mirzəyev, “Adlarımız”, Bakı, 1986.
- 11.Sara Aşurbəyli, “Bakı şəhərinin tarixi”(orta əsrlər dövrü), Bakı, 1998.

У.Рзаев

Яркие образы мировой литературы

Образы Шаха, Хана и Бей - это не только азербайджанские народные сказки и легенды, но и самые яркие образы всех граждан мира, устные и письменные. Самые старые восточные и западные литературные памятники (сказки, сага, легенда, повествование и т. д.) основаны на традициях, темах, мифических сериях «Авесты» зороастризма, первого в мире посланника религии.

«Исследователи рассматривают слова шаха, хана и бей как персидского, что означает, что слова « Шах », глава страны, ага далеки от научной этимологии. Эти слова изначально являются mag-oguz-азербайджанскими, и первый вариант найден в книге Авесты Азербайджана, которая составляет не менее 12 тысяч лет. Слова (шах, хан, дворянин) лексические, а смысл, который он несет, - это огонь, свет, связанный.

The vivid images of the world literature

Summary

The images of Shah, Khan, and Bey are not only Azerbaijani folk tales and legends, but also the most brilliant images of all citizens of the world, both oral and written. The oldest Eastern and Western literary monuments (tales, saga, legend, narration, etc.) are based on the traditions, themes, mythical series of "Avesta" of Zoroastrianism, the world's first messenger of religion.

The researchers consider the words of Shah, Khan and Bey as Persian, meaning that the words Shah, the head of the country, the aga are far from scientific etymology. These words are originally mag-oguz-Azerbaijani, and the first variant is found in the Avesta book of Azerbaijan, which is at least 12 thousand years old. The words (shah, khan, nobleman) are lexical, and the meaning that it carries is the flames, light, connected.

Rəyçi: Kamil Adışirinov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TƏHMİNƏ VƏLİYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin kiçik elmi işçisi
valiyevatahmina@gmail.com

**“SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİ” ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN
DEMOKRATİK DÖVLƏT İDEALI KİMİ**

Açar sözlər: mənəvi əsarət, daxili saflıq, xalq və dövlət, demokratik dövlət, despotizm, azad cəmiyyət

Key words: spiritual slavery, internal purity, people and state, democratic state, despotism, free society

Ключевые слова: духовное рабство, внутренняя чистота, люди и государство, демократическое государство, деспотизм, свободное общество

1918-1920-ci illərdə mətbuat və ədəbiyyatda müstəqilliyin qazanılmasından irəli gələn sevinc, qürur, rəğbət hislərinin tərənnümü yer alır, onun əbədi qorunması ideyası təbliğ edilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gətirmiş olduğu milli azadlıq ideoloji xətti Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmədi. Böyük türk lider M.K.Atatürkün əqidə yoldaşı olan Əhməd bəy Ağaoğlu əsərlərində milli qurtuluşa gedən yolun cəmiyyətin mədəni və təhsili inkişafından keçdiyini bildirirdi. O, ayrı-ayrı əsərlərində türkçülük, islamçılıq, millətçilik ideyalarının əsas təbliğçisinə çevrilsə də, milləti “mənəvi əsarətdən” qurtarmaq və hələ də “iç zəncirləri” ilə yaşayan xalqa azadlıq əqidəsini aşılamaq ideyası “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlanan əsərinin başlıca motivini təşkil edir. Xalqın öz azadlıq hüququnu dərk etməsi və “mənən” azadlığa qovuşması ilə demokratik dövlət və cəmiyyət yaratmaq iqtidarında olduğunu Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlı əsərində başlıca motiv seçmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu “Sərbəst insanlar ölkəsində” adlı fəlsəfi traktatını İstanbul şəhərində ilk dəfə 1930-cu ildə “Cümhuriyyət” qəzetində hissə-hissə çap etdirmişdir. Əsərin müqəddiməsində yer alan müəllifin “xalqımın göstərdiyi rəğbət və aldığım bir çox çağırış məktubları bu dəfə onu bir kitab şəklində diqqətinizə yetirmək cürəti verdi” (1, 21)- sözləri əsərə olan maraq və istəyin göstəricisi idi. Beləliklə, həmin ildə “Sanayi nətişə” mətbəəsində kitab şəklində çap olunur. Əsərin AXC-nin süqutundan sonra yazılması təsadüfi deyildi. İki ilə yaxın ömür sürən dövlətin müstəqillik amallarını yaşatmaq və yenidən müstəqillik hüququ əldə etmək üçün Azərbaycanın vətənpərvər, savadlı ziyalılarına ehtiyacı vardı. Öz azadlığının dəyər-qiyətini anlama bilməyən və hələ də daxili zəncirlərlə yaşayan xalqın ayılmağı,

müstəqilliyi dadması, istibdad zülmündən can qurtarması gərək idi. Bu iş xalqın ideya, məfkurə birliyi sayəsində baş verə bilərdi. Ağaoğlu da əsəri bu məqsədlə ərsəyə gətirir və demokratik dövlət quruculuğu ideyası mənəvi buxovlardan azad olunmaq ideya paralelliyində şərh olunur. O, xalqın azadlıq şərabını daddıqdan sonra yenidən qəflət yuxusuna dalmağını zehniyyətə hopmuş buxovlarla, mənəvi əsarətin bilavasitə əksi kimi hələ də daxili zəncirlərlə yaşamaqda görürdü və xalq azadlığının əbədiliyini mənəvi əsarətdən qurtuluşla əlaqələndirirdi.

Əsərin müqəddiməsində onun yazılma məqsədini açıqlayır: “Bu aciz müəllif də türk millətinin bir fərdi olmaq etibarilə, o xüsusiyyətləri necə təsəvvür etdiyini, necə mənalandırdığını bu kiçicik əsərdə yazmaq istədi” (1, 20). Hekayə şəklində yazdığı əsərdə müəllif türk millətinin bir fərdini “sərbəst insanlar ölkəsinə” aparır, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucuları (onlar əsərdə “pir” adlandırılır) ilə görüşdürür, onların ideologiyası ilə tanış edir. Siyasi-fəlsəfi esse janrında yazılmış əsərin müqəddiməsində görkəmli fransız ideoloqu Şarl de Monteskyönün “Qanunların ruhu” əsərinə xitabən üç üsuli-idarənin (istibdad, monarxiya və respublika) səciyyəsi-dən danışaraq üstünlüyü hakimiyyətin xalqın əlində cəmləşdiyi respublikaya verirdi. Əhməd bəy Monteskyönün “istibdad qorxuya, monarxiya şərafə, respublika fəzilətə dayanır” fikrinə şərik çıxır, bu bölgünün hələ də mənə və əhəmiyyətini itirmədiyini bildirirdi. O, üsuli-idarədə iştirak etmək səlahiyyəti olan insanların yüksək vəzifə, məsuliyyət duyğuları və üstün əxlaqi dəyərlərlə silahlanmağın lazımlığını qeyd edirdi. Respublika idarə üsulunun xalqdan bəzi mənəvi özəlliklər tələb etdiyini bildirir və “respublika zamanı vətəndaşların ləyaqətli olmaları şərtidir”. “Vətəndaş fəziləti”nin mahiyyəti və respublika quruluşunda xalqın vəzifə və rolunun və respublikanın mənəvi-əxlaqi əsaslara söykənən ideologiyasının izahı şərti olaraq, “fərd” adlandırılan əsarətdən qurtulmuş şəxsin “Sərbəst insanlar ölkəsi”nə səfəri timsalında verilir. Əhməd bəy Ağaoğlunun epik təsvir üslubunda yazdığı bu əsər “Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim”, “Sərbəst insanlar ölkəsinin Əsas Yasası (qanunu)”, “Azadlıq bir güldür”, “Yalan, riyə və yaltaqlıq”, “Azadlıqla casusluq”, “Bir mitinq: natiqlərin sözləri”, “Xalq idarəsində dövlət”, “Sərbəst məmləkətdə nəzarət işi”, “Xüsusi bir evdə verilən konsert”, “İnsanlar qorxaq doğulurlar”, “Kinoda görüb eşitdiklərim”, “Azadlıq və xarakter”, “Sərbəst ölkənin akademiyasında”, “Ziyalılar zümrəsinin mövqeyi”, “Ruhların və qəlblərin təmizliyi”, “Hürriyyət və fikir ayrılığı”, “Parlamentdə nələr gördüm”, “Universitetdə və institutda”, “Yaşayış sadəliyi”, “Azad insan ac qalmaz”, “İradəmə yeni qüvvət gəldi” kimi bölmələrdən təşkil olunmuşdur və eləcə də, bölmələrin hər birində pirlərlə söhbət prosesində qoyulan məsələlərə siyasi və mənəvi-

əxlaqi kodeksdən yanaşmanın şərhli yazıçı məramının daha aydın şəkildə açılmasına yönəlmişdir.

Əsərin ekspozisiyasında baş qəhrəman demokratik əsaslar və əxlaqi dəyərlər zəminində qurulan Sərbəst insanlar ölkəsinə gəlir. Azad olmaq niyyəti ilə zəncirlərini qırıb qala divarlarını aşan fərd geniş bir çöldə hara gedəcəyini, nə edəcəyini bilmir. Bir qədər getdikdən sonra iki yol ayrıcına çatır, burada yerə basdırılmış bir dirəyin üstündə yazılmış yazını oxuyur - sol tərəf – azadlıq, sağ tərəf – köləlik yoludur. Müəllifin qəhrəmanını iki yol ayrıcında, iki seçim qarşısında qoyması təsadüfi ola bilməzdi və oxucusuna iki seçim yolu göstərir- Azadlıqmı? Əsarətmə? Əsarəti “dadmış” şəxs azadlıq, qurtuluş yolunu seçib irəliləyir və budur, qala qapısının üzərinə qızıl hərflərlə yazılmış lövhəni oxuyur: “Sərbəst insanlar ölkəsi”. Qala keşikçilərinin “Hə, görürük. Əsarətin görünən bağlarını qırmısan. Ancaq iç zəncirlərini də söküb atmısanmı?”- sualı onu çaşdırır və respublikanın mənəvi ideologiyasının ilkin əsasları - tamah, doğruluq, həqiqət, ləyaqət konsepsiyalarına ilk işarələr verilir. Düzdür, onlara “bəli” cavabını verir, ancaq bunların azadlıq ilə əlaqəsini anlama bilmir. Bu etik-mənəvi konsepsiyaların mahiyyəti onun pirlərlə söhbətində açılır. Pirlərlə söhbəti zamanı özü barədə məlumat verərkən, qəhrəmanın dilindən onun yurdundan keçdiyi tarixi yola nəzər salınır. “Sərbəst insanlar ölkəsi”nin Əsas Yasası ilə tanış olanda isə azadlığa çatmağın necə çətin olduğunu anlayır, tərəddüdlərə qapılması, özü ilə fikir mübadiləsi aparması Ağaoğlunun azad olmaq sadəcə zahiri zəncirləri qırmaqla yekunlaşmır, daxili zəncir və buxovlardan qurtulmaq ideyasının açılmasına yönəlir. On dörd maddədən ibarət olan “Sərbəst insanlar ölkəsi”nin Əsas Yasasının sonunda “bu maddələri əzbərləmək və onlara əməl etmək hamının “vətəndaşlıq borcudur” – sözləri yazılmış və qanunların “ümumi əsaslar” başlığında aşağıdakı maddələr ehtiva olunurdu:

1. Azadlıq dəyərli bir vergidir. Azad olmaq üçün çox dəyərli olmalısan. Fikir təmizliyi, söz təmizliyi və əməl təmizliyi azadlığın əsaslarıdır.

2. Tamahlarına yiyə dura bilməyənlər azad ola bilməzlər.

3. Söz sadəliyi və yaşayış sadəliyi azadlığın şərtləridir.

“Sərbəst insanlar ölkəsinin əsas yarası (qanunu)” adlı ikinci başlıqda isə aşağıda göstərilən maddələr yer almışdır:

1. Azadlıq doğruya və cəsarətə söykənir.

2. Yalan sərbəst insanlar ölkəsində tamamilə qadağandır. Bu azara tutulan ölkə xaricinə çıxarılır.

3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır günahdır. Bu günaha batınlar hamılıqla daşa tutulurlar

4. Çuğulluq edənlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşlığından çıxarılır

5. Qorxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir araya sığmaz

6. Sözlə və işlə başqasına qəsd edənlər ölkədən çıxarılır
7. Hiylə işlədənlər və araqarışdıranlar vətəndaşlıqlarını itirməklə cəzalandırılırlar
8. Haqqı qorumaq vəzifədir. Bu vəzifəni gerçəkləşdirməyənlər ölkəni tərk edirlər
9. Çalışmaq vəzifədir. Çalışmadan yaşamaq istəyənlər ölkənin xeyrinə pulsuz çalışmağa məcbur olunurlar
10. Dözüm və yardım göstərmək vəzifədir. Bu vəzifəni yerinə yetirməyənlər ölkə vətəndaşlığını itirirlər
11. Ölkə işlərini görmək yalnız təcrübə və ixtisas sahiblərinin haqqıdır.
12. Hər bir vətəndaş ölkə məmurlarının fəaliyyətini yoxlaya bilər
13. Hər bir məmur və hər hansı vətəndaş gördüyü işlər və əlindəki sərvət haqqında hər an hesab verməyə hazır olmalıdırlar. Hesabatdan qaçanlar ağır cəzaya və vətəndaşlıq haqqını itirməyə məhkum olunurlar
14. Yuxarıdakı maddələri əzbərləmək və onlara əməl etmək hər bir vətəndaşın borcudur. (1, 26-27)

Oxuduqları qarşısında mat-məəttəl qalır. Axı o, bu günə qədər bunların tam tərsini eşitmişdi, görmüşdü. Necə yəni yaltaqlıq, ikiüzlülük və hiyləyə görə ölkədən xaric olunasan, əksinə belələri onun yaşadığı cəmiyyətdə daha irəli gedirdi. Necə yəni vətəndaş məmurdan fəaliyyəti barədə hesabat istəsin.

Bəli, “Sərbəst insanlar ölkəsi” vətəndaşlarının vəzifələrindən biri də türkünün əzbərlənməsi idi. Qəhrəman türkünü oxuyub onun təsirindən az qala huşunu itirsin.

“İnsan kainatın şüurudur,
Ona tapınıb, onu müqəddəs sayırıq.
Azadlıq şüurun müqəddəs cövhəridir,
Onu sevib, ona bağlanmışdır.
Sərbəst insanlar ölkəsi şüurun və azadlığın məbədidir,
Ona sığınıb, ona güvənirik” (1, 29)

Qəhrəmanın rəfdəki kitablardan birində “Sərbəst insanlar ölkəsinin tarixçəsi” başlığı diqqətini çəkir. Oxumağa başlayır və oxuduqca onu dəhşət bürüyür. Bəli, bu bir tarix deyil, faciə idi. Bu azadlıq yüzillərə aparılan mübarizə sayəsində ərsəyə gəlmişdir. Neçə-neçə qanlar axıdılmış bu günkü sakin küçələrdə...

O, iki gün sonra pirlərlə söhbətə yenidən başlayır və bu ideologiyanın mahiyyəti və mənası ölkəyə yeni təşrif buyurmuş insana izah edilir. Əsərdə azadlığın mahiyyəti barədə belə izahat verilir: “Yəqin bağçada çalışarkən bir ağacın, bir gül yaxud bir çiçəyin tutub yetişməsi üçün o ağacın, gülün, o çiçəyin təbiətindən irəli gələn şərtlərlə hesablaşmaq lazımdır. Azadlıq da o ağac, o gül, o çiçək kimidir. Onun da tutması və yetişməsi üçün təbiətindən doğan şərtlər ödənməlidir.

- Hansı şərtlərdən söhbət gedir?
- Ölkəmizin türküsi ilə tanış oldunuzmu?
- Oldum.

- Orada deyilir ki, azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır. Ona görə, bu cövhəri cilalayarkən insandan göz-qulaq olmalısın. İnsana da baxmasan, cövhər tutmaz. Uzun zamandan qəlbə, ruha hopmuş istibdadı silib atmaq asan məsələ deyil. Bəzən sizə elə gələ bilər ki, artıq istibdad yıxılıb. Ancaq həqiqətə qalanda, onun hər tərəfdə və hər kəsdə hələ də yaşadığını görəcəksiniz. Tutaq ki, görəcəksiniz ki, ağzı köpüklənə-köpüklənə “azadlıq” bağıranlar, qonşusunun azadlığına dözə bilmirlər. Özləri başqalarının azadlığı ilə toqquşanda qəzəblənib, qarşısındakı adamı məhv etmək istəyirlər!” (1, 32)

Ruha, qəlbə hakim kəsilmiş istibdad azarının kökünün kəsilməsi, istibdad taxt-tacının qəlblərdən yıxılması asan məsələ deyildi. Azadlığa çatmış adam artıq bu vəzifə və məsuliyyət yükünün ağırlığını hiss edir və ölkə qanunlarında yer alan maddələrin mahiyyətini anlamaq üçün söhbətə davam edir.

Yalan, ikiüzlülük, yaltaqlıq – maddəsinin mahiyyətini şərh edən pir yalanı “zəiflərin, zəillərin, qorxaqların işi” adlandırır. Axı azadlıq doğruluğa, cəsarətə söykənir. Yalan həqiqətin gizlədilmə vasitəsidir və həqiqətin gizləndiyi yerdə yalançı inanclar hakim olur. Bir xalq arasında yalanın kökünün kəsilməsi işini bir tərbiyə məsələsi adlandıran pir bu işə ailə və məktəbdən başlanmasını labüd bilir. Müəllim və valideyn etalonu uşaq tərbiyəsi üçün ən təsirli vasitədir. Uşaq ailə və məktəbdən cəmiyyətə gələndə yalanın iyirənc azar olduğunu dərk etməlidir. Yox, əgər əksinə, məharətlə söylənmiş yalanı “ağıl nümunəsi” hesab edildiyi və yalanla əldə edilən uğurun alqışlandığı cəmiyyətdə yalançılıq azarının kökünün kəsilməsi mümkün deyildir. Hər bir şəxs cəmiyyətin bir nümayəndəsi kimi şəffaflığı nümunə götürdüyü və riyadan uzaq durduğu halda bu azarı qəlblərdən və şüurlardan tamamilə silib atmaq mümkündür.

Vəzifə və güc sahiblərinin öyülməsi və onlara sitayiş edilməsi maddəsi barədə yeni sakin “bəs ədəbiyyatdan bildiyimiz neçə-neçə parlaq qəsidənin, yəni heç qiyməti yoxdur? Axı bu da bir gerçəkdir ki, min cür nemət və səadət bu güc və yüksək vəzifə sahiblərinin əlindədir. Belə isə, onların qürurunu oxşamaq təbii sayılmazmı?” sözləri ilə özünün yaşadığı cəmiyyətin reallığını ortaya qoyur və əlbəttə, bu cür şərtlər altında yaşamış insanın indi düşdüyü cəmiyyətdə vəzifə sahiblərini öyən, maddəlik edən insanlar ölkədən xaric olunması onda sual doğururdu. Pir “yaltaq adamda şərəf və sayqı-sevgi olmaz. Bu cür adam söz dediyi insanı da pozar, onda qürur, təkəbbür, həqiqətə, haqqa dözümsüzlük kimi pis sifətlərin oyanmasına səbəb olar”- deyir və Şərq qəsidəxanları özləri də bilmədən millətlərinə ən böyük

pisliyi etmişlər və bu cür şeirlər insanda mənən kasad xislətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağaoğlu azad cəmiyyətin ədəbiyyatı üçün varlığa tənqidi münasibət nə dərəcədə vacibdirsə, mədhiyyə və ucdantutma tərif o qədər zərərli qənaətdə idi və hətta azad olmaq istəyən ölkələrin məktəblərində hələ də qəsidələrin tədris olunmasını təəssüflə bildirdi. Həmçinin, Pir hörmət anlayışını yaltaqlıq və baş əyməklə yarımaqdan tamamilə fərqləndirir və gerçək hörmətin sevgiyə, səmimiyyətə və doğruluğa dayandığını qeyd edir. Yaltaq və riyakar insanların tüfeyliliyi bir də o zaman üzə çıxır ki, onların tərifləyib göyə qaldırdıqları adamın “bəxti bir balaca üz döndərir”. Bu cür insanlar göyə qaldırdıqları həmin adamı “sanmağa” başlayır və digər tərəfdən, yeni mənəb sahibinin ətrafını bürüyürlər. Belə mənfi sifətlərin yayılmasında cəmiyyət günahkardır. Cəmiyyət taleyini kimə etibar etdiyini bilməli və min ildə bir doğulan böyük şəxsiyyətlərindən bacardıqca çox faydalanmalıdır.

Qanunun IV maddəsində “çuğulçuluq edənlər sərbəst ölkənin vətəndaşı ola bilməz” göstərilirdi. Pir “çuğulçuluq olan yerdə azadlıq olmaz, azadlıq olan yerdə də ondan-bundan çuğulluq etmək” (1, 40)- fikrini istibdadın hökm sürdüyü ölkələrdə gizli xəbərçiliyi ən qüdrətli vasitə kimi istifadə olunduğunu və bunun insanlar arasında nifaq, şək-şübhə doğurmaq məqsədilə işlədildiyi fikirləri ilə əsaslandırır. Çuğulluğun olduğu yerdə kimsə kimsəyə inanmaz, doğruluq aradan qalxar və istibdad yenə kök salar.

Duyduğu izahatlar adamın fikirlərini alt-üst edir və bir qədər düşünmək üçün Azadlıq parkına yol alır. Parkda ilk dəfə azadlıq bayrağını qaldıran şəxs heykəli ucaldılmışdı. Burada bir mitinqə rast gəlir və nitqlərə qulaq asmağa başlayır. Dinlədiyi nitqlərin birincisində gənc bir kişi hökuməti tənqid edir və hələ də işsiz adamların gəzdiyini ölkədən ötrü bir ayıb hesab edirdi, ikincidə yaşlı bir kişi gənclərin pula, qazanca qaçıb, iş adamı olmaq həvəsi ilə yüksək bəşəri duyğulardan uzaqlaşdığını qeyd edir və maarif sisteminin dəyişdirilməsi tələbini irəli sürürdü; üçüncüdə gənc qadın kişi-qadın hüquqlarına toxunub, “axı necə ola bilər ki, qadının doğub bəslədiyi oğul vəzifə tutsun, amma qadın yox?” sözləri ilə qadınların fizioloji zəifliyinin bəhanə edildiyini pafosla deyirdi. Ədib qəhrəmanını ən çox heyrləndirən cəhət natiqlərin nitqləri və ədalarının etik, səmimi, hörmətçil əsaslarda qurulması və fikirlərinin inandırıcı səslənişi idi. Öz ölkəsində isə tənqid təhqirlə, söyüşlə ifadə olunurdu. Öz-özünə “bax, indi anladım ki, azad olmaq yalnız istəyə və arzuya bağlı deyilmiş! İnsanın özünü tərbiyə edib, kübar olması lazım imiş!”,- dedi.

Sərbəst insanlar ölkəsi qanunlarının onuncu maddəsində ölkənin vətəndaşları arasında həmrəyliyin təmin olunması, hamının bir yumruq altında birləşməsi ifadə olunurdu. Ölkənin həmrəylik prinsipini pir “burada vətəndaşlıq bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalara

bənzəyirlər”- sözləri ilə şərh edir. İstibdad quruluşu eqoizm, mənbazlıq aşılıyır və insanların bir-birinə yaxınlaşmasına imkan vermir. Qəhrəmanı ən çox düşündürən məsələ idi- xalqın idarə etdiyi dövlət!. Qanunların 11-ci maddəsində ölkə işlərini görmək üçün bacarıqlı olmaq əsas şərt kimi qeyd olunurdu. Burada “bacarıq” məfhumu “azad olmayan məmləkət” və “hakimiyyətin xalqın əlində olan məmləkət” kontekstində şərh edilmişdir:

- Azad olmayan ölkəni tək bir şəxs idarə edir. Hökmdar deyilən bu adamın iradəsi hakimdir. Belə ölkələrdə vətəndaşların dolanışıq və səadətindən daha çox, həmin şəxsin ʃiltaqlıqlarının yerinə yetirilməsinə diqqət edilir. Belə yerlər işbilməzlər üçün sərfəlidir. axı səriştəyə yox, özünü hakim şəxsə bəyəndirə bilmək keyfiyyətinə dəyər verilir. Beləcə, tək ölkənin işləri səriştəsizlərin əlində qalmır, həm də hamının əxlaqı pozulur. Gənc nəsil uğur yolunu axtararkən bilik və ləyaqət örnəyi görmədiyindən, elmə, texnikaya, çalışqanlığa, doğruçuluğa qiymət verə bilmir və tanışlıqla iş aşırmağa, öz xeyri üçün ona-buna yarımağa, kələkbazlığa, hiylə və yalana meyl salır.

Amma o yerdə ki, hakimiyyət xalqın əlindədir, ölkəni xalqın öz arasından seçdiyi adamlar idarə edir. Ölkə başçısı və hakimiyyət üzvlərinin işi sadəcə ölkənin iqtisadi məsələlərini həll etmək və xarici dövlətlərlə münasibətlərini tənzimləmək deyil, maarif, sosial və sənaye sahələrində də səriştəli olmalıdır. Səriştəsiz adam onların altından çıxma bilməz. Buna görə də xalq etibar etdiyi və səriştəli adamları hakimiyyətə gətirir. Çünki xalqın, millətin taleyi onların əlindədir və taleyi etibarlı əllərə vermək gərəkdir” (1, 50-51).

Sərbəst insanlar ölkəsinin dövlət idarəçiliyində nəzarət işi qəhrəmanın xüsusilə diqqətini çəkir və “nəyə lazımdır nəzarət?, həqiqətən də ölkə idarəçiliyinə nəzarət etmək mümkündürmü?,- sualları xeyli düşündürürdü. Pirin nəzarət barədə verdiyi izahat da maraqlı idi. “Sərbəst ölkədə məmurlar diqqətlə seçilir. Unutmaq olmaz ki, hakimiyyət və güc pozucu amillərdir. İnsanlara hökm etmək ən sayqılı və ən seçmə ruhlarda da hakimlik həvəsi oyadır. Hökumət sürənlər qıraqdan baxan, görən və lazım olduğu zaman tənqiddə tutub qınayan gözlərin olduğunu bilməzlərsə, özləri fərquində olmasalar belə, bu həvəsləri artar və axırda zorakılıq yoluna düşürlər. O səbəbdən, idarə edənlərin öz şərefləri üçün də nəzarətin olması vacibdir. Məhz nəzarət onlara daim borclarını xatırladar, bəlli hüdudları aşmamağa çağırır” (1, 51). Nəzarətin azad olmaq qədər çətin bir iş olduğunu qeyd edən bir nəzarətin xəbərçiliklə qarışıq salınmamasını xüsusi vurğulayır. Yalan, şayiə və böhtan işi nəzarət etmək deyil. Nəzarətçi çuğulçudan fərqli olaraq, başqasını ləkələmir. Həqiqətə dayanaraq haqqın qorunmasına çalışır. Əsər qəhrəmanı Sərbəst ölkənin Əsas Yasası ilə tanış olanda “hər bir məmur, cəmiyyət və dövlət adamı hər an həyatı haqqında hesabat verməyə

borcludur”- maddəsi öz ölkəsinin hakimiyyət üzvləri ilə sərbəst ölkənin hakim təbəqəsinin xalq qarşısındakı mövqeyi ciddi təzad təşkil edirdi. Pir xalq o insanlara verilən tutduğu vəzifədən irəli gələrək əmək haqqı, nüfuz, hörmət müqabilində onlardan həyat və fəaliyyətlərini xalqa həsr etmələrini istəyirlər. Bu şəxslər dövlət hesabına yaşadıklarından dövlətin onlardan hesabat istəmək haqqı var. Təmiz mənəviyyətli dövlət adamları öz şəxsi həyatı və fəaliyyətləri ilə başqalarına nümunə olmalıdır və ömrünü xalqa həsr etmək ancaq vətənpərvər, fədakar insanların işidir.

Qəhrəmanın öz-özünə dediyi “axı mən ömrümdə özümdən başqa heç kimi düşünməmişəm. Dövlət məmuru görəndə qorxumdan yeddi məhəlləni birdən qaçardım. Mən dövlət adamı olsaydım, elə bilərdim bütün dünyanı mən yaratmışam. İndi bilmirəm, bu ölkənin adətlərini necə öyrənəcəm?”- fikir və sualları bir daha aradakı ziddiyyəti ortaya qoyur və onun bu qəbildən olan fikirləri köhnəlik və yenilik kontekstində şərh olunmalıdır. Əsərin “insanlar qorxaq doğulmazlar” bölməsində pirlə qorxu barədə söhbət açılır. Ailə və məktəb sistemində verilən tərbiyə və hakimiyyətdə istifadə olunan idarəetmə üsulları insanları qorxağa çevirər. İnsanlar qorxaq doğulmazlar. Ata yumruğu, polis dəyənəyi ilə böyüyən uşaq öz şəxsiyyətini itirər və heyvan kimi hürkən olar. “Azadlıq və xarakter” bəhsində sərbəst ölkə vətəndaşı olmaq fədakar xarakterə sahib olmada təzahür edir. Öz “mən”indən çıxıb cəmiyyətin “mən”i, idealları ilə yaşamaq, onun uğrunda mübarizə aparmaq azad insan xarakterində yer almalıdır. Heysiyyət məsələsi də əsərdə mərkəzi yer tutur. Nəfsdən uzaqlaşib ləyaqəti və heysiyyətini qorumaq azad insanın borcudur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov “millət” və “ziyalı” məfhumlarının sosial-mənəvi aspektdən şərhinə xüsusi diqqət yetirmişdir: “Əsərdə ziyalı millətinin güzgüsüdür və millətin ziyalısı necədirsə, özü də o cürdür” tezisi fonunda şərh edilir. Daha sonra, sərbəst insanların şərtlərində verilən “söz, fikir və hərəkət təmizliyi” ideyası barədə pirlərlə söhbəti qədim “Avesta” abidəsinin “xeyir söz, xeyir fikir, xeyir əməl” tezisi ilə səsləşir. Ağaoğlunun qənaətinə görə, daxildən azad olmayan saflığa qovuşmayan adam ümumun rifahını düşünə bilmir. Bu cür düşüncə XVIII əsr fransız ideoloqu J.J.Russonun fikirləri ilə bilavasitə əlaqələndir” (4, 179). Əsərin digər maraqlı doğuran bəhsi “Azadlıq və fikir ayrılığı” adlanır. Qəhrəman pirlə söhbət edərkən bu iki terminin bir-birilə necə səsləşdiyi və azad cəmiyyətdə bunların bir-birinə maneçilik törətmədiyi barədə məlumat almaq istəyir. Pir isə öz növbəsində, azadlığın olduğu yerdə fərqlilik və müxtəliflik var. Əlbət ki, müxtəliflik fikir ayrılığına səbəb olur. Azad cəmiyyətdə fikir ayrılığının olması hadisələrə çoxcəhətli prizmadan baxmaq şansı verir. Bir məsələnin bir deyil, bir neçə həll yolu göstərilir. Bu isə ən optimal həll variantının seçilməsinə gətirib çıxarır.

Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsi” adlı bu bədii-fəlsəfi traktatı süjet etibarilə, Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” və Zeynalabdin Marağayinin “Səyahətnaməyi İbrahimbəy” kimi əsərlərlə yaxınlıq təşkil edir. Ə.Haqverdiyevin “Xortdan”ı, “Mozalan bəy”i kimi Ağaoğlunun “Fərd” adlandırdığı bu qəhrəman “Sərbəst insanlar ölkəsi”ni səyahətə çıxır. Mövzu-ideya etibarilə Əhməd bəy Ağaoğlunun bu əsəri Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” kimi əsərlərlə səsleşir. “Sərbəst insanlar ölkəsi”nin insanları Nizami Gəncəvinin “Xoşbəxt insanlar ölkəsi”, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Meymun” (“Qızlar bulağı”) qəbiləsindəki insanlar kimi xoşbəxt dirlər. Çünki onların ölkəsində rüşvət, ədalətsizlik, haqsızlıq yoxdur. Hamı təmiz vicdanla xalqın firavanlığına və dövlətin birliliyinə çalışır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun demokratik dövlət idealı olan “Sərbəst insanlar ölkəsi”nin xalqın arzu və ideallarının təcəssümü olması və xalqa hesabat verən, fəaliyyəti xalqın diqqət və nəzarətində olan hakimiyyət üsuli-idarəsinin qurulması müəllifin əsas qayəsi idi. Bəli, xalq bir dövlət idarə edə biləcək qədər maarifləndiyi, çirkin xislətlərdən azad olduğu, sözün həqiqi mənasında, istibdad zəncirini qırıb azadlığa qovuşduğu halda, xalq öz dövlətini özü idarə edəcəkdir. Hakimiyyət yumruq gücü ilə, qorxu silahı ilə yox, birlik şəklində idarə ediləcək. Əsirlik zənciri boyunlardan əbədiyyən çıxacaq, azadlıq günəşinin şüaları gələcəyə işıq saçacaq.

Ədəbiyyat:

1. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Ön sözün müəllifi: Rəhman Bədəlov. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2014, 144 s.
2. İsmayıl. Örnək şəxsiyyət: Əhməd bəy Ağaoğlu mühacir həyatı yaşasa da, azərbaycançılığın ən məşhur carçılarından olub // Şərq, 15 may 2014
3. İsmayılı Sevdə. Çoxmədəniyyətli, çoxdüşüncəli, çoxsəsli cəmiyyətin ideal modeli: Sərbəst insanlar ölkəsində // Multikulturalizm, 2016, №1
4. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014, 264 s.
5. Mustafa Ə. Milli azadlıq mücahidi // Zaman, 13 fevral 2013.

T. Valiyeva

**“Sərbəst insanlar ölkəsi” (“the country of the free people”) as a
Ahmad bey Aghaoglu's democratic state ideal**

Summary

Ahmad bey Aghaoglu named “Sərbəst insanlar ölkəsi” (“the country of the free people”) as a Ahmad bey Aghaoglu's democratic state ideal, because idea of his democratic state accordong to people`s liberty. In his book “The Country of Free people”, Ahmad Bey Aghaoglu proposed the idea of creating a democratic state in the context of public and state relations. It is undeniable that to gain liberty and to create a democratic state begins with the recognition of the people's own freedom.

This freedom is earned by getting rid of the spiritual bondage. “The Country of Free people” is the ideal of Ahmed bey Aghaoglu as a democratic state and there is the embodiment of his ideas about a democratic state and people in this book Ahmed bey Aghaoglu has described democratic state on the background of moral values. Besides, people living in this state should be pure and true. Because the state could be kept owing to this people.

T. Валиева

**«Страна свободных людей» демократичное государства
идеалом Ахмед Бей Агаоглу**

Резюме

В своей книге «Страна свободных людей» Ахмад Бей Агаоглу предложил идею создания демократического государства в контексте общественных и государственных отношений. Нельзя отрицать, что освобождение и создание демократического государства начинается с признания свободы людей. Эта свобода заработана, избавляясь от духовного рабства.«Страна свободных людей» является идеалом Ахмеда бей Агаоглу как демократического государства и есть воплощение его идей о демократическом государстве и людях в этой книге. Ахмед Бей Агаоглу описал демократическое государство на фоне моральных ценностей. Кроме того, люди, живущие в этом состоянии, должны быть чистыми и истинными.

Потому что государство могло сохраниться благодаря этим людям.

Rəyçi: Gülbəniz Babayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLDANƏ PƏNAHOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
guldana@mail.ru

XALQ MÜDRİKLİYİ VƏ MOLLA NƏSRƏDDİN

Açar sözlər: Astiaq, yayılma arealı, sosial düşüncə, mülahizələr, milli mənsubiyyət

Ключевые слова: Астиаг, ареал распространения, социальное мышление, соображения, национальная принадлежность

Key words: Astyages, distribution area, social intellection, reflections, national origin

Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatını (lətifə, nağıl, əsatir, mahnı, bayatı və s.) xalqın özü yaradır. Xalqın həyatı ilə bağlı elə bir əhəmiyyətli hadisə yoxdur ki, xalq dilində öz əksini tapmamış olsun.

Məsələn, bizim tariximizdən 6-7 yüz il (və daha çox) əvvəl yaşamış xalqımızın qədim babaları olan midiyalılar xalqın qəhrəmanlığından bəhs edən “Astiaq” əfsanəsinin yaradıcısıdır. Tarixdən bildiyimiz kimi midiyalılar dünyada ən qüdrətli bir dövlət yaratmışdılar. Antik yunan tarixçisi – tarixin atası adlanan Herodotun kitablarında da “Astiaq” əfsanəsi barədə geniş məlumat verilmişdir. Əsərdə Midiya padşahı Kiarksın ölümündən sonra taxt-taca sahib olmuş oğlu Astiaqın hakimiyyəti dövründən bəhs edir. Bu əsərdə tarixilik ştrixləri olsa da midiyalıların iranlılara məğlubiyətindən bəhs edilir, lakin bu da xalq yaradıcılığıdır. Yəni hər hansı folklor nümunəsinə nəzər saldıqda bir tərəfdən xalqın mübarizəsini görürüksə, digər tərəfdən onun kədərini, iztirabını görürük.

Avropanın yeddi şəhəri çox böyük əminliklə iddia edir ki, görkəmli elm xadimi, folklorşünas alim, filosof Homerin doğma vətəni həmin şəhərdir və Homer onlara məxsusdur. Bu iddiaları başa düşmək o qədər də çətin deyil, çünki Homer kimi bir dahi şəxsiyyətin həmin şəhərlərdən birində doğulması və ya uzun müddət orada yaşaması onlara bu “hüququ” verir. Eynilə də istər Avropa, istərsə də Asiya ölkələrinin bir çoxu Molla Nəsrəddin haqqında eyni fikirləri söyləyir və hətta onun qəbrini belə göstərirlər.

Dünya alimlərindən – folklorşünaslarından bir çoxunda Molla Nəsrəddin haqqında – onun kimliyi, yəni tarixi kimliyi (folklor kimliyi) və ya mifik obraz olub-olmaması haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. O, göstərirdi ki, xəlifə ər-Rəşidin dövründə Mühəmməd Nəsrəddin adlı alim olmuşdur. O zaman dinə qarşı ziddiyyətli fikirlər söyləyən Nəsrəddini ölümə

məhkum etmişdilər. Bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün o, özünü dəliliyə vurur və bu maska altında düşmənlərinə gülür, onları tənqid edirdi.

Bəziləri qeyd edirlər ki, Molla Nəsrəddin də cəmiyyətdə baş verən neqativləri, çatışmazlıqları, yumor, sarkazm və ya ironiya ilə tənqid edən tarixi qəhrəmandır. Lakin bütün bu mülahizələrlə yanaşı Molla Nəsrəddinin “folklor kimliyi” sanki kölgədə qalırdı. Hətta bəzi hallarda Molla Nəsrəddini müqəddəsləşdirirdilər.

Türkiyədə Molla Nəsrəddin (Nasreddin Hoca) haqqında bir sıra lətifələr, hekayətlər vardır. Türk tədqiqatçıları onu tarixi şəxs adlandırırlar. Onlar iddia edirlər ki, Konya vilayətindəki Akşəhərdə onun məzarı vardır. Molla Nəsrəddini o qədər müqəddəsləşdirirlər ki, şəhərdə xeyir iş (toy) olanda onun qəbri üstünə gedir, Molla Nəsrəddini həmin şənliyə dəvət edirdilər. Əks halda ərlə arvad arasında möhkəm bağlılıq olmaz kimi mülahizələr söyləyirlərmiş. Hətta belə deyirmişlər ki, hər kəs mollaının qəbrini görəndə gülməsə, başına böyük fəlakətlər gələ bilər.

Doğrudur, tapılmış sənədlərdə Nəsrəddin adı var və bu şəxs Horto kəndində hicrinin 605-ci ilində (b.e.1206) anadan olmuşdur. Atası Abdulla dövrünün imamı olmuşdur. Nəsrəddin Konyada təhsil almış, Kastamonda işləmiş və hicri tarixinin 683-cü ilində (eramızın 1284/85-ci illəri) dünyasını dəyişmişdir.

Lakin məzar daşının üzərində başqa tarix (hicri 386-cı ili; b.e. 993-cü il) göstərilir. Görkəmli rus tədqiqatçısı akademik V.A.Qordlevskiy qeyd edirdi ki, bu tarix qəbul edilməzdir. O, belə bir mülahizə söyləyirdi ki, bu gülüş ustasının qəbrüstü daşında olan tarix adı insanların qəbr daşlarında olduğu kimi deyil, arxadan qabağa doğru oxunmalıdır – yəni 386-cı il deyil, 683-cü il kimi oxunmalıdır. Qordlevskinin qəbrüstü daşda qeyd olunan rəqəmləri “tərsinə oxumaq” iddiasını tədqiqatçı K.S.Davletov da müdafiə edirdi. Molla Nəsrəddinin Akşəhərdə məhz X əsrdə doğulması məsələsinə gəldikdə isə Devletov qeyd edirdi ki, o zaman həmin şəhər Vizantiyaya aid idi və orada türkün dəfn olunması mümkündür. Amma Davletova görə Nəsrəddin obrazı ərəb istilasından (VIII-XI) yaranmışdır. O, qeyd edirdi ki, əgər şərq tarixi araşdırılsa onda Nəsrəddin obrazının həmin dövrə təsadüf etməsi aydın olar.

Azərbaycan folklorşünaslığının ilk tədqiqatçılarından olan tənqidçi-alim Hənəfi Zeynallı özünün “Molla Nəsrəddin məzhəkələri” kitabında yazdığı müqəddimədə qeyd edirdi ki, dünyanın hər yerində yayılmış, şöhrət tapmış Molla Nəsrəddini (adlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq məs. Xoca, Nasreddin Hoca, Xoca Şaradin, Oca, Nasra Hoca, Koco Nasir, Hojanasreddin, Xuze Nasreddin və s.) həmin xalqların hər birinin onu özününkü hesab etməsi o xalqların həm ictimai, həm də sosial-düşüncə yaxınlığındandır. Hənəfi Zeynallı ilk dəfə olaraq Molla Nəsrəddinin

şəxsiyyəti, milli mənsubiyyəti, yaşadığı dövr haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və özünəməxsus şəkildə təhlil etmişdir.

Akademik Muxtar Kazımoğlu (İmanov) “Folklorda gülüşün bəzi ümumi məqsədləri” əsərində göstərir ki, Molla Nəsrəddin tarixi şəxsiyyət olub olmamasından asılı olmayaraq el şənliklərində mühüm rol oynayan oyunbaz, təlxək, hoqqabaz səciyyəli bir obrazdır. Molla Nəsrəddinin çox az lətifəsini tapmaq olar ki, gülüşün bir tərəfi bilavasitə onun özü ilə bağlanmasın, özünə qarşı yönəlməsin. Doğrudan da, unutmaz ki, el şənliklərinin mühüm bir hissəsini zarafatlaşmalar təşkil edir.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindəki kefli İskəndərin özü də o dövrdə yaşamış, Şeyx Nəsrullah kimi yalançılara inanan cahil xalq ayılmaq, başa salmaq məqsədi ilə özünü içkili kimi göstərirdi və çalışırdı ki, xalq Şeyx Nəsrullahı inanmasın. Başqa cür də edə bilməzdi. Çünki İskəndər yaşadığı dövrdə yalnız bu yolla fikrini izah edə bilərdi. Camaat onu içkili (sərxoş) hesab edir, İskəndərə o qədər də fikir vermirdilər, amma hər-halda yenə də, axır nəticədə başa düşənlər, anlayanlar vardı. Təsədüfi deyildir ki, C.Məmmədquluzadə lətifələrdəki Molla Nəsrəddini “əfsanəvi təlxək” adlandırmışdır. Lakin Molla Nəsrəddinin zarafatları ağıllı, insanı düşündürən zarafatlar olurdu. Onun Teymurlənglə söhbətlərində qeyri-adi danışıqı, gözlənilməz cavabları onu Teymurləngə dərin savad, ağıl sahibi kimi sevdirmişdi. Teymurləngin Molla Nəsrəddindən umduğu elə bu idi – ağıllı zarafat. Molla Nəsrəddin Teymurlənglə zarafatlaşır, onu yamsılayır – sarayda ayrı-ayrı adamların cildinə girir, onları təqlid edərkən belə zarafat hədəfi yenə də Teymurləngin özü olurdu. Məsələn, lətifələrin birində deyilir ki, mollanın toyu günü baş o qədər qarışır ki, Molla Nəsrəddinə plov verən olmur, o da acıq eləyib evdən çıxır və şəhərin lap ucqar məhəlləsindəki bir xarabalığa gedir. Onun dalıca gələnələrə mollanın sözü o olur ki, plovu yeyəndə mən yada düşmürdüm, gəlinin yanına girmək lazım olanda mən yada düşürəm? Plovu kim yeyib, gəlinin yanına da o getsin.

Əlbəttə belə məzəli əhvalatlara görə Molla Nəsrəddini əxlaqsız adlandırmaq olmaz, o burada yalnız əxlaqsızlıq oyunu oynayır, yəni özünü axmaq yerinə qoyur.

Hənəfi Zeynallı 1927-ci ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin xətti ilə çap etdirdiyi “Molla Nəsrəddin lətifələri” kitabını tərtib edərkən hələ inqilabdan əvvəl şair, ədəbiyyatşünas və jurnalist Əliabbas Müznibin topladığı “Molla Nəsrəddin lətifələri”ndən geniş istifadə etmişdir.

Kitaba yazılan müqəddiməni folklorşünaslığımızda Molla Nəsrəddin haqqında ilk yeni tədqiqat işi adlandırmaq olar. Tədqiqatda ilk dəfə Şərq və türkdilli xalqların həyatında lətifələrin mövqeyi, Molla Nəsrəddinin yaşadığı dövr, onun şəxsiyyəti, milli mövqeyi haqqında maraqlı fikirlər vardır.

H.Zeynallı Molla Nəsrəddini Yaxın Şərqi bədii təfəkkürünün, güldürə-güldürə düşündürən xalq müdrikliyinin məhsulu hesab edirdi. O, yazırdı: "Molla Nəsrəddin lətifələrindəki oynaqlıq gülünclük içindəki ibrətamizlik, el ədəbiyyatının ümumi ruhunda, xalqın özündə vardır".

Bəzən lətifələri nağılların bir növü adlandırırlar. Ancaq lətifələr bir növ nağıla bənzəsə də onun özünəməxsusluğu vardır.

Professor P.Əfəndiyev qeyd edir ki, lətifə yığcam, lakonik, yumorlu bir janrdır. Elə bir lətifə yoxdur ki, orada əxlaqi ictimai nəticə olmasın, elə ona görə də lətifədən çıxan nəticə çox vaxt xalq məsələsinə yaxınlaşır.

Azərbaycan xalqının ən çox sevdiyi lətifələr Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, Molla Nəsrəddin lətifələri Azərbaycanda XIX əsrdən toplanmağa başlamışdır, lakin onların toplanması, formalaşması isə XIII-XIV əsrə aiddir.

H.Zeynallı Molla Nəsrəddinin tarixi şəxsiyyət olması, lətifələrin yayıldığı ərazi haqqında məlumat vermişdir. Bu məsələ bir çox folklorşünasları düşündürmüş, hətta bir sıra türk tədqiqatçıları onun tərcümeyi-halını yaratmaq fikrinə düşmüşlər. Görkəmli türk yazıçısı Əziz Nesin məqalələrinin birində həmin fəaliyyətdən bəhs etmişdir. Bəzi alimlər Molla Nəsrəddinin Harun-ər-Rəşidin (IX əsr), bəziləri səlcuqların (XII) dövründə, başqaları isə Teymurləngin (XIV) dövründə yaşadığını iddia edirlər. Lakin bütün bu mülahizələr hər bir folklorşünas tədqiqatçının öz fikri, öz düşüncələridir.

Molla Nəsrəddin əsrlər boyu xalq tərəfindən yaradılaraq ümumiləşdirilmiş bir obrazdır. O, ağıllıdır, dünyagörüşü olan, hətta saray əyanlarından, hökmdarlarından daha yüksəkdə duran, fəlsəfi düşüncəli birisidir.

Baxmayaraq ki, bəzən o özünü avam, sadələvh, gülünc, tez aldanan kimi göstərir, lakin o bu hərəkətləri ilə də mollaları, ruhaniləri, yalançı seyidləri tənqid edir, onların yüngül düşüncə tərzini göstərir, bu yolla onları ifşa edirdi.

Molla Nəsrəddin cevik, ağıllı həm də səfeh kimi insanların cildinə girir, bu və ya digər cəhətdən insanları tərbiyə edirdi.

Bu lətifələr xalqın bədii istedadını, iti aqlını, döyüşkən ruhunu xüsusi şəkildə əks etdirir. H.Zeynallı qeyd edirdi ki, Molla Nəsrəddin lətifələri Şərqdən və Qərbdən əlavə Amerikada da şöhrət tapmışdır. Bu da onu göstərir ki, öz yayılma arealına görə Molla Nəsrəddin türk-müsəlman coğrafi hüduqlarını aşaraq, demək olar ki, bütün dünyada məşhurdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynallı H. Molla Nəsrəddin // Seçilmiş əsərləri. Bakı: 1983, s. 143-149
2. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005
3. Kazımoğlu M. Epos, nəsr, problemlər. Bakı: 2012
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981

5. Tağıyev R. H.Zeynallının seçilmiş əsərlərinə ön söz // Bakı: Yazıçı, 1983
6. Харитонов М.С. Многоликий Насреддин. Москва: Наука, 1978
7. Давлетов К.С. О происхождении образа Ходжа Насреддин. Томск: 1962

Гюльдана Панахова

**Народная мудрость и Молла Насреддин
Резюме**

В статье повествуется о разных мыслях учёных, изучающих фольклор по поводу истории образования анекдотов про Молла Насреддина. Также, статья раскрывает его позицию в обществе, отношение к людям, различные образы Моллы Насреддина как человека, играющего роль то серьёзного, то шутовского (в определённых моментах) человека, и таким способом пытающийся в коротком рассказе воспитывать людей. В статье автор особенно останавливается на влияние фольклорного образа Моллы Насреддина на письменную литературу Азербайджана. Объектом исследования были избраны произведения великого Азербайджанского писателя Дж.Мамедкулизаде. Автор также исследует прототип этого образа, рассматривает все мысли и варианты по этому поводу. Исследование было проведено на основе филологической мысли Азербайджанских и турецких ученых.

Guldana Panahova

**Folk wisdom and Molla Nasraddin
Summary**

The article reveals several thoughts of scholars researching folklore related to the roots of the formation of anecdotes about Mullah Nasiruddin. Furthermore, the article unfolds Mulla Nasiruddin's stance in the society, his attitude towards people, various images he brings to life playing the role of a wise man or (at certain moments) of a man of motley, and thus trying to educate people with his sapiential tales. In the article, the author especially dwells on the influence of the folklore image of Molla Nasreddin on the written literature of Azerbaijan. The object of the research was chosen the works of the great Azerbaijani writer J.Mammadguluzade. The author also explores the prototype of this image, considers all thoughts and options about this. The study was conducted on the basis of philological thought of Azerbaijani and Turkish scientists.

Rəyçi Afaq Ramazanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SABİR BEHBUDOV
AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu
sabir@mail.ru

F.KÖÇƏRLİNİN DƏYƏR DÜNYASI

Açar sözlər: aksiologiya, din, maarifçilik, milli şair, etika

key words: axiology, religion, enlightenment, national poet, ethics

Ключевые слова: аксиология, религия, просвещение, национальный поэт, этика

F.Köçərli ədəbiyyat tarixçisi, tənqidçi olmaqla yanaşı, incə estetikdir, maraqlı maarifçilik dünyagörüşünə və ədəbi-mədəni malik ziyalıdır. Xalqımızın böyük maarifçilərindən biri olan F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair ilk sistemli tədqiqat əsərinin müəllifidir. Ədəbiyyatımızın bir sıra ən mühüm məsələlərini araşdıran tədqiqatçılar bu ölməz əsərdən əvəzsiz mənbə kimi istifadə edirlər. Onun dünyagörüşünün əsasını vətəndaşlıq ləyaqəti, millətə sevgi və ideyalara sadiqlik təşkil edir. Estetik mənada – ədəbiyyat dünyasının və xalq məişətinin aynasıdır.

Əlbəttə, F.Köçərlinin aksioloji (dəyər) estetikası müəyyən tarixi, ictimai-siyasi kontekstdə, ədəbi ənənə üzərində formalaşmışdır. Onun hər bir publisistik oçerkində, hər bir tənqidi yazısında dünyagörüşünün əsas etik mədəni konseptləri aydın sezilir.

Böyük maarifçi demokrat F.B.Köçərlinin dəyərlər aksioloji sistemi bütövlüyü ilə fərqlənir. Firidun bəy Köçərlinin aksioloji sistemi maraqlı və ziddiyyətli məqamlara malikdir. “Maarifçi –demokratlara məxsus bəzi ümumi ziddiyyətlər onun əsərləri üçün də xarakterikdir.” (5, 261) Onun publisistik fəaliyyətində bu ziddiyyətli məqamlar daha aydın görünür. Həmin sistemi təşkil edən konseptlərin izahı aksioloji yanaşma vasitəsi ilə maraq doğurur. Y.V.Popovun fikrincə, “tarixi-ədəbi hadisələrin aksiologiya işığında nəzərdən keçirilməsi – müasir ədəbiyyatşünaslığın ən aktual məsələsidir” (3, 2). İlk dəfə ədəbiyyatın dəyər baxımından öyrənilməsinə başlayan böyük rus alimi M.M.Baxtin hesab edirdi ki, “mütləq dəyər boşluğunda nəinki söyləmə mümkün deyil, düşüncənin özü də mümkünsüzdür” (4, 176). Dəyər bir kateqoriya kimi fəlsəfədə, etikada fərqli şəkildə izah olunur. Məsələn, H.Rikkertin işləyib hazırladığı dəyər nəzəriyyəsinin bu araşdırmamızın metodologiyası baxımından hardasa daha gərəkli olmasını düşünürük. F.Köçərlinin ədəbi-bədii baxışlarında, tənqidi məqalələrində dəyər kateqoriyasından xüsusi olaraq istifadə edilmir, amma

onun dünyagörüşünün mühüm konseptləri və əsas anlayışları demək olar ki, Rikkertin dəyərlər anlamına xeyli yaxındır: bu dəyərlər zamanına görə obyektivdir, əhəmiyyətli və sabitliyə malikdir.

F.Köçərli milli ədəbiyyatın əsas dəyərini – başqa ədəbiyyatın (əsasən fars ədəbiyyatı nəzərdə tutulur) nümayəndələrini təqlid etməməyində görür. F.Köçərlinin fikrincə, “fars ədəbiyyatının bərəkətində” olan zərərli təsirlərdən qurtulmayan, başqa millətin ədəbiyyat örnəklərini təqlid edən, şair milli şair mərtəbəsinə qalxa bilməz. “Türk dilində qələm işlədən üdəbaşuaramıza gəldikdə, onlar da fars üdəba və şüarasının tutduğu təriq ilə gedib, fars dilinin şivə və üslubundan azmağa səy ediblər... Belə ki, bizim Azərbaycan şüarasının əsərlərində görünən ali fikirlər, gözəl hisslər, uca mənalar, nazik və lətif mətləblər, hikmətamiz nəsihətlər... və insani zinətləndirən şair övsafi-həmidələr, demək olar ki, tamamən fars ədəbiyyatının bərəkətindədir” (1, 13-14). Onun fikrincə, təqlidçilik şairə, onun yaradıcılığına ancaq saxtalıq, yalan gətirir. F.Köçərliyə görə, Fizuli də ona görə qüdrətli sənətkardır ki, özündən əvvəlki və öz dövrünün şairlərini təqlid etməmişdir: “Burada bunu dəxi əlavə etmək lazımdır ki, Fizuli özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqiq bir şair bulud da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vucuda gətirməmişdir. Nəsr və nəzmdə bir şəxs onun ustadı olmayıblar” (1, 85). A.Səhhətə və M.Ə.Sabirə ünvanladığı məktublarında onları epiqonçu şeirdən uzaqlaşmağa çağırırdı. M.P.Vaqifin yaradıcılığını isə təqlidçilik etməyinə görə yüksək qiymətləndirirdi: “Bundan məədə Vaqifin milli ədəbiyyatımıza hüsni – xidməti bu olubdur ki, Türkiyə və İrənzəmin şüarasına müqəllidlik etməyibdir, bəlkə onun üçün asan və təbii bir yol açıbdır ki, ondan sonra gələn şairlər ona peyvərlik edib bir çox gözəl əsərlər meydana gətiribdir. Bu cəhətə Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vucuda gələn şairlərin babası və ustadı adlamağa haqqı var” (1, 191). F.Köçərli “Axundovdan sonra yazıb yaradan realistləri ya öz müəllimlərinin təqlidçisi kimi təqdim edir, ya da onun təsir dairəsində dolaşmış ədəbiyyata cüzi yeniliklər gətirən sənətkarlar kimi göstərirdi” (Bax. 5, 99).

F.Köçərlinin etik – mənəvi, hətta ədəbi – bədii dəyərlər sistemində dini başlanğıc mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dini başlanğıc islam mənəviyyatı anlayışı ilə sıx bağlıdır, bəzi hallarda isə bu anlayışla eyniləşdirilir. Ədəbi publisistik yaradıcılığını araşdıran akademik K.Talıbzadə belə qənaətə gəlirdi ki, “ruhaniliyi, dindarlığı, fanatizmi tənqid heç də onu aradan qaldırmaq üçün edilmirdi. Bəlkə, islam dininin uzatmaq üçün onun həyatla səsleşən, ümumi inkişafa kömək edə bilən cəhətlərini üzə çıxarmaq, dini-mədəni tərəqqiyə mane olan, müasir həyatla ayaqlaşma bilməyən xüsusiyyətlərdən, qanun-qaydalardan təmizləmək məqsədini izləmişdir. Odur ki, Köçərlinin məqalələrində islam dininin təbliğinə xeyli yer verilirdi”

(6, 260). F.Köçərli yaradıcılığında bu məsələyə xüsusi toxunan akademik K.Talıbzadə yazırdı: “F.Köçərli islam dini ehkamlarına inamla yanaşır, onu Azərbaycan xalqının tarixindən, mənəviyyatından ayrılmayan ruhani bir mənəb hesab edirdi” (5, 276).

F.Köçərli birmənalı olaraq Füzulini, Vidadini ruhani başlanğıca malik şairlər kimi qəbul edir. “Çün Vidadinin fikir və xəyalı axirət dünyası ilədir və hər ləhzə onu salıb gözlərindən yaş tökür” (1, 202).

Təəssüf ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında klassik və çağdaş şairlərin yaradıcılığında ənənəvi ruhani başlanğıca F.Köçərlinin münasibəti, islam dəyərlərinin təbliği ilə bağlı dünyagörüşü dərindən öyrənilməmişdir. Bir məqaləsində görkəmli maarifçi həmin məsələnin “sosioloji” mənzərəsini verir. “Qarabağda az-çox savadı olan hər bir öz yaradıcılığına birinci növbədə növhə və mərsiyə yazmaqla başlayır. Bu ona görə geniş yayılmışdır ki, yazılan növhə və mərsiyələr böyük bir maraqla hamı tərəfindən oxunur, bu əsərləri yazıb yaratmaq da bir o qədər çətin deyildir, çünki onları yazmaq üçün zəngin material mövcuddur; bunun üçün imamın həyatından müəyyən bir hadisəni götürüb onu ümumiyyət tərəfindən qəbul olunmuş şəkildə şəirlə etmək kifayətdir. Ona görə də bu növdən olan ədəbi əsərlərin, habelə aydındır ki, onlar yazan və yaz yağışından sonrakı göbələk kimi çoxalan müəlliflərin sayını hesablamaq da olduqca çətinidir” (F.Köçərli Seçilmiş əsərlər. Bakı, 1963, s.58).

Milli şairlərə sevgi sadəcə vətənpərvərlik duyğusu deyil, həm də bir estetik meyardır. Onun millətə sevgisi milli şairlərə sevgisindən başlayır. Milli şairi sevməklə onun yaratdıqlarında gözəlliyi axtarırdı.

Onun üçün “milli şair” anlayışı milli dəyər kimi qəbul edilir. Milli şair – milli təfəkkürün daşıyıcısı, öz millətinin dili ilə danışan, öz əsərinin aynası olmaqdır. “Qasım bəy Zakir həqiqi bir milli şair imiş. Öz əsrinin aynası olubdur və məişəti – milliyətini – necə ki, var imiş –eyni ilə yazıb, bizim üçün böyük bir yadigar qoyubdur”. F.Köçərli göstərir ki, “milli şairlərimizdən onun kimi (Vaqif nəzərdə tutulur- B.S.) sadə və açıq və ana dilimizin şivəsində şer və qəzəl yazan az olubdur...” (1, 159).

F.Köçərlinin dəyərlər sistemində “milli şair” anlayışı statistik fəallığa malikdir. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Q.Zakirin, M.Ə.Sabirin yaradıcılığı F.Köçərli tərəfindən məhz müstəqil ədəbi dəyərlər kimi nəzərdən keçirilir.

F.Köçərli “nəsr” estetikasında xalq həyatının, məişətinin doğru təsviri nəzərdə tutulur. Q.Zakirin bir milli şair kimi ona görə dəyərləndirirdi ki, “vilayətinin əhvalını və müasirlərinin dolanacağını” aydın və aşkar yazıbdir, yəni nəzmə çəkibdir, “hissiyat və xəyalatından vücuda gəlibdir, təمامisini öz camaatının məişətindən götürübür” (1, 403), onun kəlamları “nəzmlənmiş nəsrdir” (1, 381).

M.Ə.Sabiri də milli şair kimi bu baxımdan qiymətləndirirdi. “Barəderim Səhhətin verdiyi “Qara xəbəri” oxudum. Bir neçə dəqiqə gözlərimə qaranlıq çökdü, bila-ixtiyar qəzet əlimdən yerə düşdü. Bu xəbər milli şairimiz Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabirin vəfatı xəbəri idi” (2, 58).

“Milli şair” məfhumu F.Köçərlidə kontekstdən asılı olaraq, müxtəlif mənaları ehtiva edir. Daha geniş mənada, millətin ruhunun və zövqünün ifadəsi kimi, ikincisi, dar mənada, “ana dilimizin tərz və şivəsinin yaradıcılığa gətirilməsidir”.

“Şair (Vaqif S.B.) hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istimal olunan türk və türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki... oxuyanları valeh və heyran edir” (1, 190). Şübhəsiz, Vaqifin şeirlərində sadə və rəvan olması “şairin artıq dərəcədə ana dilinə dara olmasına və milli şairliyinə dəlalət edir” (3, 191). F.Köçərli Vidadini Vaqiflə yanaşı “milli şairimizdir” – deyər qiyətləndirir. Böyük ədəbiyyatşünas yazırdı ki, bu cür “məşhur şairlər özgə millətlərin arasında zühur etmiş olsa idilər, bişübhə, indiyə kimi onların aşari əşari dəfaət ilə çapdan çıxıb əbnayi – millət içində yayılmışdı” (1, 214).

XX əsrin əvvəllərində F.Köçərlinin Vidadi ilə Vaqifi belə təqdim etməsi təsadüfi deyildi, çünki “Vidadinin dili hər iki üslubu – klassik üslubla xalq üslubunu birləşdirir” (6, 381, 382).

F.Köçərli ana dilinin geniş potensial imkanlara malik olmasını dönə-dönə qeyd edir: “Şair hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istimal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə bir məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir” (1, 190).

Q.Zakirin “poeziya qrammatikası”na ilə əlaqədar görkəmli tənqidçi frazemlərin, nitq estetiklərin qafiyə yaradıcılığına xüsusi rəvnəq gətirdiyini göstərir: “Şair özü el içində nəşvü nüma tapmış eloğlu olduğu üçün asanlıqla o sözləri məxsusi malı kimi sərf edir. Necə ki, millətimiz diridir, bu sözlər istemaldan düşməyəcəkdir, yəni əcnəbi lisanlardan əxz olunmuş qəliz ibarələrin hücumu altında doğulub tərək olmayacaqdır” (1, 381).

F.Köçərlinin fikrincə, şairin dili onun təfəkkürün güzgüsüdür: “Qəliz, çətin və dolaşlıq dildə yazan ədiblərin fikirləri də dolaşlıq olu; onların əsərləri çətin və ağır oxunulur və insana fərəh əvəzinə qəm və kədər gətirir” (1, 304).

F.Köçərli üçün mənəvi-estetik dəyərlərdən biri də - sözün insan hissiyatına təsiri ilə, yəni “ali məqama – mənəviyyat aləminə” çəkməsi ilə əlaqədardır. O, Füzuli, Vaqif kimi milli şairlərin “hüsni təsirindən içəri aləminiz bir növ təmizlənilib paka çıxacağına” inanır.

Füzulinin türk şeirinə təsirinin səbəblərini “hamam əsərlərin tamamisi pak, həqiqi və təbii hissiyatdan nəşət etməsi, eşqi – həqiqətdən bəhs etməsi” ilə əlaqələndirir.

F.Köçərlinin ədəbi-estetik dünyagörüşü üçün bina, “başlanğıc”, “baba”, “ilk” - sadəcə xronoloji kateqoriya deyil, həm də dəyər kateqoriyasıdır. “Türk şairlərinin babası olmaq” özündən sonrakı bütün ədəbi zamanların dəyərlərini müəyyənləşdirir. Qəzəliyyat şairlərinin yaradıcılığında məişət təsvirinin olmamasına haqq qazandırır, çünki qəzəl janrının əsas məqsədi eşqin vəsfidir.

F.Köçərli üçün Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının mütləq keçmişdir. “Mütləq keçmiş – spesifik dəyər (iyerarxik) kateqoriyasıdır” (7, 458). “Molla Məhəmməd Bağdadi türk şairlərinin babası hesab olunur. Ona binaən, Azərbaycan şüarı üdabasından bəhs edib də, onların sərvəri və pişrəvi məqamında olan Füzulinin ismi-şəriflərini zikr etməmək bir növ haqqı və əməyi ititmək kimidir” (1, 64).

Yalnız ana dilində yazılan əsərləri milli ədəbiyyat nümunələri kimi qiymətləndirdiyindəndir ki, M.P.Vaqifi ədəbiyyatımızın banisi hesab edirdi. “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır” (1, 159). Şeirimizin banilərinin xronologiyasında bəzən səhvlər də olurdu. Məsələn, “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin I cildində XVII əsrin Azərbaycan şairi Qövsü Təbrizinin yaradıcılığından danışır, şairin qüdrətli sənətkar olduğunu qeyd edib, onu Azərbaycan şeirinin babalarından hesab edir. F.Köçərlinin maarifçilik görüşləri sistemli olmuşdur. Bu ədəbi irsdə onun etika və estetikasının təməl anlayışları, əsas konseptləri mühüm və sabit yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, 1978
2. Köçərli F. Vəfati –şair/F.Köçərli Seçilmiş əsərlər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1963, s.278
3. Попова Е. В. Ценностный подход в исследовании литературного творчества. Владикавказ, 2004.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1986.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975
6. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri II cild Bakı, 1994.
7. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı.

Сабир Бехдуров

Ценностный мир Ф.Б.Кочарли

Резюме

В статье анализируются основные мировоззренческие концепты известного азербайджанского просветителя - демократа

Ф.Б.Кочарли. Ф.Б.Кочарли был литературным критиком, педагогом и историком литературы. Его публицистика занимает ватное место в истории общественно мысли XX века. Изучение аксиологии Ф.Б. Кочарли имеем важное значение. В статье такте рассмеиваются критические взгляды на религиозную тему.

Представление о литературе у Ф.Кочарли изначально было системным, что доказывает обращение к его «Истории азербайджанской литературы», в которой были разработаны основополагающие понятия его эстетики и поэтики. Общие принципы этой системы обнаруживаются при помощи аксиологического подхода. В то же время список ценностей, которые удалось выявить на материале литературного наследия Ф.Кочарли, ни в коем случае не является окончательным.

Sabir Elmurad oglu Behdurov

The value world of F.B.Kocharli

Summary

The article analyzes the main ideological concepts of the well-known Azerbaijani enlightener - Democrat F.B.Kocharli. F.B.Kocharli was a literary critic, teacher and literary historian. His journalism occupies a cotton space in the history of social thought of the twentieth century. The study of axiology F.B.Kocharli is important. The article tact laughed at the critical views on the religious theme.

From the beginning Kocharli's notion about literature systematical which proves his appdying to his book about history of Azerbaijan literature. On the base of this book Kocharli's worked out the main conception about his estetics and poetics. The common principle of this system is discovered by means of axiological approach. At the same time the list of valucs which was discovered on the materise of Kocharli's literature heritage is not final at all.

Rəyçi: Rustəm Kamal

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NƏRMİN MƏMMƏDOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
ele.eliyev@gmail.com

LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ “ZİYA” ƏDƏBİ MƏCLİSİNİN YERİ

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, “Ziya” ədəbi məclisi, gənc yazarlar.

Key words: Lankaran literary environment, "Ziya" literary council, young writers.

Ключевые слова: Литературная среда Лянкярани, литературное собрание «Зия», молодые писатели.

“Ziya” ədəbi məclisi 1998-ci ildə şair Ziyafət Əkbərov tərəfindən yaradılmışdır. “Fövcül- füsəha” ədəbi məclisinin, eləcə də Lənkəran ədəbi birliyinin istedadlı nümayəndələrindən biri olan Qasir, Nəccar, Şəhban əənələrinin ləyaqətli davamçılarından biri Ziyafət Əkbərovun “Ziya ” ədəbi məclisini yaratmaqda əsas məqsədi orta məktəbdə təhsil alan istedadlı uşaqların yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaq idi. Qısa bir vaxtda sözdən-sözə, misradan-misraya, şeirdən-şeyrə inkişafda olan “Ziya” nın uğurları rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı, yazıçı Yaşar Rzayevin də diqqətini özünə çəkdi və onun tapşırığı ilə 1999-ildə "Ziya" ədəbi məclisinin bir yaşı Lənkəran Dövlət Dram Teatrında qeyd olunmuşdur.

Yarandığı zaman çərçivəsində tez bir zamanda bölgədə öz nüfuzu ilə seçilən “Ziya” ədəbi məclisi bir çox istedadların yetişməsi üçün münbit ədəbi şərait yaratmışdır. Seçilən istedadlar da həmçinin müxtəlif tipli müsabiqələrdə qalib gələrək “Ziya” nın uğuruna uğur qatmaqda idi. Belə ki, 2001-ci ildə Təhsil Nazirliyinin respublika ümumtəhsil orta məktəb şagirdləri arasında keçirdiyi “Dövlətimdə sülh olarsa” adlı şeir-baxış müsabiqəsinin üç qalibindən biri "Ziya" ədəbi məclisinin üzvü Ülfət Əkbərli idi. 2001-ci ildə Respublika Rabitə Nazirliyinin “Sevdiyim adama məktub” başlığı altında inşa yazıları üzrə keçirdiyi müsabiqədə isə “Ziya”nın daha bir üzvü Mələhət Əliyeva həmin müsabiqənin qalibi olmuşdur. Qazanılan bu uğurlar getdikcə mərkəzdə sayılıb seçilən ədəbiyyat adamlarının da diqqətindən kənarda qalmadı. Tənqidçi Vaqif Yusifli, “Ulduz” jurnalının baş redaktoru şair Ələkbər Salahzadə və başqaları dəfələrlə Lənkəranda “Ziya” nın qonağı oldular.

Təbii ki, “Fövcül – füsəha” nın işığı ilə yaranan “Ziya ” ədəbi məclisi müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühiti üçün böyük bir ədəbi hadisədir. Hələ də varlığını qısa fasilələrdən sonra sürdürməyi bacaran “Ziya” məclisinin gənc yetirmələri və onların fərqli yaradıcılıq yolu diqqət

çəkidir- ilk növbədə əlbəttə ki, məclisin fundamentini qoyan Ziyafət Əkbərovun öz yaradıcılıq yolu.

“Ziya” ədəbi məclisinin qurucusu Ziyafət Əkbərovun yaradıcılığı həm zənginliyi, həm də fərqliliyi ilə seçilir. Yaradıcılığında həm klassik şeir ənənələrindən, həm də müasir biçimlərdən, yeri gələndə xalq şeir şəkillərindən istifadə etməyi bacaran şairin bədii irsi müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir.

“Ziya” ədəbi məclisini yaratmaq şairin “Fövcül-füsəha” ədəbi məclis ənənələrinə olan bağlılığından irəli gəlib desək yanlışdır. Belə ki, “Fövcül- füsəha” məclisinin üzvlərindən biri olan Ziyafət tez-tez qəzəllərində bu məclisin adını işıqlandırmışdır. “Gətiribdir” rədifli qəzəlində olduğu kimi:

“Fövcümüz ” indi bizim canımıza can gətirib,
Şükr olsun kişilər Tanrıya iman gətirib.
Bağrı qan, didəsi giryandı qəzəl şairini,
Leylini, həm də ki Məcnunu pərişan gətirib.
“Füsəha” məclisinə indi Füzuli babamız ,
Tanrının əmri ilə Sayeyi-Sübhan gətirib... [6,68]

Yeri gələndə klassik bəhrələrdən istifadə edən Ziyafət, həm də incə ruhlu məhəbbət şairidir:

Günəş olsaydım əgər,
Açılmaz səhərlərin
Yaxasını açardım,
Dan yerini sökərdim.
Üfüqlərdən boylanıb,
Ömrünü yollarına
Gülüm, işıq saçardım ..... [6, 21]

Ziyafətin yaradıcılığının özünəməxsusluğu məclisin üzvlərində - şairin yetirmələrinin yaradıcılığında da duyulur. Eləcə də “Ziya” ədəbi məclisinin ilk üzvlərindən biri olan Ülfət Ziyafətqızının yaradıcılığı da bu qəbildəndir. Özünün də qeyd etdiyi kimi “Ülfət dünyasını anlamaq üçün sətirlərində səyahət etmək gərək... Onun dünyası şeirlərdir... Biz onunla 7 yaşında tanış olmuşuq, əlinə qələm alıb ilk şeirini yazdığı gün. Həmin gün anladım ki, bu Ülfət mənim varlığımıdır, arzularımdır, gələcəyimdir və baş aldığı şeiriyyət yollarında onu tək qoymayacağıma söz verdim...” [7, 3] İlk dəfə 7 yaşında əlinə qələm alıb “Ey ana Vətən” adlı şeirini yazan balaca qızcığaz zaman keçdikcə daha da püxtələşirdi. Dünyagörüşünün və ədəbiyyata olan

marağının formalaşmasını gənc yazar belə əsaslandırır: “Atam şair olduğu üçün tez-tez bizim evdə ziyalı insanlar, şairlər qonaq olurdu. Bu mənim uşaq təfəkkürümdə böyük izlər saxlayırdı. Zaman keçdikcə şeir-poeziya damarlarımdakı qana qarışıb duyğulara qol açan ruhum boyu gedirdi. 1994-cü ildə dahi şairimiz M. Füzulinin 500 illik yubiley gecəsinin rayon üzrə tədbirinin bizim evdə qeyd olunması mənim həyatımda ən unudulmaz günlərdən biri oldu. Evimizə çoxlu şairlər, yaradıcı insanlar, ziyalılar gəlmişdi. Mən də o tədbirdə Füzulinin qəzəllərindən söylədim, ürəyimdə böyük fərəh və qürur hissi keçirirdim ki, Füzuli dənizində bir zərrə də mənə aid oldu.” [7, 4] Təbii ki, gənc yazarın söylədiyi bu sözlər müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitinin dinamikasını bir daha gözlər önünə sərgiləyir.

Ülfət Ziyafətqızının özünün qeyd etdiyi kimi “şair Ziyafətin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1998-ci ildə yaranan “Ziya” ədəbi məclisinin rolu həyatımda əvəzədlənməz oldu. Bu ədəbi məclisdə biz – məktəb yaşlı şagirdlər şeirin, ədəbiyyatın nəzəri cəhətlərini öyrənib Lənkəran ədəbi mühitində yazdığımız şeirlərlə çıxış etməyə başlamışdıq.” [7, 4]

“Ziya” ədəbi məclisinin ən nümunəvi üzvlərindən biri olan Ülfətin “Müharibə olmasın ” adlı şeiri 2001-ci ildə 15-25 yaşlı gənclər arasında keçirilmiş “Mənim Dövlətimdə sülh olarsa...” adlı Respublika baxış müsabiqəsində şeir nominasiyası üzrə qalib gəlir. Əlbəttə ki, bu uğur gənc yazarın özü ilə birlikdə “Ziya” ədəbi məclisinin də uğuru idi. Heca vəznində yazılan, zəngin qafiyə sisteminə malik olan bu şeirində balaca qızcıqaz öz böyük düşüncələrini məharətlə qələmə almağı bacarmışdır:

Anaların ahlarından
Vətən qara bağlamasın.
Oğulların itkisinə
Yana-yana ağlamasın...
Doğsun vətən göylərində
O günəş ki, adı sülhdür.
Azadlığın sorağında
O əllərdə bir silahdır. [7, 8]

“Ziya” ədəbi məclisinin “Fövcül-füsəha ” ənənələri əsasında formalaşması, bədii ruhu nəinki məclisə sirayət etmiş, hətta məclisin gənc üzvləri vaxtaşırı onun ustalarını da yad etmişlər. Bunu biz Ülfət Ziyafətqızının XX əsr Lənkəran “Fövcül-füsəha” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş ustad şair M.İ.Qasirin qəbrini ziyarət edərkən yazmış olduğu “Günəşi oldun” şeirindən də görürük :

Ziyarətə gəldim, ey böyük ustad,
Durmuşam büsbütün önündə indi.
Ruhunu içdikcə mən damla-damla,
Qəlbimə qısılan sözlərin dindi...
Müəllimi oldun, ölməz sənətkar,
“Fövcül-füsəha” tək söz məktəbinin.
Şeiriyat bağladı səni bu elə,
Sən günəşi oldun talış elinin. [7, 21]

“Ziya ” ədəbi məclisinin gənc yazarlarından biri də Aysel Səfərlidir. Çox fərqli və poetik üstünlükləri ilə seçilən Aysel Səfərlinin yaradıcılığında müasir düşüncə tərzini və bu düşüncə tərzinin sıғыşdırıldığı forma biçimləri müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühiti üçün yenilikdir. Gənc yazarın şeirlərində poetik ovqat olduqca yerində və rəngarəng formadadır. Ana, vətən, sevgi hislərinin aliliyi onun şeirlərində özünə xüsusi yer tutub. Müəllimi Ziyafət onun haqqında belə deyir: “ ... məclisdə Ayselin sətirlərində yanıb qovrulmaq arzusunu duyduqca hislərim mənə bu qızın gələcəkdə istedadlı şairə olacağından xəbər verdi və yanılmadım ... Şeirlərində dərddən-dərdə, sevincdən - sevincə asta-asta addımlayan kövrək qəlbli bu məktəbli qızın hadisələrə başqalarından daha fərqli yanaşması diqqətimi cəlb etməyə bilməzdi.” [3, 38]

Aysel Səfərlinin yaradıcılığında daha çox rast gəlinən məqamlardan biri də gənc yazarın mütəmadi olaraq qələmini sərbəst şeir ilə sınamasıdır. “Fikrin və məzmunun yaratdığı ritm sərbəst şeirdə müxtəlif yön və istiqamətdə poetik enmələr və yüksəlmələr şəklində olur. Sanki söz-sözə, fikir-fikrə hopur, misralar və sözarası fasilələr təbii yaranır. Şeirdə bəndlərə, əlavə yükə və səciyyənləndirməyə ehtiyac qalmır. Ona görə ki, sərbəst şeirdə tərkiblər, söz və ifadələr, rəng, boya və mənşələr hiss və duyğuların, fikir, düşüncə və arzuların tələbi ilə işlənir. ” [1, 229] Gənc yazar sərbəst şeirin bütün ağırlıqlarını sözünün gücü ilə daşımağı bacarmışdır :

Ümid yamadım qəlbimə,
Tikişlərim tutmadı.
Həyat iynəmi
Qara sapla sapladı.
Ağ günlərimin ağ sapı
Köhnəldi,
Söküldü.... [3,116]

“Ziya” ədəbi məclisinin üzvləri arasında öz dəst-xətti ilə seçilən gənc yazarlardan biri də Xaqani Muğamatoğludur. Saf sevgi duyğuları,

insanlara məhəbbət hissi, müqəddəsliyə ehtiram, vətəndaşlıq ləyaqəti və digər bu kimi dəyərli hissləri yaradıcılığında əsas leymotivə çevirməyi bacaran Xaqaninin şeirləri rəngarəngliyi ilə seçilir.

Ağamir Cavad gənc şair haqqında deyir: “ İstedaddan söz düşərkən yadıma Xaqaninin hələ orta məktəbdə oxuduğu illərdə Lənkəran Şəhər Uşaq Yaradıcılıq mərkəzində fəaliyyət göstərən “Ziya” ədəbi məclisinə gəldiyi günlər yadıma düşdü. Burada şeir yazmaq həvəsində olan məktəblilər bu sənətin sirlərini öyrənməyə çalışırdılar. Həmin məktəblilər arasında ən çox seçilən, təbii istedadla malik uşaqlardan biri də Xaqani Bədəlov idi. Bu uşaqlardan çoxu: “Həvəsdi, bəsdı”, - deyib özlərinə başqa bir sənət seçdilər. Xaqani isə özünün dediyi kimi, “bu zindanın ədəbi məhkumuna” çevrildi. Qismətini, taleyini sözə bağladı.” [2,4]

Xaqani Muğamatoğlunun yaradıcılığına diqqət yetirdiyimiz zaman onun həm əruz, həm heca, həm də sərbəst formada yazılmış şeirlərinə rast gəlirik. Ancaq yaradıcılığının dərinliyinə baş vurduqca gənc yazarın əruza, qəzəl yazmağa daha çox meyilli olduğu hiss olunur. Xüsusilə, gənc yazarın qəzəllərində sanki Füzuli nəfəsi, Nəsimi ruhu duyulur :

Can verib canıma canan, canımı can çağırır,
Şürk olsun Tanrıya, dərdimə dərman çağırır...
Bu Xaqani, şəmi – eşqin dəli pərvanəsidir,
Şəmi – eşqi də onu odlara gəl yan çağırır. [2, 82]

Qəzəllərində bəzən özünü hətta Nəsimiləşdirən yazar dahi ustada olan vurğunluğunu sözün gücü ilə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Ey, Xaqani, sən Nəsimisən, dönübsən aləmə,
Səndə mən kafərləri asmaqda cürət istərəm. [2,84]

Xaqaninin klassik irsə bağlılığı təkcə onun qəzəllərindən deyil, həmçinin satirik şeirlərindən də duyulur. Onun satiralarında Sabirənə ruh nəinki duyulmaqla məhdudlaşmır, hətta yeri gələndə gənc yazar böyük ustada nəzirə yazaraq çox ağır bir yükü çiyinlərinə alaraq məharətlə daşımağı bacarır. Buna misal olaraq Xaqani Muğamatoğlunun M.Ə.Sabirin “Ürəfa marşı” na yazmış olduğu nəzirəni göstərə bilərik :

İntilgentik, tanır aləm bizi ,
Oğru, səfil, həm də əqli kəm bizi.
Olmasa pul, tutsa əgər qəm bizi,
Biz xamı, əvvamı tutub xamlarıq,
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq. [2,119]

“Ziya” ədəbi məclisinin üzvləri arasında qələmini təkcə nəzmlə deyil, həmçinin nəsrə də sınıyan gənclər olmuşdur. Onlardan biri də Gülüş Vahabovadır. Qələmini hekayə və povest janrında sınıyan Gülüş gənc olmasına baxmayaraq bu işin öhdəsindən gələ bilmişdir. Nəsrində diqqətə çəkilən Azərbaycan döyüşçülərinin qəhrəmanlığı, onların mənəvi dünyalarının zənginliyi, hadisələrin təbiiliyi, obrazların psixoloji planda təqdimi Gülüş Vahabovanın uğuru kimi qiymətləndirilə bilər. “Gülüşün qəhrəmanları Vətəninin, torpağının təəssübünü çəkən, öz ailəsinin, ev- eşiyinin problemlərini Vətən adlı ümumi evin problemlərinin tərkib hissəsi kimi qavrayan, ən çətin məqamlarda öz dəyanətini itirməyən, lazım gəlsə amalı uğrunda canını belə əsirgəməyən gənc Azərbaycan oğullarıdır və müəllif onların daxili aləmlərini–təmənnasız məhəbbətlərini, arzularını, istəklərini, düşməyə bəslədikləri sonsuz nifrəti ifadə etmək üçün maraqlı detallar tapır.” [4,30]

Gülüş Vahabova hekayələrini hər şeydən öncə real qəhrəmanlara ithaf edərək yazıb. “Uca dağlar qoynunda ” hekayəsində canlandırmağa çalışdığı Rövşən obrazı özünün də qeyd etdiyi kimi “1992-ci il sentyabrın 12-də Şayıflı-Qazancı istiqamətində gedən döyüşdə qəhrəmancasına həlak olan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı leytenant Rövşən Abdullayevin əziz xatirəsinə həsr olunub.” [4,5] Həmçinin gənc yazar “Kəşfiyyətçi” hekayəsində erməni təcavüzkarlarına qarşı döyüşdə qəhrəmancasına şəhid olmuş Məmməd Fərzullayevi - Məmməd obrazının simasında canlandırmağa çalışmışdır. Bədii nəsrində yaratmış olduğu real obrazlara baxmayaraq gənc yazarın əsərlərinin dilində bir qədər durğunluq müşahidə olunur. Bu da yəqin ki, yazarın gənc olması ilə əlaqədardır.

Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində “Ziya ” ədəbi – məclisi mühitdə ədəbi həyatın qaynar olduğuna dəlalət edən ən böyük dəyərlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Həm qaynar ədəbi mühitə, həm də bəzi məclis ənanələrinə sahib digər bölgələrə - Borçalı ədəbi mühitinə, Maştağa ədəbi mühitinə, Naxçıvan ədəbi mühitinə, Şamaxı ədəbi mühitinə, bütövlükdə yurdumuzun ayrı-ayrı yerlərində olan ədəbi həyata nəzər saldıığımız zaman gənclərdən ibarət hər hansısa bir məclisə rast gəlinmir. “Ziya” ədəbi- məclisi “Fövcül-füsəha” nın təsiri ilə bu ənanələri qoruyan, sözə dəyər verməyi bacaran gənc nəslin onun sehri ilə yetişdirməyə çalışan qiymətli bir məktəbdir. Gənclərin poeziyaya, sözə vurğunluğunu ön plana çəkən “Ziya” ədəbi – məclisi hələ də varlığını sürdürərək mühitdə istedadlı gənclərin üzə çıxmasına şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı :ADPU nəşriyyatı,2005, 367s
2. Muğamatoğlu X. Qayıt, məni qaytar mənə. Bakı: “OL” MMC, 2014, 136 s.
3. Səfərli A. Yoxluğunun cazibə qüvvəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 164 s.
4. Vahabova G. Uca dağlar qoynunda . Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1999, 39 s.
5. Vüqar Əhməd . Ədəbiyyatşünaslıq.Bakı : “Müəllim” nəşriyyatı, 2007, 167 s.
6. Ziyafət. İtgin düşən harayım. Bakı: “Akta” firması, 1997,121 s.
7. Ziyafətqızı Ü. Bir ovuc göz yaşı. Bakı: “3 sayılı Bakı mətbəəsi” ASC, 2017, 196 s.

N.Məmmədova

The role of “ziya” literary council in the environment of lankaran literary

Summary

In the independence period in "Ziya" literary council (mejlis) the young writers' creativity plays a special role in the environment of Lankaran literary. Protecting its classical literary council every member's creativity of this council is distinguished for its varieties. This council was founded by Ziyafet Akberov and it still can protect its existence. The existence of "Ziya" literary council is the main singpost of the young love to poetry. This is one of the factors that proves the development of the environment of Lankaran in the independence period.

One of the main success of Ziya literary council is to make a regular appointment with the well known writers. These meeting broadens the young writers' outlook as well as helps them to realize the literary theoretical information well. The success of Ziya council can be considered the success of Lenkoran literary environment. Because the young who are devoted to classical traditions develops the literary environment greatly.

Н.Маммедова

**Место литературного общества «Зия» в литературной
среда лянкярани**

Резюме

Творчество молодых писателей литературного собрания «Зия» в литературной среде Лянкярани периода независимости, играет важную роль. Творчество каждого члена литературного собрания «Зия» сумевший сохранять классические традиции собрания, отличается своим разнообразием. Литературное собрание «Зия», созданное Зияфатом Акберовым, сумело все еще сохранять свое существование. Это является одним из основных показателей отношения молодых писателей региона к собранию. В статье исследуются вышесказанные факторы, которые способствуют развитию литературной среды Лянкярани в период независимости.

Одним из основных достижений литературного общества, «Зия» являлись проводимые им периодические встречи с известными Представителями, Людей Пера, Ленкорани. Подобные встречи способствовали увеличению мировоззрения молодых писателей, создавали условия более глубокому восприятию литературно-теоретических знаний. Можно, без преувеличения сказать, что успехи литературного общества, «Зия», являлись составной частью всех успехов достигнутых в Ленкорани, в этой области. Потому, что преверженная классическим традициям молодёжь, постоянно обогащает литературную среду, тем самым вносит свою лепту, в это творческое дело.

Rəyçi: Kamran Kazimov
filologiya elmləri namizədi, dosent

MƏTANƏT MAHMUDBƏYLİ
BDU
matanat.beyli@mail.ru

“BİR GƏNCİN MANİFESTİ” ROMANINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: Mir Cəlal, roman , folklor, atalar sözü və məsəllər, bayatı

Key words: Mir Jalal, novel, folklore, proverbs and sayings, bayati

Ключевые слова: Мир Джалал, роман, фольклор, пословицы и поговорки, баяты

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri də Mir Cəlal Paşayevdir. Mir Cəlal Paşayev 1908-ci ildə aprelin 26-da Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndində anadan olmuşdur. Mir Cəlal elm yolunda heç dayanmamış , həyatı boyu bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. 1940-cı ildə “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” tədqiqatına görə filologiya elmləri namizədi adına layiq görülmüşdür. Bununla kifayətlənməyən ədib ədəbiyyatımıza yaşadığı müddətdə yeni tövhələr vermişdir. 1947-ci ildə isə “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” əsərinə görə filologiya elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. Mir Cəlal “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssisi, müasir ədəbi proseslə ciddi maraqlanan nüfuzlu alim, respublikanın əməkdar elm xadimi, milli kadrların hazırlanması, gənc nəslin yetişməsi və təlim-tərbiyəsi sahəsində böyük əməyi olan istedadlı pedaqoq idi.”(2,s.6) Yaşadığı müddətdə Mir Cəlal Paşayev xalqı üçün dayanmadan çalışmışdır. O, 1978-ci il sentyabrın 28-də vəfat etmişdir.

Mir Cəlal hekayələri ilə yanaşı həm də romanları ilə diqqətləri öz əsərlərinin üzərinə çəkməyi bacarmışdır. “Dirilən adam”(1934-1935), “Bir gəncin manifesti”(1939), “Açıq kitab”(1941), “Yaşıdlarım”(1946-1952), “Təzə şəhər” (1948-1950), “Yolumuz hayandır” (1952-1957) kimi romanları qələmə almışdır. “Romanlarından üçünün mövzusu keçmiş, üçünün mövzusu isə müasir həyatdan alınmışdır. Maraqlı süjet qurmaq, hadisələri və obrazları təbii məcrada qələmə almaq, mətləbi yığcam, konkret və lakonik formada ifadə etmək bacarığı bu əsərlərin hər birində özünü göstərir. Müşahidə dəqiqliyi və dərinliyi, həyat hadisələrinə yaxından bələdliyi, insan psixologiyasını yaxşı duyması və bilməsi ədibin sənətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndi.” (2, s.10)

1939-cu ildə ədibin qələmə aldığı “Bir gəncin manifesti” romanı Mir Cəlal yaradıcılığının kulminasiyası hesab olunur. Bu romanla Mir Cəlal

Azərbaycandan kənarda da şöhrət qazanmışdır. Əsərin qəhrəmanı gənc Mərdandır. Mübarizliyi ilə seçilən Mərdan tək deyildir ona kömək olan sarsılmaz anası Sona, ağıllı Bahar, igid Yaqub, dünyagörmüş Mövlam kişi, xeyirxah usta Rəhim və başqa bu kimi cəsarətli sürətlər vardır.

“Manifestdəki faktlar, hadisə və surətlər, müəllifin etiraf etdiyi kimi, əsasən canlı müşahidələrin nəticəsi idi. Süjetə daxil edilən surətlərin bir çoxu tarixən yaşamış şəxslər olsa da, onlar əsərə necə varsa o cür gətirilməmişdi. Çünki həqiqi sənət varlığın təkrarı və ya surəti deyil, canlı, obrazlı inikasıdır.”(1,s.104) Bildiyimiz kimi Mir Cəlal əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməyə heç çəkinməmiş, hətta folklor nümunələri ilə əsərlərinə rəng qatmış və xalqdan gələn bir yazıçı olduğunu göstərmişdir. “Bir gəncin manifesti” romanına fərqli baxış tərzilə nəzər salaraq əsərdəki obrazların dilindən istifadə edilən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə nəzər salacayıq. Mir Cəlal bu əsərində kifayət qədər folklor nümunələrindən istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə Mir Cəlalin roman və hekayələri folklor nümunələrinin işlənmə yerinə görə daim diqqət çəkmiş, digər yazıçıların əsərlərindən seçilmişdir. “Bir gəncin manifesti” əsəri proloq, 19 fəsil və epiloqdan ibarətdir. Bu əsərin hər fəslə özünə uyğun adlandırılmış və bu fəsillərdə vəziyyətdən asılı olaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə olunmuşdur.

“Bir gəncin manifesti” əsərinin proloqunda Mir Cəlal təbiətin gözəlliklərini əks etdirmiş, cavan oğlanın dilindən xalq mahnısı vermişdir:

Dolayda kəklik qovdum,
Dağda yemlikdən doydum.
Mənə bol ruzi verən,
Torpağa nişan qoydum...
Dağlar, bizə nar göndər,
Əsirgəmə bar göndər.
Baharda selin olsun,
Payızında bar göndər.

Xalq dilindən bu günümüzə qədər gəlmiş bu xalq mahnısı insanda gözəl duyğuların yaranmasına səbəb olur. Yazın gəlişi bu sözlərlə daha da gözəlləşir. Mir Cəlal folklor nümunələrindən istifadə edərək əsərlərindəki canlılığı, obrazlılığı daha da diqqət cəlb edən şəkildə qələmə almışdır.

Mir Cəlal əksər fəsillərinin epiqrafında atalar sözündən istifadə etmişdir. Panyatno! Panyatno! adlı ikinci fəslin epiqrafında “Qarışqa qanad gətirəndə ömrü yaxınlaşar” atalar sözü verilmişdir.

Təcili tədbir adlı üçüncü fəsildə “Arxalı köpək qurd basar” atalar sözü epiqraf kimi göstərilərək kənd yerlərində bəylərin özbaşınalıqları öz əksini tapmışdır. “Örkən nə qədər uzun olsa, hər lənib doğanaqdan keçər” atalar sözü ilə İbrahimxəlil bildirirdi ki, məmurların bir gün mütləq ona işi

düşəcəkdir. Ancaq belə olmadı. Yazıçı “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” atalar sözünü işlədərək fikri uzatmadan İbrahimxəlilin xəyallarının necə faydasız olduğunu oxuculara çatdırır. Mir Cəlal yeri gəldikcə əsərdə folklor nümunələrindən istifadə edir. “Köpəyin keyliyindən, dovşan tövlədə balalayar”, “Qorxan canavarın dişi iti olar” və başqa atalar sözlərini nümunə göstərmək olar. Qürbət adlı dördüncü fəslin epiqrafında “Əsl dostları qılinc da ayıra bilməz” atalar sözü verilmişdir. Mərdan və Sürenin dostluğu bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə yetəcək qədər güclüdür. “Qisas qiyamətə qalmaz” deməklə Mərdan dostunu cəsarətləndirir. Yazıçı əsərdə təkcə atalar sözlərindən istifadə etmir. Mərdan Surenin dostluğunu, Mərdanın dilindən Koroğlu və Eyvazın dostluğuna bənzədir. Mərdan bildirir ki, bir-birimizə Koroğlu və Eyvaz kimi bağlı olmalıyıq. Ancaq bu şəkildə bütün çətinliklərin öhdəsindən gələ bilirik. Mir Cəlal əsərlərində xalq inanclarına da rast gəlirik. Romanında “Gecənin hökmü” adlı altıncı fəslində Bahar yuxusunu anasına danır. Anası Bahara cavab olaraq: “-Axar suya danış , bala, Allah xeyir eləsin! –Quş- muştuluq, at-ucalıq, kitab nağıldır.Yuxun çin olsun bala!”(3,s.189) Yuxuları axar suya danışmaq inancı demək olar ki, indi də öz gücünü itirməmiş, insanları narahat edəcək bir yuxu gördükdə onu axar suya danışmaq, yuxudakı bütün mənfiliyi yuyub aparır, insana bir rahatlıq verir.

Yazıçı əsərdə gözəl bayatı nümunələrinə də yer vermişdir.Sona ananın dilindən ceyrana aid verilmiş bayatını əsərdə oxuyarkən insana mənəvi zövq verir:

Bu dağlar, daşlı dağlar,
Səndən kim aşdı dağlar?
Gözümü yuxu tutdu,
Ceyranım qaçdı, dağlar!

Yeni yolda adlı yeddinci fəslin epiqrafında isə “Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir!” atalar sözü verilmişdir. Həmçinin “Xəmir yeyənə etibar yoxdur”, “İgiddin igiddən ancaq ehtiyatı artıqdır” atalar sözlərinə də rast gəlirik. “Bir gəncin manifesti” rast gəldiyimiz maraqlı epizodlardan biri də Mərdanın rast gəldiyi Aşıq Abbasla, şairin deyişməsidir. Mərdan yoldaş Yəhyanın tapşırığını yerinə yetirmək üçün yola çıxır.Yolda bir yerə yığışan adamları görüb narahatçılıq keçirsə də, qulağına gələn saz havası onun qəlbində bir istilik yaradır. Mərdan meydana yaxınlaşarkən deyişənlərdən birinin Aşıq Abbas olduğunu görür, toylarda gördüyü üçün onu tanıyır. Aşıq Abbasın hərəkətlərinə cavab verə bilməyən kişi isə camaatın dediyinə görə şair olur.Mərdan aşığın sözlərini eşidib heyrət edir. Aşıq dünyanın indiki halını, varlıların zülmünü deməkdən qorxmurdu:

Nə zaman getsə məclisə,
Qovular döyülər kasıb,
Danışmağa ağız açsa,

Yer-yerdən söyülər kasıb.

Mir Cəlal bu əsərində dövrün aktuallığına biganə yanaşmamış, çəkinmədən problemləri yazıya almışdır. Bunu isə ən sadə şəkildə xalqın aşığının, xalqın şairinin dilindən vermişdir. Aşıq Abbas sözünə davam edir:

Gecəbəgündüz qəm edər,
Ruzusunu hampa kəm edər,
Dövlətliyə ikram edər,
Əyilər, bükülər kasıb.

Kasıbların çəkdiyi əziyyətlərdən xəbər verən aşıq onların qəlblərində yığılıb qalmış sözləri ucadan hər kəsə çatdırırdı.

Aşıq Abbas, bu sifətdə
Hec sən yoxsan sanda, adda,
Qac, qalarsan ayaq altda:
Basılıb əzilər kasıb.

Mir Cəlal Mərdanın dilindən bildirir ki, artıq bu günlər geridə qalacaq hər şey öz qaydasına düşəcək. Bir gün kasıbın da üzü güləcək. Aşıq sözünü bitirəndən sonra şair sözə başlayır. Aşıq və şairin bir olub milləti üçün sinə dəftər olması oxuduqca insana mənəvi zövq verir. Mir Cəlal şairin dilindən insanlara çatdırır:

Bir-birinizlə mehriban olun!
Hal bilən, dil bilən, anlayan olun!
Göz-gözə yatmayın canavar kimi,
Hiylədən əl çəkin, saf insan olun!

Diqqət çəkən məqamlardan biri də folklorun maraqlı növlərindən olan tapmacanın şairin dilindən işlənməsidir. Aşığa muraciətdə:

Sizə deyiləsi bir tapmacam var,
Kim tapsa inan ki, ömrü uzanar.
Nədəndir əkən biz biçib yığan bız ,
Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar?

“Bir gəncin manifesti” romanı azadlıq, bərabərlik üçün çırpınan insanların səsi idi. Mir Cəlal bu əsərlə onların səsini ucalara qaldırdı. İşlənən folklor nümunələri isə yazıçının xalqına, elinə bağlılığının sübutu idi.

Azərbaycan mədəniyyəti min illərin o tayından işlənən, sonrakı dövrlərə kök atan bir mədəniyyətdir. Azərbaycanın dəyərlərindən olan xalça tarix boyu hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Mir Cəlal Sonanın cavabı adlı səkkizinci fəslində xalçadan söhbət açır. Fəsilin epigrafi “İtə ataram, yada satmaram” şəklində verilmişdir. Mir Cəlal bu fəsildə xalqının öz dəyərlərinə necə sahib çıxdığını Sona ananın surətində vermişdir. Toxuduğu “Yusif-Züleyxa” xalçasını satmaq üçün bazara aparsa da, xalçanı almaq istəyən ingilise satmaq istəmir. “İtə ataram, yada satmaram” deməklə Sona ana tək xalçasına deyil, xalqının sərvətinə də sahib çıxır.

Abidələrimizin hər biri dövlətçilik tariximizin, mədəniyyətimizin nümunəsidir. “Azərbaycanın xalçası” sənəti 2010-cu il 15-18 noyabr tarixlərdə Keniya Respublikasının Nayrobi şəhərində keçirilən UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin X sessiyasında UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irs üzrə representativ siyahısına daxil edilib. Bu hadisə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xalqımızın mədəniyyətinə göstərdiyi yüksək qayğısı, həmçinin, Azərbaycan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsləri və dəstəyi ilə həyata keçirilən silsilə tədbirlər nəticəsində mümkün olub. Azərbaycan xalçasına verilən bu dəyər hər bir vətəndaşı qürurlandırır. Göz yaşı romanı adlı fəsildə Baharın kimsəsiz şəkildə donaraq ölməsi insanın ürəyini parçalayır. Niyə insanların bu qədər qəddar olması oxucunu düşündürür. Hər şey öz qaydası ilə davam etdiyini insanların hec nə vecinə olmadığını bildirən yazıçı incə bir məqamla qəssab məşədinin dilindən verdiyi qazanc mahnısı həmin laqeyid insanlara qarşı oxucuda ikrah hissi oyadır:

Endir şaqqanı, sok qabırğanı
Tök qızıl qanı, pud ilə ət ver,
Ət ver, ləzzət ver!
Yarı qara, yarı quyruq,
Həmin nağdır,
Həmin buyruq,
Dönməli, qoymalı
Şiş malı, diş malı, bişmiş malı...

Mir Cəlal seçdiyi hər bir folklor nümunəsini elə məqamlarda işlədir ki, bu nümunələr verilən fikri qüvvətləndirir. Bəzən isə obrazların iç dünyasını üzə çıxarır. Necə ki, Baharın varlığı və yoxluğunun əhatəsindəki insanları hec maraqlandırmadığını görürük. Məşədinin qazanc hayında olduğu oxuduğu bu mahnıyla necə mənəvi dünyaya sahib olduğunu görürük.

“Yolçu yolda gərək”, “Yüz gün yaraq, bir gün gərək” “El gücü, sel gücü” “Yüz gün yaraq, bir gün gərək” bu atalar sözləri epiqrafalarda boşuna verilməmiş hər biri fəsillərdəki mənəvi ifadə edən atalar sözləridir. Mir Cəlal atalar sözü ilə yanaşı “Məktub” fəslində epiqraf kimi bayatı vermişdir:

Analar yanar ağlar,
Dərdini sanar ağlar.
Dönər göy göyərçinə
Yollara qonar ağlar.

Bu bayatı ilə Sona ananın çəkdiyi narahatçılıqlar insana təsir edir. Ana qəlbindən qopan fəryadları Mir Cəlal bayatı işlətməklə təsvir etmişdir.

Digər fəsillərdə də folklor nümunələrinə rast gəlirik. Məsələn, Mərdanın dilindən qardaşına xitabən “Darıxma qardaşım, yaman günün örmü az olar”, “İslanmışın yağışdan nə qorxusu” atalar sözünü yazıçı “İslanmışın yağışdan nə pakı!” şəklində fərqli formada işlətməmişdir. “İt itin ayağını basmaz” şəklində olan atalar sözünü Mir Cəlal bədii sual şəklində “İt itin ayağını basar?” formasında işlətməmişdir. Bu da onu göstərir ki, yazıçı yerinə görə atalar sözlərinə bəzi dəyişikliklər etmişdir. Daha sonra “Keçi can hayında, qəssab piy!”, “Ağac səmtinə yıxılar” , “Uzağın omacını hola ilə döyərlər” nümunələrinə də rast gəlirik. Mir Cəlal azdliq uğrunda qalib gələn insanlara xitabən, gənc bir oğlanın dilindən insanı ruhlandıran gözəl bir gəraylı da vermişdir:

A yoldaşlar, agah olun,
Azadlıq zamanı gəlib!
Zalımın çarxı çevrilib,
Məzlumun dövranı gəlib!...

Bütün bu nümunələr onu göstərir ki, Mir Cəlal xalq kəlamlarına , şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bələddir. Xalq yaradıcılığı ilə dərindən bağlı olan “Bir gəncin manifesti” romanın aktuallığı hələ cox illər davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

- 1.İsmayılov Yaqub. Mir Cəlalin yaradıcılığı.Bakı, “Elm”, 2010, 292 səh.
- 2.Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 səh.
- 3.Mir Cəlal.Səçilmiş əsərləri.2 cildə.1-ci cild:Romanlar.HekayələrB.:Azərnəşir,1986,464səh.
- 4.Mir Cəlal.Bibliografıya. Nğiyeva N.P. Bakı, “Adiloğlu”nəşriyyatı-2006.260 səh.

M.Mahmudbayli

The folklore samples in the novel “manifest of a young man”

Resume

Azerbaijan One of the prominent representatives of Azerbaijani literature is Mir Jalal Pashayev. The culmination of Mir Jalal’s creation is considered the novel “Manifest of a young man”, which he wrote in 1939. Mir Jalal has never hesitate to use folklore samples in his works. The folklore samples even made his works more colorful and it showed that he is a folk writer. We will have a look at the “Manifest of a young man” from a different perspective and review the folklore samples used by characters in

the novel. In this novel Mir Jalal used folklore samples sufficiently. Writer conserves words by using proverbs and sayings. And this makes the novel clear, compact and descriptive, that attracts attention of readers. “Manifest of a young man” consists of prologue, 19 chapters and epilogue. In the novel, that is rich in epigraphs, are used such proverbs as “Every dog is a lion at home”, “Even a sword can not break up a good freindship”, “A man can die but once” and other folklore samples. The relevance of the novel “Manifest of a young man” will continue for many years.

М.Махмудбейли

**Образцы фольклора в романе “манифест
молодого человека”**

Резюме

Азербайджан Одним из видных представителей азербайджанской литературы является Мир Джалал Пашаев. Написанный в 1939 году роман «Манифест молодого человека» является кульминацией его творчества. Писатель всегда использовал в своих произведениях образцы устного народного творчества. Включая их в свои произведения, он не только украшал их этим, но и показывал тем самым, что он выходец из народа. Рассматривая роман «Манифест молодого человека» под новым углом зрения, обратим внимание на примеры устного народного творчества, вложенные в уста персонажей романа. Мир Джалал в этом романе использовал достаточное количество фольклорных образцов. Употребляя пословицы и поговорки, автор экономит на словах. Таким образом, произведение привлекает внимание читателей своей ясностью, лаконичностью и образностью. «Манифест молодого человека» состоит из пролога, 19 глав и эпилога. В произведении, изобилующем эпитафиями, были использованы такие пословицы как: «Пес с многочисленной родней волка осилит», «Добрых друзей и мечом не разделишь», «Умирать так умирать, зачем бессмысленно стонать?». Тесно и глубоко связанный с народным творчеством роман «Манифест молодого человека» ещё долгие годы не потеряет своей актуальности.

Rəyçi: Səhər Orucova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVƏ ТЕРМИНОЛОЖИ ФОНДУН ЗЯНЭИНЛЯШМЯСИНДЯ КЦТЛЯВИ ИНФОРМАЦИЯ ВАСИТЯЛЯРИНИН РОЛУ	3
LEYLA MAHMUDOVA ZAHİDƏ İSMAYİLOVA MÜASİR FARS DİLİNDƏ XƏBƏRİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	9
FƏRİDƏ HÜSEYNOVA XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA YAZILAN XARİCİ DİL DƏRSLİKLƏRİNİN TARİXİ VƏ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ	14
DÜRDANƏ NAĞIYEVƏ, İRADƏ ƏLİYEVƏ ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ	19
RƏFİQ CƏFƏROV FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV METODLARIN TƏTBİQİ	28
ALİYƏ HACIYEVƏ RADIO DİLİNDƏKİ BƏZİ QÜSURLAR (Üçüncü məqalə)	33
ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİ	38
NƏRGİZ PAŞAZADƏ İNGİLİS DİLİNİN İKİNCİ DİL KİMİ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LEKSİK PROBLEMLƏR	43
İLKİN ƏSGƏROV MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞINDA –S ÜNSÜRLÜ (–SAN, –SƏN, –SAT, –SƏT) ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU	48
İRADƏ İMANOVA AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF TARİXİ	53
NURLANA EYUBOVA КАТЕГОРИИ ТЕКСТА КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ УНИВЕРСАЛИИ	60
KÖNÜL ABDULLAYEVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÖZLƏŞMƏ	68
ZÜLEYXA ZEYNALOVA İKİDİLLİ VƏ ÇOXDİLLİ TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİNİN İNGİLİS-AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ	73
ELDAR AĞAYEV SİNTAKTİK NORMANIN QORUNMASINDA KONSTRUKTİV KOMMUNİKASİYANIN ROLU	78

ZEYNƏB SƏFƏROVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN BUGÜNKÜ VƏZİYYƏTİ; RƏSUL RZA BAXIŞI	85
G.GULIYEVA,	
V.VALIYEVA	
THE USE OF DIALOGUES IN LEARNING ENGLISH	90
KAMIJA MYCTAFEBBA	
ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	95
İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA	
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TERMİNOLOGİYANIN İNKİŞAF TARİXİ	101
LEYLA İBRAHİMOVA	
PAREMIOLOJİ VAHİDLƏR (ATALAR SÖZLƏRİ) VƏ ONLARIN YAZILI ƏDƏBİ DİLDƏ ROLU	111
GÜLÜMSƏR ABBASOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİ ÜSLUBLAR SİSTEMİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ	118
TƏRANƏ MƏMMƏDOVA	
OĞUZ RAYONUNDAN TOPLANAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ONOMASTİK VAHİDLƏR.....	128
ƏLİYEVƏ PƏRİXANIM	
BƏDİİ DİLDƏ PASSİV LEKSİKANIN ÜSLUBUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ (<i>İ.Şıxlının “Ölən Dünyam” əsəri əsasında</i>).....	135
RAMİLƏ ƏHMƏDOVA	
MƏKANIN DEYKTİK KONSEPTUALLAŞMASI	146
AĞAXANIM QARAYEVA	
PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR CLASSIFICATION	153
TURAC SEYİDLİ	
DEYKSİS VƏ ONUN İFADƏ YOLLARI	158
İRADƏ HÜSEYNOVA	
ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN LİNGVİSTİK SƏCİYYƏSİ (“Huzur” romanı əsasında)	164
KƏMALƏ LƏTİFOVA	
ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏSİRİ	171
HƏQİQƏT HÜSEYNOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHSULDAR VƏ QEYRİ-MƏHSULDAR SÖZ DÜZƏLDİLMƏSİ ÜSULLARI	179
NAİLƏ HƏSƏNOVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ ARTİKLSİZ İSİM	184
YEGANƏ CƏFƏROVA	
MƏTİN KONSEPTUAL TƏHLİLİ	192

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ M.İQBAL VƏ İ.V.GÖTE	197
SVETLANA MƏMMƏDOVA AŞIQ ƏLƏSGƏRİN QƏZƏLLƏRİ	205
AYTƏN RÜSTƏMZADƏ 1920–1930-CU İLLƏR HEKAYƏSİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	213
LEYLA ABASOVA PƏRƏSTİŞƏ LAYİQ ÖMÜR YOLU	223
ŞƏHLA QURBANOVA XAQANI ŞIRVANI ƏFQAN ƏDƏBİYYATINDA.....	231
ƏNTİQƏ QƏHRƏMANOVA OLJAS SÜLEYMANOV YARADICILIĞINDA “AZ-YA” ƏSƏRİ	236
AYGÜN QASIMOVA ZƏLİMXAN YAQUBUN “HÜSEYİN SARACLI” DASTAN-ROMANINDA EL SƏNƏTKARI OBRAZI	244
XURAMAN KƏRİMOVA FOLKLOR MƏTNİNDƏ JANRLARIN TƏYİNİ VƏ QRUPLAŞDIRILMASI	253
XANIM CƏLİLOVA TƏQDİMAT REMARKASININ DRAM MƏTNİNİN YARANMASINDA ROLU	259
MİNARƏ QULUYEVƏ M.P.VAQIFİN QOŞMALARINDA MƏHƏBBƏT VƏ GÖZƏLLİYİN İFADƏSİ. LİRİK QƏHRƏMAN	265
AYŞƏN MƏMMƏDRZAYEVƏ ƏDƏBİYYATDA POSMODERNİST ZAMAN ANLAYIŞI.....	271
YUSİF RZAYEV DÜNYA ƏDƏBİYYATININ PARLAQ OBRAZLARI.....	277
TƏHMİNƏ VƏLİYEVƏ “SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİ” ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN DEMOKRATİK DÖVLƏT İDEALI KİMİ.....	283
GÜLDANƏ PƏNAHOVA XALQ MÜDRİKLİYİ VƏ MOLLA NƏSRƏDDİN	393
SABİR BEHBUDOV F.KÖÇƏRLİNİN DƏYƏR DÜNYASI	298
NƏRMİN MƏMMƏDOVA LƏNKƏRAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ “ZİYA” ƏDƏBİ MƏCLİSİNİN YERİ	304
MƏTANƏT MAHMUDBƏYLİ “BİR GƏNCİN MANİFESTİ” ROMANINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ	312

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 01.11.2018.
Şerti çap vərəqi 20,5 Sifariş № 15.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

---

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.